ОПЕРЕДНИКИ СУЧАСНИХ ВИДАНЬ • РУКОПИСНЕ КНИГОТВОРЕННЯ • ДРУКАРСТВО В УКРАЇНІ І СВІТІ

Микола
ТИМОШИК

ІСТОРІЯ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ

НАУКОВО-ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР • НАША КУЛЬТУРА І НАУКА

Світлій пам'яті моїх рідних братів

Андрія та Івана,

які відійшли у вічність молодими,
не зібравши засіяну хлібну ниву
в Данині на Чернігівщині,

присвячую

Автор

Бібліотека видавця, редактора, автора
Серія заснована в 2005 році

Микола ТИМОЩИК

ІСТОРІЯ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ

Видання друге, виправлене

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів
вищих навчальних закладів,
які навчаються за спеціальностями
"Журналістика"
і "Видавнича справа та редагування"

Київ

2007

ББК 76.10(УКР)
Т41

Рецензенти: **Я. П. Запаско**, д-р мистецтвознавства, проф. (Львівська академія мистецтв)
Р. Г. Іванченко, д-р філол. наук, проф. (Національний техн. ун-т України "КПІ")
В. В. Різун, д-р філол. наук, проф. (Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка)

Затверджено Міністерством освіти і науки України (Лист № 14/18.2-2117 від 13.11. 2002)

Тимошик М. С.
Т41 Історія видавничої справи: Підручник. — 2-ге вид., виправлене. — К.: Наша культура і наука, 2007. — 496 с. — Іл., ім., геогр. та предм. пок., резюме англ. м. (Серія "Бібліотека видавця, редактора, автора").

ISBN 978-966-7821-41-8 (серія)

ISBN 978-966-7821-43-2

Це — перший в Україні підручник, де грунтовно подано цілісну історію творення, поширення, використання та результатів функціонування рукописних і друкованих набутків людства.

Хронологічний огляд розвитку світової і вітчизняної видавничої справи, що починається за дві тисячі років до Різдва Христового і закінчується сьогоденням, подається на суспільно-політичному тлі конкретної епохи, на фоні драматичних житейських колізій сотень особистостей, у контексті впливу видавничої продукції, передусім книги, на громадську думку. Окремо висвітлюються основні етапи розвитку української видавничої справи у країнах найбільшого переселення наших земляків у Європі та Америці.

Для студентів вищих навчальних закладів, які навчаються за спеціальностями "Журналістика" і "Видавнича справа та редагування". Може бути корисним для всіх, хто цікавиться питаннями історії, літератури та культури.

ББК 76.10(УКР)

ISBN 978-966-7821-41-8 (серія)
ISBN 978-966-7821-43-2

© Тимошик М. С., 2003, виправлення, 2007

ЗМІСТ

ВСТУП 15

Тема 1
ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ У СВІТІ (від II тисячоліття до н. е.)

§ 1. Попередники сучасних видань 20
- Виникнення письма й алфавіту як предтеча книгописання 20
- Первинний видавничий матеріал 21
- Форми книги 24

§ 2. Ранні осередки рукописної книги на Близькому Сході, в Азії та Європі 26
- Ассирія 26
- Єгипет 28
- Китай 29
- Індія 31
- Палестина та Ізраїль 31
- Греція і Рим 34

§ 3. Роль рукописного книготворення в суспільному поступі 35
- Причини поширення рукописання 35
- Становлення книгозбірень 36
- Книга в долях Горація та Овідія 37
- Вимоги до переписувачів книг 40

Тема 2
УКРАЇНСЬКА РУКОПИСНА КНИГА ДОХРИСТИЯНСЬКОЇ ДОБИ (середина IX — середина X століття н. е.)

§ 1. Обставини і причини недослідженості проблеми 44
- Втрати пам'яток на місці 44
- Вивезення пам'яток 45
- Книги як політичні заручники 46
- Головний аргумент "проти" 47
- Позиція "старшого брата" 47
- Позиція вітчизняних прихильників "спільної колиски" 49

§ 2. Періодизація становлення та розвитку давньоукраїнської рукописної справи 51
- Перегляд усталених стереотипів на офіційному рівні 51
- Перегляд ідеологічних концепцій на науковому рівні 52

§ 3. Книжкова справа в Україні перед прийняттям християнства 54
- Аргументи до Володимирового періоду 54
- Протоукраїнський архів "Кам'яна Могила" 55
- "Велесова книга" 56
- "Руське письмо" і "руські переклади" IX століття ... 62
- "Літопис Аскольда" 64

Тема 3

КНИГОПИСАННЯ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ПІСЛЯ ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТИЯНСТВА

(друга половина X–XVI століття)

§ 1. Провідні осередки рукописної справи 70
- Десятинна церква у Києві 70
- Софійський собор у Києві 72
- Києво-Печерська лавра 74
- Чернігівська земля 75
- Галичина і Волинь 76
- Карпатська Русь 78

§ 2. Творці й переписувачі книг як перші автори, перекладачі, редактори і видавці 78
- Об'єднання каліграфів у цехи 79
- Редакторські приписки 80
- Переробка попередніх рукописів 82

§ 3. Видавничі шедеври XI–XVI століть 84
- Реймське Євангеліє: історія створення та побутування 85
- Реймське Євангеліє як рятівник Софії Київської 90
- Пересопницьке Євангеліє 91

Тема 4

ЗАРОДЖЕННЯ ТА ЕТАПИ ПОШИРЕННЯ ДРУКАРСТВА В СВІТІ

(кінець XIII–XVII століття)

§ 1. Передумови запровадження у видавничу практику рухомих літер 98
- Печатки і штампи як предтечі друкарства 99
- Метод набиття візерунків на тканині 99
- Ксилографічний метод множення текстів та ілюстрацій на папері 100
- Перші спроби створення рухомих літер 102

§ 2. Доля друкарського винаходу і винахідників 106
- Лауренс Янсзон Костер 107

- Йоган Гутенберг. Життя 109
- Йоган Гутенберг. Друки 114

§ 3. Ствердження друкарства як чинник кардинальних змін в організації редакційно-видавничої справи 117
- Поширення друкарства в Європі 117
- Відмінності технології друкарства на Заході і Сході 118
- Противники друкарства 119
- Значення друкарства: редакційно-видавничий аспект 123

Тема 5
КОНЦЕПЦІЇ ВИТОКІВ ВІТЧИЗНЯНОГО ДРУКАРСТВА

§ 1. Російська (радянська) концепція 128

§ 2. Концепція західних учених 131

§ 3. Концепція Івана Огієнка 133

§ 4. Концепція Ореста Мацюка і Якима Запаска 139

§ 5. Узагальнення наукових концепцій 142

Тема 6
РАННЄ УКРАЇНСЬКЕ ДРУКАРСТВО (XV–XVII століття)

§ 1. Формування мережі друкарень на галицько-волинських землях 148
- Друкарня Львівського ставропігійного (Успенського) братства 149
- Приватна друкарня Михайла Сльозки 150
- Друкарні Арсенія Желібовського та Йосипа Шумлянського 151
- Провінційні друкарні 152
- Острозька друкарня 154
- Почаївська друкарня 157

§ 2. Видавнича діяльність Києво-Печерської лаври 159
- Спустошуючий слід лихоліть 160
- Заснування друкарні. Перекази 161
- Документальні свідчення. Єлисей Плетенецький 162
- Папір і папірні для друкарні 163
- Перші друки 164
- Поширення лаврських видань 168
- Руйнування справи печерських друкарів 168

§ 3. Чернігівсько-сіверський друкарський осередок 170
- Перша друкарня в Чернігові 170
- Друкарня Лазаря Барановича: новгород-сіверський період 171
- Друкарня Лазаря Барановича: чернігівський період 173

Тема 7

УКРАЇНСЬКІ ДРУКАРІ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У СТВЕРДЖЕННІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ШКОЛИ РЕДАГУВАННЯ І ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ (XV–XVII століття)

§ 1. Походження й освітній рівень друкарів 178
- Вихідці з міщанського середовища 179
- Вихідці з релігійного середовища 180
- Діячі освіти, учені, письменники 181

§ 2. Тематичний репертуар стародруків 182
- Богослужбові книги 183
- Полемічні (наукові) видання 184
- Навчальні видання 185
- Інші видання 187

§ 3. Структурування ранніх книжкових видань як елемент упорядницької праці видавців 187
- Передмови 188
- Післямови 189
- Посвяти 189
- Титульні сторінки 190
- Покажчики 191
- Повідомлення про помилки 191
- Ознаки української сутності в першодруках 192

§ 4. Редакторські та видавничі нововведення, спонукані друкарством 193
- Прогресивні друкарські вдосконалення 193
- Подальша доля друкарського верстата 194

Тема 8

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК НАУКОВОГО КНИГОВИДАННЯ (на прикладі Київського університету Св. Володимира)

§ 1. Суспільні потреби і політичні перепони на шляху до становлення видавничої справи в університетах 198
- Перші спроби києво-могилянців 198

- Козацькі проекти університетів та їх друкарень ... 199
- Проекти приватних осіб ... 201

§ 2. Становлення університетської друкарні ... 203
- Обладнання ... 203
- Перші друкарі та організація їх роботи ... 205
- Відкриття літографії ... 207
- Початкові правили роботи видавців ... 208

§ 3. Роль Михайла Максимовича в розвитку наукової книги ... 210
- Пошук однодумців. Гоголь ... 211
- Провал спроби Шевченка як видавця ... 213
- Студенти і видавнича справа ... 216
- Видання власних творів і альманахів "київського періоду" ... 217
- Стосунки з друкарнею ... 222
- Правопис Максимовича в історії видавничої справи ... 222

§ 4. Тематичний аспект наукового книговидання ... 224
- Підручники ... 224
- Замовні і службові видання ... 225
- Українознавчі видання ... 225
- Релігієзнавчі видання ... 226

Тема 9
ВИДАВНИЧА СПРАВА В УМОВАХ ЦЕНЗУРНИХ ОБМЕЖЕНЬ І ЗАБОРОН (XVIII – початок XX століть)

§ 1. Причини виникнення цензури в Росії і специфіка її застосування до українського друку ... 230
- Принципові відмінності розвитку раннього друкарства в Україні і Росії ... 230
- Початок цензури українських друків ... 230
- Посилення каральних функцій цензури ... 231
- Специфіка застосування цензурного законодавства Росії до українського друку ... 232
- Українські видання до викриття Кирило-Мефодіївського братства ... 233
- Цензурний терор після "справи братчиків" ... 235
- Справа Каленика Шейковського ... 237
- Українські граматики — російським алфавітом ... 238

§ 2. Основні антиукраїнські цензурні циркуляри та їх вплив на друкарство ... 240
- Валуєвський циркуляр 1863 року ... 240

- Україномовна книга як "загроза єдності Росії" 242
- Емський указ 1876 року 244
- Цензура після Емського указу 245
- Революція 1905 року і спроби скасування цензури українського друку 246
- Царський маніфест від 17 жовтня 1905 року 247
- Видавничий рух в умовах дії Валуєвського циркуляру і Емського указу 249

§ 3. Цензура видавничої справи як чинник заборони українства 250
- "Тенденційно придуманий термін "Україна" 250
- Особливо "крамольні" книги 252
- Сторінки цензурних журналів як свідки нищення українства 253
- Форми цензурних репресій проти українських видавців 256

Тема 10

КНИГИ СВЯТОГО ПИСЬМА В СВІТІ І В УКРАЇНІ (II тисячоліття до н. е. — XXI століття н. е.): історико-видавничий аспект

§ 1. Біблійні книги серед народів світу 262
- Біблія як предмет книгознавчого аналізу 262
- Біблійний текст як основа розвитку мови у межах одного народу 264

§ 2. Ранні спроби перекладів і видань Біблій на українських землях. Острозька Біблія 266
- "Руські письмена" в Херсонесі IX століття 266
- Проект князя Костянтина Острозького 266
- Збирання різномовних рукописів і перекладачів 267
- Перевидання Острозької Біблії в Москві 269
- Шляхи Біблій, надрукованих в Острозі 270

§ 3. Видання Книги книг українською мовою: долі перекладів і видавців 272
- Переклад Пилипа Морачевського 273
- Спроби Маркіяна Шашкевича та Володимира Александрова 275
- Переклад Пантелеймона Куліша 276
- Переклад Івана Огієнка 279
- Загроза знищення Огієнкового рукопису 282
- Українську Біблію видавали лондонські друкарі 283
- Інші переклади й видання 286

Тема 11
ВИДАВНИЧИЙ РУХ ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1917–1920)

§ 1. Ситуація з українським друком напередодні Лютневої революції 1917 року 290
- Відновлення цензури 290
- Напівлегальне книговидання 291
- Феномен "Українського питання" 294

§ 2. Формування нової видавничої мережі 296
- Структура 296
- Засновники 298

§ 3. Політика українських урядів у видавничій справі 300
- Фінансова й ідеологічна підтримки 300
- Законодавча база для видавничої справи 302

§ 4. Кам'янець-Подільський як видавничий і книгознавчий центр УНР 303
- Урядові друковані органи 303
- Університет як центр книгодруку 304
- Акція рятування книг 306
- Фонд українських видавництв 308

§ 5. Видавничий репертуар 308
- Види і тематика видань 308
- Словникові видання нової доби 310

Тема 12
ВИДАВНИЧА СПРАВА ПЕРІОДУ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1919–1990): організаційний аспект

§ 1. Руйнування кращих набутків минулого 315
- Ревізія випущеної літератури 315
- Знищення випущених та підготовлених до друку видань 317
- Закриття видавництв та експропріація друкарського обладнання 321

§ 2. Творення нової видавничої системи 322
- Становлення законодавчої бази 322
- Державні органи щодо управління видавничою справою 325

§ 3. Еволюція видавничої мережі радянського типу 327
- Формування типології видавництв 327
- Структура українського книговидання напередодні розвалу Радянського Союзу 330

Тема 13
ВИДАВНИЧА СПРАВА ПЕРІОДУ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1919–1990): ідеологічний та творчий аспекти

§ 1. Тотальний контроль друкованого слова 336
- Ситуація у видавничій справі напередодні запровадження ідеологічного контролю 336
- Головліт як чинник придушення інакодумства в друкарській справі 338

§ 2. Особливості діяльності редактора і видавництва в умовах тоталітарного суспільства 343
- Регламентація редакторської праці типовими інструкціями 343
- Формування радянської школи редагування 346
- Адміністративно-ідеологічне втручання в редакторський процес 348
- Заходи влади щодо виявлених редакторських помилок 351
- Русифікація видавничої справи 359

Тема 14
УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПРАВА У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ (на прикладі Німеччини)

§ 1. Початки україномовних друків 364
- Німецький почерк Швайпольта Фіоля у Кракові 364
- Український слід у Галле 368
- Лейпцизька шевченкіана 369

§ 2. Між двома світовими війнами 373
- Передумови переміщення українських видавництв до Берліна 373
- Видання Українського наукового інституту в Берліні 375
- Видавництво "Українське Слово" 377
- Інші українські видавництва в Німеччині 379

§ 3. Післявоєнний період 383
- Видавничий рух у таборах ДіПі й довкола них 383
- "Дніпрова Хвиля" та її засновник Олекса Вінтоняк 389

Тема 15
УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПРАВА У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ
(на прикладі Франції)

§ 1. Предтечі українського видавничого руху 396
- Рукописний посаг Анни Ярославни 396
- Знахідки в Національній книгозбірні Франції 397
- Український архів у Франції 400

§ 2. Перша половина XX століття 401
- Українська еміграція і друковане слово 401
- "Український Друкар" як попередник "Тризуба" . 402
- Видавнича діяльність часопису "Тризуб" 404
- Перша українська книгарня Парижа 405
- Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі 406
- "Українське Слово" 408
- Перша українська друкарня у Франції 409

§ 3. Друга половина XX століття 411
- Перша українська друкарня у Франції: новий етап 412
- Націоналістичне видавництво в Європі 413
- Видавнича діяльність Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі 415
- Часопис "Україна" 416
- НТШ в Європі та його "Енциклопедія українознавства" 417
- Інші друки НТШ в Європі 419
- Зміни в українському еміграційному середовищі 420

Тема 16
УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПРАВА В АМЕРИЦІ
(на прикладі Канади)

§ 1. Місійна роль українського друкованого слова за океаном 426
- Учителі-емігранти як піонери видавничого руху 426
- Початки українських друків на канадській землі 427

§ 2. Видавництва й часописи першої хвилі еміграції 429
- "Руська друкарня" і видавничий концерн "Руська книгарня" 430
- "Українська видавнича спілка" 432

§ 3. Друковане слово другої і третьої хвиль еміграції 433
- Переведення української видавничої справи на професійну основу 433
- Видавництво "Наша культура" 436
- Видавництво Івана Тиктора 442
- Видавнича спілка "Тризуб" 444

§ 4. Сучасний період 446
- Причини послаблення видавничого руху 446
- Видавничі центри новітньої доби 448
- Видавництво Канадського інституту українських студій 450

Тема 17

ВИДАВНИЧА СПРАВА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ (1990–2003)

§ 1. *Організаційний аспект* 456
- Формування нової структури видавництв за типологічними ознаками 456
- Формування нової системи збуту видавничої продукції 458
- Загострення проблеми стандартизації у видавничій справі 458

§ 2. Законодавчий аспект 461
- Сучасний стан українського книговидання у статистичному вимірі 461
- Коротка ретроспектива причин і витоків проблеми 463
- Українське "видавниче" законодавство і Рада Європи 466
- Податок на друковане слово за рубежем і в Україні 468
- Головне гальмо розвитку друкованого слова 469
- Державна підтримка видавничої справи: декларації та реалії 471

§ 3. Тематичний, мовний та географічний аспекти 472
- Тематичний аспект 472
- Мовний аспект 475
- Географічний аспект 477

Рекомендована література до загального курсу 480

Покажчик імен 481

Географічний покажчик 489

Покажчик видавництв та друкарень 492

Summary 494

ВСТУП

Нормативний курс "*Історія видавничої справи*" відноситься до циклу професійно-орієнтованих дисциплін, що вивчаються на факультетах і відділеннях класичних університетів та інститутів, а також в інших вищих закладах освіти України за спеціальностями "Журналістика" і "Видавнича справа та редагування". В дещо видозміненому вигляді подібний курс під назвою "Історія книги" читається на відповідних факультетах інститутів та університетів культури.

І в першому, і в другому випадках об'єктом дослідження в історичному розрізі стає *видавнича справа*. У відповідності з українським законодавством, це сфера суспільних відносин, що поєднує в собі організаційно-творчу та виробничо-господарську діяльність юридичних і фізичних осіб, зайнятих *створенням, виготовленням і розповсюдженням видавничої* продукції.

Поняття *видавнича продукція* включає в себе надзвичайно розмаїтий спектр видань за певними типологічними ознаками: цільовим призначенням, аналітичною переробкою інформації, інформаційними знаками, матеріальною конструкцією, обсягом, періодичністю, внутрішньою структурою, зовнішньою конструкцією та призначенням. Це книги, брошури, календарі, газети, журнали, листівки (текстові, зображальні), плакати, буклети, альбоми, атласи, карти, етикетки, офорти, гравюри тощо.

Зважаючи на таку розмаїтість друкованих видань, поява кожного виду з яких відноситься до різних часових вимірів і питома вага та вплив яких на громадську думку є далеко не рівнозначними, історична традиція ствердила побутування терміна "видавнича справа" не лише в широкому (створення і розповсюдження людиною писаної, друкованої, а тепер уже й електронної продукції), а й у вужчому значенні. За загальноприйнятим у різних енциклопедіях визначенням, цей термін традиційно вживається в контексті книговидання, куди відносяться практично всі види неперіодичних видань. За узагальненим же поняттям періодичних видань (газети, журнали), як також і за всіма теле- і радіопрограмами, віддавна закріпився термін "журналістика".

Видавнича справа та редагування як спеціальність виникла значно раніше журналістики. Протягом століть до появи

перших газет саме рукописні та друковані книги були чи не єдиним на земній кулі засобом комунікації.

Витоки видавничої справи слід шукати в стародавніх часах виникнення письма й алфавітів того чи іншого народу, коли в людей з'явилася можливість залишати для нащадків у спадок свої уречевлені думки, набуті знання, переживання, заповіти. А первинними формами видавничої продукції можна вважати тексти, писані ідеографічним (картинним), фонетичним та алфавітним письмом на різноманітних матеріалах — кам'яних брилах, мідних, глиняних, дерев'яних пластинках, кістках тварин, бамбукових зрізах, папірусі, пергаменті, папері.

Вивчення історії видавничої справи розпочалося відносно недавно і на початку мало типову схему: історія письма, рукописні шедеври стародавнього світу та епохи середньовіччя, а з XV століття — часу виникнення друкарського верстата — вже як історія друкарства. Головний акцент автори таких досліджень робили на формах книги, майстерності каліграфів та оформлювачів, технічних засобах їх творення. Рідко предметом детального розгляду ставав зміст видань, і ще рідше — їхні функції. Безумовно, що комунікативний аспект тогочасної видавничої продукції несправедливо недооцінювався.

За починанням французьких дослідників, з кінця XIX століття історія видавничої справи стала розглядатися у контексті подвійної природи головного видавничого продукту — книги: і як матеріальної конструкції, і як носія певної суми знань та ідей. На порядок денний поставала потреба досліджувати не лише саму друкарську справу та інші видавничо-поліграфічні процеси, а й суспільно-політичні обставини, в яких вони розвивалися, драматичні житейські колізії тих особистостей, хто це нелегке й відповідальне ремесло обирав сенсом свого існування. В поле зору дослідників цього ще й досі не пізнаного і не поцінованого своєрідного феномена загальноцивілізаційного поступу людства потрапляли також обставини побутування конкретного друкованого продукту, його вплив не лише на окремих особистостей, а й на суспільні процеси, що відбувалися під впливом такого побутування в конкретну історичну епоху.

Отож, **предметом історії видавничої справи є цілісна історія створення, поширення, використання тих чи інших видів**

видавничої продукції, переважно книги, та результати їх функціонування.

Досі в Україні не створено цілісного монографічного дослідження, як також і навчального видання, в якому історія видавничої справи (світової та української) базувалася б не на застарілих ідеологічних концепціях і догмах, а враховувала новий, переважно архівний, матеріал, здебільшого невідомий читачеві. Тому цей підручник є першою спробою заповнити таку суттєву прогалину.

Праця складається з вступу та 17-ти основних тем, кожна з яких поділена на параграфи, а ті, в свою чергу, — на "ліхтарики". В основу викладу матеріалу покладено хронологічний підхід: в одній темі висвітлюється певний історичний період — від часу появи ранніх осередків рукописної книги на Близькому Сході, в Азії та Європі задовго до Різдва Христового до сучасного стану видавничої справи незалежної України. Виняток зроблено лише для двох тем — "Становлення і розвиток наукового книговидання" та "Книги Святого Письма в світі і в Україні: історико-видавничий аспект", де до відбору й аналізу матеріалу застосовано тематичний підхід.

Зважаючи на те, що значний масив українських видань у різні часи творився й поширювався за кордоном, до підручника включено окремі теми, які вперше у вітчизняній історіографії висвітлюють основні етапи розвитку української видавничої справи у країнах найбільшого переселення наших земляків — Німеччині, Франції, Канаді. Матеріал цих трьох тем у підручнику є ексклюзивним: він зібраний автором нещодавно під час тривалих у часі наукових стажувань у цих країнах і опрацювання тамтешніх колосальних архівів української еміграції.

Оскільки історія творення і впливу на громадську думку вітчизняних періодичних видань ґрунтовно висвітлюється в нормативному курсі "Історія української журналістики", в цьому підручнику вони майже не розглядаються. Про редакції періодичних друкованих органів та їх провідників ідеться лише в тих випадках, коли вони самі активно розгортали видавничу діяльність, випускаючи також книжкову продукцію, або коли книжкові видавництва паралельно готували до друку газетно-журнальні видання, що характерно, здебільшого, для діяльності діаспорних видавців.

2 — 7-1165

Автор вважає за свій обов'язок висловити глибокі слова вдячності тим зарубіжним установам, організаціям, закладам і особистостям, які всіляко сприяли під час наукового стажування та збору архівних і джерельних матеріалів для написання цього підручника.

Це, передусім, Колегія Св. Андрея при Манітобському університеті (Канада), консисторія УПЦ в Канаді, Український вільний університет у Мюнхені (Німеччина), Наукове товариство імені Шевченка в Європі, Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі (Франція).

Щире визнання за допомогу хочеться висловити митрополиту Василію, Анні Фігус-Ралько, д-ру Степану Ярмусю, о. Тимофію Міненку з Вінніпега, Галині Змієнко-Сенишин з Монреаля, о. Богдану Демчуку із Саскатуна, проф. Ігорю Качуровському, д-ру Олексі Вінтоняку, д-ру Миколі Шафовалу з Мюнхена, акад. Аркадію Жуковському, Ярославі Йосипишин, Дарії Мельникович із Парижа, Ірині Попович із Сарселя.

Особлива вдячність за сприяння у виданні підручника президенту Української поліграфічної групи Ігорю Попову та ТОВ "Поліграфімпорт".

Автор з вдячністю прийме доброзичливі зауваження та побажання читачів, аби врахувати їх у подальшій роботі над поліпшенням викладання цього надзвичайно цікавого й важливого предмета, матеріал якого не може не творити Професіоналізм, Порядність і Патріотизм сучасного редактора та видавця.

Тема 1

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ У СВІТІ

(від II тисячоліття до нашої ери)

- Попередники сучасних видань
- Ранні осередки рукописної книги на Близькому Сході, в Азії та Європі
- Роль рукописного книготворення в суспільному поступі

§ 1. Попередники сучасних видань

Створення перших рукописних книг на нашій планеті, що розпочалося слідом за винайденням кожним народом свого письма, сягає сивої давнини й оповите захоплюючими легендами. Навряд чи вдасться комусь з нинішніх чи майбутніх учених об'єктивно дослідити питання про те, який з народів, чи котра з особистостей були першопроходцями у цій справі. Адже такий дивовижний набуток людської культури як книга утворився не відразу і не завдяки чиємусь генію, а став результатом довготривалого поступу цілих народів трудним шляхом виживання й пізнання сутності дарованого Богом людського буття.

Виникнення письма й алфавіту як предтеча книгописання

Спроби якимось чином залишити на землі слід своїх думок, переживань, заповітів робили наші предки багато тисячоліть тому. Так виникло *письмо* — система умовних знаків і символів, які закріплювалися на певному матеріалі (глиняній чи дерев'яній дошці, камені, папірусі, тканині тощо) з метою передачі їх змісту тим землянам, які житимуть у відмінному часовому і географічному вимірах.

Отож, **витоки книги слід шукати саме в часах виникнення письма й алфавіту того чи іншого народу.** Найдавнішими і найпростішими писемними знаками були різноманітні позначки-рахівнички, поява яких спонукалася потребами повсякденного життя, — необхідністю фіксації, скажімо, кількості забитих звірів, обміняних шкір. Наступним попередником простих форм символів-знаків — літер, ієрогліфів, слів — стало так зване *картинне* або *малюнкове письмо*, яке ще називають *піктографічним* (назва походить від латинського слова *піктус* — "писаний фарбами" і грецького *графо* — "пишу").

Про предмет, а то й цілу подію, розповідалося цими малюнковими зображеннями. Найпоширенішими сюжетами раннього картинного письма були сцени полювання, міжплемінних сутичок, а то й цілих військових баталій, повідомлення про кількість загарбаних міст, доставлених рабів чи забитих учасників загарбницьких походів. Серед вервиці земних подій,

які прагнули увічнити творці перших текстів, була й праця в ремісничих майстернях, на полях, відпочинок довкола домашнього вогнища. Особливістю піктографічних текстів була їхня простота і зрозумілість не лише співплемінникам, а й тим, хто не знав їхньої мови.

Зразок піктографічного письма. Час і місце його створення — період неоліту в одній з кам'яних печер неподалік Сахари

Пізніше певні малюнки, значки стали символізувати окремі слова і поняття. Так виникло *ідеографічне письмо* (від грецьких слів *ідеа* — "поняття", *графо* — "пишу"). Згодом, у результаті тривалого еволюційного розвитку первинних суспільств, ідеографічне письмо видозмінювалося — окремий значок став характеризувати окремі літери, а ті, відповідно, — окремі звуки мови. Це поклало початок *фонетичному письму,* а відтак і початок *азбук*, які для кожного народу набували своїх специфічних особливостей.

Таким чином, виникнення письма й алфавіту стало передумовою становлення і розвитку такої випробуваної століттями форми закріплення та передачі інформації, якою виявилася спочатку рукописна, а згодом і друкована книга.

Первинний видавничий матеріал

Як виглядали перші рукописні книги, якими були первинні матеріали для їх створення, як і чому ці матеріали змінювалися?

Прообразом перших рукописних книг можна вважати ті тексти, що писалися на кам'яних скелях у пустелях, у печерах, на стінах палаців, окремих великих плитах і спеціально підготовлених для цього стелах. Першокниги народжувалися також на плоских табличках, виготовлених з випаленої глини, бамбукових дощечках, висушених пальмових листях, черепаших панцирах, папірусі, пергаменті, кольорових плетінках чи шнурках і навіть на кістках тварин, що приносилися в жертву. (Саме на та-

ких кістках були створені перші ієрогліфічні пам'ятки китайської писемності в XIV–XII ст. до н. е.).

У стародавні часи, висловлюючись сучасними термінами, дуже поширеним матеріалом для фіксування і поширення інформації була *м'яка глина*. Цей первинний "книжковий" матеріал був чи не найголовнішим упродовж IV–III століттях до н. е. у країнах Передньої і Середньої Азії, на острові Крит. Розрізані на однакові пластинки відповідної товщини форми з добре вимішеної глини ретельно випалювали на вогні, а перед тим до них бралися каліграфи — спеціально підготовлені для цього перші творці книг.

Згодом (III століття до н. е.), переконавшись у ненадійності глини, творці книг все активніше почали використовувати папірус. *Папірус* (у перекладі з єгипетського означає дослівно "річкове дерево") — це тростинова рослина, товщиною від десяти сантиметрів, якої було достатньо вздовж берегів повноводного Нілу. Технологія виготовлення папірусних аркушів була такою: стовбур рослини, що виростала прямо з води, зрізували на глибині більш ніж пів метра, розтинали вздовж на тонкі пластинки, складаючи їх рівно одну побіля одної. З кожної зрізаної рослини виходило до десяти таких пластинок. Їх потім замочували на добу у воді, звільняючи таким чином деревину від крохмалів, солей, смол. Ця процедура повторювалася доти, поки розрізані пластинки не ставали прозорими. Затим їх розкладали тісно одна біля одної на спеціально підготовлених столах. Наступний шар таких же пластин клали на попередній упоперек, потім — знову поздовжній шар. Таку своєрідну конструкцію змащували спеціальним клейким розчином (ним слугував сік, видавлений

Фрагмент рукописного тексту та ілюстрації до нього з давньоєгипетської "Книги Мертвих", виконаного в сувійному варіанті на папірусі

з папірусу) і вкладали під масивний кам'яний прес до двох діб. Після матеріал висушували на сонці, розгладжували за допомогою черепашників і полірували спеціальним розчином. У результаті цих операцій папірус ставав придатним для нанесення на нього текстів — як писаних, так і мальованих. Цей матеріал мав колір світло-сірого піску.

Виробництво і використання папірусу для створення різноманітних текстів продовжувалося аж до XII століття н. е., поки його остаточно не витіснив дешевший і ефективніший спосіб виготовлення звичайного паперу.

Цікаво, що ідеєю вивчення досвіду стародавніх єгиптян у виготовленні довговічного папірусу загорівся у 60-х роках минулого століття єгипетський учений Хасан Рогаб. На берегах Нілу він створив незабаром оригінальну плантацію і побудував у Каїрі спеціальну фабрику для виготовлення папірусу за стародавніми рецептами. Таким чином, цей знаменитий папірусолог заснував своєрідний, єдиний у світі, інститут папірусу та поставив на перенасичений паперовий ринок світу перші партії цього давнього книжкового матеріалу. На ньому вручну виготовляють картини, в основі яких — стародавні єгипетські сюжети. Охочих придбати такі мистецькі витвори не зменшується.

Напередодні винайдення паперу у книготворчій справі тривалий час панувала ера *пергаменту* (з II ст. до н. е.). Це спеціально вичинені шкіри тварин (овець, кіз, ослів, телят, свиней), які розрізували рівними прямокутними шматками і скріплювали вздовж складеними навпіл сторінками-частинами або скручували у вигляді сувоїв і використовували для написання текстів. На відміну від папірусу, добре вичинені шкіри давали можливість відтворювати тексти й малюнки кращої якості, до того ж, з обох боків. Ще одна перевага такого матеріалу — його довговічність. В історії давньої книги можна зустріти немало сюжетів, коли переписувачі використовували для створення нових книг вже вживані пергаментні зшитки. Для цього вони ретельно змивали попередні тексти, нерідко писані іншими мовами, і після просушування творили на таких сторінках нові книги. Це був дорогий спосіб виготовлення книг, тому й ціна на них була значно вищою. Свою назву пергамент отримав від середньоазійського міста Пергам (нині Бергам у Туреччині), де був винайдений і вперше

застосований. Після широкого впровадження паперу пергамент почали застосовувати для оправи книжок.

Форми книги

Зовнішній вигляд книги, якою ми її традиційно уявляємо (певна кількість скріплених воєдино аркушів певного матеріалу, заповнених текстом чи ілюстративним матеріалом і "вдягнутих", ніби для захисту чи схову, у відповідно оформлену оправу), не завжди був таким.

Форми книги постійно змінювалися залежно від досягнутого рівня матеріальної й духовної культури. Перші книги дійшли до нас у вигляді чи то різноманітних малюнків на кам'яних стінах печер, чи то помережених витіюватими позначками глиняних виробів, чи то в грубих шкіряних або витончених шовкових сувоях, чи зв'язаних шкіряними нитками сторінок-дощечок з бамбуку, сосни чи берестової кори. Відомі також книги, виготовлені з пальмових листків, скріплених у вигляді віяла, писані на тонких пластинках із бронзи, свинцю, міді. Нерідко такі дощечки прибивалися на стінах будинків у людних місцях (якщо тексти подавалися там з одного боку), або прикріплювалися на ланцюжку, коли текст був з двох боків.

З перелічених вище форм попередників сучасної книги не всі витримали перевірку часом. Скажімо, сторінки, висічені на кам'яних брилах чи в печерах, виявилися незручними в користуванні — їх не можна було перенести до спеціальних сховищ чи передавати на певні відстані іншим. А оскільки тексти писалися не лише з метою їхнього довічного збереження, а передусім для передачі зафіксованої в них інформації якомога більшій кількості людей, на передній план висувалася зручність і простота не лише у виготовленні, а й користуванні. Найбільше цим вимогам відповідали дві форми стародавньої книги — *сувої та кодекси.*

Сувій — згорнутий довкола круглої основи матеріал, який використовувався для написання текстів. За такий книжковий матеріал у старовину слугували: розрізані вузькими смугами і зшиті між собою в довжину шкіри тварин, шовк, папірус, пергамент, а пізніше — папір. У цілому середня довжина сувоїв не перевищувала 10 метрів. З найві-

доміших в історії книг у вигляді сувоїв можна назвати Сувої з Мертвого моря, так звані *Кумранські сувої* (про них ітиметься нижче) та *Сувій Гарріса*, створений у XII ст. до н. е., а віднайдений наприкінці XIX століття у Фівах. Останній має довжину понад 40 метрів і ширину понад 42 сантиметри. Зберігається, як один з найцінніших експонатів, у Британському національному музеї. Відомі також сувої, віднайдені на руїнах античної Помпеї, час написання яких — I ст. н. е. Щодо наших земель, то тексти у вигляді сувоїв створювали київські князі та запорозькі козаки, відправляючи в такій формі різноманітні послання до своїх союзників і супротивників. Тексти на таких сувоях писалися, як правило, лише з одного боку.

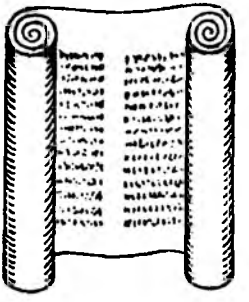

Сувій (свиток) як найдавніша форма книги

Кодекс — форма стародавньої книги із скріплених разом папірусних (пергаментних, паперових тощо) аркушів чи тоненьких дощечок у вигляді цільного блоку, різного за розміром і товщиною. Така форма книги виникла у II ст. до н. е. На початку це були всього лиш своєрідні зошити — покриті воском і з'єднані разом дощечки, на яких писали текст, що згодом можна було витирати. Поширенню кодексного варіанту книги й активній заміні ним сувоїв значною мірою сприяло винайдення нового матеріалу для писання — пергаменту.

Донедавна вважалося, що найдавнішою книгою на землі в її кодексному варіанті, що збереглася донині, є так званий *Сінайський кодекс*. Він являє собою один з рідкісних варіантів книг Святого Письма. Час написання відноситься до 4 ст. н. е. Однак у середині 80-х років минулого століття молодий єгипетський археолог у результаті своїх тривалих пошуків

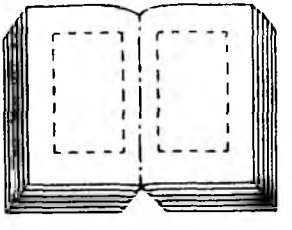

Книга у формі кодексу

натрапив на ще один книжковий шедевр, написаний у ту ж пору. Незабаром провідні учені-книгознавці Заходу оголосили знахідку чи не найдавнішою книгою в світі з-поміж досі відомих стародавніх рукописів, що мають форму кодексу. Вона одержала назву *Копський біблійний текст*.

Книга має 493 пергаментних сторінки, скріплена шкіряним шнуром, "вдягнена" в добре відполіровану і тому збережену до наших часів дерев'яну оправу. Ця книга відразу привернула до себе увагу з кількох причин. Передусім тому, що в ній уперше вміщено повну книгу Псалмів, які будь-коли і будь-де віднаходилися. Подібна книга займала особливе місце в літургії Копської церкви, яка, за переданням, бере свій початок від апостола Марка. По-друге, її було віднайдено в незвичайному місці — у маленькій домовині, під голівкою дівчинки, яка невідомо з яких причин рано померла. Прибиті горем молоді батьки вирішили, очевидно, покласти своїй доньці цю дивовижну подушку мудрості, яка була б їй розрадою в її майбутній безконечній ночі. Віднайдений у такому місці, цей книжковий шедевр підтверджує гіпотезу дослідників про те, що поховання мертвих з покладанням у могилу рукописних книг релігійного змісту ввійшло у практику ще за тисячу років до пришестя Христа.

§ 2. Ранні осередки рукописної книги на Близькому Сході, в Азії та Європі

Ассирія

В історії людської цивілізації помітне місце посідає дивовижна *"глиняна бібліотека"* правителя колись могутньої держави Ассирії — *Ашшурбанапала* (669 — бл. 633 до н. е.). Французькі вчені вважають, що таке написання прізвища цього правителя трансформувалося з первинної назви *Sardanapal* (Сарданапал).

Бібліотека була віднайдена в середині XIX ст. західноєвропейськими вченими під час розкопок стародавньої столиці Ассирії — Ніневії, що містилася на лівому березі Тигру, навпроти Мусулу, неподалік нинішнього курдського села Куюнджик. Сенсаційність результатів розкопок полягала у тому, що на одному місці було виявлено понад 22.000 глиняних табли-

чок, вкритих дрібно помереженими клинописними знаками. Час їхнього виготовлення — IX–VII століття до н. е. Документальним підтвердженням належності цієї бібліотеки тодішньому правителю Ассирії Ашшурбанапалу слугують написи-штампи на кожній пластинці — "Палац Ашшурбанапала, царя царів, царя Ассирії".

Одна із сторінок глиняної бібліотеки Ашшурбанапала

Бібліотека ця справді неповторна не лише за кількістю збережених до наших днів глиняних сторінок, а й за тематикою. Вона мала свій каталог. Розшифровані вченими тексти стосуються наукової, релігійної, медичної, мистецької, міфологічної тематики. Значна кількість пластин містить своєрідні рецепти лікування від хвороб, взірці тогочасного фольклору ассирійців. На кількох сотнях сторінок зафіксований словник шумерської мови, яка вже на той час була мертвою. Збереглася і хроніка великих справ самого Ашшурбанапала, написана, очевидно, ним самим. Розміщені на глиняних пластинах тексти мають свою систему — у верхньому куті кожної пластини зазначено заголовок книги чи розділу. Рівно нарізані пластини (їхня величина — 33×22 см і товщина 2,4–2 см) зберігалися у спеціально виготовлених дерев'яних ящиках-скринях. Така книжкова "оправа" згоріла під час пожежі царського палацу, але глиняні таблички-сторінки збереглися, і через тисячі років дали ученим безцінний первинний матеріал для вивчення історії, культури та побуту країн Близького Сходу. А самого Ашшурбанапала по праву можна назвати одним з перших у світі бібліофілів.

У Паризькому національному музеї — Луврі — авторові цих рядків вдалося віднайти й попрацювати з двома плитками-сторінками цієї знаменитої бібліотеки. Текст першої починається описом експедиції ассирійського війська проти країни Наїри, розташованої на північ від гір Таурус у верхньо-

му басейні Тигру. Розповідь ведеться у формі запису маршруту четвертої військової кампанії короля. Ассирійське військо, після тривалого в часі маршруту, дійшло аж до Вавилонії вниз за течією річки Тигр. Перед тим, як повернутися додому, військо ще завернуло за гору Убар проти течії Євфрату. Автор не без гордості стверджує, що кожне місто, зазначене на цьому маршруті, змушене було платити завойовникам данину.

Не менш цікава за змістом є друга глиняна табличка бібліотеки Ашшурбанапала з колекції паризького Лувру. На ній зафіксовано точну дату творення тексту — 714 рік до Різдва Христового. Текст тут уміщений дрібнішим почерком і займає 430 рядків. Написаний у формі листа тодішнього правителя Ассирії Саргона II (722–705 роки до Різдва Христового) до бога Ассура. Саргон розповідає про свою велику експедицію проти королівства Урарту, яке включало також Вірменію і Курдистан. Урарту було дуже небезпечним сусідом для Ассирії, і Саргон вирішив завоювати його. Ассирійське військо грабувало і руйнувало сусідню країну, незважаючи на сильний спротив добре навченого для ведення військовий дій супротивника. Цар ассирійців сам очолив "командо" аби добратися через важкодоступні гори до святині національного бога королівства Урарту — міста Муссаір — і пограбувати там усі скарби. Перед тим, дізнаємося з глиняної бібліотеки, Саргон II здобув Ізраїль (721 рік) та Сирію, знову встановив ассирійську владу над Вавилоном, збудувавши там величний палац Хурсабан.

Ось як багато цікавих епізодів із світанку людської цивілізації можуть розповісти ці дві глиняні сторінки стародавньої рукописної книги.

Однак "глиняні книги" мали цілий ряд недоліків — вони були тяжкими, громіздкими й потребували особливо бережного ставлення. При перенесенні чи транспортуванні плитки легко розбивалися.

Єгипет

Сусіди ассирійців — єгиптяни, спробувавши запровадити в себе глиняні книги, незабаром відмовилися від такого способу їх виготовлення. Для збереження і поширення письма вони застосували інший матеріал — папірус.

Батьківщиною папірусу здавна вважається Єгипет. Саме тому на цьому матеріалі тут створено найбільше книг. Перші тексти, написані на папірусі, з'явилися у третьому тисячолітті до н. е. Нині в музеях єгипетського Каїра та італійського Туріна демонструються виготовлені з папірусу аркуші, яким майже п'ять тисяч років. Сенсаційними були знахідки розкопок, які проводилися, скажімо, у 60-х роках минулого століття. Австрійському вченому Фекельману вдалося прочитати віднайдений у 1963 році неподалік Салонік обвуглений аркуш папірусу, написаний у IV столітті до н. е. Це своєрідні коментарі до орфічних поем, які були покладені під час похоронного обряду в могилу молодій особі. Приблизно до цієї ж пори відноситься час написання тексту на папірусному сувої, вкладеного в домовину до рук чоловіка в румунському причорноморському поселенні Калатида.

Ретельно відпрацьована єгиптянами технологія виготовлення папірусних аркушів виявилася справді досконалою і неперевершеною. Написані на папірусі стародавні книги і через тисячоліття вражають сучасників чіткістю текстів, майстерністю безіменних творців. Багато рукописних книг, особливо творів художньої літератури, гарно ілюстровані. Таке поєднання писаного тексту з мистецькими витворами обумовлювалося загальним задумом творців давньоєгипетської книги — зафіксувати і зберегти на гарно вибілених папірусних сторінках для нащадків інформацію про зміст і сенс життя сучасників.

Єгипетські книги, виготовлені на папірусі, мають здебільшого форму сувоїв. Середня довжина такого сувою складає до десяти метрів, ширина — 15–30 сантиметрів.

Китай

Найпоширенішими були в'язанки бамбукових чи дерев'яних дощечок, скріплених шкіряним шнурком у верхній частині через спеціальні отвори. На них писали спеціальним чорним лаком, виготовленим із соку деревини і нанесеним на гострі кінцівки дерев'яних паличок. Одну з таких бамбукових в'язанок-книг, час створення якої припадає на перше століття н. е., віднайдено в Китаї зовсім недавно — у 60-х роках XX століття. На ній увічнені філософські твори видатного китайського

Зразок китайського рукописання, виконаний у XVI–XI ст. до н. е. на кістці тварини

історика Сим Цяня. У період династії Чжоу (XI–III ст. до н. е.) одним з головних засобів фіксування й поширення інформації стали написи текстів на бронзовому посуді.

В історії китайської рукописної книги є немало сюжетів про своєрідну *вуличну бібліотеку*, яка була створена біля воріт Ляонеської академії за вказівкою ханського імператора Сяо Лин-ді наприкінці II століття до н. е. Йдеться про цілий ряд знаменитих кам'яних плит, на яких методом гравіювання були відтворені тексти творів стародавнього китайського мислителя Конфуція (бл. 551–479 рр. до н. е.).

Починаючи з III століття до н. е., провідним матеріалом для виготовлення книг у цій країні стає шовк. Суцільні відрізи шовкового полотна довжиною по десять і більше метрів, з одного боку якого були написані тексти, обгорталися довкола прикріпленого на початку круглого дерев'яного стержня у формі сувою. Зберігали такі сувої в твердих чохлах.

З освоєнням технології виготовлення паперу, що в Китаї припадає на початок II століття н. е., незручні бамбукові пластинки і дорогий шовк поступово все менше використовуються для виготовлення книг. Стародавні китайські книги з паперу на початку також мали форму сувоїв, пізніше заповнені ієрогліфами широкі паперові аркуші складалися у вигляді гармошки.

У сучасному Китаї свято бережуть традиції стародавнього книгописання. Про його витоки, як важливий культурний набуток народу, детально розповідається у шкільних підручниках, цій темі присвячено немало наукових досліджень. А на початку нового, третього, тисячоліття одне з провідних шанхайських видавництв підготувало і випустило в світ унікальний фоліант — фототипне представлення в одній колекції зібраних у різні часи по всій країні так званих *бамбукових табличок* — попередників книговидавничої справи. Тут по-

дається близько ста різноманітних типів табличок-сторінок, час написання текстів на яких датується 475–221 роками до н. е.

Індія

Видані в період середньовіччя довідкові книги, каталоги, хрестоматії, переклади з мов народів, що населяли долину річки Інд, засвідчують давнє існування на цих теренах різноманітної рукописної літератури. Каліграфічні написи і чіткі малюнки на керамічних плитках, нанесені методом трафаретного тиснення, відомі тут ще з XVII ст. до н. е. Час створення однієї з величних пам'яток індійської культури — неповторної збірки релігійних гімнів і заклинань під назвою *"Ригведа"* у десяти книгах, яка збережена до наших днів, відноситься до X століття до н. е.

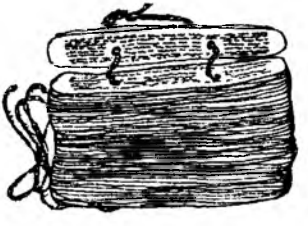

Стародавня індійська книга, текст якої написаний на пальмових листках

Індійські манускрипти творилися як на глиняних та дерев'яних табличках, так і на пальмових листках, шкірі, шовку, металевих пластинах і камені. Одне з книжкових чудес, створене індійськими майстрами, — багатомовний рукопис, у якому зашифровано на одній сторінці по декілька творів. Прочитати кожен з цих творів можна тоді, коли оволодієш своєрідним ключем — порядком зміни читання посторінкових цифр.

Палестина та Ізраїль

На цих землях книги виникли більш як дві тисячі років тому, також поширювалися переважно у формі сувоїв з папірусу або шкіри. А найбільша світова слава випала на долю знаменитих *Кумранських рукописів*, написаних на основі так званого квадратного єврейського письма. Їх було віднайдено 1947 року на колишньому дні Мертвого моря в одній з печер Палестинської пустелі — Айн Фешха, що за два кілометри від нинішньої межі західного берега цього моря та за 12 кілометрів від палестинського міста Єрихон. Віднай-

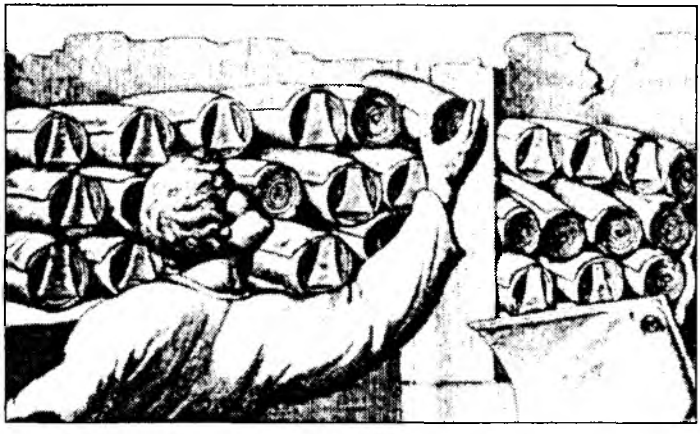

Так зберігалися книжки-сувої на землях Палестини й Ізраїлю

дені рукописні сувої одержали назву Кумранських, очевидно, тому, що печера Айн Фешха, яка тисячоліття берегла їх, знаходиться неподалік руїн давнього поселення Хірбет Кумран. Тут же розкопано незабаром і місце стародавніх поховань.

Випадкову причетність до цієї знахідки, що незабаром набула найширшого розголосу й стала справжньою сенсацією в науковому світі, мав малолітній місцевий пастушок-бедуїн. Цілячись камінням у великий глечик, що виднівся в отворі однієї з печер, і розбивши його, він натрапив на цупкий шкіряний сувій. Поряд стояло ще кілька великих глиняних глечиків. Валялися в печері дрібні римські монети та шматки зотлілої просмоленої матерії.

Чутка про знайдені хлопчиком у печері Айн Фешха монети та загадкові сувої, загорнуті в просмолені шкіри та тканину, швидко облетіла бедуїнські поселення. Знаючи, який інтерес проявляють до старовинних речей чужоземці, немало бедуїнів кинулося до цієї і сусідніх печер у пошуках скарбів. Однак стихійне обстеження печер тривало недовго, бо з Єрусалиму було вислано спеціальну кінну сторожу, і до справи взялися археологи. Вони й виявили сім сувоїв у решті глиняних глечиків. Всі ці сувої також були ретельно обгорнуті в просмолену тканину із льону.

Дві тисячі літ сувої зберігали таїну семи книг давньоєврейських біблійних текстів — однієї з перших редакцій кано-

нічної Біблії, зміст якої ретельно розшифрували американські вчені. Крім богословських книг, сувої містили кілька творів історичної тематики, зокрема короткий виклад правил поведінки для членів релігійної общини під заголовком "Вступ до дисципліни". Це так звані позаканонічні тексти, які не увійшли до списку загальноприйнятих біблійних книг. Пізніше кожен з цих рукописів отримав свою назву — *Книга Ювілеїв, Книга Еноха, Книга Товита, Заповіт Левія.*

Важливо наголосити, що після сенсаційного відкриття кумранських скарбів меткі бедуїнці в інших закутках Юдейської пустелі довкола Мертвого моря випереджали археологів. За даними вчених, немало викрадених з печер сувоїв було зіпсовано, а ряд — неодноразово переходили на чорному ринку через руки різноманітних торговців. Про деякі із знахідок складалися згодом цілі легенди, а доля окремих сувоїв і досі залишається невідомою. Свого часу світова преса детально писала про так звану сувійну справу польського єврея М. Шапіро, яка стосувалася віднайдених неподалік Мертвого моря деяких стародавніх рукописних текстів ще задовго до відкриття знахідок 1947 року.

Коротко суть справи є такою. М. Шапіро, переселившись із Польщі до Єрусалиму, займався там купівлею і перепродажем стародавніх археологічних знахідок. 1878 року він купує в бедуїнів пергаментний сувій, який містив зміст одного з біблійних навчальних текстів — Повторення Закону, написаний фінікійськими буквами, але давньоєврейською мовою. Відчуваючи, що знахідка є дуже цінною, лихвар їде до Лондона і пропонує її за мільйон фунтів стерлінгів Британському музеєві. Музейні фахівці зацікавилися експонатом, попередньо визначивши час написання його — VII століття до Різдва Христового. Однак для прийняття остаточного рішення про покупку за таку високу ціну вирішили ще раз зробити її наукову експертизу. Групу нових експертів очолив запрошений із Франції відомий на той час спеціаліст з палестинської археології Клемон Ганно. Однак його висновок був несподіваний: сувій — підроблений. Ображений Шапіро вимагає нової експертизи, у пресі з'являється кілька гостро викривальних публікацій проти лихваря. 1886 року М. Шапіро покінчив з собою у голландському Роттердамі. Але спірний сувій раптово і назавжди зникає з Британського музею...

У самому ж Ізраїлі безцінні знахідки з дна Мертвого моря незабаром посіли найголовніше місце в спеціально створеному для цього музеї з незвичною назвою — *Книжкове Святилище.*

Ізраїльські дослідники цих сувоїв, ретельно вивчаючи їхній мовно-лексичний ряд, вийшли з пропозицією до свого уряду взяти в основу змін до сучасного правопису державної мови саме ці рукописні першоджерела. І хоч повернення до першовитоків дещо ускладнило вивчення і без того складної мови іврит, передусім школярами, ізраїльський парламент (кнесет) пішов на це, подавши приклад шанобливого і гідного ставлення спадкоємців до результатів культурного творення своїх пращурів.

У найрізноманітніших туристичних буклетах про столицю Святої землі — Єрусалим — вмішується фото цього музею, зовнішній вигляд якого налаштовує на сприйняття чогось ще не пізнаного і величного: білий-пребілий величезний купол, що виринає прямо з-під землі й ніби прагне злетіти до небес, завмирає в передчутті цього моменту перед тінню такої ж масивної стіни з чорного-пречорного базальту, розміщеної поруч. Відвічна боротьба світла і темряви, правди і кривди, ідея якої в контексті ролі й місця книги в житті людини так талановито втілена архітекторами.

Греція і Рим

Виникнення перших рукописних книжок на європейських теренах пов'язане передусім із Грецією і Римом. Книжковий рух тут започатковується з VII ст. до н. е. Цьому сприяли дві обставини. Передусім високий розвиток давньогрецької літератури та інтенсивні торговельні стосунки з Єгиптом. Немало літературних творів, написаних грецькими письменниками між XI і IX століттями до н. е., жили в усних переказах, піснях народу і тому просто "просилися" бути кимось зафіксованими й розмноженими на письмі. Привезені торговцями до берегів Еллади, єгипетські книги викликали не лише інтерес у греків, а й спонукали до появи власних книготворців.

Не дивно, що перші рукописні книги в Греції, як і в Єгипті, мали вигляд папірусних сувоїв. Найдавніший з них,

написаний грецькою мовою, — це поема Тимофія Милетського *"Перси"*, віднайдена 1903 року. Вчені відносять час її появи до IV ст. до н. е.

До початку VI ст. н. е. крупними центрами створення і поширення книг у Європі стають італійські міста Боббіо, Верона, Монтекассіно. Тут діяли світські та церковні скрипторії, де переписувалася у значній кількості не лише богослужбова література, а й твори античних та середньовічних авторів.

§ 3. Роль рукописного книготворення в суспільному поступі

Причини поширення рукописання

Можливість фіксувати й передавати написане у зручній для користувачів формі (на папірусі, а згодом на пергаменті), спонукало, з одного боку, сильний поштовх людської думки, а з іншого — пожвавлення рукописної справи.

Раз написана кимось книга незабаром відтворювалася іншим переписувачем. Процес цей розтягувався на тривалий час, а попит на книги постійно збільшувався. Рукописна справа об'єктивно ставала, отже, професійною справою, до неї залучалося все більше й більше освічених людей. Окремі писарі об'єднувалися в цілі цехи. Як правило, їх створювали багаті вельможі, бо на цьому можна було заробляти добрі гроші. Якщо раніше один переписувач працював лише з одним оригіналом, то незабаром, для збільшення кількості копій, одночасно певна кількість переписувачів у одній кімнаті стала писати "з голосу", під диктовку.

З поширенням християнства в країнах Європи і Азії своєрідні центри рукописної книги стали виникати при монастирях, і головними виконавцями цієї важкої й відповідальної справи ставали ченці. Робили вони це хто з власної волі, а хто й з примусу. Нерідко, як міру покарання, визначали ченцеві певну кількість сторінок книги, які він мав переписати за певний відрізок часу. Саме на цю пору припадає організація в Афінах спеціальних гуртків переписувачів книг, для яких ця справа ставала вже професією, активно починає розвиватися торгівля книгами. Звідси пояснення існування ве-

ликих книгозбірень у Платона, Аристотеля та інших відомих просвітителів і вчених тієї пори.

Книги купували передусім багаті вельможі, поступово створюючи в себе великі книжкові колекції (було навіть ознакою доброго тону хвалитися в своєму товаристві такими колекціями). Не могли вже обходитися без книг учителі, які навчали грамоті все більше число бажаючих (переказ доніс до наших днів історію з одним учителем, що жив у V ст., кому один з тодішніх грецьких правителів Алківіад дав привселюдного ляпаса за те, що той не мав у себе вдома примірника "Іліади"). Магістрати окремих міст змагалися між собою за право мати в себе найбільші і найкращі бібліотеки. Нерідко, аби придбати до своєї колекції дуже рідкісну і художньо довершену книгу, багаті люди віддавали в заклад цілі помешкання, викладали колосальні суми грошей.

Становлення книгозбірень

Про бібліотеку Ашшурбанапала вже йшлося вище. Варто згадати у цьому контексті ще про одну з найкрупніших у Стародавньому світі книгозбірень — *Пергамську бібліотеку*, перед приміщенням якої за вказівкою царя Євмена II були споруджені статуї і бюсти кращих представників красного письменства. За переказами, в III–I ст. до н. е. ця бібліотека була подарована Марком Антонієм єгипетській цариці Клеопатрі і згодом склала основу колекції знаменитої *Олександрійської бібліотеки*. Після проведених свого часу розкопок засипаних попелом вулкану Везувій у 79 році н. е. античних міст Геркулануму і Помпеї вченим вдалося повернути історії один з просвітніх набутків Геркулануму — багатющу колекцію папірусних сувоїв. Ретельно схованих у вогнетривкі чохли, таких сувоїв нараховувалося... понад півтори тисячі. Вулканічна лава законсервувала для історії в руїнах цього міста близько 800 папірусних сувоїв. А от на відміну від Геркулануму, в руїнах Помпеї, що стала відомою в світі лише за мистецьким полотном знаменитого художника, геологам вдалося віднайти лише кілька списаних текстами воскових дощечок.

Про обсяг рукописного книготворення у стародавній Греції може засвідчити один документ, відкритий у XIX столітті видатним французьким дослідником історії книги Емілем

Еггерем. За повелінням тодішнього царя Птоломея Філадельфа, два учені-словесники зробили опис наявних книг у двох бібліотеках, заснованих цим царем. Кількість зафіксованих у цьому документі томів з першої бібліотеки сягає 42.800, а з другої — 490.000. Перелік лише одних комедій складає список з півтори тисячі назв, трагедій — 550 назв.

Ще більше вражає відкритий цим же ученим інший документ доби третього царя з династії Птоломеїв — каталог наявної в рукописах грецької літератури. Автор цього каталогу — відомий поет александрійської школи Каллімах — розмістив свій довідковий текст у більш ніж 120 книгах. Ретельний упорядник порахував навіть кількість рядків в усіх творах Аристотеля, наявних у грецьких бібліотеках, — таких рядків виявилося 445.270.

До речі, у стародавній Греції складання каталогів, таблиць, списків, довідників рукописних праць окремих авторів — філософів, поетів, драматургів — було дуже поширеним явищем. Зважаючи на те, що нерідко під час пожеж чи багаторазового прочитання знищувалися, зношувалися й губилися початки сувоїв чи перші й останні сторінки книг, саме такі своєрідні довідкові видання, які зберігалися віками у бібліотеках, ставали пізніше єдиним джерелом пошуку імені автора тієї чи іншої книги, місця й часу її написання.

Книга в долях Горація та Овідія

Поряд з книгами релігійного змісту дуже популярними в античному світі були книги відомих філософів, письменників тієї доби. І саме завдяки колосальному пізнавальному, повчальному, виховному заряду вони на багато століть переживали своїх творців. Автори таких книг часом ніби сповідувалися перед нинішніми і майбутніми читачами, ділячись на перших сторінках своїми потаємними думками, почуттями, переживаннями. Нерідко в таких своєрідних передмовах вони зверталися безпосередньо до своїх творінь, як до одухотворених істот, прощаючись з ними і благословляючи їх у далеку, довгу і незвідану дорогу до читача. Ось як щиро і схвильовано зробив це на початку нашої ери в одній із поетичних передмов до своїх послань відомий римський поет і сатирик *Горацій* (65–8 до н. е.):

Горацій

"Ти, моя книго, ... не можеш перенести ні замків, ні печаток цих милих до сором'язливості стражів; ти боїшся потрапити до рук людини надто мало допитливої; ти прагнеш відомості, ти, яку я викохав з іншими почуттями. Ну, біжи туди, де ти так гориш бажанням спіткнутися. Раз ти вийшла, для тебе вже немає повернення.... Якщо я зможу, не беручи на себе провину, передбачити твою долю, то ти будеш милою римлянам доти, поки збережеш принадність віку. Тоді, вимучена в руках натовпу, ти впадеш в ціні або будеш мовчазно годувати черв'яків, які заховаються між твоїми сторінками... Може настати час, коли, відшовхнута в Римі, кинута в його передмістя, на старості років ти потрапиш до рук малих дітей для навчання їх граматики".

У стародавні часи, як і пізніше, аж до наших днів, писання книг приносило не лише моральну й матеріальну винагороди, а й наражало автора на неабиякі житейські випробування. Показовий у цьому плані приклад можна навести з життя ще одного римського поета, соратника Горація, — *Овідія* (43 до н. е. –17 (?) н. е.). Деякі його гумористичні й сатиричні твори зачепили, очевидно, "за живе" імператора Августа. За таку сміливість цей диктатор наказав вигнати перестарілого Овідія з Риму і поселити його на безлюдному березі Чорного моря. Саме наприкінці свого життя, перебуваючи у вигнанні, покинутий і забутий всіма поет пише збірку своїх *"Скорботних елегій"*. Не маючи відповідних матеріалів, будучи без помічників, поет створив своєю старіючою рукою цю невеличку, простеньку з оформлення збірочку, зрошуючи її сторінки своїми слізьми, наповнюючи її болем і переживанням за несправедливе покарання. Наслідуючи Горація, Овідій схвильованим поетичним рядком звертається до свого чи не останнього творіння:

Автор "Скорботних елегій" — Овідій

"Маленька книжечко! Я не заздрю цьому, але ти відправляєшся без мене в Місто, куди не може піти твій господар. Іди, але благенько вдягнена, як і належить книзі вигнанця. Нещасна, бережи наряд свого нещастя. Нехай не вкриється пурпуром твій покров — його колір не личить тому, хто носить траур. Нехай не приваблює чиєсь око твій заголовок, нехай кедр не наповнює ароматами твоїх сторінок. Нехай не виділяються дві білі кулі на твоєму чорному образі. Такий гарний убір буде прикрашати щасливі книги. А ти... Ти не можеш забути про моє нещастя. Твої два обрізи не будуть відполіровані білою пемзою... Не червоній за свої плями. Бачачи їх, кожен зрозуміє, що вони зрошені моїми слізьми. Іди ж, моя книго, і привітай від мене ті дорогі для мене місця..."

Пережити довгий вік, передати заховані між рядками знання не одному поколінню сучасників судилося тим книгам, які потрапляли на розкішні полиці публічних чи приватних книгозбірень. Від часів появи перших рукописних книжок з'явилися перекази про магічну силу цих помережаних різними чорнилами й почерками сторінок. Цій силі підкорялися навіть боги. Тому, очевидно, й прийшли наші попередники до думки, що книги потрібні людині не лише за її життя, а й після смерті.

У стародавньому Єгипті народилася традиція класти до саркофагів покійників спеціальні тексти, які згодом отримали назву *"Книги мертвих"*. На початку це були сувої. Їх зміст складав здебільшого розбавлений малюнками опис життя і добрих справ покійника, з детальним описом молитов, заклинань. Так, довжина покладеного до саркофагу сувою, на стрічці якого були описані земні подвиги батька єгипетського царя Рамзеса IV, склала 130 футів.

Незважаючи на те, що процес переписування книг з часом удосконалювався, постійні користувачі переписаних текстів

стикалися все з більшою кількістю різноманітних помилок, відхилень від оригіналу. Нерідко траплялося, що прізвище автора твору на чергових копіях або зовсім губилося, або й перекручувалося, а кожний наступний переписаний примірник все помітніше віддалявся за змістом від оригіналу. Залежало це передусім від сумління переписувачів.

Бажаючи покласти край такому байдужому ставленню переписувачів книг до свої обов'язків, один з грецьких правителів Лікург наказав своїм писарям ретельно скопіювати кожен примірник драми з найстаріших оригіналів, звірити написане і покласти ці примірники, як зразки, до власного скриптонію. На кожен випадок публічних вистав саме цей зразковий примірник видавався для ретельного копіювання організатором постановки з вимогою ні на йоту не відступати від оригіналу.

Вимоги до переписувачів книг

Історія зберегла писані *вимоги давньоєврейських талмудистів*, які вони виробили на віки для тих, хто братиметься за створення рукописних книг, які в переважній більшості стосувалися текстів Священного писання. То була ціла система вимог і правил, яких мав свято дотримуватися кожен, кому доручалася ця відповідальна справа. Ці правила були написані понад тисячу років тому. Текст їх зберігається поряд із сувоями з дна Мертвого моря в одному з найголовніших залів музею Книжкове Святилище в Єрусалимі. Зважаючи на унікальність цього документа, його варто навести у цьому розділі з незначними скороченнями:

> "1. Синагогальний згорток повинен бути написаний на шкірах чистих тварин.
>
> 2. На кожному шматку пергаменту має знаходитись певна кількість стовпчиків, постійна по всьому рукопису.
>
> 3. Довжина кожного стовпчика не повинна бути меншою 48 і більшою 60 рядків. Кожний рядок повинен мати 30 букв.
>
> 4. Всі слова в рукописі мають розміщуватися по лінійці, і якщо три слова написані нерівно, то рукопис вважається непридатним.
>
> 5. Чорнило має бути лише чорним, а не червоним, зеленим, чи якогось іншого кольору, і виготовленим згідно з певним рецептом.

6. Переписувач не повинен ні найменшою мірою відходити від оригіналу.

7. Жодного слова, жодної літери, навіть йоти не можна писати по пам'яті, без того, щоб не дивитися на рукопис оригіналу.

8. Між будь-якими двома приголосними має залишатися пробіл, рівний товщині волосинки або нитки.

9. Між будь-якими двома абзацами має залишатися пробіл шириною в дев'ять приголосних. А між книгами — шириною в три рядки.

10. Переписувач повинен працювати лише в традиційному єврейському одязі, вимивши своє тіло. Не починати писати імені Бога, не вмокнувши щойно перо в чорнило. (...)

17. Якщо цар звернеться до нього, коли він пише ім'я Боже, то писар не повинен звертати на нього жодної уваги.

18. Згортки, в яких не виконані ці правила, повинні або закопуватися в землю, або спалюватися, або передаватися в школи для використання лише для навчальних цілей".

Коли ретельно порівняти, скажімо, кожен із десятків тисяч рядків, заголовних заставок, кожну із сотень тисяч друкованих літер, виданих у різні роки текстів Святого Письма мовою якогось одного народу, складається враження, що саме всіх цих вимог давньоєврейських талмудистів свято дотримувалися ті, хто мав Богом послану високу місію творення таких книжкових шедеврів. Адже чи не в цьому криється феномен вірності духу і букві Біблії, яка писалася, переписувалася й перекладалася впродовж 1700 років представниками більш ніж шістдесяти поколінь різних народів світу й не зазнала відтоді жодних змістових відхилень від оригіналу.

На жаль, таких вимог не завжди дотримувалися каліграфи і переписувачі книг світського характеру. Але ж у цих глибинних за змістом і таких актуальних на сьогоднішній день правилах закладений своєрідний професійний, моральний кодекс редактора і видавця будь яких часів і народів. Редактора й видавця, як творця дивовижного винаходу людського розуму, яким стала для людства Її величність — Книга.

Запитання і завдання для самоконтролю

Якими були історичні передумови виникнення рукописної книги?

Які первинні матеріали слугували основою для створення перших книг?

Назвіть і коротко охарактеризуйте дві найпоширеніші форми стародавньої книги. Коли вони виникли?

Завдяки чому ввійшов у історію ассирійський правитель Ашшурбанапал?

Якою була технологія виготовлення папірусу?

Яку книгу в кодексному варіанті слід вважати найдавнішою на землі?

Де і чому виникали центри творення рукописних книг у стародавньому світі?

Книги якого змісту були популярними за античної доби?

Яку драматичну роль відіграла книга в житті римського поета Овідія?

Чому для переписувачів Книг Святого Письма існували жорсткі й безумовні правила?

Назвіть основні вимоги давньоєврейських талмудистів для переписувачів біблійних текстів.

Чим пояснити феномен фактичної відсутності відхилень від оригіналів у наступних переписуваннях протягом століть різними поколіннями книгописців текстів Святого Письма?

Що спонукало ізраїльський парламент (кнесет) внести наприкінці XX століття зміни до правопису державної мови Ізраїлю?

Рекомендована література до теми

Герчук Ю. История графики и искусства книги. — М.: Аспект-пресс, 2000. — С. 15–72.

Дмитриева Н., Виноградова Н. История Древнего мира. — М., 1989. — 208 с.

Эггерь Э. История книги от ее появления до наших времен / Пер с франц. — С-Петербург, 1900. — 242 с.

Кацпржак Е. История книги. — М.: Книга, 1964. — 419 с.

Митрополит Іларіон. Неоціненні знахідки в Палестині // Віра й Культура (Вінніпег) — 1957. — № 3, 4.

Пакуль И. Книга: исторический очерк. — Х.: Главполитпросвет, 1923. — 130 с.

Перлова Е. Бумага для фараона // Мир бумаги. — 2000. — № 7–8. — С. 50–51.

Тимошик М. Стародавня рукописна книга в світі: попередники, ранні осередки, роль у суспільному поступі // Вісник Книжкової палати. — 2002. — № 4. — С. 22–27.

Тема 2

УКРАЇНСЬКА РУКОПИСНА КНИГА ДОХРИСТИЯНСЬКОЇ ДОБИ

(середина IX– середина X століття н. е.)

- Обставини і причини недослідженості питання
- Періодизація становлення та розвитку давньоукраїнської рукописної справи
- Книжкова справа в Україні перед прийняттям християнства

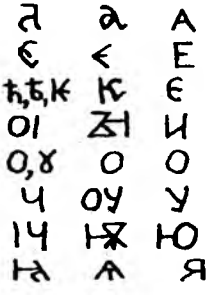

§ 1. Обставини і причини недослідженості проблеми

Після знайомства у попередньому розділі з історичними витоками рукописної книги в світі, перед читачем виникає питання: як і коли зароджувалося книгописання на українських теренах, звідки воно прийшло, на якому часовому відрізку історії пустило воно тут своє коріння, в яких умовах відбувалося його становлення, якими були перші книжкові шедеври?

Українська книга, що є невід'ємною складовою світової культури, має особливо непросту історію. Своєрідність цієї історії полягає в тому, що давня українська літописна книга, з одного боку, позначена беззаперечним авторитетом і славою в усьому цивілізованому світі, безмірною силою її просвітницького і патріотичного впливу на читача, божественним талантом і розумом її творців, а з іншого боку — вкрай несприятливими обставинами її розвитку і збереження, тією руйнівною силою, отим заборонницьким, обмежувальним, принижуючим арсеналом форм і засобів, які протягом століть методично й постійно спрямовувалися проти неї. Спрямовувалися з єдиною ціллю — зменшити, нейтралізувати її одухотворюючу суть, не дати можливості виконувати призначену її творцями функцію — спонукати народ думати, піднімати його з колін.

Досі ми не маємо правдивої, науково вивіреної й повної картини витоків вітчизняної книги. Це та невиорана нива, яка, за словами Івана Огієнка, давно вже чекає чесних і працьовитих робітників. Бо тільки за таких умов вона вродить рясними плодами, дасть можливість заповнити десятки нових, досі незнаних, сторінок минулого нашої Батьківщини.

Пояснити наявність значної кількості "білих плям" у цій справі можна кількома причинами.

Втрати пам'яток на місці *У результаті численних природних і особливо суспільно-політичних потрясінь та буревіїв, на які особливо щедрою була вітчизняна історія, значна частина писаних стародавніх пам'яток безповоротно втрачалася на місці.*

Книги, створені з такого делікатного і майже незахищеного матеріалу як пергамент, папірус, папір, гинули від пожеж, повеней, спустошливих набігів чужинців. Ті примірники, які поспіхом прилаштовувалися десь від неминучого знищення в церковних чи монастирських сховах, незабаром перетворювалися на попіл разом з варварською руйнацією цих святинь. Цілий том можна написати про історію нищення, паління книжок у результаті міжконфесійних сутичок віруючих, наступу на завойовані силою території різноманітних непримиренних орденів іновірців. Сюди ж варто додати й всі ті випадки вилучення та знищення писаного й друкованого українського слова з політичних мотивів. Переконливим прикладом такого поширеного в радянську пору явища став цілком не випадковий підпал залу україніки найголовнішої наукової бібліотеки України у 60-ті роки минулого століття — бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, де зберігалися найрідкісніші, найдавніші і тому найцінніші писемні набутки народу.

Вивезення пам'яток

Кращі витвори культурної спадщини стародавньої України-Руси постійно, в усі часи, вивозилися за її межі й більше сюди ніколи не поверталися.

Часто робилося це з добрих намірів: писані твори, які народжувалися в київських і при київських освітніх осередках, за словами Михайла Грушевського, знаходили на півночі своїх адептів, які приймали їх побожно, як святу річ, варту подиву, поширення, наслідування; ченці, "святителі" та їхнє оточення ширили ці писання поза київською землею як твори взірцеві, як канони віри й побожності. Ширили нерідко методом переписування, прилаштовуючи їх до тамтешніх мовних особливостей, віддаляючи твір від оригіналу.

Пізніше процес множення давньоукраїнських книг із обов'язковою заміною граматичних і мовних особливостей у російських монастирях здійснювався за вказівкою московських ієрархів. З втратою оригіналів київського походження з усіма явними ознаками тогочасної української мови такі твори ставали вже власністю нових її творців. Більшість же шедеврів української книжкової культури нагло грабувалася. Така практика була започаткована ще Андрієм Боголюбським,

зловісна роль якого у вивезенні назавжди з України духовних і матеріальних набутків Києва ясно проглядається із такого свідчення літописця: *"...І взяли вони Київ... І грабували вони два дні увесь город — Подолля і Гору, і Софію, і Десятинну Богородицю... І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали"*.

Тенденція царських правителів та їхніх прислужників вивозити все краще з близьких і далеких околиць імперії до її столиць Петербурга й Москви посилювалася й за більшовицького режиму. Коли до цього додати ще й вивезення сотень і тисяч книжкових раритетів за кордон кращими представниками української політичної еміграції в надії зберегти у вільному світі ці цінності для прийдешніх поколінь українців (на жаль, значна кількість тих шедеврів безповоротно розгублена непростими дорогами європ і америк), то неважко уявити величину втрат скарбів української культури.

Книги як політичні заручники

Весь цінний рукописний і друкований інвентар давньої української доби, який зберігався в Росії, на цілі століття став політичним заручником окупаційної для українців російської влади в "українському питанні".

Свідомі українські наукові сили, які завжди сприймалися офіційною владою як політично непевні, тривалий час не мали до того інвентаря вільного доступу. Офіційні ж представники російської науки, активно залучаючи весь цей матеріал до наукового обігу, стали розглядати давні писемні набутки, які творилися на праукраїнських землях, як складову російської культури, як такий собі вступний розділ до історії російської книги зокрема і писемності в цілому. Навіть високий авторитет і науковий досвід таких істориків з явним українським слідом у походженні і вихованні, але з явно обмеженими рамками свого офіційно заангажованого індивідуального "я" як М. Максимовича, М. Костомарова, О. Потебні, В. Антоновича не спонукав їх чітко й недвозначно публічно довести ненауковість і явну заполітизованість спроб не лише офіційних науковців, а й владних чиновників відмовити українцям у праві на свою давньоруську рукописну спадщину, на своєрідність і самостійність своєї мови, культури.

Головний аргумент "проти"

Головним аргументом у недоцільності переносити в глиб історії часові межі виникнення українського книгописання вважалася також відсутність збережених до наших днів писемних пам'яток.

Однак зусилля учених спрямовувалися не на пошук таких документів, не на обґрунтування наукових гіпотез, сміливих відкриттів, а на "застовбичення" вже затверджених згори постулатів.

Розхолоджували завзяття деяких вітчизняних учених молодшої генерації й періодично озвучувані на різних наукових форумах авторитетні вислови "проти" окремих наукових світил чи результатів експертиз, що проводилися чомусь у сусідній державі, із безапеляційно категоричним і не доказовим "ні" чи "фальсифікат". Історія з введенням до наукового обігу нових даних, скажімо, про "Велесову книгу", "Літопис Аскольда" чи "руські" видання Євангелія і Псалтиря, показані ще 860 року Св. Кирилу в Херсонесі, про що йтиметься нижче, — переконливе свідчення цьому. Це ж стосується і витоків української друкарської справи до так званого дофедорівського періоду. Адепти теорій "спільної колиски" і "вторинності українського друкованого слова перед російським", змирившися, врешті, із українськими друками німця Швайпольта Фіоля 1491 року, все ще й слухати не хочуть про першого українського друкаря Степана Дропана та його друкарню у Львові 1460 року (за 112 років (!) до приходу туди Івана Федоровича). Спроба автора цих рядків обґрунтувати на II Міжнародному славістичному симпозіумі в Іспанії (Баєза, жовтень, 1996 року) нову, політично не заангажовану, концепцію витоків української книги, викликала справжній таки політичний демарш російських учасників форуму.

Позиція "старшого брата"

Будь-які потуги українських учених зосередити свої зусилля на з'ясуванні витоків вітчизняної рукописної книги в контексті нових відкриттів слов'янознавчої науки натикалися або на офіційну заборону, або на одностайну блокаду таких відкриттів з боку представників російської офіційної науки.

Причина таких заборон крилася не в науковій, а в ідеологічній площині: визнати бодай теоретично факт існування таких давніх українських рукописів, які, на жаль, не збереглися, означало б остаточно підірвати вироблені століттями постулати російської історичної науки щодо спільної колиски "трьох братніх народів", щодо їхньої спільної мови, щодо привнесеної з Новгорода в Київ Рюриковичами державності Русі, щодо ролі "старшого брата" у формуванні й збагаченні культури слов'янських народів.

Якщо в період перебування України в складі Російської імперії деякі автори все ж могли опублікувати, бодай у неофіційних друкованих органах на кшталт "Київської старовини", свої міркування щодо відмінних шляхів виникнення й розвитку культур трьох слов'янських народів — українського, білоруського і російського, то із ствердженням на колишніх просторах цієї імперії радянської влади робити це ставало все важче.

З ідеологічних причин усі підрадянські роки у вітчизняній періодиці, чи, тим більше, в якомусь окремому виданні, не могло з'явитися жодної об'єктивної наукової публікації, присвяченої витокам української літописної книги. Домінувала затверджена згори так звана наукова концепція "спільної колиски", "спільного коріння", за якої весь колосальний культурний і науковий набуток, уся духовна спадщина Київської Русі — безпосередньої праукраїнської держави — беззастережно присвоювалася Росією. Як суто українські можна було розглядати й досліджувати лише ті рукописи, які створені були на українських теренах, починаючи з XIV століття.

В інших умовах працювали на цій ділянці українські вчені-емігранти, створивши для цього на Заході цілі науково-дослідні інституції. Їм ніхто не "спускав згори" ніяких концепцій і не примушував працювати на методологічно хибних засадах. І це був величезний позитив у дослідницькій роботі. Та водночас, перебуваючи на чужині, вони були позбавлені найголовнішого — джерельного матеріалу, архівів, оригінальних літописів і стародруків. Саме з цієї причини, скажімо, лекції за редакцією Дмитра Антоновича "Українська культура", які читалися в 30-ті роки XX століття в Чехо-Словаччині українськими вченими-емігрантами, і які були, нарешті, перевидані в Україні в 90-х роках з рекомендаційним грифом міністерства освіти України для використання їх у навчальному проце-

сі, не сповна висвітлюють окремі принципові питання становлення і розвитку української культури. Зокрема в тій частині, яка стосується рукописної книги, автори курсу не змогли, за браком архівних матеріалів, визначити більш ранній (від другої половини XI століття) час появи перших українських рукописних книжок.

Позиція вітчизняних прихильників "спільної колиски"

Розірвати, нарешті, цей Гордіїв вузол, вийти із своєрідного "зачарованого кола століть" не вдається й через домінування прихильників теорії "спільної колиски" в сучасній офіційній українській науці.

Зазвичай, оприлюднення результатів досліджень у галузі гуманітарних наук, які в радянські часи проводилися немалим загоном вітчизняних учених академічних інституцій, підпорядкованих українській Академії наук, ставало своєрідним орієнтиром для представників вузівської науки, дослідників молодшої генерації, зосібно на периферії. Варто було сподіватися, що з набуттям Україною незалежності ці орієнтири підкріпляться новими, сміливими і політично незаангажованими, теоріями, гіпотезами і відкриттями, спрямованими на з'ясування давно вже окреслених "білих плям" вітчизняної історії. Однак, принаймні у контексті нашої проблематики, помітних зрушень, які привели б до прориву блокади, на жаль, не сталося. Ми продовжуємо ходити, за влучним висловом професора Анатолія Погрібного, по зачарованому колу століть, і все ще боязко, з пересторогою, а часом і з категоричним несприйняттям відносимося до будь-яких спроб вийти за усталені межі, бодай ввести до наукового обігу нестандартні результати окремих досліджень чи, зрештою, гіпотез.

Свідчення цьому — вихід довгоочікуваного першого тому п'ятитомного академічного дослідження "Історії української культури", що побачив світ у першому році нового тисячоліття. Автори текстів, присвячених, скажімо, витокам української мови, літератури, літописання, залишаються вірними радянським науковим концепціям.

Як і раніше, для характеристики мови давньоукраїнської держави Київська Русь у цьому виданні вживаються терміни

старослов'янська та *давньоруська* мова, хоча давно вже настала пора реабілітувати терміни *давньоукраїнська* (або, за академіком Юрієм Шевельовим, *староукраїнська* чи *протоукраїнська* мова). Аргументи ж цілого ряду авторитетних українських учених-мовознавців щодо штучності і надуманості терміну *давньоруська* мова взагалі не беруться до уваги.

Як і раніше, серйозно не розглядається питання про давньоукраїнську писемність язичницької доби. Годі шукати в академічній історії навіть згадки про одну з найдавніших пам'яток українського народу — "Велесову книгу", яка вже кілька років вивчається в середніх школах та вищих закладах освіти України. Як також і про результати відкриття "архіву" писемності Кам'яна Могила в приазовських степах неподалік Мелітополя, час написання яких припадає ще на VII–III тисячоліття до Різдва Христового. А спроба українського історика із світовою славою Михайла Брайчевського перенести початки вітчизняної рукописної справи з офіційно усталеного XI в IX століття з відкриттям реконструйованого ним Літопису Аскольда, названа тут як така, що "не може розглядатися **навіть як гіпотеза**" (виділення авт., с. 730).

Дивною і насторожуючою виглядає зі сторінок цієї української книги прихильність її творців цитувати на підтвердження своїх аргументів (у надзвичайно домінуючій більшості) російських дослідників української культури замість вітчизняних. Хіба не показовим у цьому контексті є те, що ім'я видатного ученого Івана Огієнка, який саме у царині дослідження витоків культури, мови, писемності свого народу (чому, власне, і присвячений перший том) написав і видав за своє життя чи не найбільше фундаментальних досліджень, згадується тут всього лише один раз і то... в негативному контексті.

Як тут не згадати Михайла Грушевського, який з болем у душі признавав гіркий факт, що серйозні і глибинні студії витоків нашого літописання і письменства, "наскільки досі велися головно великоруськими чи "общеруськими" ученими, що не взяли від неї (староруської літератури) її живого, культурного, національного змісту". Не візьмуть і українські письменники, дослідники, запевняє автор шеститомної "Історії української літератури", "поки будуть лише компіляторами або популяризаторами великоруських праць". Мусимо, за словами Грушевського, "вгризатися в живе м'ясо сеї науки".

2. Періодизація становлення та розвитку давньоукраїнської рукописної справи

Перегляд усталених стереотипів на офіційному рівні

Нині в Україні зроблено лише перші кроки до сміливого й переконливого стирання фальшивого глянцу, покладеного на цю тему тоталітарною пропагандою. Після неодноразових звернень наукової громадськості до вищих державних органів, обґрунтованих наукових виступів у пресі, які почастішали з початку 90-х років минулого століття, нарешті, на офіційному рівні, було поставлено крапку в штучній багаторічній прив'язаності принципових наукових концепцій до "спільної колиски".

На подання Міністерств інформації, культури та мистецтв, освіти, Національної Спілки письменників, Національної академії наук України 23 грудня 1997 року Президент України підписав указ "*Про відзначення 1000-річчя літописання та книжкової справи в Україні*". Відповідно до цього документа 1998 рік оголошувався "роком 1000-річчя літописання і книжкової справи в Україні".

Здавалося б, можна було порадіти, що, нарешті, не лише на науковому, а й на офіційному рівні було визнано українську приналежність усього того, що було створено на нашій землі, нашими попередниками, що стало основою витоків і формування вітчизняної мови, літератури, культури в цілому. Однак принциповий стилістичний нюанс президентського указу не міг не насторожувати. Якщо з науковою скрупульозністю вчитатися в назву цього важливого документа, не може не виникнути закономірного питання: що ж все-таки пропонувалося відзначати на державному рівні: тисячоліття **літописання в Україні**, як за текстом указу, чи **тисячоліття українського літописання**? Адже за таким, здавалося б, стилістичним огріхом проглядається різна розстановка не лише історичних, а й політичних акцентів. Чиє ж тоді воно, те давнє, тисячолітнє, літописання в Україні — автохтонне, українське, чи чуже, російське, чи, може, спільне, виходячи з радянської наукової теорії про "спільну колиску"?

І все ж, головною домінантою ювілейних заходів, що повсюдно пройшли того року в Україні, були тези про цю подію

як "виняткову дату в історії української культури", про "тисячолітнє коріння і витоки нашої духовності", про "українське походження Реймського та Остромирового Євангелій".

Перегляд ідеологічних концепцій на науковому рівні

Незадовго до офіційного відзначення тисячолітнього ювілею української книги у львівському видавництві "Світ" вийшла добротна в редакційно-видавничому і поліграфічному виконанні книга відомого в країні і за кордоном професора Якима Запаска "Українська рукописна книга". Видання це побачило світ у престижній науковій серії "Пам'ятки книжкового мистецтва України". У цій книзі зроблено першу спробу в хронологічній послідовності дослідити тривалий і складний шлях розвитку українського рукописного книжкового мистецтва в період від глибокої давнини до XVIII століття.

Із скрупульозністю ретельного дослідника тут детально описано 128 збережених донині найдавніших манускриптів-пам'яток за такою послідовністю: порядковий номер рукопису, дата і місце його написання; формат, кількість аркушів сторінок, кількість рядків на сторінці; кількість стовпчиків; матеріал, на якому написаний рукопис; оправа; зміст; оздоблення; історія рукопису. Описані автором рукописні книги ілюструються кольоровими та чорно-білими репродукціями мініатюр, орнаментальних прикрас і сторінок з текстом. Це дає можливість сучасному читачеві по-справжньому оцінити мистецький рівень тогочасних українських майстрів-книжників.

Величезну цінність виданню надає те, що в ньому проаналізовані мовні особливості наших давніх книжкових рукописних пам'яток. Таким чином, кожен, хто читатиме цю книгу, матиме можливість ознайомитися бодай з частиною словникового запасу давньоукраїнської мови. Іншими словами, тієї мови, якою розмовляли в Києві в X–XI століттях.

І ще одна важлива особливість книги, про яку йдеться. Оглядаючи ту чи іншу книжкову пам'ятку, написану нашими авторами, на нашій землі, автор зазначає нинішнє місце її

зберігання. Парадоксально, але переважна більшість цього духовного надбання українського народу, предмет його величі й гордості у різний час була привласнена іншими державами і сьогодні знаходиться поза межами України. Скажімо, з тринадцяти таких відомих пам'яток книжкового мистецтва XI століття в київських книгосховищах зберігається лише одна — *Миссал або глаголичні листи*. А серед вивезених від нас — такі шедеври як *Остромирове Євангеліє* (1056), *Ізборник Святослава* (1073), *Ізборник 1076 року*, мініатюри Трірського Псалтиря (1078), *Реймське Євангеліє* і *Чуднівський Псалтир* (обидва — перша половина XI століття), *Туровське Євангеліє*, *Слово Григорія Богослова* (друга половина XI століття), *Сінайський патерик* та *Типографський устав* (кінець XI століття). Цей ряд можна продовжувати.

Найбільше перших українських рукописних і друкованих книг перебуває сьогодні в російських книгосховищах — бібліотеці Академії наук Росії, Російській державній бібліотеці, Державному історичному музеї Росії. Звичайно ж, в інтерпретації російських учених вони завжди аналізувалися й розглядаються нині як досягнення російської культури, як духовне багатство цієї держави.

Така вже доля випала українському народові, що його історію не раз писали-переписували (на власний розсуд, на догоду замовникам) інші, відмовляючи цьому ж народові в праві неупереджено й розважливо вести власне літописання, робити власну періодизацію свого історичного поступу, розпоряджатися власними набутками в царині духовної і матеріальної культури.

Володіючи новим, відносно недавно віднайденим, матеріалом, варто переглянути усталену досі періодизацію становлення і розвитку української рукописної (видавничої) справи. І починати її слід не з Київської Русі, а значно раніше.

Отож, основними періодами розвитку видавничої справи на давньоукраїнських землях можуть розглядатися:

- дохристиянська доба;
- доба княжого Києва;
- галицько-волинська доба.

3. Книжкова справа в Україні перед прийняттям християнства

Аргументи до Володимирового періоду

Давні київські літописи донесли сучасникам цікаві свідчення особливо шанобливого, навіть побожного, ставлення наших пращурів до книжки. Так, одна з найдавніших пам'яток київського скриптонію — Ізборник 1076 року — починається саме словами про користь читання книги:

> "Добро єсть, братіє, почитання книжне... Не скласти бо корабель без гвіздка, так і праведним не можна бути без почитання книжного... Красота воїна — оружжя, кораблеві — вітрила, так само як праведнику — почитання книжне"...

А ось з яким глибоким переконанням і вірою в просвітницьку силу книжкового слова пише про це знаменитий автор "Повісті минулих літ":

> "Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що наповнюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є узжою стриманості... Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі... Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він із Богом або зі святими мужами".

Такі писемні свідчення навіть недовірків переконують у тому, що на час творення цих текстів наші пращури не лише мали загальне уявлення про книгу, але й були добре обізнані з нею — вміли її не лише читати, глибинно поціновувати, а й творити.

Книжкова справа, як одна із ознак рівня культури того чи іншого народу, його освіченості, ніколи й ніде не виникала спонтанно. Цей процес зароджувався і розвивався повільно, для цього потрібні були відповідні обставини й умови. І щоб з таким пієтетом сприймати увічнене кимось на письмі Слово, з ним треба було протягом певного часу спілкуватися, його слід було навчитися читати, пізнавати, відтворювати й запам'ятовувати.

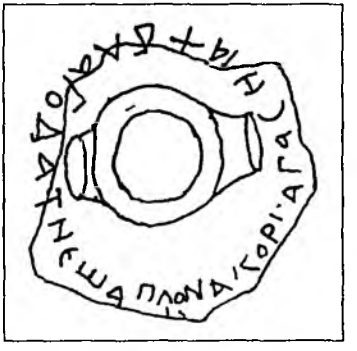

Зразок давньоукраїнського письма IX ст. Реконструкція напису на глиняній посуді (за Б. Рибаковим)

У цьому контексті варто спростувати один з міфів радянської науки, за яким в усіх попередніх виданнях з історії книжкової справи стверджувалося, що витоки рукописної справи, запровадженої нашими пращурами на праукраїнських землях, слід вивчати лише з початку XI століття, тобто з часу після офіційного прийняття і поширення християнства в Київській Русі. Оскільки, мовляв, зародження книжкової справи пов'язане було із створенням і поширенням серед народів книг Святого Письма, інших богословських текстів, то за поганських, язичницьких, часів потреби такої на землях Київської Русі до кінця X століття не було.

Те, що це виявилося далеко не так, підтверджують нові свідчення, гіпотези й відкриття, зроблені вітчизняними і зарубіжними дослідниками як давнішого, так і останнього часу. Аргументами щодо існування на українських теренах рукописної, а отже, книготворчої справи задовго до запровадження князем Володимиром Християнства нині виступають:

- піктографічні тексти в печерах і гротах святилища "Кам'яна Могила" на Запоріжжі;
- "крамольна" і тому не визнана за радянських часів "Велесова книга";
- давньоукраїнські книги, показані місіонеру Кирилу у Херсонесі 860 року;
- реконструйована рукописна пам'ятка IX століття "Літопис Аскольда".

Протоукраїнський архів "Кам'яна Могила"

На південних теренах України неподалік від Мелітополя знаходиться дивовижний пам'ятник природи і людської цивілізації, віддавна названий у народі "Кам'яна Могила". Тепер це Державний історико-архе-

Зразки написів у південноукраїнських печерах заповідника "Кам'яна могила" (за А. Кифішиним)

ологічний музей-заповідник, який у майбутньому може бути віднесений до ще одного з чудес світу.

Світову славу цьому своєрідному жовтому кам'яному острову в безмежному приазовському степу принесло недавнє відкриття тут археологами неповторної колекції написів на кам'яних плитах, захованих у великих печерах і гротах. Час написання текстів датується VII–III тисячоліттями до Різдва Христового. Таких печер і гротів виявлено понад 60 і в них віднайдено близько 150 текстів, виведених піктографічним (малюнковим) письмом. За свідченням учених, йдеться про світову сенсацію — відкриття унікального в історії святилища-архіву першої в світі держави Аратти, яка була створена в цьому регіоні сучасної України близько 6200 року до Різдва Христового і з якої власне почалася історія людської цивілізації.

Першу у світовій науці спробу розшифрування малюнкового стародавнього письма зазначеного періоду зробив відомий російський учений Анатолій Кифішин, видавши на основі своїх багаторічних дослідів запорізької Кам'яної Могили в київському видавництві "Аратта" книгу "Стародавнє святилище Кам'яна Могила". Добутий і ретельно досліджений матеріал дає підстави авторові вважати, що грандіозне святилище-архів "Кам'яна Могила" (в шумерській транскрипції Шун-Нун) таїть у собі одну з редакцій першої в світі рукописної книги — епічного твору *"Сказання про Гільгамеша"*, а також писемні набутки наших пращурів періоду творення ними трипільської та інших культур.

"Велесова книга"

Напевне, жодному іншому рукопису, створеному нашими пращурами на праукраїнських землях, не судилася така трагічна, суперечлива і водночас велична й обнадійлива доля, яка випала цій книзі.

Історія "Велесової книги", її вивчення і введення до наукового обігу знань про неї позначена цілим рядом об'єктивних і суб'єктивних перипетій, ба — навіть своєрідної боротьби довкола проблеми автентичності твору, що відбувалася за недавніх радянських часів, переважно серед українських і російських учених, — від демонстративного замовчування опонентами, недовіри, загальмованості, згодом — активної односторонньої критики, звинувачення в підробці, фальсифікаті і, врешті, — до... намагання відібрати цю пам'ятку в українців, назвавши її російською, штучно перенісши місце написання з українського Полісся до земель Великого Новгорода.

Завдяки поки що незначній групі українських вітчизняних і діаспорних учених (Ю. Миролюбов, М. Скрипник, С. Парамонов (Лісний), В. Шаян, Б. Яценко, Г. Клочек, В. Довгич, Д. Федоренко, В. Шевчук) в останні десятиліття XX століття вдалося зробити немало. А саме:

- прорвати ідеологічну блокаду довкола історії "Велесової книги";
- спростувати "докази" підробки текстів пізнішого часу;
- довести автентичність розшифрованих текстів;
- активізувати інтерес до вивчення пам'ятки новим поколінням вітчизняних дослідників;
- запровадити вивчення її в школах і вищих закладах освіти держави;
- акцентувати увагу на наділеному сильною художньою, пізнавальною та виховною енергетикою змісті твору.

Неповторність "Велесової книги" у контексті історії української видавничої справи полягає передусім у тому, що, на противагу віднайденим досі й вивченим літописним пам'яткам нашої культури, ця була написана на дерев'яних дощечках, виготовлених, за одними даними, з дуба, за іншими — з берези. Розміри дощечок не можуть не нагадувати величину глиняних табличок бібліотеки ассирійського правителя Ашшурбанапала, про яку йшлося у першому розділі цієї книги, — 22 сантиметри ширини, 38 сантиметрів довжини і до одного сантиметра товщини. Верхні ліві краї цих своєрідних книжкових сторінок мали круглі отвори для з'єднання їх шкіряними нитками в окремі блоки-томи (згадаймо аналоги з бамбуковими дощечками давніх китайських рукописних книг).

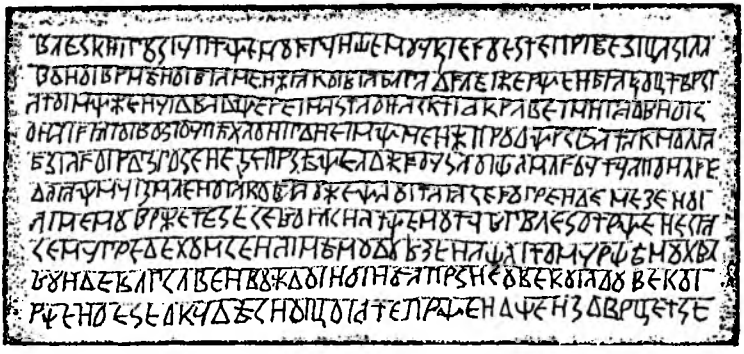

Фрагмент "Велесової книги". Дощечка № 16

Текст на дощечках писався (випалювався) гострим предметом на зразок сучасного шила методом заглиблення в деревину для утворення тієї чи іншої літери, а потім покривався спеціальним розчином, що унеможливлювало псування дерев'яних пластин шашелем. (До речі, таким способом навощені дерев'яні дощечки вживалися для написання текстів ще в стародавньому Римі). Для рівності рядків упоперек кожної дощечки проведені паралельні заглиблення-лінійки, місцями далеко не рівні. Букви вирівнювалися відповідно до цих лінійок верхніми своїми частинами. Текст на дошках-сторінках написаний з обох боків. Поля деяких дощечок були, кажучи сучасною мовою, проілюстровані малюнками. То були ледь вгадувані зображення різних тварин — бика, вівці, собаки, а також сонця. Йдеться, очевидно, про символьне виділення місяців року.

Час написання книги відноситься до IX століття, точніше, обмежується 70-ми роками цього століття, бо саме описом подій, пов'язаних з приходом на ці землі варягів Аскольда і Діра, як також і Рюрика, завершується хронологічний ряд твору. А початок цієї оповіді повертає нас до світанку першого тисячоліття перед Різдвом Христовим і базується переважно на переказах, легендах, повір'ях, що побутували серед наших пращурів задовго до прийняття християнства. Географічні межі опису подій, які перебувають у полі зору автора, сягають степів поміж середнім Дніпром, Карпатами, Доном і Кримом, де постали перші об'єднання антів, полян, як представників праукраїнських слов'янських племен.

Історія багатовікового збереження, копіювання, загадкового зникнення і вивчення дерев'яних сторінок "Велесової книги" має досить драматичний сюжет, гідний окремого дослідження. Спробуємо фрагментарно відтворити цю історію лише в контексті видавничої долі твору.

Віднайдення помережаних скорописним каліграфічним письмом дерев'яних дощечок пов'язане з ім'ям полковника білогвардійської армії Алі Ізенбеком. Він випадково натрапив на них 1919 року у напівзруйнованому повсталими селянами маєтку поміщика Донціва-Захаржевського у містечку Великий Бурлук на Слобожанщині. Тоді вишколений офіцер російської армії, відчувши, напевне, немалу ціну скарбові, все ж не підозрював, що взяв з собою в далекі і невідомі йому емігрантські світи безцінну пам'ятку української культури, її найдавніший літопис — Велесову книгу. Мандрував він з цією поклажею спочатку до Криму, а згодом — до Туреччини, Франції і, врешті, Бельгії.

У Брюсселі знахідкою невідомого походження зацікавлюється український емігрант інженер-хімік Миролюбов (сам родом із Слобожанщини), який від 1925 по 1939 роки ретельно здійснює ідентичні копії текстів. Напередодні Другої світової війни він пересилає ці копії в Сан-Франциско, де заходами емігрантів із колишньої царської Росії було створено Музей російського мистецтва. За ретельне дослідження копій беруться українські та російські учені-емігранти.

У результаті наукових досліджень з'ясувалося, що полковник Ізенбек вивіз за кордон із окупованої більшовиками

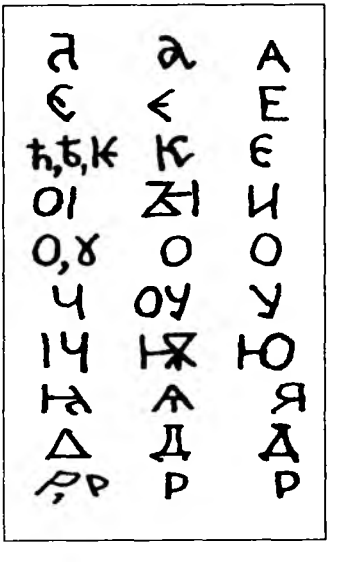

Порівняння абеток. Перша колонка — знаки з „Велесової книги", друга — кириличні літери, третя — сучасне написання (за Д. Федоренком)

України текст найстарішого українського літопису дохристиянської доби, складений у IX і переписаний таким же способом і на такому ж матеріалі у XVI (за іншими припущеннями — у XVII) століттях. Сам власник цього скарбу помер в окупованому німцями Брюсселі 1941 року. Слобожанські дощечки відтоді безслідно зникли.

Перші публікації фрагментів "Велесової книги" з'являються протягом 1957–1959 років в емігрантському російськомовному журналі "Жар-птица" (Сан-Франциско). Початковий коментар до них зробив О. Кур (Куренков). Посилюється й інтерес до загадкового твору. Копії публікації потрапляють до Британського національного музею в Лондоні, де ними серйозно зацікавлюється, зокрема, прекрасний знавець слов'янських мов професор В. Шаян — тодішній керівник Європейського відділення Української вільної Академії наук. В Австралії дослідження пам'ятки проводить професор Сергій Парамонов (Лісний). Інформація про цю книгу, віднайдену в Україні, поширюється, таким чином, в усьому західному світі.

С. Лісний результати свого багаторічного дослідження — "Влесова книга" — языческая летопись доолеговой Руси" — публікує в Канаді 1966 року. Протягом 1968–1972 років в українському видавництві "Млин" (Гаага, Голландія), засновником якого був українець М. Скрипник, з'являються у п'яти випусках розмножені циклостилем машинописні варіанти україномовного рукопису "Велесової книги" у повному варіанті з передмовою і упорядкуванням В. Шаяна. Сан-Франциське видання, що містило 45.000 знаків, було доповнене розшифрованими текстами ще 16-ти дощечок, скопійованих Миролюбовим — загалом текст книги розширювався ще на 30.000 знаків.

Спонукою для мовознавців, істориків і палеографів в еміграції до глибших студій цього твору служили також публікація проф. П. Шумовського в "Інформаційному бюлетені" Української бібліотеки в Парижі (ч. 27 за 1972 рік) та оглядова стаття в "Календарі канадійського фармера" за 1970 рік.

До речі, саме в канадському і гаазькому виданнях цей найдавніший літопис дохристиянської України друкується під назвою "Влес книга". Результати ж первісних досліджень про неї подавалися під різними назвами, найчастіше як "Дощечки

Ізенбека". Усталена нині назва книги не є випадковою, адже *Велес (Волос)* серед давньоукраїнських язичницьких племен, що населяли наші землі перед прийняттям Руссю християнства, вважався богом достатку, худоби, торгівлі. Ім'я його часто згадується на дерев'яних сторінках книги. З фольклорних текстів довідуємося, що кияни, наприклад, укладаючи договори з греками, найчастіше присягалися Перуном і Велесом. Як стверджується в дослідженнях дохристиянських вірувань українського народу, в пізнішому побутуванні фольклорних текстів на теми народних вірувань Велес поєднався із святим Власієм.

Зовсім по-іншому віднеслася до цієї пам'ятки офіційна радянська наука. 1959 року палеограф Л. Жуковська на доручення професора В. Виноградова робить експертний висновок на "Велесову книгу" і виносить їй однозначний вирок: підробка XIX століття. "Доказів" підробки справді назбирано було багато, але водночас проігноровано багато переконливих аргументів "за". На зміст цього висновку, безумовно, вплинули ідеологічні фактори: активізація вивчення давньоукраїнської пам'ятки ворожою радянській владі українською діаспорою не могла не насторожувати Москву. До того ж, сама поява "Велесової книги" в радянській філологічній та історичній науці змушувала до принципового переосмислення усталених концепцій і теорій, що вибудовувалися протягом усіх підрадянських років саме довкола "спільної колиски" та "спільного стовбура" виникнення і розвитку трьох братніх слов'янських народів.

До прискіпливого й політично не заангажованого аналізу "Велесової книги" — найстарішого на сьогодні літопису дохристиянської Руси-України, — зокрема у контексті графіки письма, "прикладання" описуваних подій до конкретної історичної епохи, авторства, етнографії та діалектології, що побутувала тоді на землях створення пам'ятки, обставин привнесення змін до неї в результаті копіювання, безумовно, звертатимуться ще все нові й нові покоління як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Одне беззаперечне: цей неповторний збірник переказів про язичницькі уявлення давніх українців, про першовитоки нашої культури, записаний алфавітом ранньої кирилиці невідомим автором ще до прийняття християнства на праукраїнських землях, однозначно спонукатиме до

відмови від усталених наукових стереотипів, перегляду і переосмислення витоків та періодизації виникнення і розвитку вітчизняної книготворчої історії, історії культури в цілому.

"Руське" письмо і "руські" переклади IX століття

Важливим аргументом на користь твердження про витоки рукописної книжкової справи на українських землях ще до прийняття в праукраїнській державі офіційно встановленої дати християнства наприкінці X століття є цілий ряд писемних свідчень, зокрема, зарубіжних авторів. У світовій і європейській історії відомий факт прибуття взимку 860–861-го років до Херсонесу — тодішньої столиці південного Причорномор'я, через яке русичі вели активні торговельні зносини з греками, — великого *болгарського просвітителя і проповідника Костянтина (Кирила)*. Ця історична особа разом зі своїм братом Мефодієм увійшла в історію слов'янських народів як упорядник азбуки для слов'ян, перекладач Святого Письма і цілого ряду богослужбових книг на живу слов'янську мову.

У життєписі Костянтина (в історичній літературі так і називається — "Життя Костянтина" і в наукових колах вважається джерелом вірогідним та авторитетним) було зафіксовано факт, що має для предмету нашого розгляду принципове значення. Саме тут він знайшов Євангеліє та Псалтиря, писані "русьскымы письмены". Фактично це були перші переклади книг Святого Письма мовою давньоукраїнського населення. Ось фрагмент із цього життєпису, здійснений у перекладі сучасною українською мовою Іваном Огієнком:

> "Костянтин знайшов тут (у Херсонесі) Євангелія та Псалтиря, писані руськими письменами (мовою), знайшов і чоловіка, що говорив тією самою мовою, і розмовляв з ним; а навчившися (від нього) наголосу (чи вимови), прикладав (рівняв) до своєї (південнослов'янської) мови різні звуки голосні та приголосні; помолившися Богові, скоро почав читати й говорити. І багато хто дивувалися йому й хвалили Бога".

Цей фрагмент уже неодноразово інтерпретувався зарубіжними і вітчизняними вченими, які у своїх гіпотезах і припущеннях розділилися на два табори: прихильників варязької

(готської) та слов'янської теорій походження України-Руси. Отож, ідеться тепер лише про наукове доведення того, кому належать ці письмена, писані ще у IX столітті, — прийшлим на береги Дніпра варягам чи автохтонним русичам-українцям? Якщо автохтонам, то факт існування письма, а отож і започаткування ними традиції книгописання у первісних її формах слід вважати доведеним.

У цьому якраз і полягає борг сучасних вітчизняних дослідників, які досі не спрямували свої зусилля на обґрунтування і остаточного ствердження цієї концепції. Опоненти посилаються на авторитет М. Грушевського, який, мовляв, теж сумнівався. Справді, в "Історії України-Руси (т. I, с. 565) видатний український історик з певним недовір'ям віднісся до панонської легенди про приналежність русичам знайдених Костянтином у Херсонесі книг. Однак пізніше, в своєму фундаментальному шеститомному дослідженні "Історія української літератури" (т. II, с. 12), він змінює свою думку. Ось аргументи професора Грушевського:

> "Проби викинути панонську звістку з наукового обігу здогадом, що вона з'явилася в легенді як пізніша вставка, відкидаються фактом, що се оповідання читається в усіх кодексах, себто належить до основного тексту панонського житія. І при всій її невисокій історичності, котру підчеркував і я свого часу, саме представлення такої стрічі Константина з руським письмом і богослужебними книгами в Криму, в Херсонесі, таки лишає дещо до думання. У всякім разі, **було б передчасним ставити хрест над сім оповіданні як науково невжиточнім**" (виділення авт. — *М. Т.*).

Однак, сталося так, що радянська філологічна й історична науки таки поставили хрест у цій справі. Справа тепер за новим поколінням дослідників.

Для нас цікавими і принциповими є також й інші твердження про наявність давньої рукописної традиції на праукраїнських землях, що зафіксовані в авторитетних зарубіжних джерелах. Для прикладу, ось таке свідчення про письмо русичів залишив у своєму творі *арабський письменник Ібн-ель-Недим*:

> "Один чоловік, словам якого я можу довіряти, розповів мені, що цар гори Кабак послав його до царя русів, і це була йому нагода запримітити, що ці останні (руси) мають письмо, яке вирізується на дереві. При цьому він витягнув кусок білого дерева й подав мені. На ньому були вирізані письмена, які означували — не знаю — чи слова, чи окремі літери".

Зразок цього "руського" письма, зафіксованого арабським автором, подає І. Огієнко в "Історії української літературної мови".

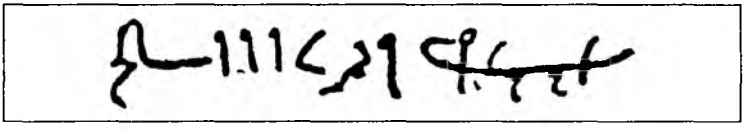

Зразок давньоукраїнського письма, поданий 987 року в книзі арабського письменника Ібн-ель-Недима (за І. Огієнком)

Ще давніші рукописні твори, виконані на кістяному знаряді так званим піктографічним (картинним) письмом, віднайдені археологами в поселенні Холопків на Київщині — час створення цього картинного тексту (групи знаків, що нагадують свастику, зигзаг, дерево, хвилю тощо) відноситься до IV–V ст. нашої ери.

У цьому контексті по-новому слід потрактувати і *свідчення болгарського письменника X століття ченця Храбра*, який у своїх "Оповіданнях про письмена слов'янські" вказує на існування, хоча й невпорядкованого, письма в слов'ян до запровадження Кирилом і Мефодієм свого алфавіту. Аналізуючи цей твір апологета просвітителів слов'янства, можна прийти до висновку про кількаступеневий розвиток давнього слов'янського письма, а отже, й рукописної традиції дохристиянської доби, — від невпорядкованого, поганського, що складалося з "черт і риз", до письма "з устроєнієм". Такого письма, яке давало можливість творити писемні тексти без малюнкових зображень не лише на дереві чи кістках, а й пергаменті.

"Літопис Аскольда"

Відродження і введення до наукового обігу цієї однієї з найдавніших пам'яток українського рукописного книготворення належить видатному українському історику Михайлові Брайчевському. Показово, що за сміливі результати досліджень, які стосувалися витоків праукраїнської держави та її писемності (часові межі цих витоків далеко виходили за офіційно усталені), цього талановитого вченого було звільнено 1972 року з роботи в Інституті археології АН УРСР. Відтоді,

за вказівкою радянського цензурного управління Головліт, прізвище і матеріали Брайчевського вилучалися з будь-яких друкованих праць (навіть каталогів). (Див.: "Чорна книга України". С. 508, 513). Лише з кінця 80-х років минулого століття стала можливою публікація повного тексту його найголовніших творів — "Аскольд — цар київський", "Утвердження християнства на Русі", "Біля джерел слов'янської державності", "Походження слов'янської писемності".

Власне, про більш ранні початки творення на праукраїнських землях літописних текстів заговорили радянські вчені ще в роки хрущовської відлиги (І. Забєлін, Б. Рибаков). Аналізуючи сторінки відомих літописів, які в результаті неодноразових переписувань і різних редакцій дійшли до сучасників, дослідники погодилися, що до цих своєрідних зведень про історичне минуле давньоруської держави цілими фрагментами вставлялися тексти, писані різними авторами і в різний час. Особливо показовим у плані компіляції різночасових рукописних джерел виявився текст Никонівського літопису, укладеного за часів Івана Грозного московськими книжниками. Завдання полягало лише у встановленні тих джерел, з яких, власне, перші творці давньоукраїнських літописів черпали свої знання.

Таке завдання поставив перед собою М. Брайчевський і в принципі розв'язав його. Історію праукраїнського книгописання він піддав надійній, науково вивіреній реконструкції, згідно з якою ця історія виглядає так:

- Літопис Аскольда як найдавніша історіографічна пам'ятка України-Руси (883 р.);
- пауза в літописній традиції, викликана захопленням Києва Олегом (кінець X ст.);
- укладення нового літописного зведення за Володимира, яке увібрало історичні матеріали, накопичені на час остаточної християнізації Русі, починаючи від Літопису Аскольда (996 р.);
- новий літописний кодекс, укладений за безпосередньої участі Ярослава Мудрого (1037 р.);
- літописне зведення ієромонаха Печерського монастиря Никона (1073 р.);
- "Початкове зведення" ігумена Печерського монастиря Івана (1093 р.);

- "Повість минулих літ" Нестора-літописця, в якій зведено та критично оцінено весь наявний досі рукописний матеріал від Літопису Аскольда (бл. 1113 р.);
- друга і третя редакції "Повісті минулих літ", здійснена Сильвестром та Мстиславом.

Саме від цих редакцій починається епоха численних, і до того ж, не зовсім точних, переписувань усіх попередніх рукописних текстів, створених на праукраїнських землях. З-поміж таких виділяються Лаврентіївський (кінець XIV ст.) та Іпатіївський (кінець XV ст.) рукописи.

Реконструкцію Літопису Аскольда М. Брайчевський здійснював відповідно до нової методики текстологічних досліджень, яка з-поміж інших включала: вибір епізодів з першого літопису; вивіряння текстів з огляду їх хронології та походження; усунення слідів редакторського втручання пізніших хроністів; оцінка стилістичних та суто формальних особливостей викладу; встановлення внутрішнього, змістового та сюжетного зв'язку між фрагментами текстів та історичними епізодами; використання загальних історичних знань, що базуються на інших категоріях тощо.

Узагальнюючи вищевикладене щодо витоків давньоруського (праукраїнського) рукописного книготворення, яке базувалося на діалектичній схемі "теза–антитеза–синтез", доходимо таких висновків:

1. Творення рукописних текстів на різних матеріалах (кам'яних стелах, дереві, кістках, пергаменті, папірусі) відбувалося на наших землях в умовах складного і тривалого процесу удосконалення давньоукраїнської писемності. Реконструйовані давні рукописні пам'ятки засвідчують кілька етапів розвитку цієї писемності:

а) фіксація набутих знань "чертами й ризами", тобто посередництвом простих форм-символів, що складали для кожного народу своє піктографічне (малюнкове) письмо;
б) використання в письмі, окрім своїх власних знаків, суміші літер грецького і латинського алфавіту, тобто, висловлюючись мовою болгарського чорноризця Храбра, алфавіту "без устороєнія" (саме тому й не міг прочитати Кирило віднайдених у Херсонесі "руських" книг);
в) запровадження виробленої Кирилом і Мефодієм слов'янської абетки.

2. Наявність рукописних текстів київського походження, створених до офіційно визнаної дати прийняття християнства в Україні-Русі, є фактом доведеним;

3. Найдавнішими рукописними книжковими текстами, створеними у кодексному вигляді, є "Велесова книга" та "Літопис Аскольда".

Запитання і завдання для самоконтролю

Чому протягом тривалого часу витоки української рукописної книги об'єктивно не досліджувалися?

Куди й за яких обставин писемні набутки українського народу вивозилися?

Поясніть тезу про те, що рукописний і друкований інвентар давньої української доби став політичним заручником російської і радянської влади в "українському питанні".

Чому 1998 рік було визнано датою офіційного відзначення 1000-ліття українського літописання і книжкової справи?

Якою є нова періодизація становлення і розвитку української рукописної (видавничої) справи?

Наведіть аргументи, за якими стверджуються факти існування на українських теренах видавничої справи до прийняття князем Володимиром християнства.

До якого періоду відноситься написання текстів у давньоукраїнському "архіві" "Кам'яна Могила"?

Якими формами письма користувалися перші творці книжкових текстів на праукраїнських землях?

Коли і за яких обставин створювалася, а згодом копіювалася "Велесова книга"?

Які свідчення зарубіжних авторів стосуються наявності давньоукраїнських рукописних текстів до X століття?

Схематично охарактеризуйте історію давньоукраїнського рукописання.

Рекомендована література до теми

Брайчевський М. Літопис Аскольда. — К.: Український центр духовної культури, 2001. — 128 с.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. — К.: КМ Академія, 2002. — 152 с.

Велесова книга / Упорядкування, переклад, вступна стаття, довідк. матеріал Б. Яценка. — К.: Велесич, 1995. — 316 с.

Грушевський М. Історія української культури: В 6 т., 9 кн. — К.: Либідь, 1993. — Т. 2.

Жуковская Л. Поддельная докирилличная рукопись // Вопросы языкознания. — 1960. — № 2.

Запаско Я. Українська рукописна книга. — Львів: Світ, 1995. — 478 с.

Клочек Г. Світ "Велесової книги": Навч. посібник. — Кіровоград: Степова Еллада, 2001. — 158 с.

Кифишин А. Древнее святилище "Каменная могила": опыт дешифровки протошумерского архива XII–III тысячелетий до н. э. — К.: Аратта, 2001. — 846 с.

Лесной С. "Велесова книга": — языческая летопись доолеговой Руси. — Виннипег, 1966. — 70 с.

Михайлов Б. Підземний "Ермітаж України": храм найдавніших письмен. — К.: Такі справи, 2002. — 10 с.

Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян. — Вінніпег, 1976. — 300 с.

Огієнко І. Історія української літературної мови / Упор., іст.-біогр. нарис і примітки М. Тимошика. — К.: Наша культура і наука, 2001. — С. 70–84.

Огієнко І. Костянтин і Мефодій: їх життя і праця: У 2 ч. — Вінніпег, 1970. — Ч. 1. 400 с.; Ч. 2 — 328 с.

Тимошик М. Давня українська рукописна книга дохристиянської доби: Текст лекції для студентів Інституту журналістики. — К., 2002. — 32 с.

Тимошик М. Українське книгописання дохристиянської доби: до проблеми розробки нової концепції // Наукові записки Інституту журналістики. — 2002. — № 6. — С. 116–128.

Указ Президента України "Про відзначення 1000-річчя літописання та книжкової справи в Україні" // Палітра друку. — 1998. — № 1.

Шевчук В. Загадкова "Велесова книга" // Хроніка–2000. — К., 1994. — № 3.

Тема 3

КНИГОПИСАННЯ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ ПІСЛЯ ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТИЯНСТВА

(друга половина X–XVI століття)

- Провідні осередки рукописної справи
- Творці й переписувачі книг як перші автори, перекладачі, редактори і видавці
- Видавничі шедеври XI–XVI століть

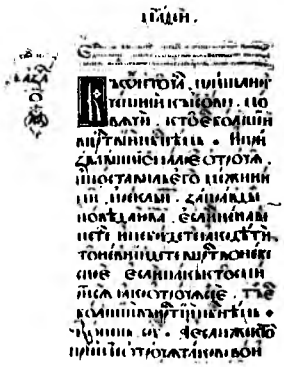

§ 1. Провідні осередки рукописної справи

Дослідники історії Київської Русі, оглядаючи літописання і книжкову справу цього періоду, зазвичай зачинають її від Ярослава Мудрого. Склалося так, очевидно, тому, що саме за Ярославового правління зафіксовано було найбільше писемних свідчень цієї доби. Однак знаменита школа переписувачів книг, що діяла при Софії Київській, і, як результат її роботи, — дивовижний книжковий скриптоній, слава про який уже тоді рознеслася по цілій Європі, не могли виникнути просто так, без праці попередників.

На цю несправедливість звернув, зокрема, увагу відомий дослідник української рукописної книги Я. Запаско. Він стверджує, що першим осередком рукописної справи на київських землях після прийняття християнства слід вважати Десятинну церкву. Й таке ствердження не є безпідставними.

Десятинна церква у Києві

Збудована хрестителем України-Руси князем Володимиром протягом 989–996 років. На той час це була грандіозна кам'яна споруда, виконана у візантійському стилі. Допомагати київським зодчим зводити її прибули спеціально запрошені майстри з Греції. В найголовніший митрополичий храм християнського града над Дніпром напередодні його освячення привезли немало розкішно виготовленої оздоби з Херсонеса, а з села Берестова перенесли мощі святої Ольги. Перед входом були виставлені квадриги — статуї чотирьох бронзових коней, які стояли на цьому місці до татаро-монгольського нашестя. За свідченням Нестора-літописця, храм було освячено в честь Богородиці, але в народі прижилася інша назва — Десятинна — від десятої частини своїх багатств, які заповів Володимир віддавати на потреби цієї церкви.

Отож, при цій церкві, урядувати якою було доручено від початку Анастасу Корсунянину, створювався своєрідний духовний і просвітницький центр усієї держави. Безумовно, що при ньому працювала і школа, і бібліотека як унікальне сховище поступу думки й розуму іноземців та наших пращурів. Поповнювалася вона не лише книгами, привезеними з да-

Зразок давньоукраїнського графічного письма X ст. на монетах із зображенням князя Володимира та державного знака тризуба. (Із Ніжинського скарбу)

лекиx країн (переважно це були тексти класиків грецької богословської писемності IV–VI століть), а й переписаними місцевими книжниками інші, пізніші, зарубіжні джерела. Тут творці нових рукописів набували тієї майстерності, яка вдосконалювалася вже при дворі іншого правителя — Ярослава Мудрого.

На існування при Десятинній церкві гуртка переписувачів книг вказує та обставина, що за ініціативою Володимира саме в цей час у Києві здійснюється нове *літописне зведення*, яке увібрало весь історичний матеріал, накопичений на час прийняття русичами християнства, починаючи від Літопису Аскольда. Ніде краще як при цьому храмі таку скрупульозну роботу можна було організувати.

Дослідження за радянську добу руїн Десятинної церкви, які, до речі, проводилися поспіхом і не комплексно, виявили фрагменти настінного мозаїчного і фрескового живопису, мармурових плит та багатьох архітектурних деталей із різаного каменю. На жаль, історія не зберегла бодай фрагментів створених тут рукописних книг.

Софійський собор у Києві

Найбільшого розмаху книготворча справа набула за часів Ярослава Мудрого. Київський князь Ярослав не випадково увійшов в історію під прізвищем Мудрий, бо в основу своєї виваженої політики взяв не загарбницькі війни з близькими і далекими сусідами, а прагнення порозумітися й породичатися з ними (троє його синів одружилися на принцесах відомих у Європі королівських династій. А три доньки були віддані за престолонаслідників таких могутніх держав як Франція, Норвегія, Угорщина).

Що ж до книг, то князь читав їх, за свідченням літописця, і днями, й ночами, і заходився ідеєю помноження їх. Очевидно, що таку любов до Слова привив йому батько Володимир.

В інтерпретації автора Літопису Руського оця любов до Книги і книжності в Ярослава Мудрого пояснюється так:

> "І до книг він мав нахил, читаючи їх часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо святеє, і списали багато книг. І придбав він книги, що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, — так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжне".

Ярослав Мудрий хотів подивувати світ високим на той час рівнем писемності й культури свого народу, для чого створив при дворі, в приміщеннях Святої Софії, знамениту школу переписувачів книжок із своєї і чужих мов. З усіх-усюд були запрошені до Києва знавці найпоширеніших мов світу, аби вони могли навчити схильних до наук княжих синів, а ті, в свою чергу, не лише перекладати й переписувати все те, що було створено розумом і руками їхніх попередників, а й самі писати власну історію свого народу.

Такі ж школи незабаром почали створюватися і в інших краях Київської держави, про що також маємо авторитетне літописне свідчення. Скажімо, 1030 року, приїхавши в Новгород, Ярослав "зібрав з-поміж дітей старост і священиків триста душ і звелів їм учити книгам".

Ходять легенди, що бібліотека Ярослава Мудрого була чи не найбільшою в Європі й містила сотні шедеврів вітчизня-

Князь Святослав та його сім'я, зображені на малюнку, що вміщений в одній з найдавніших українських рукописних пам'яток XI ст. — "Ізборнику кн. Святослава"

ного й зарубіжного літописання. За свідченням того ж Якима Запаска, великокняжий скриптоній, з якого вийшли найцінніші пам'ятки давньоукраїнського рукописного мистецтва, налічував більш як 950 томів. Серед них такі шедеври, про які йтиметься в наступному параграфі, — *Реймське Євангеліє, Остромирове Євангеліє, Ізборники Святослава.*

Перед монголо-татарським нашестям на праукраїнські землі цей книжковий скриптоній було вивезено й надійно закопано. У різний час у вітчизняних засобах масової інформації вже подавалися сенсаційні повідомлення про нібито віднайдені сліди цієї унікальної бібліотеки, розшуки якої щоразу приводять або до підземелля самої Софії Київської, або до Межигірського монастиря, що неподалік столиці.

Києво-Печерська лавра

Досі написання історії цього багатопрофільного осередку духовно-просвітницької діяльності українського народу, яка може слугувати своєрідним портретом християнської України в мініатюрі, було прерогативою чомусь не вітчизняних учених. Тому й маємо не на таких вже й тісних книжкових полицях немало видань, де вчорашній, та й нинішній, день однієї з найбільших українських святинь подається упереджено, спотворено, однобоко. В інтерпретації, скажімо, російських учених ця історія всуціль подається в контексті заідеологізованої концепції про "спільну колиску трьох братніх народів", наукову неспроможність якої довів ще Михайло Грушевський.

Що ж до справи книготворення в лаврі, то здебільшого досі її розглядали в контексті діяльності лаврської друкарні. Однак витоки видавничої справи тут варто шукати в перших роках становлення цієї твердині духовного подвижництва.

Ставши після Варлаама намісником Печерського монастиря, преподобний Феодосій вирішує запровадити в ньому життя ченців згідно зі статутами східних студитських монастирів (назва походить від творця студитського статуту Св. Феодора Студита, пом. 824 р.). Для цього йому бракувало відповідних списків таких статутів, як також і наявної на той час богословської літератури. Тому високоосвічений Феодосій вирішує направити до Константинополя одного з своїх молодих ченців із завданням розшукати таку літературу, переписати і принести до Києва. Веління преподобного молодий чернець виконав. Незабаром він доставив на печерські пагорби ці тексти, які спочатку читалися перед братією, а згодом і переписувалися. Сталося це близько 1064 року. До речі, факт переписування студитського статуту Феодосієм Печерським зафіксував для історії невідомий іконописець в одній із своїх мініатюр, вміщених пізніше в Радзивілловому літописі XV століття.

Таким чином, тексти статутів східних монастирів, зміст яких закріплював у свідомості насельників монастиря моральні норми життя за Христом, були тим первинним матеріалом, який започаткував перекладання і творення нових книг у цьому важливому осередку київського книгописання на початку XI століття.

Саме тут зосереджувалися наявні на той час різноманітні переклади й літописи, що слугували основою для творення нових літописних зводів про минуле русичів і полян. Скажімо, ієромонах Никін мав найбезпосередніше відношення до укладання літописного зведення 1073 року (після Володимирового 966 року, виконаного в Десятинній церкві та Ярославового 1037, виконаного в Софії). Через двадцять років – 1093 року — за написання нового зведення документів береться ігумен цього монастиря Іван. В історії його праця дістала назву *"Початкове зведення"*. З іменем цього ченця деякі вчені пов'язують появу наприкінці XI століття цілого ряду статей про непросту внутрішньополітичну ситуацію в Києві за правління Всеволода Ярославовича.

Найвідоміший києво-печерський автор і редактор Нестор-літописець (реконструкція за методом Герасимова)

Згодом на території Києво-Печерської лаври народжувалися неповторні шедеври давнього українського рукописного книжництва, з-поміж яких — *"Повість минулих літ"* Нестора-літописця, *"Києво-Печерський патерик"*.

Окрім цих релігійно-освітніх осередків книги вже з XI століття створювалися і в інших давніх київських монастирях. З-поміж них — у Ірининському, Андріївському, Георгіївському, Видубицькому. В останньому, зокрема за безпосередньої участі ігумена Мойсея, було укладене своєрідне продовження "Повісті минулих літ" — Київське літописне зведення XII століття.

Чернігівська земля

За припущеннями ряду дослідників, із цим краєм пов'язують місце написання *"Слова о полку Ігоревім"* — шедевру давньоукраїнської рукописної справи, історичною основою якого є героїчний похід новгород-сіверського князя Ігоря Свято-

славовича проти половців. Принаймні, у наукових працях останнього часу аргументовано й переконливо доведено українськість походження цього унікального рукопису (на противагу офіційним радянським літературознавцям і книгознавцям, які протягом останніх десятиліть наполегливо відносили в усіх каталогах і довідниках "Слово о полку Ігоревім" до розділу "Російська література"). Головна смислова домінанта цього твору, як відомо, концентрується на проблемі єдності українських земель, ідеї утихомирення і примирення розсварених князів. Власне, й причиною поразки Ігоревого війська була неузгодженість дій цього відважного князя із своїми родичами, бажання самому, проти волі Великого князя київського Святослава, перемогти ворога і зажити слави.

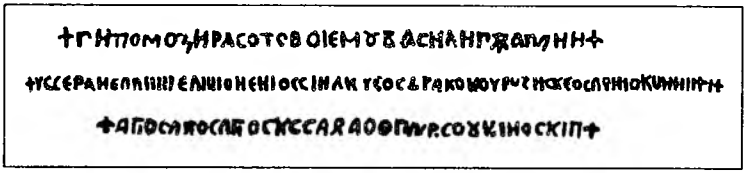

Зразок давньоукраїнського письма XI ст.
Реконструкція написів на чернігівських золотих гривнях

Започаткована в Чернігівському і Новгород-Сіверському князівствах традиція книгописання послужила згодом потужним поштовхом розвитку на цих землях друкарської справи. Діяльність заснованої відомим церковним, політичним і літературним діячем Лазаром Барановичем 1674 року друкарні в Новгороді-Сіверському, а згодом і в Чернігові, базувалася на досвіді попередників — тамтешніх творців рукописних книг. На жаль, час не зберіг жодної рукописної пам'ятки чернігівського чи новгород-сіверського походження періоду XI–XII століть.

Галичина і Волинь

Державотворчу і культурно-освітню традицію Київської Русі від початку XII століття продовжує Галицько-Волинське князівство. Відтак центр вітчизняного книготворення формується на західноукраїнських землях.

Як і в Києві, тут рукописна справа, як правило, зосереджується при монастирях і княжих дворах. Так, в Успенському соборі Галича, збудованому князем Ярославом Осмомислом у 1153–1157 роках, невпинно поповнюється збірка манускриптів, написаних місцевими книжниками. До наших днів дійшов один з найцінніших тамтешніх текстів — *Галицьке Євангеліє*. Рукопис, обсяг якого — 228 аркушів, створено 1144 року в містечку Крилосі, що за кілька кілометрів від сучасного Галича. Неповторність цієї пам'ятки полягає в тому, що її творці першими серед східнослов'янських книжників не просто скопіювали сторінки із попереднього рукопису, а фактично виконали значну упорядницьку роботу: весь текст вони згрупували в окремі чотири частини, за приналежністю його до авторів — євангелістів Матвія, Марка, Луки та Іоанна. На жаль, ця пам'ятка давньої української рукописної справи тепер за кордоном — вона була вивезена з Галича в середині XVII століття і зберігається нині в одному з московських музеїв.

Книжкові осередки діяли з XII століття і при Городиському (на території нинішньої Львівщини) та Богородичному (побіля Володимира-Волинського) монастирях. Існує припущення, що саме тут могло бути написане *Добрилове Євангеліє* — пергаментна книга обсягом 271 сторінка. Цінність рукопису в тому, що він має багату оздобу: по чотири заставки і фігурні мініатюри, близько чотирьохсот ініціалів. Цей твір дійшов до наших днів без оправи і знову ж таки для України є втраченим — нині він є власністю Росії.

У тому, що рукописна справа на галицьких і волинських землях не була спорадичною, свідчить і створена тут наприкінці 80-х років XIII століття найбільша, найвагоміша пам'ятка — *Галицько-Волинський літопис*. Якщо зауважити, що київський літопис закінчується описом подій 1200 року, то цю пам'ятку можна по праву вважати головним джерелом історії України наступного століття. Це фактично ретельно викладена у хронологічному порядку історія Галицько-Волинського князівства від 1201 по 1292 роки, яка подається в тісному взаємозв'язку з описом подій, що відбувалися по всій Україні-Русі. Автори твору, головною ідеєю якого є необхідність об'єднання всіх праукраїнських земель, широко використовували пройняті патріотизмом вставки з різних переказів і оповідань,

які своїм пафосом і патріотичним змістом нагадували "Слово о полку Ігоревім".

Карпатська Русь

Розвиток рукописної справи на Карпатській Русі пов'язаний насамперед з монастирем святого Михаїла, що знаходився в старовинному українському селі Грушів (нині Тячівського району Закарпатської області). Це був найдавніший культурно-освітній осередок на цих землях, заснований ще до X століття.

Грушівський монастир відіграв неоціненну роль в історії української культури в цілому і видавничої справи зокрема. Тут, у XIV–XV століттях, були написані книги, яким волею історії судилося стати основним текстовим і художнім матеріалом перших друкованих українських книг. Йдеться про *Октоїх, Часословець, Тріодь Пісну, Тріодь Цвітну, Псалтир*. Друк перших двох книг пов'язувався досі з іменем німецького друкаря Швайпольта Фіоля. А містом появи їх у друкованому вигляді вважався Краків. Результати багаторічних наукових пошуків закарпатського дослідника Олександра Ороса, схоже, остаточно спростовують краківське походження перших друкованих українських книг, про що йтиметься в розділі про витоки українського друкарства. У контексті ж первинного рукописного матеріалу для складання таких книг методом рухомих літер і множення певної кількості накладу на друкарському верстаті факт їхньої приналежності до Грушівського рукописного осередку є вже доведеним.

2. Творці й переписувачі книг як перші автори, перекладачі, редактори і видавці

Ретельно розглядаючи сьогодні створювані кілька століть тому рукописні тексти, часом хочеться, аби ті дивовижні аркуші "заговорили", аби крізь рядки, писані різними почерками, уявити бодай обриси тих людей, які безпосередньо були причетні до непізнаної таїни народження Книги, відчути напругу їхніх думок, турбот, переживань і сподівань.

Об'єднання каліграфів у цехи

Хто були ті, які, ставши на таку благородну, багато в чому почесну і відповідальну житейську дорогу, зуміли поєднати в собі цілий спектр навичок і функцій, якими в сучасній редакційно-видавничій справі оволодівають представники кількох спеціальностей?

Творці й переписувачі давніх рукописних книг на зорі рукописної справи здебільшого поєднували в собі функції і перекладача, і редактора, і коректора, і каліграфа (писаря), і художника. А нерідко й письменника, який сам створював і оформляв текст (це все, що виходить за межі богословських текстів, — хроніки, літописи, полемічні трактати, панегірики, навчальні посібники). Отож, мали вони бути передусім високоосвіченими, творчими особистостями, обдарованими відповідними здібностями й талантами.

У стародавньому Римі, наприклад, із збільшенням попиту на різноманітні рукописні тексти, справа переписування книг поступово набирала цехового характеру. Кілька спеціально підготовлених каліграфів писали тексти під диктовку. В одному з описів середньовічного монастирського скриптонію (за Д. Єгоровим) зазначено: "На першому поверсі містилася писарня. В ній світло, шість вікон, сім конторок для писарів. Посередині сидів диктатор, він читав манускрипти, 14 писарів записували".

Подібні цехи існували і в давній Україні. Таку форму запровадили в школі переписувачів книг при дворі Ярослава

Переписувачі книг при дворі Ярослава Мудрого за роботою. Малюнок з Радзивіллівського літопису. XV ст.

Творець рукописного шедевру за роботою. Дереворит

Мудрого. А можливо, й при Десятинній церкві. Однак, зважаючи на високий рівень текстового й художнього виконання давньоукраїнських рукописних книг, можна припустити, що справа ця на початку мала здебільшого індивідуальний, а пізніше (скажімо, в Печерській лаврі) — цеховий характер.

Оскільки переважна більшість книготворчих осередків в Україні створювалася при монастирях, то такими творцями були передусім ченці. Згадки в літературі *про організацію цієї справи* в монастирях є різними. У деяких джерелах вказується, що писати чи переписувати книги доручалося лише обраним ченцям, і виконувалася ця робота в келіях лише в умовах "благостного настрою". З інших довідуємося, що одним із способів покарання ченців було саме переписування книг. Часом за допущені помилки такі каліграфи змушені були працювати і в "позаурочний" час, переписуючи значно більше сторінок.

Редакторські приписки

Може, через це в передмовах, післямовах і численних приписках на берегах (полях) рукописів зустрічаємо так багато різних покаянних слів і вибачень тих, хто писав такі книги. Ось лише деякі з них:

"Сія книга писалася рукою многогрішного, злого і непотрібного, лінивого і невмілого Іванця" (Тріодь Цвітна, 1521 рік);

"Аз же груб і недостойний Божія благодаті і преісполнен всякого беззаконія і неправди, і віддалений від Бога, і порабощен злим дияволом, черва син, а не чоловіка... Мене, грішного, благословіте і простіте, і не кляніте..." (Євангеліє Учительне, 1521 рік).

"Недостойний і многогрішний Симеон" (Євангеліє, 1591 рік).

Звичайним явищем було вміщувати наприкінці книг і детальніші тексти, які, оперуючи сучасними видавничими термінами, можна назвати "Післяслово", "Від автора", "Від упорядника". Нерідко тут подавалася ціла історія творення того чи іншого рукопису, розповідалося про труднощі й негаразди, які доводилося переживати його творцям. Саме із цих частин давніх рукописних текстів й можна довідатися і про місце, і про час їх написання, як також і про авторів. Ось яку своєрідну сповідь перед нащадками про виконану роботу й заклик до них не лише "почитати учення книжне", а й шанувати його творців, залишив диякон Григорій — автор нетлінного Осторомирового Євангелія:

> "Слава Тобі, Господи, Царю Небесний, яко сподоби мя написати Євангеліє се. Почах же його писати в літо 6564 (1056 за н. ст. — *М. Т.*), а окончих 6565. Написах же Євангеліє се рабу Божию, наречену сущу в Крещенії Іосиф, а мирськи Остромир, близоку сущу Ізяславу князю... [Він] тогда держав обі власті: і отця своєго Ярослава, і брата своєго Володимира. Сам же Ізяслав князь правлаше престол отца своєго Ярослава в Києве, а брата своєго престол поручи правити близоку своєму Остромиру Новгороді.
>
> Аз, Григорій Диякон, написах Євангеліє се, да хто ліпше сего напише, то не може заздрити мені, грішнику. Почах же я писати місяця октября 21, на память Іларіона, а кончих місяця мая в 12, на память Єпіфана. Молю же всіх почитающих, не можете кляти, ні іспрaвляше почитайте. Тако бо і Святий апостол Пауло каже: "Благословіте, а не кляніте. Амінь".

Ті книги, які мали на своїх сторінках особливу оздобу, потребували певної спеціалізації праці виконавців. Окремі каліграфи писали лише текстову частину, інші — заставки, кінцівки, заголовні літери. Ще інші зшивали аркуші, а хтось готував для цього пряжу, оправи. Приклади артільної організації книготворчої справи на печерських пагорбах зафіксовані у "Києво-Печерському патерику":

"Не раз, коли великий Никін сидів і переписував книги, вмощувався блаженний коло нього (йдеться про настоятеля монастиря преподобного Феодосія — *М. Т.*) *і пряв нитки для цієї справи".*

У іншому місці цього твору йдеться про чорноризця Ларіона, який особливо відзначився у справі книгописання і якому також допомагав Феодосій:

"Був бо книгописцем добрим, і день, і ніч переписував книги в келії блаженного отця нашого Феодосія, а той, тихо співаючи псалми, пряв своїми руками шерсть або щось інше робив".

До речі, сам **текст "Києво-Печерського патерика" дає сьогоднішнім фахівцям редакторської справи колосальний матеріал для поцінування ролі й відповідальності редактора не лише в подальшому вдосконаленні тексту, структури твору в цілому, а й змін певних смислових, фактологічних, ба навіть політичних акцентів в умовах, коли цей текст побутує й розмножується протягом тривалого часу.**

Переробка попередніх рукописів

Як відомо, патерик почали писати ще в домонгольську добу. Аж до початку XV століття він лише доповнювався наступними переписувачами, без внесення суттєвих змін до вже створених текстів.

Перше редакторське втручання до тексту відноситься до 1406 року і пов'язане з іменем ченця Арсенія: скорочення ряду малоактуальних подробиць, додавання новіших сюжетів. Трохи більше як через півстоліття упорядковувати текст цієї неповторної книги береться ще один редактор — клирик Касіян. Необхідність внесення до рукопису суттєвих змін була обумовлена тим, що ця книга постійно читалася вголос новоприбулим послушникам, ченцям. На такі колективні читання приходило немало й старших людей. Оскільки вони були дуже освіченими, постійно читали багато інших рукописів, то в процесі читання виникало багато зауважень, доповнень, уточнень. Їх і вирішив врахувати Касіян. Протягом двох років він робить дві редакції патерика: мовний ряд виразніше набирає народних ознак, з'являються нові вставки, виокремлюються головні епізоди, виклад деяких розділів стає поетичнішим, а ком-

позиція — чіткішою, бо події стали подаватися в хронологічному порядку.

Таким чином, перші три редакції "Києво-Печерського патерика", здійснені у XV столітті, виявилися усталеним текстом для наступних його переписувань і передруків. І щоразу не обходилося без редакторського втручання. Найбільше змін патерик зазнавав пізніше у мовному плані, коли за нього бралися ченці російських монастирів або московські друкарі. Вони свідомо змінювали яскраво виражені українізми, подаючи значний лексичний ряд у російськомовному написанні (для прикладу, закінчення в прикметниках *-аго* замість *-ого*; чи — *-іи* замість *-иї*), все далі віддаляючи пам'ятку від оригінального звучання, поступово залучаючи її до своєї культури.

Факт створення однієї книги кількома каліграфами підтверджують і результати палеографічного аналізу згадуваної вже видатної пам'ятки давньоукраїнської книги — Остромирового Євангелія 1057 року.

Досі вважалося, що автором книги є диякон Григорій. Але при уважному зіставленні правопису та форм одних і тих же літер впадає в око, що перші 24 сторінки тексту разом із заголовками все ж писалися іншою рукою. Невідомий каліграф, очевидно, не був фаховим писарем і тому не досконало знав церковнослов'янську мову. На це вказують багато слів, що мають давньоукраїнські форми. Був він, скоріше, художником — ним виконані всі золоті заголовки книги (крім п'яти зшитків). Наступні сторінки — від 25 до 294 — писав сам Григорій — досвідчений каліграф, який з надзвичайною пильністю копіював давньоболгарський оригінал. Припускається, що в створенні цієї книги брав участь і третій виконавець — орнаментатор — його рукою виконані заголовки золотом у п'яти зшитках та написи до мініатюр.

Крізь сторінки іншої пам'ятки давньоукраїнського книготворення — "Слова о полку Ігоревім" — проглядаються обриси її безіменного автора. Передусім, він народився на землях Руси-України, бо добре знав традиції і звичаї свого народу, був великим патріотом. Наснажені високою емоційною експресією, переживанням і небайдужістю до долі своєї землі, сторінки книги показують нам автора як людину книжну, добре освічену, широко начитану у вітчизняних літописах

та грецьких хроніках, з великим поетичним талантом і вродженим чуттям краси. Він був одним з перших ідеологів єдності княжої доби, а заодно єдності й могутності Русі як держави зі столицею в Києві. Єдина княжа родина, єдина Русь, об'єднана біля Києва, — це мета мрій автора "Слова". Автор навмисне змальовує державну могутність старих князів і кличе вернутися до їхнього часу. Ідею княжої єдності він пов'язав з ідеєю сильної княжої влади, через що ідея стала реальною, як засіб творити могутню державу — Русь-Україну. На його причетність до військового стану вказує багатий словник військової термінології.

До творців рукописних книг у кожного народу віддавна формувалося побожне ставлення. Про них складалися легенди, їхній труд прославлявся в піснях. Одна легенда розповідає про ченця-книгописця, який особливо ревно ставився до виконання своїх обов'язків і залишив після себе багато переписаних книг. **Після смерті тіло його піддалося тлінню, а рука, якою він писав книги, залишилася нетлінною і довго зберігалася в тому монастирі як реліквія.**

Невідомий український автор XVI століття, захоплюючись працею переписувачів і творців стародавніх книг, закликає своїх сучасників не лише уважно читати такі книги, а й молитися Богові за їхніх авторів, які по крупинці збирали мудрість віків так, як бджоли збирають мед:

Буди же того вдячон кождий,
А проси Бога о оборону завжди,
І писара тих книжок не забивай,
Аби його дольше Бог ховал
І за працю єму живот вічний даровал.

§ 3. Видавничі шедеври XI–XVI століть

Коротко оглянемо два чи не найвагоміші українські літописні книжкові шедеври цього періоду в контексті не стільки їхнього змісту, а історії творення й подальшої видавничої ролі.

Реймське Євангеліє: історія створення та побутування

Цей маловідомий в історії книжковий раритет створений у першій половині XI століття і тоді ж вивезений з України. Назавжди. Але нині нам належить не стільки шкодувати за ним, скільки пишатися. Адже книга ця, написана тогочасною мовою княжого Києва у дворі Ярослава Мудрого, стала, як це не дивно звучить сьогодні, однією з найцінніших духовних реліквій... французького народу. На ній присягалися згодом французькі королі, цілуючи її сторінки у пам'ятний день своєї коронації. Книга ця неодноразово зникала з Франції, а згодом знову поверталася туди вже в дописаному іншою мовою вигляді. Книга, про яку так багато написано наукових досліджень, на превеликий жаль, іноземними, а не українськими авторами. Як жаль і те, що в наших нинішніх підручниках з історії про неї ще не написано так, як вона цього заслуговує.

Книга, яка найбільше цитується за кордоном у контексті й історії Європи, і зокрема історії Франції, нині називається *Реймське Євангеліє*. У Франції її ще називають коронаційною. А має вона до української історії найбезпосередніше відношення. Бо пов'язана з іменами і Ярослава Мудрого, і його знаменитої доньки-красуні Анни.

Зробимо невеликий відступ.

Ще за радянських часів якось незаслужено непомітно пройшов на екранах кінотеатрів фільм про сиву київську

Власниця Реймського Євангелія — Анна Ярославна. Робота фламандського гравера Якобсона де Біс з фресок заснованого королевою Анною монастиря Св. Вінцента у Франції

давнину. Називався він "Анна Ярославна — королева Франції". Багатьох глядачів, безумовно, привернув увагу один промовистий епізод у цьому фільмі. Після урочистого прийому на території Софії Київської високоповажного посольства з далекої Франції на чолі з представником короля Генріха I єпископом Сюр Марн Роже, Ярослав Мудрий дає останні розпорядження щодо посагу своїй наймолодшій доньці Анні, яка має тепер виїжджати до далекої Франції як майбутня дружина французького престолонаслідника. В тому немалому переліку різних видів срібного й золотого посуду, різноманітного хутра, який ретельно фіксувався самим Сюр Марн Роже, одним з перших як найдорожчий подарунок Анні Ярослав Мудрий назвав Євангеліє. Написане зовсім недавно для знаменитої великокняжої бібліотеки тогочасною давньоукраїнською мовою і оправлене в позолочені прикраси так, як оформлялися тоді всі рукописні книги при монастирських і соборних школах переписувачів.

Виявляється, цей епізод з фільму — не вигадана сценаристом чи постановником художня деталь, а достовірний історичний факт, який у майбутньому мав цікаву й не однозначну інтерпретацію цілого ряду зарубіжних істориків.

На жаль, про цю унікальну книгу в нашій вітчизняній історичній літературі написано надто скупо. Очевидно ж, серед найголовніших причин — і віддаленість пам'ятки від України, а тому її малодоступність для сучасних дослідників. Однак останнім часом у величезних архівних і книжкових сховищах ученими віднайдено ряд цікавих документів і свідчень про непросту долю цієї книги і значення її не лише для французів, а й для українців.

Анна Ярославна привезла подаровану батьком книгу до невідомої їй Франції 1049, а за іншими даними — 1050 року. Це давньоукраїнське Євангеліє, як засвідчують зарубіжні дослідники, було написане таки в Києві спеціально для Анни, бо її ім'я вказане в самому рукописі. І написане, до речі, з одним **н** — *Ана*. Саме так розписувалася згодом Анна Ярославна, ставши королевою Франції, на всіх важливих документах, що благословлялися нею.

Створена кирилицею, книга довго нагадувала доньці Ярослава Мудрого про її далеку Батьківщину на берегах Дніпра. Вона й присягалася на цій книзі, ставши незабаром

королевою Франції — улюбленою королевою невідомих досі їй французів. І, хто зна, може це з її доброї легкої руки, покладеної в урочистий момент коронації на сторінки батькової книги, наступні королі Франції започаткували цю традицію — присягу на вірність своєму народові, засвідчену на привезеному з Києва Євангелії. Принаймні, цей ритуал зафіксований у королівських хроніках від Франсуа 1 в 1512 до Людовіка XVI в 1774 роках.

Після смерті Анни Ярославни київське Євангеліє якийсь час зберігалося в королівських палатах. Та ось майбутній король Чехії Карл IV, проводячи свої юнацькі літа у Франції в 1331–1335 роках, вивозить цю духовну реліквію до Праги. З добрими намірами, аби послужилася вона чеському народу, він дарує книгу одному з бенедиктинських монастирів своєї столиці. 1395 року її ретельно переписує один празький монах, додаючи в замітці, що автором першої частини книги був Святий Прокіп — ігумен Сазаватського монастиря в Чехії. На думку ряду дослідників, Святий Прокіп за походженням був з Київської Русі, народився в Хотові, навчався у Вишгороді. Друга частина книги вже була дописана тогочасною чеською мовою.

Незабаром заново переписана книга, вже з доданим чеським варіантом знову опиняється у Франції, у місті Реймсі (звідси — назва Євангелія — Реймське), а в 1793 році воно знову зникає з архівів. По закінченні революції книгу віднаходять, і з 1799 року вона вже назавжди прописується в Реймській бібліотеці Карнежі. Текстові аркуші мають такі розміри: ширина — 19, висота — 24,5 сантиметра.

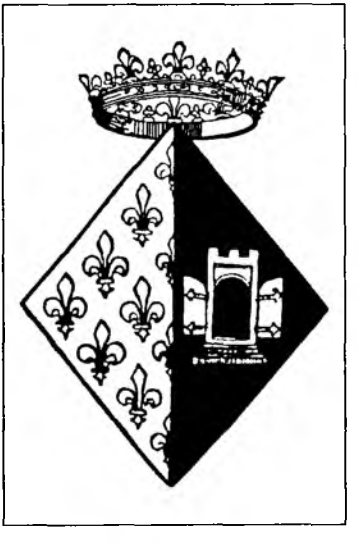

Герб Анни Ярославни, оригінал якого зберігається в Національній бібліотеці столиці Франції Парижі

У різний час відомі у світі знаменитості, передусім державні діячі, приїжджаючи до Франції, прагнули якщо не потримати в руках, то бодай подивитися на цю легендарну книгу. Свідчення цього — ряд написів, залишених на сторінках книги різними іменитими особами. Так, перший напис зроблений на другій сторінці обкладинки, де французькою мовою зазначається, що 26 і 27 червня 1717 року віце канцлер російського царя Петра І з почтом прочитали першу сторінку Євангелія і заявили, що воно написане їхньою мовою, другу частину, чеську, не знали, як прочитати. На другій, внутрішній обкладинці занотовано, що 4 липня 1902 року болгарський принц Фердинанд оглядав Євангеліє. Напис за 19 вересня 1906 року сповіщає нащадкам, що книгу оглядали російський цар Микола II та його дружина Олександра.

Остерігаючись, аби ця книга знову не зникла безслідно, як вже не раз було за історію її перебування у Франції, паризький переписувач книг Сильвестр, за матеріальної підтримки одного небайдужого до французької історії багатія Жюля Люді, переписав її, до того ж, не в одному примірнику. Пізніше один з таких переписаних примірників був подарований російському цареві Миколі І. Цікаво, якою була доля цього примірника?

Приблизно в цей же час давньоукраїнський текст Реймського Євангелія був перекладений латинською мовою. Архівні документи засвідчують, що перекладачі Копітар і Ганка були удостоєні за цей переклад від Миколи І ордена святої Анни.

Документально доведеними можна вважати й факти присяги французьких королів на тексті цієї книги. Про це, зокрема, занотовано в архівах Реймського архієпископства, де йдеться про коронацію таких французьких королів як Франц І, Генріх III, Людовіки XII, XIV, XV, XVI. В одному з коронаційних описів, віднайденому французьким дослідником Плішаром, привертає увагу така замітка в контексті нашої Євангелії: *"На ньому, тобто, Євангелії, королі присягали, доторкаючись рукою та цілуючи його"*.

І ще один важливий аргумент, який переконливо засвідчує українське походження цієї унікальної книги. До речі, на це неодноразово звертали увагу саме зарубіжні дослідники Євангелія. Йдеться про кольори ініціалів, заголовних літер і різноманітних заставок, якими завжди славилися київські

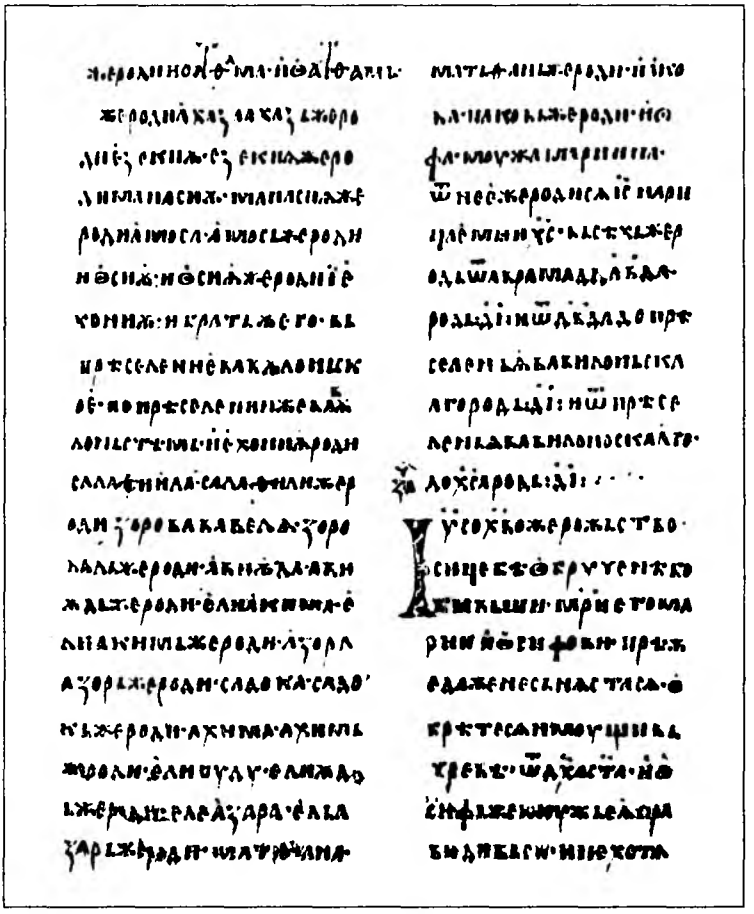

Фрагмент Реймського Євангелія. Сьома сторінка

рукописні шедеври. Нерідко літописці, ченці чи спеціально підготовлені переписувачі книг місяцями працювали саме над цими художніми елементами, вкладаючи в них свій талант, свої думки, емоції, переживання. І, безумовно, мають рацію ті дослідники, які вважають, що саме в розмальовки і різноманітні прикраси до своїх книг їхні творці вкладали передусім своєрідний національний код свого народу, особливості його світосприйняття й мислення.

Отож, у художньому оформленні Реймського Євангелія, як й інших наших давніх книг, переважають сині, жовті і малинові кольори. Це ті барви, які були на прапорах Київської держави, а відтак і козацької України.

Хто тільки не "присвоював" собі Реймське Євангеліє, синьо-жовті й малинові кольори якого на ініціалах та заставках, як і словниковий ряд (*неділя, третю годину, по правді вам, ідіте і ви в виноградники мої*) не можуть не переконувати в її українському корінні: і чехи, і словаки, і греки, і навіть... росіяни. Та й серед самих українців, як зазвичай і в інших принципових питаннях вітчизняної історії, також не було й досі немає єдиної думки щодо історії пам'ятки.

Реймське Євангеліє як рятівник Софії Київської

Уважно вчитуючись в окремі сторінки історії, нерідко приходиш до висновку, яке несподіване продовження мають окремі її події і факти, у якому тісному взаємозв'язку з нинішніми подіями вони часом перебувають, як нерідко впливають на них. Логічно вписується в контексті цієї розповіді таке твердження. У тому, що одна з найвеличніших святинь українського народу — Софійський собор — зберігся до наших днів, ми передусім маємо завдячувати і доньці Ярослава Мудрого Анні, і привезеному нею до далекої Франції батьковому Євангелію.

Щоб пояснити цю думку, варто бодай фрагментарно згадати ще один факт нашої історії — вже недавньої, радянської. Початок 30-х років. У зв'язку з планами сталінського керівництва перенести столицю радянської України з Харкова на береги Дніпра у високих чиновницьких кабінетах Москви обговорюється проект забудови Урядового майдану Києва, який передбачалося розмістити між Володимирською гіркою і Золотими воротами. Великим півколом тут мав постати масивний будинок урядових і партійних органів (частина реалізованого проекту — нинішнє приміщення Міністерства закордонних справа). Все, що стояло на шляху здійснення цього проекту, мало бути знищеним. Першим злетів у повітря Михайлівський золотоверхий собор, наступною на черзі була Софія Київська. Тільки застережна нота французького уряду, який нагадав Кремлю про велику королеву Франції Анну

Ярославну і пам'ять про неї, яку зберігає справжній шедевр світової культури — споруджена Ярославом Софія — порятувала святиню.

Безумово, ґрунтовне вивчення і справедливе з історичного й наукового боку ствердження цієї пам'ятки серед найвагоміших набутків української культури ще попереду, як і повернення її в Україну шляхом перевидання факсимільним способом. Останнє французи вже давно зробили. Переписаний празьким монахом 1395 року з київського оригіналу рукописний примірник Реймського Євангелія, як і раніше, зберігається у спеціально виготовленому вогнетривкому сейфі за сімома замками в місті коронації Анни Ярославни — Реймсі, а факсимільна копія — в Парижі, у відділі рукописів Паризької національної бібліотеки. Отож, вона є доступною сьогодні і для українських дослідників, які мають змогу туди добратися, і для тих високопосадових чиновників, від патріотизму й волі яких залежатиме вирішення на міждержавному рівні питання про повернення Євангелія в перевиданому вигляді до своєї Батьківщини.

Ось такі вони, круті віражі української історії, пов'язані з долею однієї із сотень перших рукописних книг, покритих таємничим серпанком не лише української, а й європейської історії.

Пересопницьке Євангеліє

Неповторною пам'яткою вітчизняної культури, вершиною українського рукописного мистецтва вважається *Пересопницьке Євангеліє*. Це перший з відомих нам повний переклад Чотириєвангелій тогочасною українською літературною мовою.

Робота над створенням книги розпочалася 15 серпня 1556 року у Троїцькому монастирі в селі Двірець на Хмельниччині, закінчилася 29 серпня 1561 року в Пересопницькому Пречистенському монастирі, що в колишньому давньоруському місті Пересопниця (тепер село на Рівненщині).

Перекладачем Святого Письма мовою свого народу був архімандрит Пересопницького монастиря Григорій — високоосвічена на той час людина, яка володіла кількома мовами. Про це чітко зазначено в післямові до цієї книги:

Фрагменти Пересопницького Євангелія

"Тиї книгі чтири єуангелистове соут оустроєни кротким смиренним і боголюбивим єромонахом Григориєм, Архимандритом Пересопницким, силою Божією і поспішеннєм святого духа, і моленієм святия Владичница нашея Богородици".

Писар Євангелія Михайло Васильович, "син протопопа Саноцького", походив з галицького містечка Сянок — відомого осередку української книжкової писемності. "Благовірною і христолюбивою" фундаторкою цього справжнього літературного і мистецького шедевру стала, як зазначається в рукописі, княгиня Анастасія Заславська-Гольшанська — волинська поміщиця, яка спричинилася до активного опору частини православних культурно-освітніх діячів краю войовничому католицизмові.

Текст складається з чотирьох послідовно розміщених Євангелій — від Матвія, Марка, Луки, Іоанна. Кожному з Євангелій передує детальний покажчик його основних частин. Наприкінці книги вміщено велику післямову, а також покажчик читання за місяцями. Має вона 960 пергаментних сторінок, обкладинку склали обрамлені в зелений оксамит дубові дошки.

Книга написана графічно виразним і естетично привабливим почерком, який нагадує пізній устав. Особлива художня вартість видання — мініатюри, заставки, ініціали, які по праву можна вважати гордістю українського Ренесансу. Саме на неповторне художнє оформлення рукопису звернув свого часу увагу академік В. Перетц:

> "Вишуканість малюнка в стилі Відродження, яка ще не вульгаризована малодосвідченими рисувальниками, різноманітність, свіжість і міцність фарб вказують на те, що над художнім оздобленням рукопису трудився небуденний майстер свого часу, до якого далеко іншим, що залишили свій слід у мистецтві Євангелій та інших рукописів XVI ст".

Значення Пересопницького Євангелія лежить і в мовній площині. Книга є наочним свідком активного вживання української мови в нашій церкві вже в середині XVI століття, на чому з ідеологічних міркувань раніше не наголошувалося. Словникові, граматичні і синтаксичні особливості видання дають підстави говорити про високий рівень розвиненості народної мови на ту пору і про активне використання її у книжковому стилі.

Мова цієї книги дуже наближена до простої народної, лише з певним домішком церковнослов'янських і польських слів. Простежимо лише за вибірковим рядом суто українських слів, взятих, скажімо, з Євангелія від Луки: *аби, аж поки, але, бо, болячка, будувати, ворог, врядник, глек, година, громадити, дах, докучати, досить, жадати, забороняти, засоромитися, копа, криниця, лічба, мовити, мусимо, надто, нехай, ніколи, отож, пекло, позичати, помста, рута, рядно, сором, стежка, стодола, торба, тиждень, челядь, чинити, шкода.*

Це — лише частина взятих з Євангелія слів, які не властиві, скажімо, мові російській.

Надзвичайно цікава й драматична доля цієї пам'ятки. Після передачі князем Миколою Черторийським Пересопницького монастиря 1630 року єзуїтам православні монахи покинули його, захопивши й цю книжкову святиню. Якимось дивом вона потрапила до рук гетьмана Івана Мазепи. 1701 року він дарує її Переяславському кафедральному собору, про що засвідчує напис на кількох початкових аркушах. Після заборони московською владою відправи богослужб українською мовою цей примірник книги було передано Переяславській семінарії, згодом — Полтавському єпархіальному музею, де він й зберігався до 1941 року. Після війни книга потрапила до музейних фондів Києво-Печерської лаври. Нині — в Центральній науковій бібліотеці ім. В. Вернадського НАН України.

У новітній українській історії започатковано традицію присягати на цій книзі новообраним президентам Української держави.

Запитання і завдання для самоконтролю

Назвіть провідні осередки рукописного книготворення в давній Україні.

Які є підстави вважати факт існування школи переписувачів книг і бібліотеки при Десятинній церкві в Києві?

Якою є доля великокняжого книжкового скриптонію, створеного за часів Ярослава Мудрого в Софії Київській?

Коли і з якого тексту починалася рукописна книжкова справа в Києво-Печерській лаврі?

Хто з ченців Києво-Печерської лаври був причетний до започаткування там видавничої справи?

Хто були першими авторами, редакторами, переписувачами і видавцями давньоукраїнських книг у післяхристиянську добу?

Охарактеризуйте організацію праці переписувачів і творців рукописних книг.

Чим були викликані самопринизливі приписи до книг їхніх творців?

За якими складовими давньоукраїнських рукописних текстів можна визначити час і місце написання їх, а також авторів, редакторів чи каліграфів?

Якою була роль переписувачів текстів тих книг, які часто вживалися? Обґрунтуйте це на прикладі "Києво-Печерського патерика".

За якими критеріями при аналізі давньої рукописної книги можна скласти характеристику її автора, переписувача чи редактора?

Чому про переписувачів і авторів книг у народі складалися легенди, перекази, вірші? Наведіть для прикладу одну з них.

Якій пам'ятці давньоукраїнської рукописної справи судилося стати національною святинею французького народу? За яких обставин це сталося?

Якою була доля оригіналу Пересипницького Євангелія?

Рекомендована література до теми

Вергун І. Реймська Євангелія — старовинна пам'ятка українського письменства. — Дюнкерк (Франція), 1998. — 22 с.

Возняк М. Історія української літератури. У 2-х кн. — Кн. 1. — Львів: Світ, 1992. — С. 59–285.

Єфремов С. Історія українського письменства. — К.: Феміна, 1995. — 688 с. (Розділ 1. Письменство княжих часів).

Жаткович Ю. Нарис історії Грушевського монастиря на Угорській Русі // Науковий збірник. — Львів, 1906. — С. 155–157.

Запаско Я. Ошатність української книги — Львів: Фенікс, 1998. — С. 10–43. (Розділ "З історії української рукописної справи").

Золоте слово: Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя (IX–XV ст.) / Упорядники Василь Яременко, Оксана Сліпушко. — К.: Аконіт, 2002. — У 2-х кн. — Кн. 1. — 800 с. — Кн. 2. — 800 с.

Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українське монашество / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та коментарів М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2002. — 396 с.

Патерик Києво-Печерський / Упорядкування, адаптація українською мовою І. Жиленко. — К.: КМ Академія, 1998. — 346 с.

Петрушевич А. Каталог церковно-словенских рукописей и старопечатных книг, находящихся на Археологическо-библографической выставке в Ставропигийском заведении. — Львов, 1888.

Рукописна україніка: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 20–21 вересня 1996 року. — Львів, 1999. — 652 с.

Слободяник А. Пересопницьке Євангеліє — святиня українського народу // Друкарство. — 2000. — № 1. — С. 4–7.

Степовик Д. Історія Києво-Печерської лаври. — К.: Видавн. відділ УПЦ КП, 2001. — С. 15–136. (Розділи 1, 2).

Тимошик М. Книгописання в давньоукраїнській державі після прийняття християнства: Текст лекції для студентів Інституту журналістики. — К.: Інститут журналістики, 2002. — 30 с.

Чепіга І. Пересопницьке Євангеліє // Українська література у портретах і довідках: Давня література — література XIX ст.: Довідник / Редкол. С. П. Денисюк, В. Г. Дончик, П. П. Кононенко та ін. — К.: Либідь, 2000. — С. 239–240.

Тема 4

ЗАРОДЖЕННЯ ТА ЕТАПИ ПОШИРЕННЯ ДРУКАРСТВА В СВІТІ

(кінець XIII–XVII століття)

- Передумови запровадження у видавничу практику рухомих літер
- Доля друкарського винаходу і винахідників
- Ствердження друкарства як чинник кардинальних змін в організації редакційно-видавничої справи

§ 1. Передумови запровадження у видавничу практику рухомих літер

Незважаючи на те, що історія друкарської справи, здається, є найбільше і найретельніше задокументована, і досі серед учених світу точаться наукові дискусії з приводу кількох важливих у цьому питанні моментів:

- чи можна вважати давні способи відбивки текстів (рисунків) з допомогою штампів, гравіювальних дерев'яних дощечок або трафарету такими, що є передумовою появи друкарської техніки?
- якщо так, тоді де й коли зародилося друкарство?
- кому з першодрукарів світу все ж слід віддати пальму першості — китайцеві Бі Шену, голландцеві Лауренсу Костеру, німцеві Йогану Гутенбергу чи французу чеського походження Прокопію Вальдфогелю?

Тут, як і з витоками стародавньої рукописної книги та її попередниками, однозначної відповіді, очевидно, годі шукати. Бо друкарство, як узагальнене поняття кількох складних і взаємно пов'язаних між собою процесів, за допомогою яких текст та ілюстрації до нього відтворюються оперативно і в будь-якій кількості на папері чи іншому придатному для цього матеріалі, не виникло раптово у вигляді хрестоматійного верстата з пресом. До цього винаходу людський розум наближався поступово, переходячи через нові й складніші відкриття. Тому безумовно, що його предтечею й ставали різноманітні способи швидшого створення і множення зображень чи тексту без участі пера, яким раніше так ретельно й довго водила людська рука.

Процес удосконалення друкарської справи від простих відбитків до перепущення паперових стосів через спеціальні пристрої-верстати відбувався, скоріш за все, автономно в різний час і в різних частинах земної кулі. Хоча можливе й запозичення таких винаходів, "мандрування" їх поміж кордонів держав, населених народами з різним рівнем цивілізації, а відтак і культури.

Печатки і штампи як предтечі друкарства

У національних музеях багатьох країн світу одними з найцікавіших експонатів світанку людської цивілізації є виготовлені з різноманітного матеріалу (глини, дерева, каменю, кісток, бронзи, свинцю) своєрідні печатки, штампи. З вирізаних чи вишкрябаних на них опуклих зображеннях "прочитуються" або ініціали імен та прізвищ, або якась закодована знаками релігійна чи світська символіка. Такі вироби нерідко оправлені в персні. Отже, їх постійно носили з собою багаті вельможі, купці, просто ділові люди. Ці своєрідні печатки виготовлялися з різною метою, в тім числі й для засвідчення підписів власників на всіляких договірних зобов'язаннях. Випукле зображення такого персня змочувалося якимось кольоровим розчином і прикладалося до гладкої поверхні, надовго залишаючи у дзеркальному відображенні свій відбиток.

Найбільша колекція таких експонатів зберігається в паризькому Луврі. Це й марковані штампами або клинописом різноманітні глиняні пластинки, обпалені вавілонянами (X століття до н. е.), і скорочені імена двох власників крупного родовища цінних металів у Іспанії, нанесені тогочасними майстрами на грудку сріблястого свинцю (I століття до н. е.), і витіюваті випуклі букви-компостери, якими позначалися виготовлені в стародавній Греції вази...

Таким чином, *нанесення на поверхню якогось плоского матеріалу методом тиснення спеціально виготовлених рельєфним способом певних знаків, фрагментів картинного чи текстового зображення (штамп, печатка)* можна вважати однією з передумов виникнення друкарства.

Метод набиття візерунків на тканині

Наступним кроком до відкриття друкарського верстата стало запровадження в ремісничу практику опорядження тканин *методом накладання (набиття) на шовк чи інший матеріал різноманітних візерунків чи елементів піктографічного (картинного) письма.* Вирізаний на тонкій дерев'яній дощці-заготовці узор притискували до шматка однотонної світлої тканини й наносили на нього фарбу. Після зняття дошки на

тканині залишався позначений фарбою певної форми візерунок.

Чи не першими стали набивати тканини китайці. Згодом, імовірно після хрестових походів, процес набиття тканин активно ширився в Європі. Починаючи з XII століття, таким способом, скажімо, італійці стали наносити на тканини не лише візерунки, а й картини.

Ксилографічний метод множення текстів та ілюстрацій на папері

І ще однією передумовою появи на земній кулі друкарства вважається *ксилографія*. У перекладі з грецької цей термін дослівно означає: пишу (малюю) на зрубаному дереві. Йдеться про спосіб виготовлення на дерев'яній дошці методом вирізування пробільних елементів спеціальної форми із дзеркальним рельєфним зображенням.

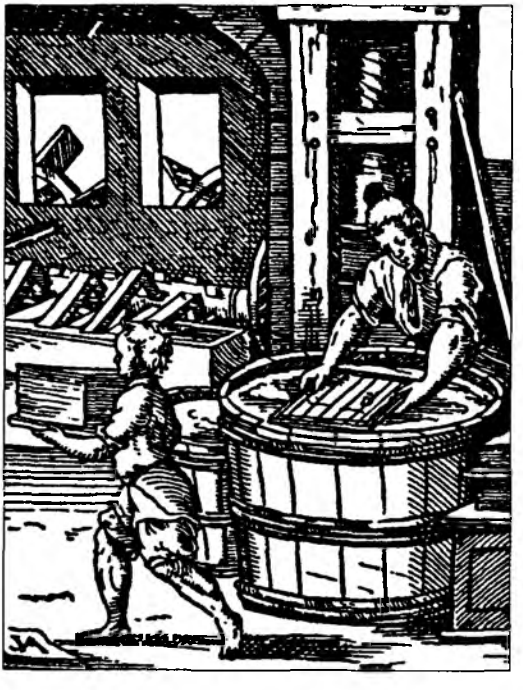

Так народжувався папір в епоху Середньовіччя. З гравюри Й. Аммана

Технологія розмноження відповідних зображень ксилографічним способом приблизно така ж, як і з набиттям тканин. Різниця лише в тому, що в попередньому випадку візерунки набивалися на тканину через вирізані на дерев'яній основі отвори, а за новим способом фарба наносилася на випуклу рельєфну форму, яка затим міцно притискувалася до зволоженого чистого аркуша паперу, залишаючи відповідний слід.

Перші згадки про тексти, вирізані в дзеркальному (перевернутому) відображенні на дерев'яних дошках, за іншими даними — на кам'яних брилах, і відтиснуті на окремих аркушах, відносяться до II–VII століть н. е. Вони належать китайцям. На жаль, віддруковані з таких форм тексти не збереглися. Однак ця країна може похвалитися першою збереженою до наших днів книгою, надрукованою на папері за допомогою вирізаних дерев'яних форм-сторінок. Йдеться про *"Діамантову Сутру"*, на сторінках якої зафіксована дата створення — 868 рік. Книга зроблена у формі паперового сувою. Відкривається вона цікавим сюжетним малюнком: молодий послідовник Будди звертається до свого вчителя з проханням розповісти йому зміст цієї Книги. Показово, що "Діамантова Сутра", як справжній стародавній книжковий шедевр, зберігається нині в Британському національному музеї в Лондоні.

Якщо до описаного вище додати, що й одна з найдавніших у світі газет, що дійшла до наших днів, — китайська *"Кай Юань Цзи Бао"* (перша половина VIII століття), — також розмножувалася з гравіювальних дощок, то можна уявити, якого розмаху набула ксилографія в цій країні на початку другого тисячоліття н. е.

Про майстерність китайських дереворитників, про колосальний обсяг їхньої праці з вирізьблювання на дерев'яних дощечках-заготовках текстів для множення майбутніх книг може засвідчити ще один сформований у книгу буддійський текст — *"Трипітака"* (надрукована 922 року). Загальна кількість сторінок цієї книги — 130 000. Отож, саме стільки було виготовлено дерев'яних заготовок.

У Європі множення писемних текстів за допомогою дерев'яних форм-кліше почалося в епоху пізнього Середньовіччя. Здебільшого це релігійні праці, в яких текстового матеріалу

було небагато — переважали ілюстрації на біблійні теми. Починаючи з XIII століття, найбільше книг таким способом друкувалося в Німеччині і Фландрії.

Наприкінці XIII — початку XIV століття поряд із широким використанням дереворитів все більше почали входити в практику металеві заготовки, так звані металорити. З них переважно множили портрети святих, під якими вміщувалися короткі молитовні тексти. Металеві кліше виявилися кращими від дерев'яних (не так швидко зношувалися від багаторазового використання) для друку гральних карт. Пізніше так виготовлялися і невеличкі за обсягом читанки для дітей, букварі.

Перші спроби створення рухомих літер

Вирізьблення на дереворитах текстів та ілюстрацій з метою їхнього тиражування мало свої переваги й недоліки.

Виділимо переваги:

- можливість створення багатьох копій ідентичного тексту чи ілюстрації без необхідності ретельного вивірення кожного примірника копії;
- прискорення процесу копіювання сторінок книг.

Недоліки:

- надто копітка і тривала в часі робота з вирізування кожної літери тексту;
- неможливість використання конкретної дерев'яної дошки для іншої сторінки видання чи для іншої книги;
- недоцільність з економічної точки зору виготовлення текстових сторінок-кліше для малотиражних книг;
- зношуваність ксилографічних форм від тривалого використання, а відтак втрата якості відтворення в наступних копіях.

Таким чином, потребою часу ставало винайдення нового, досконалішого і ефективнішого, способу множення тексту, в основі якого була б можливість комбінування одних і тих же літер, відриву й перенесення їх з одного слова чи рядка в інше місце. Одне слово, слід було добитися не пришвидшення вирізування текстів на дерев'яних сторінках-кліше, а рухомості літер у межах таких сторінок.

Як засвідчує історія, людська думка у цьому напрямку рухалася ще задовго до постання нової ери.

Неспростовним доказом такого твердження є один неповторний і загадковий експонат, своєрідна наукова сенсація початку XX століття, ім'я якому — *Фестський диск*. Назва цього експонату походить від стародавнього міста Феста, що на острові Крит, де й було його знайдено 1908 року італійськими археологами на чолі з Луїджі Перньє. Наукова експертиза встановила вік безцінної знахідки — XVII століття до н. е (!).

Що являє собою Фестський диск і яке відношення він має до друкарської справи?

Це круглий глиняний вогнетривкий виріб діаметром 16 см, помережений з обох боків витіюватими знаками, розміщеними тісно один біля одного спіралеподібним чином.

Одна із сторін Фестського диска

Знаки мають форму піктографічного (картинного) та ідеографічного (поняттєвого) письма. Тут і фігурки людини, яка стоїть або біжить, і звірів, і птахів, і риб, і зображення знарядь праці (молоток, лопата, соха). Між ними — немало знаків, які нагадують окремі букви або ієрогліфи. Немає сумніву в тому, що маємо справу із якимось закодованим, динамічного змісту, писемним текстом, розшифрувати який, до речі, незважаючи на активне вивчення провідними археологами і мовознавцями світу, досі не вдалося.

Втім, для нас, у контексті історії видавничої справи, цей експонат є надзвичайно цікавим передусім не за змістом тексту, а за технікою його створення. Ретельний розгляд фігурок і знаків (а їх близько 250) проливає світло на метод нанесення їх на глиняну пластинку. Переважна більшість цих фігурок і знаків повторюється. Скажімо, голова людини — 19, фігура вояка — 13, човна — 7, риби — 6 разів. Всі фігурки і знаки, які повторюються, подаються відносно до позначених ліній спіралі по-різному — прямо, впоперек, навскіс. Однак за формою креслення вони однакові. Такої однаковості неможливо досягнути вирізуванням окремо кожної, а лише шляхом проштамповування на ще не затверділій сирій глиняній заготовці в певному місці тексту спеціально виготовленою для кожного знаку печаткою.

Зазначені вище аргументи дають підстави вважати Фестський диск першим у світі текстом, створеним (надрукованим) методом застосування рухомих літер.

На жаль, підтвердження поширення такого методу друку в античному світі навести більше не можна. Дивовижна знахідка на острові Крит виявилася на сьогодні поки що єдиною.

І вже майже через тисячу років після спроби критян ідея виготовлення окремих розбірних літер для створення текстів починає реалізовуватися в Китаї. Саме **китайський винахідник Бі Шен** на рубежі 40–50-х років XI ст. н. е. виготовив рухомі зображення ієрогліфів тогочасної китайської мови. Склавши з окремих зображень ієрогліфів текст, сформувавши його в спеціальну текстову форму і покривши її фарбою, Бі Шен накладав на таку форму аркуші паперу і таким чином одержував відповідні тексти. Матеріалом для такого шрифту слугувала глина. Китайські автори (зокрема Шень Го) у своїх

наукових розвідках з історії вітчизняного друкарства згадують також про спеціальні дерев'яні пристрої, які виготовив цей майстер для зберігання шрифту.

Час появи Бі Шена і його винаходу саме на цьому відрізку китайської історії не був випадковим. Такий ранній розвиток друкарської справи в цій країні був обумовлений двома важливими чинниками. *По-перше,* винайденням у 105 році паперу; *по-друге,* активним поширенням у країні релігії буддизму.

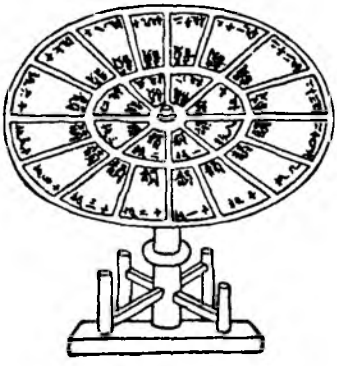

Китайська складальна каса (за С. Немировським)

Звичні й популярні на той час для рукописної справи папірус, а тим більше пергамент, виявилися не зовсім придатними для витискування на них текстів: папірус був крихким, а пергамент — занадто дорогим для тиражування. Нова ж релігія потребувала виготовлення багатьох копій священних та молитовних текстів, потребу в яких можна було забезпечити не рукописними, а механічними методами відтворення. Папір якраз виявився тим матеріалом, який найкраще для цього підходив.

Проте сталося так, що в цілому прогресивний винахід Бі Шена не набув тоді швидкого поширення в Китаї. На це, вірогідно, є кілька причин. Передусім, шрифт виготовлявся із крихкого глиняного матеріалу, тому його вистачало не на довго. По-друге, специфіка китайської мови вимагає засвоєння від двох до сорока тисяч окремих знаків, з яких складаються ієрогліфи. Виготовити, забезпечити зберігання, а потім легке й швидке знаходження для друку потрібного ієрогліфа виявилося справою складною і не зовсім практичною. Тому незабаром дітище китайського першодрукаря було надовго забуте його земляками.

Розбірний шрифт з матриць з'являється дещо пізніше (XIV століття) в сусідів китайців — корейців. Проте, мабуть, з цих же причин, про які йшлося вище, тамтешні творці книг знову

повернулися до вже засвоєного ксилографічного способу множення текстів.

І тільки епоха Відродження, яка з кінця XIV – початку XV ст. започаткувала в Західній Європі культуру Нового часу, стала й золотою епохою для ствердження й поширення на європейських теренах дивовижного витвору людського розуму, яким виявилося друкарство.

§ 2. Доля друкарського винаходу і винахідників

На сьогодні в довідковій, освітній і науковій літературі світового рівня усталилася думка, що винахідником друкарської справи не лише в Європі, а й у цілім світі слід вважати німця Йогана Гутенберга. Саме йому, на думку вчених-фахівців, належить практичне втілення кількох важливих ідей для започаткування друкарського виробництва: лиття літер з металу; створення металевої форми (матриці), в якій ці літери виливалися; виготовлення інструменту для цього складного процесу; конструкція першого друкарського верстата і, насамкінець, виготовлення першої в світі друкованої книги — Біблії, що мала на кожній сторінці винятково по 42 рядки. Вважається, що ця особистість, висловлюючись сучасною термінологією, започаткувала цілу революцію в інформаційній технології. Хрестоматійно ж ім'я Гутенберга вживається в контексті його безпосередньої причетності до докорінної зміни своїм винаходом усієї сутності редакційно-видавничої справи.

Проте ряд відомих учених, причому з різних країн світу, наводять немало аргументів, які дають підстави засумніватися в першості Гутенберга. Про китайського винахідника і творця першого шрифту для рухомих літер з глини Бі Шена вже йшлося. Деякі французькі дослідники наводять документальні свідчення, які підтверджують спроби друкування книг, здійснені між 1444 і 1446 роками у місті Авіньйоні якимось Прокопієм Вальдфогелем, новоприбульцем з Праги. Несправедливо відсунутим на задній план в історії започаткування друкарства ряд дослідників вважає ім'я голландця Лауренса Костера.

Очевидно, що істина в цій ще не закінченій дискусії лежить десь посередині. Хрестоматійний друкарський верстат, який запрацював 1450 року в німецькому місті Майнці під руками Гутенберга, не може беззаперечно означати започаткування друкарської справи. Адже цей винахід доцільніше розглядати у контексті вдосконалення людської думки після запровадження в різних частинах світу штампів, печаток, кліше, а згодом і ксилографії у процес множення текстів та ілюстрацій. Як також і в контексті використання технології зробленого раніше римлянами виноробного преса, пуансону ювелірів чи, скажімо, аркушевого паперу.

Лаурене Янезон Костер

Голландці й досі люблять розповідати приїжджим до їхньої країни іноземцям легендарну оповідку про свого знаменитого земляка, зокрема про ті романтичні обставини, які спонукали його до відкриття таємниці друкарства. Ось короткий виклад цієї легенди.

В юності Лауренс був звичайним хлопцем, але дуже гарним, міцної статури. На початку не був багатим, але побожним. Прислужував у одному із соборів міста Гарлема, доглядав ризницю. Сильно закохався в одну дівчину і збирався згодом одружитися з нею. Одного весняного дня вийшов самотньо погуляти за місто, сів замріяно над річкою під деревом, щойно зазеленілі віти якого опускалися до води. Відтак виламав одну гілку й почав на ній щось ножем вирізати. Оскільки думав про наречену, то й вийшла випуклими лініями догори перша літера її імені. Поряд додав першу літеру свого імені. Подивувавшись такому мимовільному витворові, загорнув обрізану гілочку в шмат пергаменту та й поспішив до нареченої — подарувати свідчення його кохання до неї. Але оскільки була вже пізня година, вирішив зустрітися другого дня. На рано надумав ще раз глянути на подарунок. Обережно розгорнув пергамент і вкляк від подиву: на чистій обгортці чітко виднілися два ініціали імен. За ніч деревинка пустила сік й опуклі обриси двох літер відбилися на пергамент. Так прийшла до нього думка спробувати у такий спосіб не писати, а відтискувати якісь тексти на папері. На початку вирізав перевернуті літери на дошках і так почав друкувати книги. Згодом

Лауренс Янсзон Костер
(1405–1484)

заснував у Гарлемі чи не першу в Європі друкарню, де набиралися і множилися книжкові сторінки вже рухомими літерами. Було це близько 1440 року — напередодні створення друкарського верстату Гутенбергом.

Це — переказ легенди. А що засвідчують архівні документи?

Лауренс Костер народився близько 1405 року. За рядом актових документів можна простежити рід його занять: продавець пива, власник готелю, постачальник свічок, оливи, мила, багатий купець.

Повнішу інформацію про безпосередню причетність Костера до винайдення нового способу друкування книг подають кілька тогочасних голландських дослідників. Так, в опублікованому 1588 році творі Адріана де Йонге "Батавія" згадується, що Костер уже близько 1440 року почав займатися книгодрукуванням: спочатку методом вирізування текстів на дерев'яних дошках, а згодом за допомогою металевих літер. Ще один гуманіст тієї епохи Я. Ван Цурен стверджує першість Костера в започаткуванні друкарства в Європі. Вже пізніше, на початку XX століття, відомий дослідник історії друкарства Готфрід Цедлер розвіює будь-які сумніви щодо так званої костерівської легенди. Цей автор, до речі, за походженням німець, видає 1921 року ґрунтовну монографію "Від Костера до Гутенберга", знову повертаючи для нащадків забуте ім'я Лауренса Костера.

Згідно з легендарними оповідками, помічник Костера Фуст (за іншими даними — Фауст) незабаром після випуску кількох книг несподівано покинув свого хазяїна, взявши з собою його винахід. Голландці стверджують, що Фуст через Амстердам подався спочатку до Кельну, а згодом опинився

в Майнці, де відкрив свою друкарню і познайомився з Гутенбергом...

У музейних колекціях ряду країн Західної Європи збереглися окремі фрагменти друкованих книг, які, за припущеннями, могли бути надруковані на верстаті, що працював (до появи на книговидавничому небосхилі Гутенберга) у Гарлемі. Однак на тих фрагментах ні імені друкаря, ні дати, ні місця друку не зафіксовано. Припускається, що серед перших друків Костера була *латинська шкільна граматика Еміля Доната* — відомого римського ученого IV століття.

Про роль і місце голландця Лауренса Костера в започаткуванні друкарства, про давню дискусію в цьому питанні між німцями і голландцями, здається, досить переконливо сказав український радянський дослідник друкованого слова П. Попов: *"Тільки після Гутенберга друкарство набрало не місцевого, а всесвітнього значення. Популярність Гутенбергового винаходу зменшила Костерову роль. Його то забували, то знову згадували. Своєю працею він підготував дорогу більшому за себе"*.

Йоган Гутенберг. Життя

Може, й не випадково так сталося, що всі лаври друкаря-першопроходця, вся слава генія майбутнього крупного промислового напрямку людської діяльності, ім'я якому — видавничо-поліграфічна галузь, дісталися саме німцеві Йогану Гутенбергу. Адже в тривалій і складній історії друкарства годі шукати такої особистості, яка б так вперто і наполегливо, незважаючи на всілякі перепони, стверджувала себе в новому ділі, яка б саме за це нове діло стільки страждала, мужньо переносила ті непрості виклики долі, що так часто ставали на його життєвім шляху.

Точну дату народження Гутенберга документально не зафіксовано. Учені припускають, що це сталося між 1394 і 1399 роками у місті Майнці. Родинне прізвище його — Генсфляйш. В історію ж він увійшов Гутенбергом — так називався маєток, де мешкала родина майстра.

Доля випробовувала Йогана ще з юначих років. Як панська дитина, він змалку отримав добру освіту. Є свідчення, що слухав лекції в Ерфуртському університеті. Однак після

Йоган Гутенберг.
З гравюри XVI ст.

смерті батька, який походив з роду майнцьких аристократів (патриціїв), юнакові довелося не з власної волі надовго покинути домівку. Сталося це в результаті сутичок між багатими й бідними городянами, що привело до вигнання за межі міста усіх патриціїв. Цікаво, що жінок аристократів повсталі не чіпали, тому мати й сестри Йогана залишилися в Майнці.

До Майнцу Гутенберг повернувся майже через тридцять років. За цей час, не раз переживаючи злидні, тяжко фізично працюючи на різних підробітках, він багато мандрував по світу. Припускають, що добрався був і до голландського міста Гарлем, де познайомився з Лауренсом Костером та його першими результатами творення книг новим, досі незнаним у Європі, способом. Відтоді сенсом свого життя німецький вигнанець визначив друкарство.

Багато літ зі свого вигнання майбутній першодрукар провів у Страсбурзі. Саме там він здійснив перші спроби лиття металевих шрифтів та виготовлення друкарського верстату. Вже хрестоматійним став склад так званого гутенбергівського рецепту виготовлення сплаву, з якого не одне покоління послідовників цієї людини у різних країнах світу виливали все нові й нові гарнітури друкарських шрифтів: 70 частин свинцю, 25 частин олова, 5 частин сурми. Можна лише уявити, скільки часу, коштів, терпіння й сили волі слід було докласти, аби вийти на такі пропорції.

Із зазначених чинників Йоган розпоряджався лише останніми — терпінням і силою волі. Вільного часу і грошей у нього не було. Аби заробити гроші не лише на прожиття, а й для дослідів, не цурається ніякої чорнової роботи: теслярує, шліфує каміння, виготовляє дзеркала. Разом з трьома ком-

паньйонами береться за створення цілої артілі з виготовлення дзеркал, винаймає незайняте приміщення запустілого монастиря. На жаль, бізнес виявився неприбутковим, і Гутенберг приступає до навчання своїх компаньйонів новому ремеслу, що "мало відношення до друку". У документах того періоду чітко зазнається напрям пошуку: свинець, відливні форми, прес.

Тут і почалися відомі в історії "Гутенбергові нещастя".

Ті, хто вступили в спілку з Гутенбергом, сподівалися на швидку віддачу з нової справи. Коли ж цього не дочекалися, подали на нього в суд з вимогою повернути гроші. І страсбурзький суд таке рішення виніс. Розплатившись із компаньйонами, Гутенберг залишився практично без нічого. А тут нова тривога: настала пора повертати Страсбурзькому монастиреві Св. Хоми кошти, позичені для виготовлення друкарського обладнання. З нарахованими відсотками ця сума виявилася такою значною, що монастир клопотався перед правосуддям про арешт Гутенберга і запроторення його до в'язниці.

У такій ситуації Гутенбергові іншого виходу як покинути Страсбург практично не було.

Після чотирьох років митарств чужими краями він повертається 1448 року до рідного Майнцу, звідки був вигнаний більше тридцять років тому. Не маючи власного помешкання, поселяється тимчасово у свого далекого родича Арнольда Гельтхуса.

Залишивши, таким чином, у Страсбурзі немалі борги, викінчені й розпочаті дрібні друки та саму друкарню, наполегливий Йоган вирішує заново взятися за улюблену справу на новому місці. Виготовляє новий шрифт, нове обладнання, облаштовує нову друкарню. Видавши календар, граматику, приступає до друку книги свого життя — Біблії. І для цього позичає немалу на той час суму коштів — 800 гульденів.

Цього разу позичальником виявився багатий міщанин Йоган Фуст (імовірно той, котрий працював помічником Костера у Гарлемі і втік від нього, прихопивши друкарський інвентар). Умови договору з Фустом були небезпечними: повернення цієї суми з шістьома відсотками річних плюс поділ порівну очікуваного прибутку від продажу книг. Та це не зупинило друкаря — він з ентузіазмом і вірою в успіх взявся до справи.

Петер Шеффер.
З гравюри XIX ст.

Однак через два роки позичені гроші були витрачені, але до друку справа ще не дійшла. Аби не зупинятися на півдрозі, Гутенберг вдруге відважується просити у Фуста ще 800 гульденів. І знову на кабальних умовах: під заставу друкарського верстата і всіх матеріалів, призначених для друку. В цей час до нього в спілку вступає молодий і тямущий Петер Шеффер, який незабаром одружується з донькою Фуста. Це, очевидно, і стало початком краху великих задумів першодрукаря. Хитрий і підприємливий Фуст вирішує розірвати угоду з Гутенбергом (підставою було затягування термінів друкування книг) і вимагає повернення позичених грошей. Справа доходить до суду, який приймає сторону Фуста. Гутенберг втрачає свою друкарню і весь наклад ще незакінченої Біблії. Сталося це 1455 року. За іронією долі, власником друкарні, яку з такими труднощами відновлював після поразки в Страсбурзі Йоган Гутенберг, стає його опонент Фуст зі своїм зятем.

Іншу людину такий вердикт правосуддя, очевидно, остаточно прибив би, спонукав би в усьому розчаруватися і в безвиході опуститися на дно суспільства. Та тільки не Гутенберга. Знесилений, безгрошівний, але загартований житейськими випробуваннями, він втретє береться за створення нової друкарні. З допомогою лікаря Конрада Гумері, який без особливих умов позичив гроші, Гутенберг за порівняно невеликий проміжок часу стає на ноги і починає друкувати книги.

Таким чином, з середини 50-х років XV століття у Майнці працюють дві друкарні — Гутенберга і Фуста. Це була конкуренція, відгомони якої дійшли до наших часів у неймовірних переказах. Так, Фуст, остерігаючись, аби ніхто з його робітників не перейшов на бік Гутенберга, а, тим більше, не

надумав утекти від нього і створити в іншому місці свою друкарню, примушував їх своє зобов'язання перед хазяїном ствердити на Біблії. Більше того, він інколи замикав для праці своїх робітників у підземеллі, аби ніхто із сторонніх не міг навчатися тому ремеслу.

Може тому, що цей друкар так неправедно відібрав собі рідне дітище Гутенберга, й не повезло йому в майбутньому. Продаючи повсюди фактично не свою Біблію, Фуст добрався з нею аж до Парижа. Французькі ченці, замість купити книги, звинуватили продавця в чаклунстві, диявольщині й відправили його до в'язниці. Фуст і помер там, не дочекавшись вироку суду — спалення.

Не повелося й Шефферові, який після смерті тестя перебрав на себе управління друкарнею у Майнці. 1465 року, в результаті сутичок між прихильниками місцевого архієпископа, що виступив проти папи, і графа Адольфа Нассауського, нового намісника папи, друкарня Фуста була розбита й пограбована.

Проте не пошкодували повстанці й друкарню Гутенберга. Незважаючи на те, що він від початку конфлікту зайняв сторону графа-переможця і на його підтримку навіть випускав листівки, ця друкарня також була розгромлена.

Вчетверте створювати нову друкарню в Гутенберга сил і можливостей вже не було. Смерть дружини Анети була додатковим ударом долі, від якого він уже не міг отямитися.

Про вірну подругу першодрукаря, яка найбільше розуміла захоплення та устремління свого чоловіка й у всьому сприяла йому, варто сказати окремо. З Анетою першодрукар прожив довгі роки у гармонії та злагоді, незважаючи не те, що одружитися з нею його зобов'язав... суд. Було це ще в Страсбурзі. Зустрівшись, молоді люди покохали один одного. Йоган пообіцяв дівчині, що одружиться з нею, якщо пощастить реалізувати мрію його життя — видрукувати новим способом книгу. Однак якраз у цьому йому й не щастило. Будучи бідним, він не відважувався запропонувати таку ж бідність і невпевненість у завтрашньому дні своїй нареченій. Принизливою для нього виглядала й поміч її багатих батьків. Тоді Анета вирішила бути рішучішою: вона подала позов до страсбурзького суду на Йогана за недотримання даної обіцянки одружитись. Так за рішенням суду й одружився молодий Гутенберг на своїй

коханій дівчині, забравши її згодом з собою до Майнца. За переказами, були в них і діти, але померли в ранньому віці...

Новий намісник Майнца граф Нассауський, зважаючи на заслуги одинокого старця, призначив йому щорічну пенсію: панську одіж, 20 мірок борошна і дві фляги вина. Та користатися такою принизливою архієпископською подачкою Гутенбергові довго не довелося: 3 лютого 1468 року він помер.

Місце поховання першодрукаря із світовою славою досі невідоме. В тих містах, де жив і працював Йоган Гутенберг, — Майнці, Франкфурті і Страсбурзі — нащадки спорудили пам'ятники. Найвеличніший він у Страсбурзі: довкола бронзової постаті Майстра на мідних барельєфах відлиті скульптурні композиції, на яких зображені основні етапи роботи першодрукаря з Книгою.

Йоган Гутенберг. Друки

Вершиною друкарської творчості Йогана Гутенберга була його знаменита *42-рядкова Біблія*. Складається вона з двох томів загальним обсягом 641 сторінка. Для цього друку було створено спеціальний шрифт, максимально наближений до рукописного письма. Роботу над нею майстер розпочав 1452-го, а закінчив до середини 1456 року. Видання прекрасно ілюстроване різноманітними кольоровими декоративними прикрасами й заставками. Із двохсот примірників книги 165 було віддруковано на папері, а 35 — на пергаменті. За виразністю уніфікації виготовленого шрифту, рівномірністю відстаней між знаками і пробілами, глибоко продуманими пропорціями між колонками набору і полями шпальти, чіткістю контурів відбитого текстового та ілюстративного матеріалів, зрештою, за логікою гармонійного зв'язку усіх складових елементів друкованого видання ця книга стала своєрідним еталоном для не одного покоління видавців і друкарів.

Безумовно, що такої вершини своєї творчості Гутенберг досягнув не відразу. Були вдалі й невдалі спроби друкувати окремі аркуші-плакати, календарики, брошурки. Пройдено ним, таким чином, кілька етапів безупинного вдосконалення і друкарського шрифту, і верстата, і фарбників, і паперу.

Одним із ранніх Гутенбергових друків, що збереглися до наших днів, слід вважати *"Фрагмент про Страшний Суд"*. Це задрукований з двох боків невеликий аркуш паперу, який графічно змальовує картину прийдешнього на землю апокаліпсису. Основою цього сюжету стала створена в Тюрінгії близько 1360 року рукописна *"Сівіллова книга"*.

За підрахунками дослідників, згадувану вище латинську *шкільну граматику Еміля Доната* друкар відтворював у різний час 24 рази. Здійснено також кілька випусків *"Астрономіч-*

Сторінка 42-рядкової Біблії Й. Гутенберга

ного календаря". Цікавим з поліграфічного боку є текст *"Молитви"*, який розмножувався на окремих аркушах. Попит на такий вид дуку в епоху Ренесансу був особливим, адже в той час реформатори-протестанти стверджували такі догмати, за якими віруючі зобов'язані були постійно читати біблійні тексти.

Гутенберг здійснив й інше видання Біблії — так зване 36-рядкове. Цікаво, що до кожного свого нового твору друкар виготовляв новий шрифт.

Певною віхою видавничої справи того періоду може слугувати ще один маловідомий, але дуже вагомий у творчій біографії книжковий шедевр Гутенберга — своєрідна енциклопедія загальних знань під назвою *"Католікон"*. Автором цього написаного в XIII столітті твору є генуезець Джованні Бальбо. Очевидно, що ні він, ні його рукописний твір не могли бути відомими в історії, якби не друкарський верстат талановитого німця.

З точки зору видавничої справи енциклопедія ця є особливо цікавою завдяки вміщеній на початку тексту передмові видавця. З подачі англійського історика Нормана Дейвіса вміщуємо її в українському перекладі:

> "З допомогою Всевишнього, з чиєї волі й немовлята стають красномовними, ... цю шляхетну книгу надруковано й видано, не вдаючись до очеретини, стилоса чи ручки, завдяки дивовижній узгодженості, пропорційності й гармонії пуансонів та шрифтів, року від утілення нашого Господа 1460, у славному місті Майнці видатного німецького народу".

Ця маленька передмова може багато розповісти про її творця — людину вельми побожну, залюбленого у вистраждану справу професіонала. Благословляючи свою книгу на зустріч з невідомим читачем, він не приховує радості від її появи на світ, від переваг віднайденого способу творення книги. З-поміж рядків цього тексту зримо проглядається образ освіченого, мудрого діяча, патріота своєї землі й свого народу.

З іншого боку, своїм приписом до тексту енциклопедії видавець ствердив у друкарстві один з елементів внутрішньої (змістової) структури книги, започаткований творцями рукописної книги. Безумовно, що Гутенберг був вдячним і творчим послідовником кращих традицій майстрів-каліграфів.

§ 3. Ствердження друкарства як чинник кардинальних змін в організації редакційно-видавничої справи

Як випливає з попереднього параграфа, Йоган Гутенберг помер у злиднях і фактичному забутті сучасниками. Такою, мабуть, є доля багатьох геніїв, талановитих, принципових і чесних особистостей, заслуги яких, за свідченням тієї ж історії, поціновуються суспільством, на жаль, лише після завершення їхнього земного життя.

По смерті першодрукаря залишилися його дивовижні витвори, а ще — учні, послідовники, які після погрому в Майнці розійшлися по всіх краях, стверджуючи і примножуючи силу дітища свого Учителя. Цікаво, що одним з перших відновив Гутенбергову друкарню у Страсбурзі його учень Йоган Ментель, де незабаром видрукував справжні книжкові фоліанти — велику за розмірами Біблію латинською мовою, а також твори світських авторів, з-поміж яких — Вергілія.

Поширення друкарства в Європі

За даними "New Encyclopedia" Функа і Вагнала (США), лише протягом першого півстоліття від часу виходу в світ Гутенбергового першодруку (1450–1500 роки) в світі було видруковано способом, запропонованим німецьким винахідником, понад шість тисяч назв книг. А за підрахунками російського дослідника В. Люблінського, загальний наклад таких видань за цей період міг сягнути 12 млн примірників ("На заре книгопечатания". Ленінград, 1959). Звичайно, що найшвидше нова справа пускала корені в країнах, що межували з Німеччиною. Наведена нижче таблиця наочно демонструє темпи та географію покриття великих і малих європейських міст друкарнями протягом другої половини XV століття.

Крупним центром випуску і світової торгівлі книгами стала до кінця XV століття, скажімо, італійська Венеція. Перший друкарський прес було тут встановлено 1469 року, і вже до 1500 року в місті нараховувалося понад 400 друкарів. З цієї кількості варто згадати імена братів Йогана та Вінделі-

Країна	Рік заснування друкарства	Кількість міст, де працювали друкарні	Кількість друкарень у цих містах
Німеччина	1450	75	201
Італія	1464	74	586
Франція	1470	40	157
Голландія	1473	21	66
Іспанія	1474	32	77
Англія	1480	4	12

на Спірів. Так, протягом лише одного року (1476) вони надрукували 17 назв книг, з-поміж яких — "Божественна комедія" Данте, "Сонети" Петрарки.

Наведений приклад спростовує поширену раніше тезу, що в перші десятиліття свого існування західноєвропейське друкарство "працювало" виключно на релігійні потреби. Справді, друкарі країн Північної Європи випускали переважно Біблії, Псалтирі, Молитовники. Проте епоха Просвітництва внесла свої корективи не лише в роботу майстрів пензля, скульпторів, архітекторів, а й друкарів. Італійці, скажімо, друкували здебільшого твори римських та грецьких класиків, оповідання світських письменників сучасності. З'явилися такі види друкованої літератури як *памфлет, полемічний трактат, відозва.*

Відмінності технології друкарства на Заході і Сході

Відомо: щоб надрукувати якийсь текст на будь-якому матеріалі, потрібно мати під руками кілька складних за конструкцією і рецептурою виготовлення засобів:

- шрифт (вирізаний з дерева чи вилитий з металу);
- кольорову суміш (чорнило, фарбу), здатну змащувати літери, а відтак залишати їх відбиток на папері, пергаменті, папірусі, тканині;
- самі ці матеріали;
- прилад для нанесення фарби;
- форму для впорядкованого розміщення шрифтового матеріалу;
- прилад для притискування паперу до форми.

Маючи такі засоби, можна розробляти і вдосконалювати свою технологію. Та, яка була запропонована Йоганом Гутенбергом, дещо відрізнялася від технології друкарів Близького і Далекого Сходу.

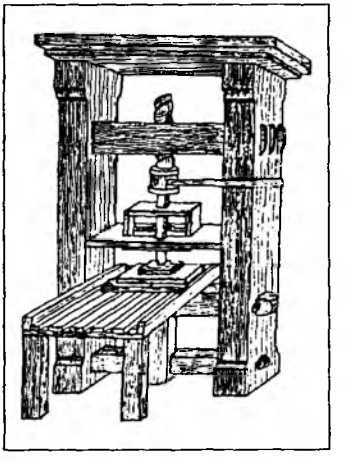

Ручний друкарський верстат

Які ці відмінності?

По-перше, у способі закріплення перевернутих літер. У Китаї їх утримували шнурками, перепущеними через спеціальні отвори кожної літери, або ж глиною. Європейці досягнули такої техніки лиття літер, що вони стискувалися по боках за допомогою пресів у межах металевого лотка формату заданої сторінки. Така технологія вимагала особливої філігранності передусім у виготовленні шрифтів. Якщо якась буква була більшою, або меншою від сусідніх бодай на частку міліметра, така матриця могла розсипатися у процесі її наповнення і фіксації. Коли ж її вдавалося все ж утримати під час виготовлення відбитків, ширина текстових шпальт виходила нерівною.

По-друге, у способі одержання відбитків. На Сході папір притискували до форми вручну за допомогою плоских дерев'яних заготовок, у Європі для цього вже використовували прес на зразок такого, який поширювався у виноробстві.

По-третє, у рецептурі виготовлення фарб. Східні друкарі барвники розчиняли у воді, тоді як у Західній Європі від самого початку для розведення фарби брали олійну основу. За такої умови текстові відбитки не "вигорали" від часу, а виявляли здатність протягом століть не змінювати відтінків свого кольору.

Противники друкарства

Незважаючи на те, що після винаходу Гутенберга Західна Європа швидко вкрилася цілою мережею досі небачених специфічних цехів і підприємств, продукт, який

виходив звідти, — друковану книгу — не скрізь і не завжди зустрічали прихильно. Наведемо кілька промовистих історичних прикладів.

1485 рік. Німеччина. Архиєпископ-курфюст міста Майнца, де зародилося друкарство, звернувся до магістрату Франкфурта-на-Майні з вимогою суворого контролю всіх книжок, привезених до цього міста на ярмарок, і негайного вилучення та знищення тих, які, на думку архієпископа, мали підозрілий зміст. Як результат, незабаром у цих містах були створені спеціальні органи, які піддавали суворій перевірці усі книги, що друкувалися там чи завозилися для продажу. Це були прототипи перших у Європі цензурних комітетів, які згодом почали виникати й в інших містах Європи. А першим цензурним циркуляром майнцького архієпископа стала заборона друкувати Біблії народною, так званою живою, мовою.

Кінець XV століття. Франція. У Парижі серед міщан поширюються друковані листівки, в яких критикуються дії матері майбутнього короля Франції Людовіка XIV Антуанети Австрійської та її радника кардинала Мазаріні. Зокрема, найбільші заворушення викликали дві брошури, випущені майже одночасно в двох різних друкарнях столиці Франції. Архівні матеріали зберегли ім'я одного з цих друкарів — Марло — та назву його брошури — "Охоронець постелі королеви". Начальникові таємної поліції Ла Турнелю швидко вдалося розшукати двох друкарів і арештувати. Другого дня вони були засуджені до страти через повішення. Вирок мав виконуватися неподалік тодішньої королівської резиденції — Лувру — публічно, на очах тисяч парижан. На одного з друкарів уже було накинено зашморг, як раптом він голосно звернувся до натовпу: надруковані в брошурі вірші стосуються не королеви, а ненависного парижанам Мазаріні. Повіривши словам друкаря, розлючений натовп враз змів охорону, кинувся до шибениці й звільнив з-під рук катів сміливих друкарів.

1566 рік. Росія. Перша друкована книга в цій країні — "Апостол", випущений у світ 1564 року російським першодрукарем Іваном Федоровим, розлючує не лише тамтешніх релігійників, а й боярську верхівку. Друкар звинувачується в єретицтві. Однієї ночі сп'янілий натовп спалює друкарню Федорова, а його самого разом з помічником Петром Мстиславцем назавжди вигонить з Москви. Пізніше, через десять

років, сам Іван Федоров у післямові до львівського "Апостола" назве причину свого вигнання з Москви: "Зависть и ненависть (отъ многіхъ начальникъ и священноначальникъ, и учителъ), сія убо насъ от земля и отечества, и от рода нашего изгна, и в ины страны незнаемы пресели".

Бельгійський друкар Бреполс, страчений завойовниками за випуск листівок із закликом до народу захистити Вітчизну

Кінець XV століття. Близький Схід. Духовні провідники ісламської релігії забороняють будь-де і будь-кому в мусульманському світі друкувати книги. Ця заборона, як відомо, діяла аж до XIX століття.

1671 рік. США. Історією збережений один цікавий документ, в якому зафіксовано "філософські" міркування губернатора американського штату Вірджинія Томаса Берклея з приводу "шкоди" друкарень. Це — фрагмент офіційного листа губернатора, надісланого ним до Лондона 1671 року[1]: "Дякуючи Богові, у нас тут немає ані вільних шкіл, ані друкарень і, сподіваюся, що так буде ще довго. Наука породила на світ лише непослух, єретицтво та сектанство, **а друкарство було слугою всіх цих страхіть**. (Виділення авт. — *М. Т.*) Нехай береже нас Бог від того й другого!"

Кінець XVIII століття. Бельгія. Молодий підприємець Бреполс засновує в маленькому бельгійському містечку Турнаут друкарню, основним видом діяльності якої є випуск у світ гральних карт. Одначе під час чергової спроби французів підкорити його країну молодий друкар зупиняє картярське виробництво й організовує випуск листівок із закликом до

[1] Друкарство в Америці виникло значно пізніше від Європи. 1628 року слюсар за фахом Стівен Бей, прибувши до Массачусетса, виготовив так званий Кембриджський прес, яким і започатковано було тамтешнє друкарство. Через десять літ на цьому обладнанні було віддруковано значним накладом "Клятву вільної людини", а згодом – повну "Книгу Псалмів".

народу захистити Вітчизну. Саме це викликало ентузіазм у бельгійців, що дало змогу не допустити на свої землі завойовників. І саме це стало причиною страти молодого друкаря під час чергового переможного наступу французів, що стався через деякий час.

Отож, противниками поширення друкарської справи на зорі його виникнення були:

1. Релігійні кола

Раніше створення й поширення релігійних текстів через рукописні книги вважалося винятковою прерогативою монастирів, які не могли не перебувати під контролем церкви. Активне поширення друкарства, перетворення його в рід занять значної кількості світських людей зробило майже неможливим контроль за змістом релігійної літератури. Крім того, новий спосіб множення книг спонукав до появи нових жанрів і нових тем, з-поміж яких — полемічні твори, памфлети, які викликали найбільше занепокоєння в релігійних колах. Тому спроби приборкати друкарів, обмежити їхню діяльність, спрямувати у вузьке русло релігійних потреб виглядають закономірними.

2. Світська влада

Причини незадоволення владною верхівкою становленням друкарства були здебільшого такими, як і в першому випадку. Вельможі та їхні прислужники, переважно з числа диктаторів або невігласів, швидко переконалася в силі і небезпеці друкованого слова. Особливо, якщо воно не було підконтрольним і йшло врозріз з їхніми інтересами. Тому поява перших друкованих текстів, що були владі невгодними, призвела до масових і жорстоких санкцій проти друкарів.

3. Творці й прихильники рукописної книги

З виникненням і поширенням друкарства рукописна книга не відходить відразу на задній план. Навпаки, вона певний час активно розвивається, знекровлюючись, щоправда, у нерівній конкуренції зі своєю новоствореною посестрою. Рукописання, як і друкарство, особливо в епоху Просвітництва, стало для значної частини людей формою бізнесу: продажна ціна рукописних книг була значно вищою від друкованих. Тому майстри-каліграфи й численні представники їхніх цехів чинили на початку справжній опір своїм новим конкурентам.

Значення друкарства: редакційно-видавничий аспект

Нині, з висоти кількох століть тріумфального ходу планетою Земля друкарського винаходу, важко переоцінити його значення для цивілізайційного поступу людства. Раптове вторгнення техніки в царину духу кардинально змінило напрямок розвитку і матеріального виробництва в цілому, і матеріальної культури зокрема. У відкритті Йогана Гутенберга, звичайно ж, було більше позитивів на противагу тим обмеженим застереженням, про які йшлося вище.

Маємо тут справу з цілим рядом значеннєвих аспектів, які потребують ґрунтовного розгляду, але в цьому контексті їх варто лише окреслити: економічних, культурно-історичних, політичних, соціальних, наукових, мистецтвознавчих, мовних.

Змістове наповнення кожного з них можна легко зробити, розмірковуючи, скажімо, над цими влучними висловлюваннями видатних мужів різних епох і країн:

Академік В. Вернадський:

"Книгодрукування виявилося тим могутнім знаряддям, яке зберегло думку особи, збільшило її силу стократ... Ми можемо і повинні починати історію нашого наукового світогляду з відкриття книгодрукування".

Франсуа Рабле:

"Нині в ходу вишукане і вправне тиснення, винайдене в мій час за навіюванням Бога, тоді як гармати були вигадані за спонукою диявола".

Стефан Цвейг:

"Ні одному джерелу енергії не вдалося створити такого світла, який випромінює іноді маленький томик, і ніколи електричний струм не володітиме такою силою, якою володіє електрика, закладена у друкованому слові".

Віктор Гюго:

"Винайдення друкарства — видатна історична подія. У ній — зародок усіх революцій. Вона є зовсім іншим засобом вираження людської думки; мислення набуває нової форми, відкинувши стару... Воістину, друкарство — це та ж споруда, яка росте вгору нескінченними спіралями; у ньому таке ж переплетення мов, невпинна діяльність, невтомна

праця, завзяте змагання всього людства; в ньому — обітований притулок для думки на випадок нового всесвітнього потопу, нового нашестя варварів. Це друга Вавілонська вежа роду людського".

У контексті ж редакційно-видавничої справи значення запровадження нового способу творення і множення текстів полягає в наступному:

1. Друкарство розпочало переломну добу в бутті книги.

2. На відміну від рукописного книготворення тут поступово здійснюється спеціалізація працівників на окремих етапах підготовки і друкування книги, що пізніше призвело до відокремлення видавничих та друкарських процесів і паралельного розвитку двох взаємно залежних, але самостійних підрозділів — видавництв і друкарень.

3. Із збільшенням обсягу книговидань від друкарень поступово відокремлюються допоміжні виробничі підрозділи, які згодом розростаються в цілі підприємства, працюючи з друкарями за угодою, — словолитні, палітурні, граверні майстерні, папірні.

4. Відбулося спрощення і скорочення процесу книговиробництва, здешевлення його вартості.

5. Закладалися нові принципи редагування і виправлення текстів.

6. З'явилися спеціальні видання, адресовані для редакторів, коректорів, правщиків.

7. Започатковувалися елементи одності, уніфікації (висловлюючись сучасною термінологією, стандартизації) тексту.

8. Окреслювалася типова для наслідування зовнішня конструкція і внутрішня структура друкованого продукту.

9. Утвердилися нові засади видавничої естетики.

10. Прискорився процес оформлення і ствердження правопису тієї чи іншої мови.

11. Виникла необхідність у підготовці кадрів друкарів і редакторів.

12. Слідом за творенням книг друкарство спонукало виникнення періодичних друкованих органів, а відтак і становлення журналістики і як однієї з форм суспільно-політичної діяльності, і як професії.

Запитання і завдання для самоконтролю

Назвіть суспільно-політичні й економічні передумови виникнення друкарства.

Яким чином друкувалися тексти до появи рухомих літер?

Назвіть випадки використання штампів і печаток напередодні виникнення друкарства.

Що таке ксилографія?

Чим відрізняється метод набиття візерунків від ксилографічного способу множення текстів?

Якою є роль китайських винахідників у поширенні не рукописного способу множення текстів?

В чому полягає специфіка перших китайських друків?

Назвіть переваги й недоліки вирізьблення на дереворитах текстів та ілюстрацій з метою їх тиражування.

Чи можна вважати Фестський диск першим у світі друкованим текстом? Якщо так, то чому?

Завдяки якому винаходу ввійшов в історію видавничої справи китаєць Бі Шен? Чому цей винахід не прижився на Далекому Сході?

Якою є Ваша думка щодо дискусій учених з приводу першості в історії друкарства Лауренса Костера та Йогана Гутенберга?

Коротко охарактеризуйте друкарську діяльність Лауренса Костера.

Де й коли Й. Гутенберг змайстрував перший друкарський верстат?

В чому полягали "Гутенбергові нещастя"?

Коротко охарактеризуйте книжкові шедеври Йогана Гутенберга.

Як ширилася в Європі друкарська справа після смерті першодрукаря?

Які матеріали і засоби потрібні були давнім майстрам для друку?

Чи були відмінності в технології друкарства, запровадженого в Західній Європі й на Близькому та Далекому Сході? Якщо так, то які?

Назвіть чинники, які стримували розвиток друкарства у XV–XVIII століттях?

Значення друкарства в контексті цивілізаційного поступу людства.

Значення друкарства в контексті розвитку редакційно-видавничої справи.

Рекомендована література до теми

Баренбаум И. Е. Издательское дело и книговедение во Франции. — М., 1974.

Бунаков Ю. В. Книгопечатание и книгоиздательское дело в Китае // Китай. — М., Л., 1940.

Грінченко Б. Про книги: як їх вигадано друкувати. — К., 1908. — 48 с.

Попов П. Друкарство: його початок і поширення в Європі. — К., 1925. — 72 с.

Слободяник А. Віддарунок людству Йогана Гутенберга. // Друкарство. — 2000. — № 3.

Книжные сокровища мира: Из фондов Государственной библиотеки СССР. — М., 1989. — 224 с.

Владимиров Л. И. Всеобщая история книги: Древний мир, Средневековье, Возрождение. — М.: Книга, 1988. — 320 с.

Киселев Н. Неизвестные фрагменты древнейших памятников печати Германии и Голландии. — М., 1961.

Кузьма Орест. Як друкується книжку. — Станісавів-Коломия, 1921. — 61 с.

Любинский В. С. На заре книгопечатания. — Л., 1959. — 160 с.

Немировский Е. Л. Изобретение Иоганна Гутенберга. Из истории книгопечатания. Технические аспекты. — М.: Наука, 2000. — 660 с.

Розум О. Таємниці друкарства. Поліграфія: минуле, сучасне, майбутнє. — К.: Техніка, 1980. — 143 с.

Флуг К. История китайской печатной книги Сунской эпохи X–XIII вв. — М.–Л., 1959.

Breza Vojtech. Tlaciarne na Slovensku. 1477–1996. — Bratislava, 1997. — 214 s.

Knobloch H. Rund um das Buch. — Leipzig, 1973. — 160 s.

Тема 5

КОНЦЕПЦІЇ ВИТОКІВ ВІТЧИЗНЯНОГО ДРУКАРСТВА

- Російська (радянська) концепція
- Концепція західних учених
- Концепція Івана Огієнка
- Концепція Ореста Мацюка і Якима Запаска
- Узагальнення наукових концепцій

Проблема з'ясування походження як рукописного, так і друкованого слова має для кожного народу принципове значення, оскільки йдеться про стан розвитку культури цього народу, його роль у загальноцивілізаційному поступі людства. Надто ж для українців. Адже сама історія української книги як найголовнішого чинника культури в умовах багатолітньої бездержавності нації дає, за словами Олександра Лотоцького, багато матеріалу для роздумів на тему про непереможність культурних прагнень народу, що пробудився до свідомого національного життя.

Сталося так, що протягом тривалого часу, передусім з причин політичного характеру, розробка цієї важливої теми перебувала під особливо пильним контролем. На початку — державних чиновників Російської імперії, а згодом — і радянської. Історія українців, таким чином, писалася не вітчизняними вченими. До того ж, поза межами України, здебільшого в Петербурзі й Москві. І все ж у контексті об'єктивних пошуків витоків друкарської справи українці робили свої спроби, хоча не цілком вдалі і не завжди сміливі. Показовими у цьому плані є дослідження Михайла Максимовича та Миколи Костомарова.

Звідси — й існування двох, цілком протилежних, підходів, а отже й різного ступеня науковості концепцій щодо вивчення й інтерпретації зазначеної проблеми.

§ 1. Російська (радянська) концепція

За тоталітарного режиму колишньої радянської імперії концепція виникнення і розвитку українського друкованого слова розроблялася далеко не об'єктивно. В радянській науці домінувала затверджена в Москві ідеологічна схема, за якою українська освіта, наука, культура нібито завжди розвивалися лише в тісному взаємозв'язку з російською, до того ж, постійно вважалися другорядними, принагідними, позбавленими самостійних ознак. Ця схема у 30-х роках набула образної метафори у вигляді стовбура-дерева з трьома його відгалуженнями, що символізували єдність і взаємозалежність трьох слов'янських народів — російського, українського і білоруського.

За такою образною теорією серцевину цього дерева — його стовбур, коріння якого сягало часів Київської Русі, — беззаперечно присвоювала Росія. А два його відгалуження, що проросли, за цією схемою, лише в XIV столітті, віддавалися Україні й Білорусі.

Ось чому протягом усіх підрадянських років початки виникнення української мови, літератури, культури в цілому, як і самої української історії, дозволялося розглядати саме з XIV століття. Все, що не "вписувалося" в таку ідеологічну схему, ще донедавна вважалося антинауковим, а отже, шкідливим. А політично незаангажовані вчені, які відважувалися своїми чесними і глибоко науковими розвідками прямо висловити своє бачення проблеми, оголошувалися лютими ворогами свого народу з наступною забороною їхніх творів. У відповідності до наведеної ідеологічної метафори протягом останніх більш ніж вісімдесяти років українські науковці змушені були повторювати в різних варіантах єдиний постулат щодо виникнення українського друкованого слова.

Сутність російської (радянської) концепції започаткування українського друкарства полягає в наступному: після заснування першої друкарні в Росії в 1564 році (рік виходу "Апостола" в Москві) перший російський друкар Іван Федоров (Федорович) через вісім років, прибувши через Білорусь в Україну, до Львова, засновує там друкарню і 1574 року видає "Апостола". Ця дата і визначалася початком заснування українського друкарства.

Таким чином, згідно з цією концепцією, друкарство на українські землі прийшло з Росії. Принесене воно було російським першодрукарем Іваном Федоровим (Федоровичем, Хведоровичем) після того, як прогресивний винахід ствердився в Москві. Виходило, що українці змогли долучитися до дивовижного витвору людського розуму — друкарського верстата — знову ж таки завдяки "старшому братові".

На обґрунтування й закріплення такої тези спрямовані були й різноманітні заходи, які широко пропагувалися в Радянському Союзі, зокрема торжества з нагоди 400-річчя заснування російського друкарства (1964 рік) та 400-річчя українського друкованого слова (1974 рік). У цьому переконують дослідження П. Попова, О. Сидорова, А. Зернової, О. Дея та ін. З особливою помпезністю відзначалася перша дата. Цій події були присвячені ряд політичних і наукових

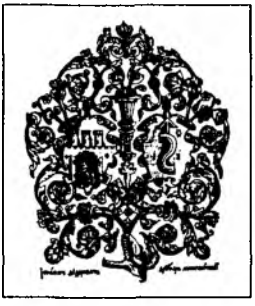

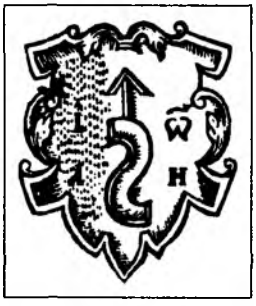

Видавничі знаки Івана Федоровича зі львівських видань "Букваря" та "Апостола" 1574 року

заходів — урочисті збори громадськості столиці України, наукова сесія АН УРСР, наукова сесія Київського університету і такий же захід у вищій партійній школі. За матеріалами сесій було здійснене розкішне (в поліграфічному плані) видання книги з політично заангажованою назвою — *"Українська книга. Збірник, присвячений 400-літтю російського книгодрукування"*.

Цікаво, що після розвалу Радянського Союзу, коли вчені колишніх радянських республік, в тім числі й українські, у нових, політично незаангажованих, умовах могли опрацювати й осмислити немало матеріалів з колишніх спецфондів і залучити їх до наукового обігу, позиція російських учених у цьому питанні залишилася практично незмінною. Незважаючи на опублікування в науковій періодиці ряду нових архівних документів ряд російських учених категорично не хоче визнавати факту появи українського друкованого слова раніше російського.

Як аргумент до цієї тези можна навести два приклади.

На Другій Міжнародній конференції (конгресі) із проблем славістики, що відбувалася в жовтні 1996 року на базі Андалузького міжнародного університету (місто Баєза, Іспанія) українським ученим була виголошена доповідь "До питання про концепцію виникнення і розвитку українського друкованого слова в контексті поширення друкарства у слов'янських народів". (В основу доповіді були покладені результати наукових пошуків вітчизняних і зарубіжних учених останнього часу, а також матеріали колишніх радянських спецфондів). Російські учені — учасники конгресу — піддали цей виступ обструкції за викладені аргументи щодо більш ранніх етапів виникнення українського друку і первинності його від росій-

ського. І цього разу аргументи для опонентів були "непереконливими". Слід віддати належне відомим ученим-славістам, учасникам конгресу з Польщі, Чехії, Болгарії, які цю українську концепцію не лише підтримали, а й захистили від надто заполітизованих виступів деяких російських колег[1].

Інший приклад. Видана в Москві 1999 року накладом п'ять тисяч примірників *енциклопедія "Книга"* стала першим на пострадянському просторі ґрунтовним виданням, у передмові до якого задекларовані, як головний критерій діяльності редколегії, "достовірність, повнота і новизна інформації, що подається". Однак у контексті українознавчих статей та інформацій, яких тут подано немало, якраз ця новизна й достовірність нерідко ігноруються. Як і в радянських енциклопедіях, у цьому новому виданні все ще відчутний імперсько-великодержавницький дух. Домінуючою є думка: великороси весь час когось навчали, підтягували, збагачували, просвічували. Надто ж малоросів, набутки яких у царині культури й книжництва були другорядними, були "завдяки", а не "всупереч" старшому брату. Знову подається Іван Федоров, як український першодрукар. Знову жодного слова, навіть у гіпотетичному плані, про нововіднайдені аргументи, факти й нові імена. Знову вперте підкреслення ознаки України як території, а не нової держави вживанням прийменника "**на**" — *на Україні*. В жодній же іншій статті, присвяченій друкарству котроїсь із колишніх радянських республік, такого ставлення до держави, на кшталт "на Узбекистані", "на Естонії" чи навіть "на Білорусі" тут немає.

§ 2. Концепція західних учених

Історичні факти засвідчують протилежне твердженню російських учених. А саме: друкарство в Україну прийшло не зі Сходу, а з Заходу, до того ж, задовго до виходу в Москві

---

[1] Детальніше про це див.: *Тимошик Микола.* До питання про концепцію виникнення і розвитку українського друкованого слова в контексті поширення друкарства у слов'янських народів // Jornadas Andaluzas de Eslavistika. Resumenes de ponencias y communicaciones. — Baeza (Espana), 1996. — P. 101–102.

1564 року першої датованої друкованої книги — "Апостола" І. Федорова і прибуття його на українські землі. Ніяк не применшуючи ролі й значення І. Федорова в розвитку цієї справи, його, однак, сьогодні не можна вважати засновником українського книгодрукування, а лише фундатором постійного друкарства на українських землях.

Суть західної концепції в питанні українських друків полягає в наступному: до прибуття І. Федорова у Львів і заснування ним у 1572–1573 роках друкарні та видання у 1574 року "Апостола" на західноукраїнських землях існувало книгодрукування.

Серед таких авторитетних у західному світі вчених, які від початку підтримували цю точку зору, найперше слід назвати польського дослідника Є. Бандтке. У своїй багатотомній грунтовній праці *"Історія друкарень у Королівстві Польському і Великому Князівстві Литовському, і в краях закордонних, де польські справи творилися"* він присвятив окремий розділ аналізу зародження і розвитку книгодрукування у Львові. Вже на початку розділу цей учений ствердив: "Іван Федоров не зложив, а обновив тут друкарню руську р. 1573".

Інший дослідник історії слов'янського кириличного книгодрукування, родом з Галичини, Д. Зубрицький, на підтвердження своєї думки про друкування книг у Галичині до приходу Івана Федорова, посилається на післямову львівського "Апостола". Сам московський друкар, зазначає Зубрицький, переконався в існуванні тут друкарства й тих "боговибраних мужів", хто проклав уже для нього дорогу: "... [Федоров], *когда вселушимся в преіменитом граде Львове, яко по стопам ходяче топтанним некоего богоизбранна мужа начах глаголити в собі молитву сію"*.

Більше того, в зазначеній праці цей історик виокремлює розділ, який так і називається: "Друкарня перед Федоровичем у Львові". Ось аргументи Зубрицького:

> "Що у Львові перед Іваном Федоровичем, тобто 1574 роком існувала руська друкарня, не підлягає ніякому сумніву, хоча ми не в змозі показати пам'яток друкарських з цієї епохи. Якщо могла існувати друкарня в 1491 році в Кракові, в 1525 році в Вільні, чому ж не могла бути у Львові, в середині Русі, де потреба таких книг була далеко більша, як деінде тому, що саме в самій Львівській і Перемишльській дієцезії було понад 4000 церков".

Варто підкреслити, що факт існування друкарства на західноукраїнських землях у дофедоровський період обстоюють учені, яких важко запідозрити в прихильності до українського національного руху, а отже, в упередженості чи суб'єктивізмі на користь першості українського друкарства над російським. Єжи Бандтке за плоттю і кров'ю був польським патріотом, а Денис Зубрицький, галичанин, — один із прихильників ідеї "единства русского народа", до того ж, активно заперечував можливість самостійного розвитку української мови.

§ 3. Концепція Івана Огієнка

Перша узагальнююча фундаментальна праця, що дала сучасним дослідникам українського друкарства величезний фактологічний матеріал щодо того, яке місце посідає в історичному розвитку українське друковане слово серед європейських народів у цілому і слов'янських зокрема і яка практично заперечила домінуючі до цього твердження щодо підпорядкованості українського друкарства російському, а також усталене донедавна датування початків і подальших етапів книгодрукування для українців, стала книга видатного діяча українського відродження, вченого-українознавця із світовим ім'ям І. Огієнка *"Історія українського друкарства"*.

Вперше ця книга побачила світ незначним накладом заходами Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові 1925 року. Саме про неї захоплено сказав, прочитавши її відразу, відомий учений К. Студинський: "Ми повинні віднестися до цієї книжки не то із захопленням і пошаною, а із подивом для совісті й точності автора, для того ясного викладу, яким пронизаний величний твір, для тої легкості пера, котрим орудує автор... Серед культурних націй, як англійська, така книжка знайшлася б у кожній хаті інтелігентного громадянина".

За радянських часів про Огієнкову "Історію українського друкарства" заборонено було згадувати у будь-якому контексті нашим ученим-дослідникам. І не тому, що її автор працював у ненависному більшовикам уряді Симона Петлюри за часів Директорії УНР, а передусім за її наукову концепцію. Завдяки переконливості віднайдених історичних фактів,

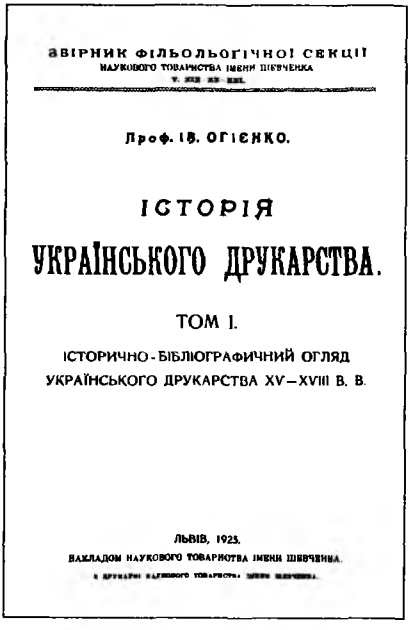
ЗБІРНИК ФІЛЬОЛЬОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

Проф. І. Огієнко.

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА.

ТОМ І.

ІСТОРИЧНО-БІБЛІОГРАФИЧНИЙ ОГЛЯД
УКРАЇНСЬКОГО ДРУКАРСТВА XV–XVIII В. В.

ЛЬВІВ, 1925.
НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

Титульна сторінка першого видання "Історії українського друкарства". Львів, 1925

широті охоплення джерельним матеріалом і водночас простоті, емоційності, дохідливості викладу ця книга сильно вплинула на суспільну свідомість українського громадянства. В Україну вона повернулася майже через сімдесят років перебування у спецфондах. Видана була 1994 року з маркою видавництва "Либідь" при Київському університеті значним накладом з рекомендаційним грифом міністерства освіти України, як навчальний посібник для вивчення студентами гуманітарних факультетів.

Заслуга цього видання і в тому, що воно також послужило приводом для прийняття важливого й довгоочікуваного урядового рішення: відзначення 1998 року тисячолітнього ювілею українського літописання і книгодрукування.

Ще одна особливість Огієнкового дослідження. У ньому чи не вперше у вітчизняній історіографії так глибоко, аргументовано, на конкретній джерельній основі показано, яка руйнівна сила методично, протягом століть, спрямовувалася з імперських столиць Петербурга і Москви на знищення волі українського друку, придушення української культури

Перевидання в незалежній Україні 1994 року "арештованої книги" київським видавництвом "Либідь"

в цілому. Автор одним із перших серед вітчизняних науковців оприлюднив на сторінках цієї книги нечувані за своєю зверхністю й зневагою до всього народу гласні й негласні документи минулої епохи — укази, розпорядження, циркуляри царського уряду про заборону українського друку, знищення українських книжок, виправлення українського правопису.

Та найціннішим у дослідженні Івана Огієнка є його сміливе обґрунтування нової періодизації виникнення і поширення українськими теренами друкарської справи. Логічно вмотивованим виглядає поділ автора її початків на два періоди:

1) поза етнічними українськими землями;

2) власне на українських землях.

У першому випадку чітко й недвозначно називається аргументовано доведена дата появи перших українських книжок поза офіційними кордонами тодішньої України — 1491 рік. Саме тоді у Кракові на замовлення української громади німецький друкар Швайпольт Фіоль випускає у світ кириличним шрифтом *Часословець* і *Октоїх* (або Осьмигласник).

Що дало підстави Огієнкові (як також і О. Лотоцькому, Д. Антоновичу) вважати ці друки українськими? Переконливими аргументами на користь цього твердження виступають два чинники: *по-перше*, загальна стилістика оформлення і, *по-друге*, мовні та правописні особливості видань. І перше, і друге чітко вказують на першоджерела, з яких складалися першодруки, — рукописи, створені в XIV–XV століттях у Грушівському монастирі (нинішня територія Тячівського району на Закарпатті). Наукова експертиза цих видань вже дала змогу зробити висновки, що перші книги, надруковані кириличним шрифтом, були саме українського походження. Звідси — пояснення того феномена, що "давня Україна, запровадивши в себе друкарство, хутко переконалася у великій освітній силі його..., ніколи не лякалася книжки і боронила волю свого друку".

В українському походженні цих Фіолевих книжок, видрукуваних у Кракові, переконують і нещодавні відкриття закарпатського дослідника О. Ороса. За його гіпотезами, ці книги лише додруковувалися в Кракові, а вся чорнова робота здійснювалася в друкарні українського села Грушева. Вивчена цим дослідником післямова колофону Октоїха дає підстави висловлювати припущення, що й інші кириличні друки Швайпольта Фіоля (*Тріодь цвітна*, *Тріодь постна*) також виконувалися складачами друкарні Грушівського монастиря. В перекладі Ороса українською мовою фрагмент післямови Фіоля до Октоїха звучить так: *"**Докінчена*** (виділення авт. — *М. Т.*) *була ця книга у великому городі Кракові за панування великого короля Казиміра, і докінчена була міщанином краківським Швайпольтом Фіолем із Німеччини, німецького роду, Франком. І закінчена була по божому народженню 1491 року".*

Набувши замолоду вміння гаптувати по шовку і пізніше відчувши нахил до механіки, Фіоль запізнався з майстрами-друкарями і швидко навчився в них тонкощам нового ремесла. Однак розвинути справу не встиг. Невдовзі після виходу в світ українських друків його арештовує краківська духовна інквізиція й заточує до в'язниці. Майже всі його друки було спалено. Причина лежала на поверхні: як посмів католик друкувати богослужбові книги для православних?!

Вихід на волю виявився принизливим для друкаря: він на колінах мав випросити прощення в церковної влади й дати

обіцянку більше друкарською справою не займатися. За переказами, бачили його пізніше на вугільних копальнях.

Постать Швайпольта Фіоля є драматичною і водночас цікавою в контексті історії української друкарства. І саме Іван Огієнко висловив жаль з приводу того, що такою особистістю мало цікавилися українські дослідники, хоча вона вартує цілого монографічного дослідження. Для цього, на його думку, вкрай важливо зібрати й опрацювати архівні матеріали, передусім польського походження.

Щодо виникнення друкарства на власне українських землях, то Огієнко окреслює 1569 рік і називає містечко Заблудів, де Іван Федоров, по дорозі до Львова через Литву і Білорусь, випускає *"Учительне Євангеліє"*. Заблудів на той час знаходився на мішаному українсько-білоруському пограниччі, де переважало українське населення. Це дало підстави ученому зарахувати цей твір до набутків української культури.

Таким чином, згідно з концепцією Івана Огієнка, час виникнення українського друкарства датується 1491 роком, тобто на 83 роки раніше від офіційно встановленої Москвою дати.

Суміжні сторінки Октоїха Швайпольта Фіоля. Краків, 1491

Стан українського друкарства, проаналізований у згаданій книзі, давав українцям повне право "не лише займати почесне місце серед цілого слов'янського світу, але й дорівнювати технікою своїх видань культурним народам Європи". На фоні поширення після Німеччини 1450 року друкарства в країнах Західної Європи (Італія — 1464 рік; Франція — 1470; Голландія — 1473; Угорщина — 1473; Іспанія –1474; Англія — 1480; Данія — 1482; Португалія — 1484; Австрія — 1492) Іван Огієнко дає таку послідовність розвою друкарської справи серед слов'янських народів:

чехи	—	1478;
українці	—	**1491;**
чорногорці	—	1493;
поляки	—	кінець XV століття,
білоруси	—	1517;
серби	—	1553;
росіяни	—	1564;
болгари	—	1641.

Таким чином, українці другі після чехів у слов'янському світі запровадили в себе друкарство. Більше того, на противагу, скажімо, Росії, де діяльність друкарень була повністю підконтрольна Синоду церкви, одним із пунктів (п. 8) Гадяцької угоди 1658 року гетьмана України І. Виговського з польським королем спеціально було передбачено волю українського друку: *"Колегії, школи, друкарні, скільки їх буде потрібно, вільно засновувати, вільно науками займатися і друкувати різні книжки"*.

Професор Іван Огієнко, будучи надзвичайно ретельним і відповідальним у відборі й аналізі емпіричних даних, формулюванні наукових висновків, неодноразово наголошував на необхідності додаткових детальних досліджень чи ґрунтовної перевірки деяких тез, припущень, зроблених ним і його попередниками. Не маючи доступу до багатьох джерел, він не міг віднайти підтвердження фактів існування дофедорівського друкарства саме на Галичині. Але в той же час ніби вказував своїм послідовникам "куди саме треба в першу чергу прикласти більшої праці", сподіваючись, що названі ним джерела, визначені віхи українського друкарства спонукатимуть до появи "більшого числа спеціальних і ґрунтовних розвідок з тих питань, які я лише поверхово намітив".

§ 4. Концепція Ореста Мацюка і Якима Запаска

Незважаючи на те, що протягом усіх підрадянських років немало українських дослідників спрямовували свої зусилля не туди, куди їх націлював великий учений, а на повторення в різних варіантах ідеологічних штампів, далеких від науки, але вигідних тоталітарному режимові, у цьому середовищі все ж знаходилися мужні особистості. Це були вчені, для яких наукове сумління було вищим обіцяних владою винагород за ревну й послушну працю у визначених межах. Саме до таких можна віднести Ореста Мацюка і Якима Запаска.

Через кілька десятиліть після остаточного розгрому потужного українознавчого центру, яким був у 20–30-ті роки *Український науковий інститут книгознавства*, саме ці, молоді на той час, учені вирішують взятися за ділянку, яка відтоді стояла, за влучним висловом Івана Огієнка, невиораним облогом, — історію давньої української книги. Наперед знаючи про "непрестижність" і "неперспективність" цієї теми, вони все ж з ентузіазмом беруться виорати й обробити цей обліг, відбираючи зерна правди, історичної справедливості й істинної науковості від рясної полови всіляких вигадок, перекручень, огульних звинувачень, замішаних на ідеологічній заангажованості, політичних спекуляціях та антинаукових теоріях.

Опубліковані цими дослідниками у період і після хрущовської відлиги результати своїх наукових пошуків справили ефект своєрідної бомби: до наукового обігу поверталися багато українських рукописних книг, котрі були несправедливо привласнені сусідами; оригінальні й сміливі висновки з'явилися й щодо витоків української друкарської справи. Так, багаторічне офіційне табу на зазначену тему несподівано сміливо порушив у 1968 році О. Мацюк. Його стаття "Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова?" давала на це запитання ствердну відповідь.

Що ж "крамольного" для офіційної української науки відкрив львівський дослідник? Ретельно проаналізувавши бібліографію зазначеного питання, О. Мацюк уперше оприлюднив на підтвердження своєї концепції віднайдені в Центральному державному історичному архіві у Львові два документи, які однозначно вказують на існування у цьому місті

друкарні ще в... 1460 році, тобто за 112 років до прибуття туди Івана Федорова (1572). Обидва документи писані латинською мовою і датуються 23 липня 1791 та 20 жовтня 1792 року.

Перший документ — звернення монахів Львівського василіанського монастиря Св. Онуфрія до фіскальної колегії з проханням ужити заходів щодо повернення їхньому монастиреві провізорами ставропігійного братства рухомого і нерухомого майна, а також друкарні, що належала монастирю від 1460 року. Далі в документі пояснюється, що друкарню монастиреві подарував року 1460 львівський громадянин Степан Дропан для матеріальної підтримки священиків. Тому монастир вимагає, серед всього іншого, "повернути друкарню або сплатити 40 000 флоренів як відшкодування за прибуток друкарні".

У пояснювальній записці провізорів ставропігійного братства викладається, зрозуміло, інше бачення суті конфлікту й доводиться, що сама друкарня, заснована львівським міщанином українцем Степаном Дропаном, цілком на законних підставах є тепер власністю братства, а не монастиря.

Ретельно зіставивши й проаналізувавши ці й інші архівні документи, зокрема ті, що стосуються життя й діяльності Степана Дропана та його друкарні (а про це є кілька документів у львівських архівах), **О. Мацюк небезпідставно вважає "існування друкарні у Львові, починаючи з 1460 року, безперечним", а Степана Дропана — "зачинателем українського друкарства".**

До речі, саме з цього і наступних досліджень ученого перед нами зримо постають обриси освіченого і діяльного львів'янина Степана Дропана, першого українського друкаря, який, одружившись із донькою багатого землевласника, вирішує

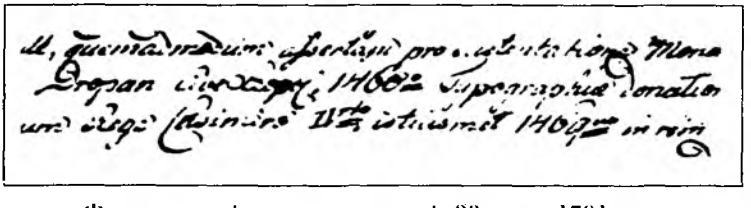

Фрагмент архівного документа від 23 липня 1791 року про дарування Степаном Дропаном 1460 року друкарні Львівському монастиреві Св. Онуфрія

згодом (очевидно, з альтруїстичних міркувань) подарувати частину своїх маєтностей разом зі своєю друкарнею на просвітницьку діяльність одному з найстаріших на Галичині монастирів.

Відкриття невтомного дослідника українських стародруків О. Мацюка схвально підтримали й інші українські науковці, зокрема М. Марченко, Г. Сургай, П. Плющ, О. Губко, М. Кубанська-Попова, М. Савка, Я. Запаско. Яким Запаско, зокрема, у розвідці "Про дофедоровське книгодрукування в Україні" висловлює своє припущення щодо існування у Львові друкарні до 1460 року:

> "Звичайно, така рання поява друкарства в Україні, зокрема у Львові, дещо несподівана, адже друкарня Степана Дропана була другою в Європі після гутенбергівської. Але, якщо взяти до уваги високий рівень економічного і культурного розвитку Львова на той час, його тісні зв'язки з західними, зокрема безпосередньо з німецькими, містами, про що є багато свідчень

Титульна сторінка нового видання
про витоки українського друкарства. Львів, 2000

(наприклад, до середини XVI століття папір до Львова доставлявся майже винятково з німецьких і польських паперових млинів), то стає зрозумілою поява книгодрукування у Львові раніше інших міст Європи".

Варто зіслатися й на інше відкриття того ж О. Мацюка, як на ще одне важливе письмове підтвердження факту існування українського друкарства раніше від радянської офіційної дати. Йдеться про невідомий досі інвентар книг Словітського монастиря (неподалік Львова), який датується 1826 роком.

Віднайдений ученим у фондах Центрального державного історичного архіву у Львові, цей документ фіксує як наявні в бібліотеці монастиря, серед інших різномовних книг, шість видань, надрукованих тогочасною українською мовою. Доцільно перелічити їх у хронологічному порядку: 1) Новий тестамент з мідними замочками в доброму стані, українською мовою, почаївського видання з 1511 р.; 2) Тріодін київського видання з року 1527 в шкіряній оправі, в доброму стані; 3) Тріодін київського видання з року 1540, в шкірі; 4) Анфологіон львівського видання з року 1542, оправлений в шкіру в доброму стані; 5) Служебник львівського видання з року 1546; 6) Епістоляріон або Апостол львівського видання, оправлений у шкіру, 1566 р.

Новим кроком щодо ствердження тези про дофедоровське книгодрукування на західноукраїнських землях став вихід 2000 року у Львові заходами Української академії друкарства, зокрема її ректора професора Степана Гунька, книги Я. Запаска, О. Мацюка та В. Стасенка "Початки українського друкарства".

§ 5. Узагальнення наукових концепцій

Основним аргументом противників більш ранньої від офіційно затвердженої в радянські роки періодизації виникнення і розвитку українського друкованого слова була відсутність збережених до наших днів примірників стародруків, де б чітко зазначалося місце і час їх появи у світ. Проте такий аргумент не може сприйматися в науці буквально. Адже на зорі виникнення друкарства творці книг не скрізь і не зав-

жди залишали на їхніх сторінках, висловлюючись сучасною мовою, вихідні відомості.

Причини на це були різні: деякі друкарі не вважали це за обов'язкове, дехто свідомо оминав таких записів, боячись усіляких судових переслідувань чи претензій конкурентів (як у випадках із Йоганом Гутенбергом). Засновники Грушівської друкарні, очевидно, змушені були дотримуватися анонімності в умовах суцільного католицького оточення, аби не наразитися на неминучі арешти (як це сталося із Швайпольтом Фіолем).

Тому в науці існує цілий ряд інших способів, за допомогою яких, до речі, голландські вчені довели причетність до ряду першодруків саме їхнього земляка Лауренса Костера, німецькі — Йогана Гутенбегра, а італійські — Памфіліо Костальді. Чеська історична наука гордиться тим, що відвела гідне місце в історії національної культури першодрукарю Прокопію Вальдфогелю. Цікаво зауважити, що на більшості друків авторство цих першодрукарів ними не зазначено. Чому ж не можуть іти таким шляхом українські дослідники?

Шлях цей давно вже вивірений і апробований у світовій практиці: коли відсутні вихідні дані, беруться за основні наступні критерії: мовно-стилістичні й лексичні особливості видання; привнесення діалектизмів до творів, які перевидавалися з перекладів складачами, редакторами чи справниками-коректорами (варто нагадати у цьому контексті, скільки так званих українізмів привнесли до львівських друків Івана Федоровича його галицькі помічники, зокрема Сачко Сідляр та Сенько Корунка, обоє — з львівського Підзамча). "Прив'язку" авторства до конкретної місцевості, причетність творця до певного етносу, витоки художнього почерку можуть засвідчити також мистецькі заставки, заголовні літери, підверстки, різноманітні знаки.

Власне, всі ці особливості й брали за основу автори трьох останніх розглянутих вище концепцій, аргументуючи нову періодизацію українського друкарства.

Таким чином, на основі ґрунтовного вивчення нововіднайдених архівних документів, збережених пам'яток, залишених писемних згадок сучасників можна зробити такі висновки.

1. Друкарство в Україну прийшло не зі Сходу, з Москви, а з Заходу, від німців.

2. Час його появи слід датувати 1460 роком, тобто на 114 років раніше, ніж це було визначено з ідеологічних міркувань за російською (радянською) концепцією.

3. Ім'я першого українського друкаря — Степан Дропан, який, згідно із збереженими до наших днів архівними документами, подарував свою друкарню Львівському монастирю Св. Онуфрія.

4. Маючи вагомі аргументи, сьогодні можна вже без будь-яких застережень, як це робилося досі, однозначно тлумачити напис на надмогильній плиті І. Федоровича як визнання факту існування українського друкарства у Львові (та й інших містах України) задовго до прибуття сюди московського першодрукаря. В перекладі І. Крип'якевича цей напис звучить так: "Іван Федорович, друкар Москвитин, котрий своїм заходом **занедбане друкарство обновив** (виділення авт. — *М. Т.*), умер у Львові. Друкар книг перед тим невидимих...".

5. Ніяк не применшуючи заслуг Івана Федоровича, його треба вважати не засновником українського друкарства, а фундатором постійного книгодрукування на українських землях. Нині доцільно неупереджено осмислити житейський і творчий шлях цієї особистості в контексті ролі України і тогочасного українського оточення в становленні Івана Федоровича як книговидавця європейського рівня.

Запитання і завдання для самоконтролю

Перелічіть існуючі в науковій літературі концепції започаткування та етапів розвитку українського друкованого слова.

У чому принциповість з'ясування точної дати заснування друкарства кожного народу?

Назвіть головні аргументи російських (радянських) учених щодо усталеної раніше дати заснування українського друкарства.

Хто із західних учених досліджував історію українського друкарства і якими є результати цих досліджень?

У чому новизна і водночас обмеженість наукової концепції Івана Огієнка щодо витоків українського друкарства?

Якою є заслуга німецького друкаря Швайпольта Фіоля перед українською культурою?

Чому не на всіх ранніх першодруках зазначався час і місце їх появи у світ?

За якими критеріями можна визначати час і місце друкованого твору?

Назвіть аргументи "за" і "проти" підготовки краківських друків Швайпольта Фіоля в друкарні Грушівського монастиря.

Охарактеризуйте місце українського друкарства серед друкарства слов'янських народів.

Які відкриття львівських учених Ореста Мацюка і Якима Запаска дали підстави переглянути існуюче досі датування витоків української друкованої книги?

Хто був першим українським друкарем?

Рекомендована література до теми

Губко О. До початків українського друкарства // Архіви України. — 1969. — № 3. — С. 12–18.

Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. Початки українського друкарства. — Львів: Центр Європи, 2000. — 222 с.

Коляда Г. До питання про українське друкарство перед Іваном Федоровим // Радянське літературознавство. — 1962. — № 6;

Лотоцький О. Українське друковане слово. В кн.: Українська культура. К.: Либідь, 1993. — С. 98–111.

Низовий Микола, Тимошик Микола. Українське друкарство і видавнича справа на сторінках російської енциклопедії "Книга" // Друкарство. — 2000. — № 6. — С. 90–93.

Огієнко І. Історія українського друкарства / Упор., авт. іст.-біогр. нарису і приміт. М. С. Тимошик. К.: Либідь, 1994. — 448 с.

Орос О. Грушівський монастир і початки кириличного слов'янського книгодрукування. — Ужгород: Закарпаття, 2001. — 272 с.

Орос О., Никифорук Б. Витоки українського книгодрукування // Друкарство. — 2003. — № 1. — С. 78–80.

Савка М. До історії книгодрукування на Україні // Архіви України. — 1972. — № 2. — С. 26–34.

Сірополко С. Швайпольт Фіоль — перший друкар слов'янських кириличних книг. — Краків–Львів, 1943. — 28 с.

Тимошик Микола. До питання про концепцію виникнення і розвитку українського друкованого слова в контексті поширення друкарства у слов'янських народів // Jornadas Andaluzas de Eslavistica. Resumenes de ponencias y communicaciones. — Baeza (Espana), 1996. — P. 101–102.

Тимошик Микола. Історія українського друкованого слова потребує переосмислення // Літературна Україна. — 2002. — 21 березня.

Тимошик Микола. Концепція виникнення і розвитку українського друкованого слова // Друкарство. — 1994. — № 1. — С. 6–7.

Чижевський Д. Українські друки XVIII ст. в Німеччині // Наша Культура (Варшава). — 1936. — Кн. 1. — С. 3–12; Кн. 3. — С. 181–187.

Зернова А. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. — М., 1947.

Немировский Е. Историографические заметки к вопросу о начале книгопечатания на Руси // Сб. "Книга". — М., 1962. — Вып. VII;

Федоровские чтения: 400-летие книгопечатания на Украине. — М., 1976.

Bandtkie J. S. Historia drukarn w Krolewstwie Polskiem i Wielkiem Ksiestwie Litewskiem iako i w krajach zagranicznych w ktorych polskie dziela wychodzily. — Tom 1. — Krakowie, 1826. — S. 382.

Zubrzycki D. Historychne badania o drukarniach rusko-slowianskich w Galicyi. — Lwow, 1836. — S.12.

Тема 6

РАННЄ УКРАЇНСЬКЕ ДРУКАРСТВО (XV–XVII століття)

- Формування мережі друкарень на галицько-волинських землях
- Видавнича діяльність Києво-Печерської лаври
- Чернігівсько-сіверський друкарський осередок

Прийшовши на українські землі із Заходу у другій половині XV століття і, потрапивши на благодатний ґрунт, друковане слово почало поступово утверджуватися, стаючи конкурентом рукописних книжок, а згодом і витісняючи їх.

Серед найголовніших осередків раннього українського друкарства можна виділити такі:

- галицько-волинське;
- києво-печерське;
- чернігівське.

§ 1. Формування мережі друкарень на галицько-волинських землях

На галицьку землю друкарство прийшло рано. Як зазначалося в попередньому розділі, перша друкарня у Львові існувала вже в 1460 році. Власником її був львівський міщанин Степан Дропан, котрий подарував свою друкарню братії Свято-Онуфріївського монастиря.

На певний час друкарство в столиці Галичини завмирає і відновлюється вже з приходом туди 1572 року Івана Федоровича, який 1574 року видає тут свого знаменитого "Апостола".

Галицьке друкарство особливо пожвавилося після Люблінської унії 1569 року. Як відомо, ця подія помітно вплинула на суспільно-політичне і духовне життя на українських теренах. Після входження їх до складу Польського королівства активізувався процес латинізації й ополячення тамтешнього населення. Католицька церква повела неприхований наступ на православ'я.

В ту непросту для українського населення добу на оборону національних інтересів народу, його православної віри ставали культурно-національні сили цього краю, які об'єднувалися в братства. Саме при таких осередках створювалися школи, друкарні. Звідси ширилося довкола мудре слово, яке вже з допомогою друкарського верстата приходило до людей у вигляді гарно оформлених книжкових видань. Друкарні створювалися і при монастирях.

Друкарня Львівського ставропігійного (Успенського) братства

Протягом багатьох років практично в несприятливих умовах невпинно працювала у Львові *друкарня Львівського ставропігійного (Успенського) братства.* Це найстаріше і одне з найвизначніших релігійно-національних об'єднань на західноукраїнських землях, перша згадка про яке в історичних джерелах зафіксована під 1463 роком. Пізніше львівським міщанам вдалося затвердити статут братства в антіохійського патріарха Йоахима, що давало цій організації права ставропігії — юридичної непідлеглості місцевим єпископам.

Дату заснування друкарні Львівського братства не встановлено. За одними даними, вона існувала тут ще до прибуття на галицькі землі Івана Федоровича, за іншими — була викуплена саме в нього в 1586–1589 роках. Підраховано, що за період від 1581 по 1722 роки тут було надруковано 140 назв книг загальним накладом понад 160 тисяч примірників. Серед найвідоміших — по три видання Октоїха, Апостола, Анфологіона, два видання Євангелія. До речі, примірник останнього видання з датою друку 1636 року зберігається в Музеї українського друкарства в Києві. Тут вміщено 60 високоякісних гравюр.

Немало збережених до наших днів архівних документів засвідчують, що весь час друкарні доводилося боронити волю свого друку. Так, в акті від 1588 року засвідчується: *"У нас почала вкорінюватися св. віра від науки в школі та від друку книг, але все це єпископ Гедеон лає і зве єрессю; він напав на школу, розігнав учителів, спустошив друкарню, а управителя її, благочестивого ченця Мину, вислав із міста в кайданах".*

Приблизно в цей же час тамтешні друкарі звертаються листом до Царгородського патріарха Єремії II з проханням: *"...постав клириков, образуй училище, возстанови типографію".*

До речі, в цій друкарні працював і видатний український учений, автор першого словника української мови Памва Беринда, який незабаром перебрався до Києва і вславився своїми творами в друкарні Києво-Печерської лаври.

І все ж, незважаючи на численні труднощі, у Львові вдалося поставити видавничу діяльність на високий рівень. Галицькі друки охоче купували по всій Україні, а також у Білорусі, Молдові, Болгарії, Сербії. Не доходили ці видання лише до

Росії — спеціальним указом Петра І книги, випущені друкарнею Львівського ставропігійного братства, заборонялися для ввезення до Москви, Петербурга й інших великих російських міст.

Про те, що справа з продажем книг у той час була вельми прибутковою, засвідчує ще один факт з життя братства. Саме за "книжкові" кошти тут 1586 року було відкрито братську школу. Серед викладачів цього унікального закладу були видатні українські учені-просвітителі Кирило Ставровецький, Захарій Копистенський, Лаврентій та Степан Зизаній, Памва Беринда, Микола Грек.

Приватна друкарня Михайла Сльозки

З друкарні Львівського ставропігійного братства починалася кар'єра й тямущого друкаря *Михайла Сльозки*, який, набувши тут досвіду, засновує 1638 року чи не *першу приватну друкарню у Львові.*

Вражає й сьогодні підприємливість, настирливість і сміливість цієї людини займатися улюбленим дітищем, якому він, незважаючи на всілякі перешкоди, віддав понад сорок років свого життя. Здавалося, у найнеймовірніших ситуаціях Михайло Сльозка умів знайти вихід, звертаючись для цього з

Фрагмент художнього оформлення одного з кращих видань М. Сльозки — "Апостола". Львів, 1642

переконливими проханнями до високих покровителів. Так, він здобуває письмовий дозвіл на право відкриття власної друкарні спочатку від польського короля Володислава IV, а згодом, коли братство почало проти нього судовий процес, добивається спеціальної захисної грамоти від Вселенського патріарха. Набувши нових ворогів, він звертається до Київського митрополита Петра Могили за благословенням і отримує його *"на друкованє в друкарни своєй вшеляких церковныхъ и учительскихъ книгъ к грецкимъ, словенскимъ и русскимъ діалектомъ, ведле данного ему от святейшихъ патріарховъ благословенія"*. Як вдячність за неоціненну підтримку, друкар присвятив Петрові Могилі своє чи не найкраще видання — "Апостол" 1642 року.

Приватна друкарня Михайла Сльозки, що працювала у Львові з 1638 до 1667 років, збагатила українську культуру п'ятдесятьма високоякісними друками, серед яких і така видатна наукова праця як *"Ключ Разуменія"* Іоаникія Галятовського.

Нещасливим виявився кінець земного життя Михайла Сльозки. За рік до смерті в 1667 році його відлучають від церкви. А за тодішніми церковними приписами, тіло такої людини не можна було ховати в землю. І воно пролежало аж два тижні, поки київський митрополит не зняв прокляття й не дав дозвіл на поховання друкаря за християнським звичаєм.

Друкарні Арсенія Желібовського та Йосипа Шумлянського

Сповнені несподіваних поворотів і драматизму колізії, пов'язані з існуванням у Львові *друкарень єпископів Арсенія Желібовського (з 1644 року), Йосипа Шумлянського (приблизно з 1686 року).*

Арсеній (у миру — Андрій) Желібовський, обраний єпископом Львівським у зовсім молодому, 23-річному, віці. Сталося це 1 березня 1641 року. Нині важко пояснити, чому однією із перших невідкладних справ, якою заопікувався новий єпископ, стало заснування братської друкарні за умови, що у Львові потужно діяла друкарня ставропігійного братства.

Зберігаючи добрі стосунки з братством, Желібовський випросив для себе їхнього управителя друкарні Андрія Скульсткого, який відразу взявся до роботи. Єпископська друкарня

розмістилася при церкві Св. Георгія і вже 1644 року випустила в світ своє перше видання — *Молитвослов*. Цікаво, що ні на цій книзі, ні на наступній — *"Науці о седми тайнах церковних"* — не зазначено, як це водилося, що видання виходять у світ з благословення київського митрополита Петра Могили. Саме цей факт підтверджує існування конфлікту львівського єпископа з митрополитом. Адже, як засвідчують документи, Петро Могила від початку був проти створення цієї друкарні.

Єпископ Желібовський по-справжньому любив книжкову справу і часто давав на це щедрі кошти, зокрема й Михайлові Сльозці. Проте останньому незабаром довелося розпрощатися зі своєю друкарнею. За одними даними, він продав її 1646 року тому ж Львівському братству, за іншими — переніс друкарню до Унева, де вона й працювала, але вже без опіки єпископа.

Зовсім по-іншому увійшов в історію українського друкарства єпископ Йосип Шумлянський. Православний за походженням, ставши єпископом, він спочатку таємно, а згодом і прилюдно приймає католицьку віру. Він також здійснює ряд небезуспішних спроб для запровадження суворої цензури на видання православних книг, призупинення діяльності братської друкарні і, врешті-решт, вимушеного прийняття нею унії. Сталося це 2 травня 1708 року.

Свою ж друкарню Шумлянський засновує власним коштом при кафедрі Св. Юра. Першими її виданнями були *"Метрика"* в чотирьох книгах (1687) та *Псалтир* (1688).

Провінційні друкарні

Одним з непізнаних феноменів історії галицького друкарства є існування цілого ряду *позальвівських провінційних друкарень*. Найвідоміші з них чотири: Стрятинська, Крилоська, Унівська, Угорцівська.

З діяльністю *Стрятинської друкарні* (село Стрятин знаходиться нині на території Івано-Франківської області) пов'язане ім'я Гедеона Балабана — львівського єпископа, ревного оборонця православної віри, українського просвітителя. Заснована друкарня 1602 року на кошти племінника Гедеона Балабана — Федора. Проіснувала недовго — близько чоти-

Заставка із "Служебника". Стрятинська друкарня

рьох років, збагативши нашу культуру кількома гарними виданнями. Найвідоміші серед них — *Служебник* 1604 і *Требник* 1606 років.

Засновникові цієї друкарні, яка мала стати серйозним конкурентом друкарні Львівського ставропігійного братства, не судилося, на жаль, здійснити великих намірів щодо поширення в майбутньому своїх книжок аж до Києва і далі на Схід поза Україну. Помер Гедеон Балабан раптово 1607 року і його дітище — друкарня — стояла кілька років, "пилом припадая", аж поки не згадали про неї в Києві. Її обладнання було перевезене туди стараннями Єлисея Плетенецького.

Крилоська друкарня (неподалік Галича) була закладена Гедеоном Балабаном 1605 року. Через непорозуміння із ставлеником польського короля єпископом Осталовським він мешкав переважно в Стрятині й Галичі, тому й задумав саме в провінції реалізувати свої широкі освітні плани серед українського населення. Місце для другої друкарні було вибране не випадково, адже Крилос колись був резиденцією митрополита Галицького. Тут надруковано в гарному художньому оформленні *"Учительне Євангеліє"*. Неповторність цьому виданню надали майстерно скопійовані на дереворитах гравюри відомих майстрів європейського відродження А. Дюрера та Г. Бегама. За деякими даними, майно цієї друкарні, як і Стрятинської, опинилося пізніше в Києві.

Село Унів (неподалік Перемишля) увійшло в українську історію існуванням там з 1651 року ще однієї провінційної друкарні — *Унівської*. Їй повезло, мабуть, найбільше, бо пра-

Герб львівського єпископа Гедеона Балабана — мецената раннього українського друкарства, вміщений в одному із видань Стрятинської друкарні

цювала, щоправда, з невеликими перервами, понад сто років, випустивши понад 25 книг. За деякими даними, частину обладнання цієї друкарні переправив до Почаєва ігумен Кирило (Транквиліон) Ставровецький.

Друкарня ж, що раптом виникла десь близько 1617 року в невеликому селі *Угорці* на Самбірщині, була *мандрівною*. За деякими даними, занесено її було сюди з Волині. Прихистком став на якийсь час монастир. Книги видавались на кошти місцевого пана, мецената культури Олександра Шептицького. Вийшло кілька друків, серед яких — *"Собраніє вкратце словес от Божественного писанія"* (на аркуші 48 було зазначено: "в Угорцах, року 1628, месяца марта 30 дня").

Острозька друкарня

Ще одним знаним осередком українського друкарства на початковому етапі його розвитку була *Волинь*. Одна за одною тут виникають друкарні: в Дермані, Кремінці, Луцьку, Рохманові, Четвертинську, Острозі і Почаєві. Проте, за винятком двох останніх, були вони малопотужними і проіснували недовго. Небагато книг вийшло і в Острозі та Почаєві, але слава про них вже в ті часи рознеслася далеко за межі України.

Найбільша гордість цього краю — *Острозька друкарня*, де 1581 року була надрукована Іваном Федоровичем знаменита на весь світ Острозька Біблія — перше повне видання всіх книг Священного писання церковнослов'янською мовою. Ця книга, що на той час подивувала весь світ і стала

Князь Костянтин Острозький — засновник Острозької друкарні і меценат першої у слов'янському світі Біблії 1581 року

згодом надбанням усіх слов'янських народів, була результатом багаторічної праці визначних науковців-богословів і перекладачів з усіх найпоширеніших мов світу, зібраних в Острозькій академії.

У тому, що до XVI століття Острог став відомим осередком українського національно-освітнього руху, де засівалися зерна розвою козацького духу, де блиснув, за словами Михайла Грушевського, "фейєрверк нової освіти" — Острозька академія, де віднаходимо також і витоки Української гетьманської держави, неабияка заслуга останнього славного князя цього роду — *Костянтина Острозького.*

У різні часи далеко не однозначно оцінювали історики цю неординарну постать. Одні підносили його заслуги перед українським народом до рангу найвидатніших провідників нації, інші ставили йому в провину визискування народу, безмірне багатство. У сучасників він же заслужив визнання як "стовпа православ'я", "філяра і оздоби Православної церкви". А літописець Києво-Печерського монастиря зве його "мужем благочестивим, розумним, легко доступним".

Доводиться на цьому наголошувати, бо й в описуваній досі історії українського друкарства роль князя Острозького незаслужено применшена. В усіх російських радянських виданнях чи не найвидатніший шедевр українського друкарства — *Острозька Біблія* — згадується лише в контексті його друкаря Івана Федоровича. Але ж друкувалася вона за ініціативою і безпосередньою участю саме князя Костянтина. Він і прихистив Федоровича, коли тому не повелося у Львові після випуску 1574 року "Апостола", в Острозі. Він і друкарню за-

клав тут, аби вона довго сіяла слово книжне по світу. Він організував і збирання з усього світу кращих біблійних оригіналів та перекладачів.

Варто у цьому контексті розвіяти ще один міф радянської історіографії — про надісланий з Москви примірник Генадійової Біблії, яка нібито послужила основним джерелом для складання Біблії Острозької. Деякі історики, які і в цьому вбачають позитивний "російський вплив" на українське друкарство, забувають, однак, додати, що Генадійова Біблія переписана 1499 року з київського рукопису, створеного за часів Володимира Великого. Але й її виявилося недостатньо. І пошуки були продовжені в Греції та Болгарії.

Якою ж була доля самої Острозької друкарні? На жаль, не такою щасливою, як її найкращого витвору — Біблії. З цієї друкарні за час, коли нею опіковувався Костянтин Острозький, вийшло 25 назв книжок. Це, окрім Біблії, *Новий Заповіт* з *Псалтирем* 1580 року, *"Листи Патріарха Єремії"*, "*Про єдину істинну Православну віру*". З Острога розійшлася по світу відома праця Герасима Смотрицького "*Ключ Царства Небесного*", кілька творів Клирика Острозького, а також *Часослов, Требник, Молитвослов*. Побачив світ тут і цілий ряд полемічних видань, яких інші друкарні Галичини й Волині майже не друкували через їхню залежність від влади.

По смерті Костянтина Острозького його невдячні нащадки загубили велику культурницьку й національну роботу свого могутнього і мудрого родича. За переказами, княгиня Анна-Алоїза — донька другого сина Костянтина — Олександра, передала Острозьку друкарню католикам, і ті незабаром почали там видавати польські книги.

Маючи п'ятеро дітей — двох доньок та трьох синів — князь Костянтин не був щасливий в особистому житті. Він пережив смерть своєї дружини і поховав двох синів та трьох онуків. Майже всі його діти, одружившись і вийшовши заміж за сповідників іншої віри — католиків, — незабаром самі зрадили батьковій справі.

Але найбільше постаралася у цій справі його онука Анна-Алоїза. Вона знищила не лише дідову друкарню, але й закрила друге його дітище — Острозьку академію, прискорила окатоличення православних соборів. І, мабуть, найбільшою

наругою над пам'яттю свого великого предка було перенесення за вказівкою Алоїзи праху її діда з Острога до костьолу в Ярослав. За іншими даними, прах князя Костянтина було вивезено з Острога наприкінці XVIII століття, коли цим містом знову оволоділи поляки, і десь розсіяно. Звідси — й твердження Івана Огієнка, що трагедія роду Острозьких — то трагедія всієї України. В цій гіркій істині ми чим раз більше переконуємося й сьогодні: невдячні нащадки бездумно зраджують справі, якій вірою й правдою служили все своє життя їхні батьки.

Що ж до Острозької друкарні, то є ще один, вірогідніший, переказ, за яким усе друкарське обладнання із Острога було перевезене до Києва. І саме з цього обладнання, одухотвореного невмирущими сторінками Острозької Біблії, зачалася не менш знаменита в усьому світі друкарня Києво-Печерської лаври. Скажімо, київський дослідник І. Каменин ще 1894 року висловив припущення, що і Острозьку, і Дерманську, і Стрятинську друкарні купив 1613 року у архімандрита Дерманського монастиря Ісайї Балабана сам Єлисей Плетенецький — настоятель Києво-Печерської лаври.

Справді, цьому припущенню хочеться вірити. При ретельному зіставленні першодруків Києво-Печерської друкарні з книгами, виготовленими в Острозькій друкарні, вбачається немало спільного.

Почаївська друкарня

Цікавою і самобутньою є історія *Почаївської друкарні.* Про її початки існує кілька версій: заснована відповідно до грамоти Анни Гойської, яка виділила 1597 року для монастиря й друкарні значні кошти; викуплена з Острога 1618 року. Однак найвірогіднішою виглядає та, що пов'язана з іменем згадуваного вже Кирила (Транквіліона) Ставровецького. Розпочавши складання свого твору *"Зерцало Богословія"* ще в Унівський друкарні, що містилася при Унівському монастирі, цей ігумен разом з друкарнею незабаром перебирається до Почаєва і закінчує там у березні 1618 року друк свого важливого богословського трактату, першої української догматичної системи. (До речі, наступний його друкований твір — "Учительне Євангеліє", де були додані проповіді са-

мого Ставровецького, наказано було 1627 року з Москви "на кострах сжечь").

"Зерцало Богословія" було першим виданням Почаївської друкарні. З видавничої точки зору книга особлива тим, що фундувалася кількома небайдужими до української культури місцевими меценатами: Лавріном Дривинським, Іваном Ярмолинським, Олександром Пузиною. Тому й з'явилася в світ з посвятою зазначеним особам. **Це чи не перша, зафіксована друкарським способом на сторінках книги, посвята в практиці українських видавців, адресована меценатам.**

Однак на початку Почаївському монастиреві з друкарнею не щастило. Оскільки остання вважалася приватною власністю Кирила Ставровецього, то він і забрав її незабаром, помандрувавши до Рохманова. Залишене ним "Зерцало Богословія" не давало тамтешнім монахам спокою, і вони здійснюють неодноразові спроби придбати десь шрифти й обладнання та відновити діяльність друкарні. В історичній літературі неодноразово згадують почаївські друки періоду між 1618 і 1730 роками, хоча жоден з них до наших днів історія не зберегла.

Постійно Почаївська друкарня почала працювати з 1730 року, коли монастир прийняв унію. Відтоді починається боротьба за її виживання. Нового конкурента не хотіла передусім друкарня Львівського ставропігійного братства. Маючи вже досвід боротьби з провінційними друкарями, львів'яни затіяли проти Почаївської друкарні тривалий у часі судовий процес з метою добитися її закриття. Аргументи сторін часом були найнеймовірніші: почаївці скаржилися папському нунцію у Варшаві, що видання братської друкарні у Львові "грішать" усілякими випадами проти католицької віри. Натомість "братчики" аргументовано доводили, що друкувати українські книги Почаївский монастир не мав права, як також не мав права мати і власну друкарню. У цій боротьбі двічі Львівське братство досягало мети. Так само двічі почаївці, не без відома польського короля, відновлювали своє дітище.

Сьогодні не можна без захоплення й симпатії поціновувати спроби насельників Почаївського монастиря будь-що захистити своє друкарство, довести своє право і вміння на творення справжніх книжкових шедеврів. Так, **відновлюючи діяльність своєї друкарні, але не маючи ніяких шрифтів, вони ви-**

рішують 1731 року зняти зі своєї Троїцької церкви старий дах, покритий свинцем, переплавити цей матеріал і вилити з нього такі потрібні шрифти. Покриття ж церкви замінили на мідне.

Діяльність Почаївської друкарні, цього неповторного осередку освіти й духовності на західних теренах Української держави, була зупинена більшовиками 1918 року. Частину її багатого обладнання вивезено до Москви.

За складеним істориком А. Петрушевичем списком, який є далеко не повним, у період від 1618 до 1831 років у Почаєві було надруковано майже 190 книг. З них церковнослов'янською і українською мовами — 148, польською — 32, латинською — 7.

§ 2. Видавнича діяльність Києво-Печерської лаври

З поступовим просуванням друкарської справи з Заходу на Схід могутнім видавничим осередком початку XVII століття став Київ, зокрема його Києво-Печерська друкарня. Не один раз за непросту й довгу історію свого розвитку вона зазнавала злетів і спадів, але незаперечним є факт: тут створювалися на віки справжні шедеври книжкового мистецтва, звідси ширилося на весь світ мудре й виважене друковане слово, створене й увічнене його талановитими творцями із вченого гуртка перших печерських друкарів — Єлисея Плетенецького, Захарії Копистенського, Петра Могили, Памви Беринди, Йосипа Кириловича, Іова Борецького, Лавріна Тустановського та багатьох інших. З лаврських першодруків вчилися видавничої справи майстри з Новгород-Сіверського та Чернігова, Харкова та Полтави.

Лаврські першодруки стали першими з українських книжок, які офіційно почав забороняти царський уряд, починаючи з 1686 року, спочатку для ввезення в Москву й Петербург, а потім і для поширення по всій Росії. Саме з діяльністю друкарні Києво-Печерської лаври пов'язана поява першого антиукраїнського цензурного акта, підписаного 5 жовтня 1720 року Петром І. Друкування книжок у Києві заборонялося передусім через те, що тут їх "печатают несогласно с великороссійскими печатми", тобто тогочасною українською мовою.

Спустошуючий слід лихоліть

З прикрістю доводиться констатувати, що не можемо ще з достеменною точністю, вивіреною на вкрай необхідних у таких випадках архівних, матеріалах, заповнити без усіляких прогалин і здогадок усі сторінки історії Києво-Печерської друкарні. Адже маємо справу з матеріалом дуже делікатним і мало захищеним як від стихій природи, так і людського зла.

Літописці з Києво-Печерської лаври не один раз фіксували нещасливі дні своєї Богом дарованої обителі над Дніпровими кручами, пов'язані із спустошуючими все довкруж пожежами. Варто згадати лише кілька з них, які страшним смерчем прокотилися тут у XVIII–XIX століттях. Першої, найбільшої, втрати зазнала ця друкарня в ніч з 21 на 22 квітня 1718 року. Тоді її приміщення ще було дерев'яним, тому й згоріло все дотла разом з друкарськими верстатами, шрифтами, іншим обладнанням, а найстрашніше — з книгами, архівами, бібліотекою. Трохи більше ніж через п'ятдесят літ — року 1772 — вогонь у черговий раз знищив усе, що було в цій друкарні і навколо неї. Таке ж лихо спіткало цю друкарню і ще через майже вісімдесят літ — 1849 року.

А якщо до цього додати дві спустошуючі пожежі (1780 і 1811 років) на Подолі, де містилася Київська академія — знамените дітище архімандрита Києво-Печерської лаври і великого українського просвітителя Петра Могили... Скажімо, 1780 року, коли горіла академія, вогнем було повністю знищено понад 8000 книжок, зібраних до бібліотеки з різних

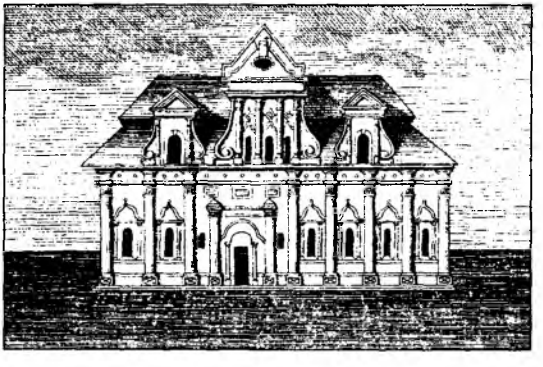

Збережене до наших днів кам'яне приміщення друкарні Києво-Печерської лаври. З гравюри XVIII ст.

країв, різними мовами. Основу бібліотечних сховів складали, звичайно ж, безцінні витвори києво-печерських друкарів.

Навіть ці кілька прикладів засвідчують, якого масштабу були втрати матеріальної і духовної культури в багаті на лихоліття події минувшини, якої ціни історичного матеріалу ми сьогодні недораховуємо. Зосібно ж і в контексті українських першодруків.

Заснування друкарні. Перекази

Нині, не маючи достовірних історичних документів щодо витоків лаврського друку, не можемо оминати дуже поширені свого часу легенди й перекази. Йдеться, зокрема, про перевезення до Києва після смерті князя Костянтина Костянтиновича Острозького заснованої ним 1576 року Острозької друкарні.

Деякі дослідники (П. Троцький, Ф. Титов) вважають, що це було до 1609 року — невдовзі після смерті князя. Інші дату заснування Києво-Печерської друкарні переносять на ще раніше — на 1531 рік, і пов'язують її появу в Києві з іменем батька князя Костянтина Костянтиновича — Костянтина Івановича Острозького, який, до речі, й похований на території Києво-Печерської лаври. Він тривалий час був щедрим жертводавцем для лаври, тому й удостоївся великої шани бути похованим на цьому святому місці — у лівому північно-західному куті Успенського собору.

Підстави для твердження на користь значно ранішого, ніж вважається нині, виникнення друкарні Києво-Печерської лаври дають деякі церковні списки, прислані з різних місць на запит самої лаври про наявність у них книг своєї друкарні. У цих списках значаться Минея 1608-го і Псалтир 1609 року. Новим підтвердженням цієї версії може слугувати нещодавно віднайдений у Центральному державному історичному архіві Львова інвентар книг Словітського монастиря, де в переліку книг, надрукованих тогочасною українською мовою, зазначений такий київський першодрук як *Тріодіон* 1540 року.

Навіть якщо ці твердження й надалі лишатимуться на рівні гіпотез, поки не віднайдуться переконливіші документальні дані, історія заснування Києво-Печерської друкарні все ж у черговий раз підтверджує заборонену раніше, за ра-

дянських часів, наукову концепцію виникнення й поширення друкованого слова українськими землями з Заходу, а не зі Сходу. З Німеччини, а не з Росії, як вважалося досі.

Документальні свідчення. Єлисей Плетенецький

Переконливе документальне свідчення про заснування Києво-Печерської друкарні відноситься до 1615 року. Саме тоді настоятель Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький купив і перевіз до Києва із галицького села Стрятин все обладнання тамтешньої друкарні.

Єлисей Плетенецький добре знав про діяльність Стрятинської та й інших галицьких друкарень — Крилоської, Угорцівської, Унівської. Адже він був родом з Галичини, з села Плетеничі побіля Золочева. Доля судилася йому стати в число тих, хто мужньо відстоював під час Берестейського собору 1596 року право українського православ'я на самостійність. Мабуть, тоді звернули на нього увагу київські ієрархи і незабаром, 1599 року, запросили до Києва на високу посаду настоятеля Києво-Печерського монастиря. За твердженням Івана Огієнка, Плетенецький був енергійним адміністратором, і за час свого управління лаврою (1599–1624) привів її до блискучого стану.

Новий архімандрит лаври, як ніхто в Києві, розумів силу і значення друкованого слова. Тому в числі перших завдань поставив перед собою будівництво на території лаври спеціального приміщення під друкарню, а згодом і урядження її необхідним обладнанням. До речі, для такої поважної будови було обрано місце поблизу Успенської церкви у східній її частині, а перший малюнок цієї друкарні було вміщено у знаменитій книзі Афанасія Кальнофойського "Тератургима", що побачила світ 1638 року.

Таким чином, перевезена за ініціативою Єлисея Плетенецького до Києва 1615 року Стрятинська друкарня поклала початок не лише славній Києво-Печерській друкарні, а й цілому київському друкарству.

Зважаючи на те, що на той час у Києві годі було шукати майстрів друкарської справи, Плетенецький знайшов більшість з них також на Галичині. Цікава деталь: серед перших

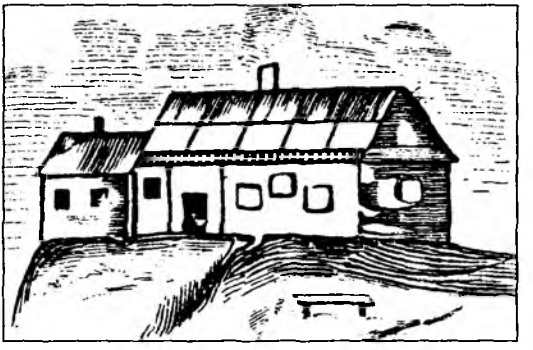

Стара друкарня Києво-Печерської лаври. З книги А. Кальнофойського "Тератургима". 1638

київських друкарів був автор знаменитого в усьому слов'янському світі *"Лексикона словенороссского"* Памва Беринда. Він же працював свого часу друкарем Стрятинської друкарні, звідти був запрошений на таку ж посаду до Києва і саме тут розкрився сповна його талант і як видавця, і як вченого, і як патріота своєї землі.

Папір і папірні для друкарні

Достойно поціновуючи сьогодні внесок Єлисея Плетенецького в заснування київського друкарства, не можна не згадати ще одну його добру справу — будівництво й постійну опіку паперової фабрики в Радомишлі (тепер це районний центр на Житомирщині).

До речі, згадки про існування папірень і в інших українських містах, переважно галицьких, віднаходимо в ряді праць дорадянських дослідників історії давнього українського друкарства. Що ж до паперової фабрики в Радомишлі, то вона проіснувала довго — аж до середини XVIII століття. А одна з околиць нинішнього Радомишля, де стояла ця фабрика, й дотепер зветься Папірнею. Після її закриття лавра облаштовує для своїх потреб нову папірню — в селі Пакуль на Чернігівщині.

1625 року, за якийсь час після смерті Єлисея Плетенецького, лаврська друкарня видала невелику книжечку, яка так і називається *"Казання на честном погребе Є. Плетенецького"*, автором якої є Захарій Копистенський — достойний заступ-

ник славного архімандрита. У цій книзі знаходимо місце, де з гордістю й пошаною мовиться, з-поміж інших добрих справ, і про такий набуток покійного, як паперова фабрика у Радомишлі. До друкарні в лаврі він *"і папірню в Радомишлю, маєтності церковної, коштом немалим, на подив у тому краю, як річ небувалу, виставив і підніс"*.

Ось так: цілу папероробну справу виставив і підніс цей чоловік "як річ небувалу, на подив у тому краю".

Перші друки

Які ж ті книги, що першими побачили світ у щойно заснованій друкарні Києво-Печерської лаври? Був це *Часослов,* що вийшов друком через рік після перевезення друкарні із Стрятина — наприкінці 1616 року. Все оформлення цієї книги, починаючи від шрифту і закінчуючи різноманітними заставками, ініціалами, кінцівками, повністю схожі на випущений на цьому ж друкарському обладнанні у Стрятині ще 1604 року *Служебник.* Маємо, таким чином, ще одне підтвердження галицького походження друкарні Києво-Печерської лаври.

Майже одночасно з *Часословом* у друкарні приступили й до повного *Анфологіона,* але робота над цією книгою тривала після того ще три роки. Розкішно прикрашений грубезний том більше ніж на тисячу сторінок побачив світ у січні 1619 року.

З видань лаврської друкарні, якими щоденно опікувався Єлисей Плетенецький, варто окремо виділити одну з багатьох книг не церковного, а світського призначення — *"Вірші на жалостний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного"*. Автором її є тодішній ректор Київської братської школи Касіян Сакович. Ці вірші були виголошені двадцятьма спудеями (студентами) цієї школи під час похорону славного українського гетьмана 10 квітня 1622 року, що відбувся в Київському братському монастирі.

На противагу попереднім лаврським виданням, ця книга не відзначається розкішним оформленням. І на те були поважні причини, адже готувалася вона до друку відразу ж свіжими слідами жалобної події. Але навіть за таких умов тут було вміщено надзвичайної ваги й цінності ілюстративний

ВѢРШѢ
НАЖАЛОСНЫЙ ПОГРЕБЪ
ЗАЦНОГО РЫЦЕРА
ПЕТРА КОНАШЕВИЧА
САГАНДАЧНОГО, ГЕТМАНА
ВОЙСКА ЕГО КТ: МЛТИ.
ЗАПОРОЗКОГО.
ЗЛОЖОНЫИ ПРЕЗЪ ИНОКА
КАСІАНА САКОВИЧА
РЕКТОРА ШКОЛЪ КІЕВСКИХ,
В БРАЧЕВѢ.
Мовленые ѿ его Спудеѡ на Погребѣ того
Цного Рыцера в Кіевѣ, в Нлн Проводную,
року Бгого, Тисяча шестьсотъ
двадцать второго.

Вихідний аркуш з лаврського видання "Віршів" на похорон гетьмана Сагайдачного. 1622

матеріал, який згодом став передруковуватися в інших книгах, особливо тих, які присвячувалися українській історії. Передусім, це майстерно виконані гравюри на козацьку тематику: штурм козаками турецької твердині — Кафи, фрагмент атаки великого турецького корабля легкими козацькими човнами-чайками. Це й портрет самого гетьмана Петра Сагайдачного. Зображений він тут верхи на коні із знаком гетьманської влади — булавою — в руці і з сагайдаком на боці. А на звороті титульного аркуша вміщено графічне зображення герба Війська Запорозького — український козак із шаблею на боці і мушкетом за плечима. Герб обведений круглою, у формі візерунка, рамкою. Такий знак був і на козацьких печатках, і на похідних прапорах. В одному з віршів, уміщених біля цієї гравюри, говориться, що цей козак-лицар, який завжди готовий мужньо битися за "вольность" своєї Вітчизни, заслужено є гербом славного Війська Запорозького.

І ще одна особлива цінність цього видання. Це чи не перша книга, друкована в Україні, в якій з такою патріотичною наснагою і гордістю мовиться про історичний феномен — за-

порозьке козацтво як народну силу, як виразника дум і сподівань усіх українців. А один з найславніших гетьманів оспіваний тут як народний герой в усіх його іпостасях — мудрий державний діяч, безстрашний воїн, високоосвічена особистість, захисник православної віри своїх пращурів, великий меценат української культури і освіти.

Один з віршів цієї книги і став своєрідною епітафією на надмогильному камені гетьмана Сагайдачного, фрагмент якої варто навести в перекладі сучасною українською мовою:

І помер, боронячи мир у Вітчизні,
За що пошли йому, Боже, неба вічного
Як ревнителю віри благочестивої,
У якій був вихований з молодості своєї.
Року тисяча шістсот двадцять другого
Похований у монастирі братства Київського,
На який тисячі коштів офірував,
Аби там науки було фундовано, бажав.

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.
З книжки "Вірші". 1622

У короткому огляді першодруків Києво-Печерської друкарні не можна обминути і її знаменитого "*Києво-Печерського патерика*"— видатної пам'ятки української літератури, своєрідної збірки оповідань про Києво-Печерський монастир.

Гравюра Іллі "Прийдоша писци с Царгорода". Видання "Патерика Печерського". 1661

Створений в основному в першій чверті XIII століття, він прославляє будівників і живописців, окремих діячів (святих отців) цієї обителі. Цій книзі судилася слава одного з кращих книжкових видань лаврської друкарні за всю історію її існування. До речі, вперше у друкованому вигляді вона побачила світ... польською мовою заходами Сильвестра Косіва 1661 року. Повне видання "Патерика" церковнослов'янською мовою здійснив того ж року Інокентій Гізель. Особлива цінність цього видання в тому, що упорядник ретельно звірив підготовлений до друку текст з давнім рукописним примірником лаврського походження. До 1702 року з лаврської друкарні вийшло п'ять видань цієї книги. Далі книга перевидавалася постійно, нерідко іншими друкарнями.

Варто підкреслити, що й за роки української незалежності вже три українські видавництва перевидавали цю книгу. До того ж, масовими накладами. Так, 1991 року ця книга ре-

принтним способом була відтворена видавництвом "Либідь". Опісля в українському перекладі її перевидало видавництво "Час". І 1998 року сучасною українською мовою з адаптацією текстів і упорядкуванням Ірини Жиленко оновлений "Києво-Печерський патерик" побачив світ під маркою видавництва Києво-Могилянської академії.

Поширення лаврських видань

Найсприятливішою і найрезультативнішою порою в діяльності Києво-Печерської друкарні був період від початку її заснування до 1648 року. Це була справжня доба розквіту цієї друкарні, коли одна за одною, все більшими накладами, все в кращому оформленні випускалися унікальні книги і швидко розходилися по всіх-усюдах. Київські книги передусім міцно завойовували свої позиції в Росії. За змістом і неповторною оздобою вони практично не мали рівних поміж московських і петербурзьких друків. Скажімо, в 1669—1672 роках Києво-Печерська друкарня завдяки наполегливості архімандрита Інокентія Гізеля домоглася відкриття в Москві своєї власної книгарні, де досить добре йшла торгівля київськими виданнями.

Помітно ширилася українська книга не лише в цілій Росії, а й у Молдавії. Власне, й тамтешнє друкарство було засноване завдяки підтримці Києво-Печерської лаври. На знаменитій грецькій горі Афон, де здавна облюбували місце для своїх скитів ченці — вихідці із слов'янських країн, печерські видання також були в особливій пошані.

Руйнування справи печерських друкарів

Чому після доби розквіту Києво-Печерської друкарні, яка тривала від часу її заснування аж до 1648 року, ми змушені констатувати добу її поступового, але невпинного занепаду, яка в часі розтягнулася майже на півтора століття, — від початку так званої Руїни 1648 року і аж до кінця XVIII століття? Які сили спричинили початок цього руйнівного процесу?

Після приєднання України до Росії друкарі Києво-Печерської лаври старалися не звертати уваги на все більш погро-

жуючі вимоги й попередження з Москви щодо обмеження своєї діяльності. Навіть після остаточного перепідпорядкування Київської митрополії з-під влади костянтинопольських патріархів до Московської патріархії, що сталося після ганебного торгу Москви з Константинополем 1686 року, києво-печерські друкарі вперто продовжували зазначати на титулах своїх богослужбових книг, що вони вийшли *"в Лаврі Печерській, Ставропігії Святійшого Вселенського Константинопольського Патріарха"*. Незважаючи на неодноразові вимоги Москви щоразу одержувати дозвіл на кожен друк чи передрук книги, а також присилати до Москви для контролю підготовлені до друку примірники, Києво-Печерська друкарня й далі робила свою справу без усіляких погоджень.

"Тиха війна" між Синодом Російської православної церкви і Києво-Печерською лаврою тривала аж до 1720 року, поки непокірну друкарню і її мужніх друкарів остаточно не прибив спеціальний указ Петра І про заборону українського друку. Цей недоброї пам'яті грізний царський указ вийшов 5 жовтня 1720 року. І його по праву можна вважати першим антиукраїнським цензурним актом, яким починалася багаторічна боротьба цілої державної машини тодішньої Російської імперії не лише проти волі українського друку, а й в цілому проти самої української мови — мови багатомільйонного українського народу.

Зважаючи на те, що подібні документи мало цитуються в навчальній літературі, є сенс подати його мовою оригіналу в цьому підручнику з незначним скороченням:

> "Понеже его императорскому величеству известно учинилось, что в Киевской и Черниговской типографиях книги печатают несогласно с великороссийскими печатями, но со многою противностью к восточной Церкви... В Месяцеслове, который в 1718 году января 27 дня печатан в Киево-Печерской типографии, в заглавии напечатано, якобы оный монастырь ставропигии вселенского Константинопольского патриарха, чего было печатать не надлежало для того, что Киево-Печерский монастырь от многих лет учинен в ставропигии святейших российских патриархов, а от Константинопольских уволен.
>
> Того ради Его Императорское Величество указал именоваться Киево-Печерскому и Черниговскому монастырям во всех книгах ставропигиею всероссийских патриархов, а не константинопольских; а вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать. А и оные церковные старые книги, для совершенного согласия с великороссийскими, с такими же цер-

> такими же церковными книгами, справлять прежде печати с теми великороссийскими печатями, **дабы никакой розни и особого наречия во оных не было**; а других никаких книг, ни прежних, ни новых изданий, не обьявя об оных в Духовной Коллегии, и не взяв от оной позволения, в тех монастырях не печатать, дабы не могло в таких книгах никакой в церкви восточной противности и с великороссийскою печатью несогласия произойти". (Виділення авт. — *М. Т.*).

Отож, головна ідея цього царського указу — заборонити в Києві друкування книжок, "не согласных с великороссийскими печатями", тобто написаних тогочасною українською мовою.

Відтоді волею історичних обставин українському друкарству довелося пройти багатовіковий тернистий, воістину хресний, шлях, виборюючи в умовах бездержавності право на своє існування, наполегливо й цілеспрямовано сіючи на сторінках книжкових видань зерна Просвіти і Знань, спонукаючи цим самим народ думати, піднімаючи його з колін.

§ 3. Чернігівсько-сіверський друкарський осередок

Перша друкарня в Чернігові

Виникнення в першій половині XVII століття поважного осередку друкарства на Лівобережній Україні пов'язане з ім'ям відомого церковного, освітнього діяча, поета, ученого і друкаря галичанина *Кирила (Транквіліона) Ставровецького.*

Дивовижною є доля цієї людини. Промандрувавши зі своєю пересувною друкарнею близькими й далекими землями (Унів, Острог, Почаїв, Рохманів, Вільно), видавши там ряд своїх творів, будучи засудженим собором православних єпископів за зміст цих же творів і перейшовши на знак протесту за несправедливу, на його погляд, оцінку своєї праці до католицької віри, Ставровецький опиняється 1626 року в Чернігові. Там він займає посаду архімандрита. І, звичайно ж, облаштовує своє дітище, з яким він ніде й ніколи не розлучався, — пересувну друкарню.

На жаль, долею її власника судилося так, що на новому місці ця друкарня видала свою першу (і останню) книгу ... через двадцять років — буквально напередодні смерті свого

засновника, автора, редактора і друкаря. Сталося це 1646 року. Цією книгою стала широко відома і цитована в хрестоматіях з історії української літератури (зокрема віршем "Лекарство раскошником того света") збірка повчань і настанов богословсько-педагогічного призначення Ставровецького *"Перло многоцветное"*.

Вийшовши друком у Чернігові, книга відразу стала популярною серед читачів не тільки на теренах України, а й далеко поза її межами. Більш ніж через півстоліття ця збірка передруковується в Могилеві. Особливістю видання є те, що в лексиці й граматиці текстів домінує тогочасна українська книжкова мова з багатьма ознаками народної поетики, запозичено немало сюжетів з українських народних дум і пісень. Отож, і в цьому випадку визнання і слава друкаря та автора знову прийшли із запізненням.

Друкарня Кирила (Транквіліона) Ставровецького є чи не єдиною в історії української видавничої справи, власник якої писав і видавав здебільшого свої твори. Після його смерті сліди цієї друкарні зникають з архівних документів назавжди.

Таким чином, відзначившись у 1646 році однією, проте дуже вагомою в історії української культури книгою, чернігівське друкарство (та й лівобережне в цілому) завмирає на цілих чверть століття. Відновити його вже на постійно належало ще одному відомому церковному, політичному і літературному діячеві *Лазарові Барановичу*.

Друкарня Лазаря Барановича: новгород-сіверський період

Письменницький хист і любов до друкарства в цього діяча проявилися ще під час його викладання в Київській братській школі, ректором якої він став 1650 року. На його очах відбувалося становлення друкарні Києво-Печерської лаври. Читаючи надруковані передмови до книг своїх колег, він сам незабаром береться за перо, а потім пропонує друкарні і свої перші твори.

Однак надрукуватися на печерських пагорбах Лазарю Барановичу не пощастило. *По-перше* через те, що для цього треба було дістати немалі кошти, а *по-друге*, подальші житейські обставини змусили колишнього професора полишити

Лазар Баранович

Київ. Прийнявши 1657 року у Яссах чернечий постриг і висвятившись на єпископа, він виїздить до Новгорода-Сіверського, відкривши при тамтешньому Преображенському монастирі єпископську кафедру. Там і приходить ідея закласти власну друкарню.

Обладнання для Новгород-Сіверської друкарні було придбане 1671 року. Однак з організацією роботи в друкарні почалися тривалі клопоти. Найперше, Барановичу не щастило з друкарем Семеном Ялинським, оскільки той хоч і був "человек зацний, з молодих лет пастиру зичливе служачій", однак у друкарській справі виявився зовсім не підготовленим. Мусив його єпископ посилати вчитися аж до Вільни, а справа не рухалася.

Перебравшись 1672 року на єпископську кафедру до Чернігова, Баранович залишає друкарню в Новгороді-Сіверському без нагляду. І цим скористався Ялинський. Він, все ж запустивши друкарський верстат, видає по тисячу примірників *Граматики*, *Часословця* та *Псалтиря*. Але виявляється невдячним до власника друкарні — свого благодійника: ці книги продає без його відома, поділивши виручені від продажу кошти з новгород-сіверським архімандритом.

Будучи невдоволеним таким перебігом подій, Лазар Баранович вирішує перевезти друкарню до Чернігова. Якраз перед цим він збагатив обладнання своєї друкарні шрифтом польською мовою і Семен Ялинський все ж спромігся видати 1676 року твір Барановича "Nowa miara". На титулі цієї книги чітко зазначено польською мовою місце її друку: "Z typographiey Archieopiskopskiey, w Nowogorodku Siewierskim zosta-

jасеу". Однак до Чернігова друкарня тоді не доїхала. На перешкоді реалізації наміру стала несподівана хвороба архієпископа.

Хто зна, як би склалася подальша доля цієї друкарні, якби Бог не допоміг Лазарю Барановичу видужати. Будучи в немічному стані і розчулившись від несподіваних відвідин його київськими владиками, він продає їм свою друкарню для Києво-Печерського монастиря за дві тисячі злотих з обіцянкою гостей молитися за його здоров'я. Проте, ставши на ноги, Баранович несподівано передумав і друкарню свою до Києва не віддав.

Друкарня Лазаря Барановича: чернігівський період

Лазар Баранович перевозить свою друкарню до Чернігова 1679 року. Вже через рік тут виходять у світ великими накладами *Псалтир* і *"Буквар"*. Місце неслухняного і недисциплінованого друкаря Ялинського через певний час займає прибулий з Вільни Лукаш, а після його смерті тут працюють ченці.

Св. Миколай з книги "Пречестни Акафісти". Видання Чернігівської друкарні. 1709

За період урядуванням друкарнею Лазарем Барановичем побачили світ близько півсотні книг. Передусім, це праці самого Барановича: *"Меч духовний"*, *"Труби словес проповідних"*, збірки полемічних творів та поезій. З маркою Чернігівської друкарні вийшов ряд творів Іоаникія Галятовського і Дмитра Туптала (Ростовського). А збірка останнього про чудеса від Богородиці Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря *"Руно Орошенное"*, скажімо, виходила тут аж сім разів.

Видання Чернігівської друкарні добре продавалися й поширювалися в багатьох містах Росії. Багато їх чернігівський владика відправляв і до Києва, і до Москви. Успіх чернігівських видань у Києві викликав навіть невдоволення в києво-печерських друкарів. Одного разу вони змушені були звернутися до київської влади з проханням заборонити чернігівським ченцям продавати привезені звідти книги на Подолі.

Обмеження в діяльності Чернігівської друкарні починаються після виходу першого антиукраїнського цензурного указу Петра І 5 жовтня 1720 року. Через рік вона вже нічого самостійно не могла випускати, оскільки повністю перейшла під контроль Москви і ще певний час друкувала невеликі замовлення Синоду Російської православної церкви, але вже згідно з "московскими печатми".

Запитання і завдання для самоконтролю

Назвіть найдавніші осередки раннього українського друкарства.

Як формувалася мережа друкарень на Галичині?

Чому друкарня Львівського ставропігійного братства часто вела судові позови з конкурентами? Назвіть найхарактерніші.

Де й за яких умов друкарі одержували привілей на право видавати книги?

Дайте характеристику першої приватної друкарні у Львові за такими параметрами: засновник, друки, доля друкаря.

Яка роль в історії української видавничої справи Йосипа Шумлянського та Арсенія Желібовського?

Дайте коротку характеристику позальвівським друкарням.

Що таке мандрівні друкарні?

Назвіть основні етапи поширення друкарства на Волині.

У чому полягали складнощі нормального існування Почаївської друкарні?

Які причини спонукали кращих галицько-волинських друкарів перебратися до Києва і заснувати там друкарство на печерських пагорбах?

Аргументуйте з допомогою архівних документів час заснування й початкову організацію роботи друкарні Києво-Печерської лаври.

Що вам відомо про перші папірні і папір в Україні? Хто був причетним до цієї справи?

Коротко охарактеризуйте перші видання Києво-Печерської друкарні.

Дайте видавничу характеристику "Києво-Печерського патерика".

Чому і ким обмежувалася діяльність лаврської друкарні?

Якими були обставини появи пересувної друкарні Кирила (Транквіліона) Ставровецького в Чернігові?

Чому чернігівський єпископ Лазар Баранович відкриває свою друкарню в Новгороді-Сіверському?

Поясніть причини тривалого простою Новгород-Сіверської друкарні.

Охарактеризуйте основні друки в Чернігові за часів Лазаря Барановича.

Чому занепала Чернігівська друкарня на початку XVIII століття?

Рекомендована література до теми

Видашенко М. та ін. Місцями Івана Федорова на Україні: Путівник. — Львів: Каменяр, 1982. — 124 с.

Запаско Яким, Мацюк Орест, Стасенко Володимир. Початки українського друкарства. — Львів: Центр Європи, 2000. — 222 с.

Запаско Я. П., Мацюк О. Я. Львівські стародруки: Книгознавчий нарис. — Львів: Вид-во при Львівському ун-ті, 1983. — 175 с.

Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. — Львів: Каменяр, 1989. — 191 с.

Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси. — Острог, 1998. — 288 с.

Лотоцький О. Українське друковане слово. В кн.: Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упоряд. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби. — К.: Либідь, 1993. — С. 98–111.

Маслов С. Друкарство на Україні в XVI–XVIII ст. — К., 1924. — 39 с.

Митрополит Іларіон. Життєписи великих українців / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Либідь, 1999. — С. 546–599. (Розділ "Князь Костянтин Острозький").

Огієнко І. Історія українського друкарства / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Либідь, 1994. — 448 с.

Патерик Києво-Печерський / Упоряд., приміт. та дод. І. Жиленко. — К.: Вид-во "КМ Академія", 1998. — 348 с.

Початки книгопечатання на землях України / За ред. І. Свєнціцького. — Жовква, 1924. — 86 с.

Степовик Д. В. Історія Києво-Печерської лаври. — К.: УПЦ КП, 2001. — 556 с.

Тимошик С. С. Князь Костянтин Острозький та його Біблія // Друкарство. — 1999. — № 5. — С. 8–11.

Тимошик М. С. Тисячоліття української книги: історичні уроки // Молодь і книга на межі тисячоліть. — К., 2000. — С. 21–34.

Титов Ф. Матеріали до історії книжкової справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв. — К., 1924

Титов Ф. Типография Киево-Печерской лавры: Исторический очерк. — Т. 1. — К., 1916. — 506 с.

Тема 7

УКРАЇНСЬКІ ДРУКАРІ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У СТВЕРДЖЕННІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ШКОЛИ РЕДАГУВАННЯ І ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ (XV–XVII століття)

- Походження й освітній рівень друкарів
- Тематичний репертуар стародруків
- Структурування ранніх книжкових видань, як елемент упорядницької праці видавців
- Редакторські та видавничі нововведення, спонукані друкарством

§ 1. Походження й освітній рівень друкарів

У короткому огляді раннього українського друкарства варто не лише згадати імена, а бодай окремими штрихами охарактеризувати тих, хто безпосередньо був причетний до непізнаної й досі таїни творення Книги, хто своїми руками і розумом залишив по собі найкращий пам'ятник — українські книжкові шедеври.

До становлення і ствердження видавничої справи на теренах нашої держави були причетні сотні, тисячі різних за житейськими долями, суспільними, релігійними і просто людськими якостями особистості. Входили ці люди в історію по-різному. Хто — переконливим служінням справі, щирою вірою в потрібність і важливість її божественного призначення, її просвітницького, "будительського" начала, хто — з корисливих міркувань. Одне беззаперечне: переважна більшість тих, хто чесно і самовіддано виорав на довгій ниві українського друкарства першу борозну, хто засіяв у неї свої мудрі зерна-сторінки, вічно будуть, за влучним висловом Івана Огієнка, "світильниками невсипущими" для все нових і нових поколінь нащадків на їхній непростій дорозі до світла, знань, справедливості й добра.

Людей, які творили досі небаченим способом книги, називали здебільшого друкарями або книжниками. Вже всередині свого цехового товариства вони ділилися на *справників, дереворитників, металоритників, складачів, коректорів, редакторів, управителів.* Про те, яким був склад працівників, скажімо, друкарні Києво-Печерської лаври на початку XVII століття, засвідчує запис в „Імнології" від 1630 року:

"Ієродиякон Ісая — типонадзиратель;
інок Артемій — блюститель;
Стефан Беринда — типограф;
Нафан Зінкевич — наборщик;
Димитрій Захарієвич — столпоправитель;
Парфеній і Михаїл Фойнадські — ізобразителі;
Павел Макарієвич і Федор Кипрієвич — батирщики;
Леонтій Ієрусалимович — письмоліятель;
Памво Беринда — типокароводець;
Тарасій Земка — типоправитель".

Чіткого поділу обов'язків на початку не було: один працівник мусив поєднувати в собі кілька функцій. Тому до тих, хто відважувався переступити поріг друкарні, виставлялися особливі вимоги. Годі вже говорити за того, хто сам брався за створення друкарні — це мав бути універсаліст за знаннями, наділений здібностями як до гуманітарних, так і технічних наук. А ще — аби мав дар Божий до писання, до Слова.

За походженням і освітнім рівнем давніх українських друкарів умовно можна розділити на три групи:

- вихідці з міщанського середовища;
- вихідці з релігійного середовища;
- діячі освіти, науки, письменники.

Вихідці з міщанського середовища

Кожен мав свою дорогу до друкарського верстата. Львів'янин *Іван Пилипович*, скажімо, був добрим різьбярем по дереву, його земляк *Андрій Рудницький* знався гарно на литті металу, а *Сачко Сідляр* на початку продавав книги.

Письменницьким хистом володів *Андрій Скульський*, котрий ще до вступу до Львівської братської школи писав вірші і при тамтешній друкарні прилаштувався помічником друкаря.

Звичайні хлопці *Гринь Іванович* і *Семен Корунка* виявилися здібними учнями Івана Федоровича. Полишивши свого вчителя, вони стали працювали самостійно, а незабаром мали й своїх перших учнів із числа дітей міщан.

Складач Львівської братської друкарні, котрий згодом перейшов до Острога, — *Тимофій Касянович* — славився в окрузі тим, що міг так же швидко й без помилок орієнтуватися в черенках з буквами грецькими, турецькими, як і українськими.

Волиняк *Онисим Радишевський* був одним з кращих складачів Острозької друкарні. Не випадково, потрапивши 1605 року до Москви і показавши своє вміння, від добився не лише прихильності самого царя, а й дозволу на відкриття власної друкарні при царському дворі.

Згадуваний уже в попередньому розділі *Михайло Сльозка*, що займався друкарством понад сорок років, сам залишив свідчення своєї любові до цієї справи у випущеному ним 1639

році "Апостолі". Називаючи "діло типографскоє — діло святоє", він повідомляє читача, що ще з дитинства був "при знаменитом, а Церкви Божией благопотребном ділі типографском выхованый и по мыри дарованіа Христова в нем віцвечоній". На жаль, автор передмови до однієї зі своїх кращих книг не залишив нам прізвища людини, яка багато років тому сама, очевидно, друкуючи книги, могла прищепити малому хлопцеві, майбутньому власнику львівської друкарні, любов до такого "діла святого". Це міг би бути ще один штрих на користь існування в Галичині дофедоровського друкарства.

В архівних документах засвідчується й рідкісний факт в історії вітчизняної видавничої справи — ім'я жінки-друкарки яку звали *"Дмитровая Кульчицькая"*. В актах Львівського братства між 1663 і 1664 роками не раз зустрічається фраза, що було заплачено "друкарци Дмитровуй". Йдеться про дружину складача і гисера братської друкарні у Львові *Дмитра Кульчицького*. Вона настільки досконало оволоділа чоловіковою справою, що могла працювати самостійно.

Вихідці з релігійного середовища

Як і переважна більшість переписувачів і авторів рукописних книг, були то здебільшого монахи великих і малих монастирів. Йдеться про високоосвічені особистості, з високим розумінням свого призначення. Вони передусім глибоко зналися на текстах, чітко уявляли, що й для кого слід видавати. А вже пізніше, нарівні з іншими майстрами, оволодівали технікою відтворення і множення цих книг за допомогою друкарських верстатів.

Серед галицьких друкарів на той час добре відомим було ім'я ченця Свято-Онуфріївського монастиря *Мини*, також учня Івана Федоровича. Отож, цією справою він став займатися змолоду. Після отця Мини управління Львівською братською друкарнею перейшло під відповідальність *ієромонаха Пафнутія*.

А от *ієромонах Йосиф Городецький* почав учитися "рукоделію типографскому", коли йому вже виповнилося 50 літ. І все ж, "не щадя себе по толиких путних трудех..., произвед в совершенстве" одну з важливих богослужбових книг — *"Ірмологію"*.

Петро Могила — архімандрит Києво-Печерської лаври. З гравюри О. Ірклїївського

У Почаївській друкарні коректорами і складальниками працювали *ігумени Кипріян та Гедеон Козубські. Ієромонах Павел (Домжив-Лютькович)* та *ієродиякон Сильвестр* раніше були світськими мандрівними друкарями. Постригшись у ченці, продовжили своє служіння Богові у виданні богослужбових книг.

Цікавою є доля друкаря Києво-Печерської друкарні *ченця Йосифа Кириловича*. Доля занесла його молодим у Палестину, де він прийняв чернецтво, а через якийсь час став помічником Олександрійського патріарха Кирила Лукариса. Цей патріарх свого часу викладав у Острозькій академії. Він і відправив 1620 року здібного ченця-українця до Києва, де той майже десять літ працював у друкарні коректором і перекладачем з грецької.

До цієї групи можна віднести і представників вищого релігійного клиру, передусім митрополита Київського *Петра Могилу*, архімандрита Києво-Печерської лаври, засновника тамтешньої друкарні *Єлисея Плетенецького*, єпископа зі Львова, власника друкарні *Йосифа Шумлянського*, архієпископа Чернігівського *Лазаря Барановича*.

Діячі освіти, учені, письменники

Такими були члени Острозького та Київського академічних гуртків *Іов Борецький*, *Герасим Смотрицький* (перший ректор Острозької академії), *Кирило (Транквіліон) Ставровецький*, *Памва Беринда*, той же Петро Могила, *Захарій Копистенський*, *Лаврін Зизаній-Тустановський*, *Тарас Земка*.

Учений,
письменник і редактор
Єлисей Плетенецький

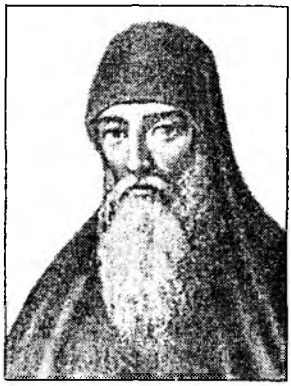

Учений,
письменник і редактор
Захарій Копистенський

Цікаво, що закладали києво-печерське друкарство і принесли йому світову славу передусім вихідці із західноукраїнських земель. В умовах посилення окатоличення цього краю більшість із відомих галицьких і волинських друкарів перебралися незабаром саме на печерські пагорби. З-поміж них — *Памва Беринда*, *Єлисей Плетенецький*, *Іов Борецький*, *Лаврін Зизаній-Тустановський*, *Ісак Борискович*, *Захар Копистенський*.

Не мало друкарів отримали добру освіту в братських школах та академіях. Підвищували вони рівень своїх знань і в європейських університетах, зокрема в Лондонському, Паризькому, Лейпцизькому, Римському.

§ 2. Тематичний репертуар стародруків

Видавнича продукція раннього періоду розвитку друкарства вже відзначається тенденцією до урізноманітнення тематичного спектру друків. Успадкувавши від майстрів рукописання традицію підготовки книг для потреб церкви, друкарські цехи поступово розширюють тематичний діапазон друків. Вже з середини XVI століття можна говорити про формування такої тематики видань:

- богослужбові;
- полемічні (наукові);

- навчальні;
- інші.

Коротко оглянемо кожен з цих розділів.

Богослужбові книги

Це найбільший за кількістю назв і за накладами розділ. Однією з причин стрімкого поширення друкарства в XV–XVII століттях була гостра потреба в таких виданнях передусім з боку церкви. Адже за християнськими канонами, скажімо, православна церква могла діяти за умови, якщо в ній було не менше восьми богослужбових книжок. Чи не кожна друкарня бралася за підготовку перекладів оригінальних видань або перевидань як великообсягових, так і невеликих видань.

Різноманіття цього виду літератури пояснюється тим, що практично жодна книга, якою б великою за кількістю сторінок не була, не може вмістити всіх текстів для різних видів богослужб. А значна кількість накладів і перевидань книг пояснюється тим, що в тогочасному українському суспільстві

Ілюстрація притчі про блудного сина з "Євангелія Учительного". Крилоська друкарня. 1606

складалася традиція купувати їх для домашніх потреб, дарувати. Особливо це стало популярним серед козацької старшини, заможних міщан, учених.

Найскладнішими і найвідповідальнішими в роботі друкарів були *тексти Святого Письма* для загального і окремого Богослужіння: *Апостол*, *Євангеліє*, *Псалтир*, а також ті, які містили нотні елементи, — *Октоїх*, *Ірмологіон*, *Осьмигласник* (скорочений Ірмолой), *Тріодь нотна*. За ними, щодо кількості видань, ідуть *книги із загальними богослужбами*: *Служебник* (Літургіон), *Часослов*, *Мінея*, *Трефологіон*, *Тріодь пісна і цвітна*, *Типікон*. Крім того, ряд друкарень брався й за складання текстів з окремими богослужіннями: *Акафістик*, *Канонник*, *Молитвослов*. Останні охоче купували віруючі.

Полемічні (наукові) видання

На початку це були здебільшого книги з теологічних знань. Стара Україна славилася високим рівнем організації богословської науки, тому недостачі в написанні творів релігієзнавчої тематики, як і потреби в читачах, не було. Зародки вітчизняної наукової літератури, як відомо, сягають діяльності духовних шкіл і монастирів періоду давньоукраїнської держави, рукописних текстів Володимира Мономаха, митрополита Іларіона, Феодосія Печерського, Клима Смолятича.

У другій половині XVI століття на базі Острозької академії формується серйозний гурток учених, пізніше виникає такий же гурток у стінах Києво-Могилянської академії. Збільшення кількості полемічних видань церковно-релігійного і національно-політичного змісту спонукалося Берестейською унією, коли посилилася віросповідна боротьба між прихильниками двох християнських течій — православ'ям і католицизмом. У відповідь на опубліковані 1577 та 1586 роках польською мовою полемічні брошури П. Скагри та В. Гербеста, де вказувалося на недоліки православ'я, незабаром були опубліковані такі ж полемічні праці з іншого боку, в Острозі, — *"Ключ царства небесного"* Г. Смотрицького та *"Про єдину істинну православну віру"* В. Суразького. Затим пішли друки з творами І. Вишенського, С. Зизанія-Тустановського, К. Острозького. Вершиною книжкових видань цього напрямку вва-

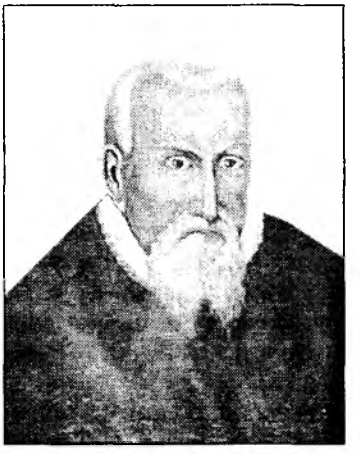

Юрій Дрогобич (Котермак) — перший український автор друкованої книжки, виданої в Західній Європі — в Болоньї. 1483

жаються богословсько-полемічні трактати *"Палидонія"* З. Копистенського та *"Тренос"* М. Смотрицького, а також твори Іоаникія Галятовського, Антонія Радивиловського та Лазаря Барановича, які вийшли в світ з друкарні Києво-Печерської лаври.

Серед фундаментальних наукових досліджень цього періоду варто виділити 12-томне видання *"Четьїв Міней"* (Житія Святих) Дмитра Туптала (митрополита Ростовського).

Перша наукова книжка українського автора була надрукована далеко від Батьківщини — в Італії. 7 лютого 1483 року у Римі з приватної друкарні Франка Зільбера виходить у світ невелике за обсягом видання з довгим заголовком — *"Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора мистецтв і медицини славетного Болонського університету"*. Цей друкований твір наочно демонструє високий рівень взаємостосунків кращих представників української наукової еліти з провідними науковими і книжними осередками Західної Європи.

Навчальні видання

Друковані тексти навчальних видань, як і богословських, беруть свій початок з рукописних *граматик*, які віддавна поширювалися в Україні. Доведено, що рукописний переклад тогочасною українською мовою грецької граматики *"О осмих частіх слова, єлика пишем і глаголем"*, авторство якої приписувалося Іоанові Дамаскину, став основою для створення Іваном Федоровичем *"Букваря"* львівського видання 1574 року.

З кінця XVI століття українські друкарі відразу зреагували на прагнення учених очистити тогочасну мову від чужих слів і приділили більше уваги виданню граматик. 1596 року у Львові виходить у світ, зокрема, *"Граматіка словенска"* Лаврентія Зизанія-Тустановського. Незабаром друкується ще один твір цього автора — *"Наука ку читаню і розуміню писма славенскаго язика..."*. До цього своєрідного букваря було додано перший друкований церковнослов'янсько-український словник, який налічував понад 1000 слів.

Син першого ректора Острозької академії Герасима Смотрицького *Мелетій Смотрицький*, який став відомим письменником-проповідником, ученим і церковним діячем, увійшов в історію української видавничої справи передусім своєю навчальною книгою-підручником — *"Граматіки славенская правилное сунтагма..."* (1619). **Для подальшого розвитку ви-**

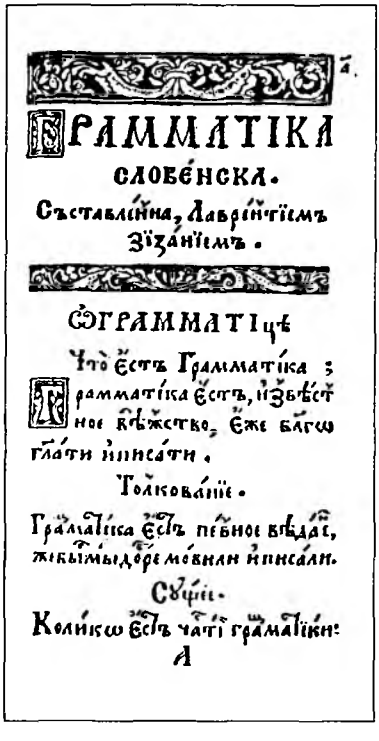
ГРАММАТІКА
СЛОВЕНСКА.
Съставлінна, Лаврінтіемъ
Зізаніемъ.
СОГРАММАТІЦѢ
Что єстъ Граммати́ка;
Граммати́ка єстъ, ізъвѣстное вѣдѣжство, єже благо глати и́писати.
Толкова́ніе.
Грамматіка єстъ пѣвное вѣдѣ, жыдымыдоре мовнаи и́писали.
Сѹфіе.
Колікоѡ єстъ чаті грамматікиі:
А

Перша друкована українська граматика — "Граматика" Лаврентія Зизанія. Львів, 1596

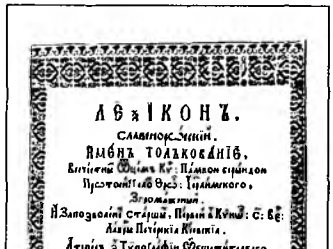
ЛЕ ЖІКОНЪ.
Славенскій.
ІМЕНЪ ТОЛКОВАНІЕ,
Вкратцѣ Ѡбщимъ Ку: Пімвон сірінцон
Пусотоиїлаѡ Ѳеѡ: Тріаміского,
Зігоматіи.
И Заподоліі стараѡ. Пірвіи ꙗ Кѹтнѹ: С: Бе:
Лаврі Петірікіа Кінаніа.
Літіпіра ꙗ Тѹпоґрафіи Ѳеоиїнїтскаго
Монастыра:
ХѢТЕННОСКАГО.
Тріаміемъ тоѡже Ѳеѡтіи Іноки.
Тѹпомъ ꙗдаіа.
Бѣчо: Ѳ Рѣстѣ Хва. ꙗ: ꙗ.
Мца Ѳіпті: ві дня.

Перший церковнослов'янсько-український словник — "Лексикон" Памви Беринди. Київ, 1627

давничої справи ця книга мала неабияке значення, адже в ній чи не вперше унормовувалися правописні вимоги до написання і видання різних наукових трактатів.

Варто згадати ще про один навчальний твір, який сприяв удосконаленню організації роботи видавців у мовному плані. Йдеться про твір українського друкаря і письменника, лексикографа Памви Беринди *"Лексикон славеноросскій альбо імеен толкованіє"* (Києво-Печерська друкарня, 1627). Це — результат багаторічної роботи автора як коректора і редактора в ряді друкарень. Словник містить близько шість тисяч слів церковнослов'янської і їхніх відповідників тогочасної української мови. **Цю книгу можна назвати першим довідником для друкарів і видавців.**

Інші видання

Йдеться передусім про твори художньої літератури. Це й історичні оповідки, і вірші, до видання яких українські друкарі, на противагу, скажімо, італійським чи французьким, приступили пізніше. В числі перших друків цього виду можна назвати збірку повчальних оповідань *"Лимонар сирич цветнік"*, надрукований Спиридоном Соболем у Києві 1629 року.

§ 3. Структурування ранніх книжкових видань як елемент унорядницької праці видавців

Аналіз внутрішньої (змістової) структури ранніх українських друкованих книг засвідчує, що до творення їх вже тоді друкарі підходили творчо, сприймаючи видання не як суцільний набір текстових рядків та ілюстрацій, а як цілісну, логічно вивершену конструкцію, зручну для користувача. За результатами їхньої праці відчувається чітке розуміння ними подвійної природи книги — і як викінченого матеріального предмета зі своєю, виробленою ще творцям рукописних книг, формою та конструкцією, і як носія зафіксованих, також у певній формі, знань, понять, образів.

Таким чином, уже від початків раннього друкарства можна вести мову про виникнення в нашій редакційно-видавничій

справі вимог щодо змістової структури побудови книги та її частин: *вступної, заключної, службової та основного тексту.* Таке раннє запровадження у друкарську практику елементів внутрішньої структури книги засвідчує, що за її творення бралися люди не лише добре підготовлені, висловлюючись сучасною мовою, з поліграфічного боку, а передусім з наукового, освітнього.

Розглянемо деякі складові внутрішньої структури книги, які поступово стали запроваджувати, як обов'язковий елемент, вітчизняні видавці в ранньому періоді існування друкарства. До таких елементів належали:

- передмови;
- післямови;
- посвяти;
- титульні сторінки;
- фронтисписи;
- покажчики;
- повідомлення про помилки.

Передмови

Урізноманітнення тематики першодруків, зростання попиту на наукові видання обумовило появу *передмов.* Їх можна умовно поділити на дві групи. *До першої* відносяться короткі звернення до читача, що мають такі заголовки: "Чительнику", "Передмова до чительника", "До того, кто будет читати", "Предісловіе к книгу", "Сказаніє учително о составленіи и ползе сей книги". *Іншу групу* додатків до основного тексту складали великі за обсягом і глибокі за змістом цілі наукові трактати, на написання яких автори витрачали нерідко більше часу, ніж на складання основного тексту книги. Наявністю таких передмов особливо відзначаються лаврські друки. Саме такі передмови-трактати, викладені нерідко в полемічному стилі, викликали підвищений інтерес до традиційно богословських книг. Якщо мати на увазі, що авторами передмов були такі особистості як Петро Могила, Тарас Земка, Захар Копистенський, Памва Беринда, інші вчені з Острозької чи Київської академій, то неважко уявити, як поміж українським духовенством і освіченими народними масами засівалися наукові, просвітницькі зерна.

Післямови Як своєрідний додаток — цікавий і повчальний — сприймаються сьогодні при читанні стародруків післямови до цих видань. У них здебільшого йдеться про те, у яких умовах і за яких обставин проводилася робота над цією книгою. Нерідко складачі й автори просять вибачення у вимогливого читача за певні недоліки, які можуть зустрітися на деяких сторінках. Духом інтелігентності, толерантності, любові й поваги до читача, захоплення й вірності друкарській справі і справжнього благоговіння перед кожним друкованим витвором віє з таких давніх, пожовтілих від часу, але глибоко актуальних і повчальних сьогодні сторінок.

Посвяти Більшість видань мають свої посвяти. Тут ідеться про людей, які матеріально прилучилися до появи таких книг, у віршованій чи прозовій формі висловлюється їм довічна вдячність і захоплення їхнім благородним вчинком. Серед меценатів, скажімо, києво-печерських друків зустрічаємо імена Костянтина Долмата, Дмитра Голіцина, інших багатих можновладців, які не тринькали свої багатства на всілякі веселощі й не ховали їх,

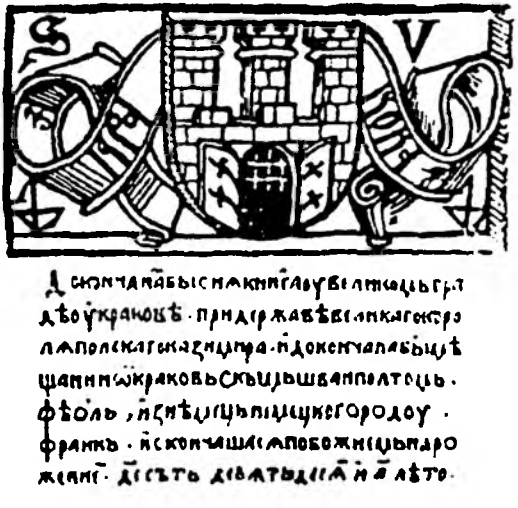

Післямова до "Часослова" Швайпольта Фіоля 1491 року із заставкою друкарського знака видавця

а вкладали у видання книг, будівництво шкіл, церков і монастирів. І саме такими вчинками вони й залишили вічний слід в історії, заслуговуючи доброго слова вдячності й поваги у нащадків. Так звані подячні посвяти нерідко подавалися в поетичній формі.

Титульні сторінки

Наслідуючи приклад західних колег, українські друкарі поступово вводять до своїх друків титульну сторінку. Щоправда, роблять це з великим запізненням — з кінця XVI століття, тоді як на Заході цей книжковий елемент вводиться друкарями на сто років раніше. Для порівняння, в російській друкованій книжці титул з'являється ще пізніше — на початку XVIII століття. В українських виданнях титульний аркуш вперше віднаходимо в "Читанці" Івана Федоровича острозького видання 1578 року, а згодом — у Острозькій Біблії.

Зміст і перелік видавничих відомостей на титульних сторінках тривалий час не був уніфікованим — багато залежало від досвіду й бажання друкарів. Часом зазначалася лише назва твору без будь-яких дат і прізвищ, часом поруч з ім'ям автора стояли прізвища тих, хто матеріально уможливлював появу у світ книги. Не було на початку одності і щодо року та місця видання. В ряді українських стародруків цю інформацію знаходимо не лише на титулах, а й на останніх сторінках книг. Вперше в світовому книговиданні дату друку книги (на прикінцевій сторінці) зазначає суперник Гутенберга Шеффер, котрий відсудив друкарню першодрукаря, про що йшлося в попередньому розділі. Цікаво, що дати арабськими цифрами у нас з'являються з другої половини XVIII століття, раніше цифри проставлялися кириличними знаками. По-різному подавалося й літочислення: в одних випадках — від початку створення світу, в інших — від Різдва Христового.

Ранні друкарі поступово переконалися у важливості титулу, тому в подальшому з більшою вимогливістю підходять до його оформлення. Титул, таким чином, починає виконувати подвійну функцію: *по-перше*, дає читачеві головну інформацію про саму книгу (автор, місце і час видання, його зміст), *по-друге*, виконує естетично-художнє навантаження (прикра-

си з допомогою різноманітних архітектурних чи алегоричних форм, орнаментів тощо).

Поняття про *розгорнутий титул, фронтиспис* також варто розглядати від зорі вітчизняного друкарства. Хоча цей видавничий елемент тривалий час появлявся епізодично. Як правило, це високохудожні гравюри із зображенням євангелістів або сюжети з біблійної історії, що стосуються змісту всієї книги.

Що ж до самих *гравюр*, вміщуваних по тексту книг, то у давніх вітчизняних друках легко вгадується художній почерк майстрів-дереворитників з явно вираженими національними ознаками. В історичних джерелах зустрічаються свідчення про масове поширення цих гравюр як відбитків із київських стародруків серед значної кількості паломників Києво-Печерської лаври. На це, зокрема, звертає увагу дослідник давнього київського друкарства В. Стасов, досліджуючи долю гравюр на козацькі теми, опубліковані у згадуваній уже книзі на відзначення пам'яті українського гетьмана Петра Сагайдачного.

Покажчики

Покажчики, як обов'язковий службовий елемент книжкового видання, також запроваджуються українськими друкарями рано. Поділялися вони на *предметні* та *предметно-іменні*. Прикладом першого виду покажчиків може слугувати покажчик до книги *"Бесіди Іоанна Золотоустого"* київського видання 1623 року: *"Оглавленіе изряднейших вещей в книзе сей"*. Зразок другого вміщується в "Номоканоні" *видання приватної друкарні* Михайла Сльозки у Львові 1646 року: *"Творцы и Соборы, иже в сей книзе Номоканон приводятся и вспоминаются"*.

Повідомлення про помилки

Поява цієї складової змістової частини книги свідчить про високий рівень книжкової культури основоположників цього напрямку людської діяльності. Вже на ранньому етапі існування українського друкарства було запроваджено практику наскрізного читання коректорами усіх відтиснутих аркушів видання напередодні передачі їх у палі-

турні майстерні. Про виявлені під час такого читання помилки друкарі вважали за необхідне повідомити майбутніх читачів. Спеціально додруковані сторінки з переліком "погрішеній" і потрібним правильним написанням доклеювалися до вже готового книжкового блоку. Нерідко на таких аркушах вміщувалися вибачення перед читачем і прохання не картати за це друкарів.

Класичний взірець такого вибачення, сповненого духу інтелігентності, любові й переживання за свою справу як також глибокої поваги до невідомого читача, залишили майбутнім редакторам і друкарям творці київського видання *"Тератургіми"* польською мовою 1631 року. Вміщуємо його в цьому підручнику з подачі професора Якима Запаска:

> "Деякі друкарські помилки подібні до злодія, який не входить дверима, а пролазить крізь щілину. Ці помилки проникли і в мій літературний город. Однак, православний читачу, їх легко розпізнати..., а розпізнавши, викинути, як викидає добрий пастух паршиве ягня, як пасічник виганяє з бджолиного вулика оси, як сіяч вириває з пшениці кукіль з тим, щоб перше не заражало інших, другі не крали меду у робочих бджіл, а треті не чорнили і не псували пшениці. А викинувши, вигнавши і вирвавши їх, спокійно використовуй цю мою працю на користь своєї душі".

Ознаки української сутності в першодруках

І ще про одну особливість давнього українського друкарства хотілося б сказати окремо. **Творцям давніх книжок притаманні риси патріотизму, прагнення залишити поміж рядками своє національно ідентифіковане "я", захистити й підтримати народну мову**. Якою ж любов'ю і повагою треба було пройнятися до свого народу, аби, випускаючи книги переважно церковнослов'янською мовою, постійно пам'ятати й не відкидати мову українську — материнську мову свого народу! Тому-то в переважній більшості, скажімо, давніх лаврських друків вміщується на присторінкових полях переклад трудних для розуміння церковнослов'янських слів їх українськими відповідниками. Широко практикувалося додруковування таких перекладних слів на окремих аркушах, які додавалися до книги.

Та й самі книги Києво-Печерської друкарні, особливо на богословську тематику, рясніють так званими українізмами,

яких не зустрінеш у подібних московських виданнях. В ряді книг київські друкарі подавали немало цитат Святого Письма тодішньою українською літературною мовою (скажімо, в такій книзі як *"Хрест Христа Спасителя"*, в *"Учительному Євангелії"* 1637 року). А в *"Тріоді постній"* видання 1627 року цілі оповідальні статті (синаксарі) були подані літературною українською мовою. Такий переклад з грецької здійснив сам видавець і редактор "Тріоді..." Тарас Земка. У післямові до цієї книги Памва Беринда зазначає, що переклад на українську мову здійснено "за бажанням роду нашого Малої Росії благородних, гражданських та інших різного прошарку люду, які не вчилися слов'янській мові глибоко розумній". Далі в післямові зазначається, що коли Євангеліє перекладалося із давньоєврейської на грецьку, а потім на церковнослов'янську, то чому ж її не перекласти й на народну українську мову, адже, переконаний автор, "краще п'ять слів сказати з розумом, ніж тисячі слів самим язиком".

Що ж до книжок, адресованих народним масам, які охоче готували лаврські друкарі, то вони друкувалися також здебільшого тогочасною українською мовою. Йдеться про народні календарі та Букварі. До речі, останні, починаючи з 1664 року, близько двісті років — аж до заборони їх Москвою — виходили в світ з лаврської друкарні.

§ 4. Редакторські та видавничі нововведення, спонукані друкарством

Прогресивні друкарські вдосконалення

Одним з основних недоліків рукописного книгописання було те, що в умовах нерозроблення граматики мови, відсутності єдиних правописних норм переписувачі нерідко покладалися на свій досвід. Окрім цього читання текстів ускладнювалося, бо, згідно з рукописною традицією, нерідко кінцеві склади, а то й ціле останнє слово в реченні каліграфи писали над попереднім словом. Цю традицію на певний час продовжили і перші друкарі: коли рядок виходив довшим за визначену ширину шпальти, його закінчення набирали меншим розміром шрифту над попереднім рядком. Нерідко через це опускали окремі літери, зок-

рема **ъ**. Поступово друкарі стали відмовлятися від такої рукописної практики, дбаючи більше про технічну сторону редагування.

Серед нововведень, які спонукало друкарство в подальшому удосконаленні видавничої справи і редагування, можна навести такі:

1. Друкарство започаткувало чіткість і послідовність у розстановці в тексті відповідних розділових знаків. На початку ставилася лише крапка. Згодом в арсеналі шрифтових гарнітур стали з'являтися й інші розділові знаки: коми, тире, оклики, запитання, лапки.

2. На етапі раннього друкарства редактори стали запроваджувати на початку окремих слів вживання великих літер (у рукописній практиці велика літера вживалася лише на початку розділу або якогось цілого уривку).

3. Обов'язковим елементом друкованих видань стає наскрізна нумерація (пагінація) сторінок. Для виділення основного і додаткового тексту редактори нерідко нумерували окремо передмови. Водночас творці ранніх друків зберегли на певний час започатковану рукописними майстрами традицію зазначення своєрідних сторожових слів — *кустодів* — наприкінці сторінки і на початку наступної.

4. В наукових виданнях з'являються посилання. Висловлюючись сучасною видавничою термінологією, з'являються елементи службової частини видання, які роблять книгу зручнішою в користуванні, наповнюють текст додатковою інформацією. Особливо ця тенденція посилюється після наукових видань Іоаникія Галятовського.

Подальша доля друкарського верстата

Знаменитий ручний друкарський верстат, яким його створив у середині XV століття талановитий німець Йоган Гутенберг, з певними видозмінами у своїй конструкції, вірою й правдою служив творцям книг у різних країнах світу практично до кінця XVIII — початку XIX століття. Відтак з'являються перші друкарські машини, які започаткують у недалекому майбутньому появу цілого комплексу нового друкарського обладнання.

Таким чином, на зміну друкарства як ремесла приходить окрема галузь промисловості — поліграфія. Вона перебрала на себе друк усіх видів видавничої продукції: книг, періодики, плакатів, буклетів, формулярів, печаток, етикеток, пакувальних засобів.

Саме на цей час припадає процес відокремлення видавничої справи від поліграфії. Віднині ці два взаємно залежні підрозділи — видавництва і поліграфічні підприємства — стали розвиватися автономно.

Запитання і завдання для самоконтролю

Як називали друкарів, відповідно до їхньої спеціалізації, всередині цехового товариства?

Яку освіту і де отримували українські друкарі?

На які групи можна поділити перших друкарів за походженням і освітою?

Які особливості тематичного репертуару стародруків?

Назвіть ім'я першої жінки-друкарки в Україні.

Хто з українських ченців-друкарів працював у Палестині?

Хто з відомих українських учених, письменників, релігійних діячів безпосередньо займався друкарською справою?

Які види богослужбових книг найчастіше друкувалися?

Чим пояснити збільшення кількості полемічних видань наприкінці XVI століття?

Які навчальні видання раннього друкарства можна назвати першими довідниками для друкарів і редакторів?

Коли й де вийшла перша друкована наукова книга українського автора? Назвіть її.

Що нового в структуру стародруків вносили українські редактори і видавці?

Чим була викликана поява в стародруках передмов? Назвіть їхні види.

Коли й для чого запроваджують у своїх першодруках титульні сторінки західні і українські друкарі?

За що вибачалися першодрукарі перед читачами? У якій формі це робилося?

Якими аргументами можете підтвердити тезу: "Українські друкарі всіляко захищали і підтримували мову свого народу"?

Назвіть основні видавничі нововведення, спонукані друкарством.

Назвіть період запровадження в історії вітчизняної видавничої справи розділових знаків і великих літер.

Після видань творів якого автора в практику українського друкарства запроваджуються бібліографічні посилання?

Рекомендована література до теми

Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI–XVIII ст. — Львів, 1971. — 310 с.

Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша: 1574–1700. — Львів, 1981. — 136 с.

Ісаєвич Я. Перша друкована книжка українського автора // Друкарство. — 1999. — № 6. — С. 4–5.

Каганов І. Українська книга кінця XVI–XVII ст. — Харків, 1959. — 116 с.

Лотоцький О. Українське друковане слово. В кн.: Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упоряд. С. В. Ульяновська; вст. ст. І. М. Дзюби. — К.: Либідь, 1993. — С. 98–111.

Макаренко М. Орнаментація української книжки XVI–XVIII ст. — К., 1926. — 70 с.

Митрополит Іларіон. Наша літературна мова: Як писати й говорити по-літературному. (Розділ IX "Історія українського правопису"). — Вінніпег, 1958. — С. 255–317.

Огієнко І. Історія українського друкарства / Упоряд., авт. істбіогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Либідь, 1994. — 448 с.

Партико З. Загальне редагування: нормативні основи / Навч. посібник. — Львів: Афіша, 2001. (Розділ " Історія розвитку редагування").

Різун В. Літературне редагування: Підручник. — К.: Либідь, 1996. — 238 с.

Степовик Д. В. Історія Києво-Печерської лаври. — К., 2001. — 560 с.

Тимошик М. Українські друкарі та їхня роль у ствердженні вітчизняної школи редагування та видавничої справи: Текст лекції для студентів Інституту журналістики — К.: Інститут журналістики, 2002. — 23 с.

Тема 8

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК НАУКОВОГО КНИГОВИДАННЯ

(на прикладі Київського університету Св. Володимира)

- Суспільні потреби і політичні перепони на шляху до становлення видавничої справи в університетах
- Становлення університетської друкарні
- Роль Михайла Максимовича в розвитку наукової книги
- Тематичний аспект наукового книговидання

§ 1. Суспільні потреби і політичні перепони на шляху до становлення видавничої справи в університетах

Перші спроби києво-могилянців

Тривалий час вища освіта в Україні ототожнювалася з Києво-Могилянською академією (до кінця XVII століття — колегія), яку 1632 року заснував Петро Могила, об'єднавши з Братською школою на Подолі школу Києво-Печерської лаври і реформувавши на зразок західноєвропейських університетів. Цей навчальний заклад згодом став найбільшим і найавторитетнішим науково-освітнім осередком усієї Східної Європи, в якому справжнього розквіту набула друкарська і видавнича справа.

Про авторитет академії свідчить той факт, що в різний час тут навчалися видатні діячі епохи, які мали помітний вплив на розвиток подій в Україні та за її межами, — гетьмани І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботок, а також Св. Д. Туптало (Ростовський), Г. Сковорода, М. Ханенко, Г. Полетика, М. Бантиш-Камінський, О. Безбородько, Д. Трощинський та ін. Київська академія фактично стала головним постачальником високоосвічених інтелектуалів для потреб Московії,

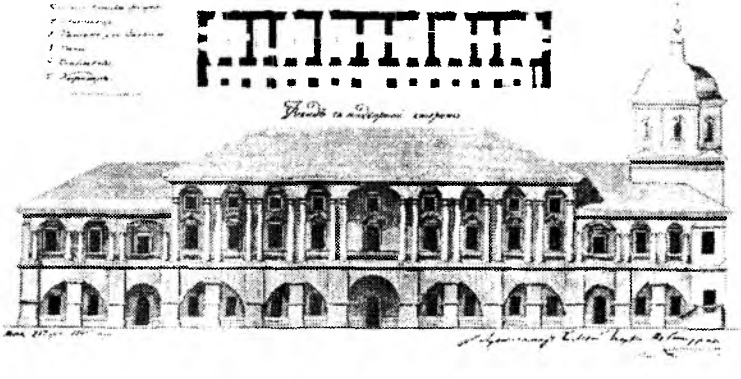

Збережений досі найдавніший корпус Києво-Могилянської академії

а згодом — усієї Російської імперії, що дало підстави історикам говорити про потужний український вплив на розвиток російської науки, освіти і культури. Достатньо нагадати, що лише за час від 1721 по 1750 роки не менш як двісті вихованців цього закладу посідали видатні урядові, наукові та церковні місця в Росії.

Якщо до цього додати, що жива українська мова мала помітний вплив і на викладання, і на стилістику книжок, що тут видавалися, а ще більше — на розмовну мову самих викладачів і студентів, то неважко зрозуміти, чому уряд царської Росії все робив для того, аби Києво-Могилянська академія поступово втрачала авторитет світського вищого навчального закладу й набувала консервативного релігійного статусу зі схоластичним домінуванням у навчальному процесі. Це й сталося 1817 року, коли вона була закрита, а замість неї в Києві через два роки створено духовну академію.

Поряд із забороною випускати у світ книги з друкарні академії тогочасною староукраїнською мовою були здійснені заходи щодо остаточної й повної її русифікації. Ця подія активізувала зусилля української старшини та шляхетства щодо відкриття в Україні, зокрема в Києві, університетів європейського типу. Спроби такі, до речі, робилися задовго до закриття Києво-Могилянської академії.

Козацькі проекти університетів та їх друкарень

Незабаром після Переяславської угоди з Росією новообраний по смерті Богдана Хмельницького український гетьман Іван Виговський уклав у Гадячі 16 вересня 1658 року союзний договір з Польщею, за яким у реалізації великої державотворчої програми передбачалося відкриття в Україні двох університетів, ряд колегій, шкіл та друкарень. Гадяцьким пунктам договору не судилося здійснитися через добровільне складання Виговським своїх повноважень і наступну боротьбу за гетьманську булаву в умовах постійного тиску Москви.

Привертає до себе увагу така деталь: і в цьому договорі, і в наступних проектах відкриття університетів постійно присутня теза про необхідність облаштування при цих навчальних закладах друкарень. Наприклад, окремий розділ із "Прошенія

малоросійського шляхетства і старшин, разом з гетьманом, про відновлення різних давніх прав Малоросії", подане Катерині II у 1764 році, так і називається: *"Про заснування університетів, гімназій і друкарень"*. Нагадавши цариці про давні освітні традиції Малоросії, зокрема часів гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, представники української шляхти і старшин просили в неї "всемилостивейше указать соблагоізволить" відкрити в Малій Росії два університети — в Києві й Батурині — та кілька гімназій.

Уривок з цього "Прошенія" щодо друкарні варто процитувати мовою оригіналу:

> "При тех же университетах, а где затребно судится, и при гимназиях должно быть типографиям для печатания как церковных, так и гражданских книг, которые, чтоб не были противны вере и самодержавству Вашего Императорского Величества правлению, всегда будут свидетельствуемы от приставленных кураторами цензоров"

Запевнення у відданості цариці й пропозиція щодо цензурування всіх книг, які друкуватимуться в університетах, засвідчує про відсутність наївності авторів звернення щодо позитивного вирішення цього питання.

Відповідь з Петербурга справді не прийшла, як залишилися без розгляду і наступні три проекти відкриття університету в Києві. Так, після скасування гетьманства граф Румянцев, відвідавши Україну в 1765 році, подає Катерині II доповідну записку з пропозицією відкрити університети у Києві та Чернігові. Через два роки таке ж прохання подає київська шляхта. А в 1802 році з ґрунтовним проектом щодо цієї проблеми виступив Ф. Янкович де Мірієво. До речі, в пункті 13 цього документу згадується й про необхідність заснування при університеті друкарні: "Книги, посібники, розподіл наук кожного факультету і число професорів показані будуть окремо в статуті університету".

Без сумніву, централістична політика царського уряду, спрямована на обмеження прав неросійського населення імперії, призводила до свідомого зволікання з відкриттям університету в Києві. І коли цю ідею все ж довелося реалізовувати в 1834 році, було зроблено все, аби університет Св. Володимира поступово ставав оплотом русифікаторської політики самодержавства на українській території.

Проекти приватних осіб

У статуті Імператорського університету Св. Володимира, затвердженому царем Миколою I спеціальним указом урядовому сенату 25 грудня 1833 року, є пряма вказівка на право вести видавничу діяльність. Зокрема, пункт 78 статуту передбачає: "...Понад існуючі нині заклади, влаштована має бути Астрономічна Обсерваторія. Поширення навчальних посібників буде проводитися в міру способів Університету". А в перелік обов'язків факультетів вже входило:

- "розгляд творів, передбачуваних до надрукування із схваленням Університету та на його кошти; цензура творів чи перекладів, що видаються професорами" (пункт 42);
- "схвалення дисертацій для друкування і для роздачі кому треба" (пункт 61).

Таким чином, з довгоочікуваним відкриттям університету в Києві виникала можливість утворення ще одного, після Києво-Печерської лаври, осередку книгодрукування.

З чого ж і коли починалася видавнича справа новоутвореного університету в Києві?

У фонді Київського навчального округу, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Києві (ЦДІАУ), є досить цікава справа про клопотання книгопродавців Глікcберга, Моріца і дворянина Мілло відкрити друкарню при університеті Св. Володимира і постачати навчальні заклади Київського округу книгами. Це чи не єдине документальне свідчення першої спроби (забігаючи наперед, варто зазначити: невдалої) поставити книговидання при університеті на систематичну і серйозну основу.

Ще за півтора року до офіційного відкриття університету в 1834 році знаходилися люди, які були не просто переконані в необхідності оперативного облаштуванння при університеті друкарні як вкрай важливого підрозділу, а й пропонували свої конкретні послуги. Таким був друкар Віленської імператорської медико-хірургічної академії Теофіл Глікcберг. Він мав уже власну друкарню, мав вільні кошти для збільшення закупок шрифтів та іншого обладнання.

Пропонуючи свої послуги, аж до передачі своєї друкарні університетові на умовах оренди, Теофіл Глікcберг висував

перед університетом кілька вимог. Передусім, офіційно він мав називатися "друкарем і книгопродавцем імператорського університету Святого Володимира". Йому мало бути доручено не лише підготовку й випуск книг у друкарні університету, а й постачання літературою всіх навчальних закладів Київського округу. Така вимога виходила з того, що на початковому етапі, на його думку, наклади книг університетської друкарні не могли бути великими, тому перекривати збитки він передбачав виручкою від доставки та продажу книг ще й інших друкарень.

Друкар зобов'язувався випустити будь-яку книгу обсягом до 15 аркушів, будь-якою мовою, у термін до двох місяців від дня одержання рукопису. Фінансове питання також було чітко обумовлене: 2,5 копійки сріблом за один аркуш.

Маючи багаторічний досвід продажу книг не лише в межах Росії, а й за кордон, автор звернення пропонував розширити коло своєї компетенції обов'язками щодо доставки книг, надрукованих як у Росії, так і за кордоном, для потреб не лише університету, а й гімназій, училищ і шкіл округу. І в цьому питанні він проявив повну обізнаність і компетентність: вітчизняні книги доставлялися б за ціною, встановленою на місці друкування, а іноземні — "за ціною 1 франк 35 копійок сріблом і один таляр прусський за співвідношенням 1 рубль 15 копійок сріблом, журнали ж — за найпомірнішою ціною". Насамкінець, пан Гліксберг висловлював побажання, аби контракт з ним було укладено саме на таких умовах на термін 15 років, до того ж, "з належним виконанням їх з боку училищного і університетського начальства".

З цього цікавого архівного, більш ніж півторавікової давності, документа перед нами вимальовується образ діяльного, рішучого, професійно компетентного і водночас дещо самовпевненого підприємця, який справу видання й поширення наукових та навчальних книг на базі університету бачив передусім у бізнесовій площині. Приємно дивує прозірливе розуміння цією людиною книговидавничої справи у цілому. Він запропонував університетові створити не просто малопотужну друкарню, з якої вряди-годи виходила б якась друкована продукція, а ціле підприємство із замкненим книговидавничим і книгорозповсюджуючим циклом. Складові цього циклу — створення книги, друкування її і, що найголовніше, реалізація споживачеві в Києві й далеко поза ним, — бачи-

лися автором проекту в єдиному ланцюгові, без якого годі й думати про нормальне існування друкарні.

Окрім Теофіла Гліксберга письмові звернення щодо заснування університетської друкарні надійшли також до попечителя Київського навчального округу від дворянина Мілло (французькою мовою) та книгопродавця Фрідріха Моріца (польською мовою). Останній навіть додав до листа список книг, якими б мав зацікавитись університет для початкового поповнення бібліотеки.

Спроби створення друкарні й налагодження видання книжок при університеті Святого Володимира практично напередодні його відкриття, зініційовані не державними структурами, а окремими приватними особами, зазнали невдачі.

§ 2. Становлення університетської друкарні

Обладнання

Влітку 1835 року царським указом було проведено чергову інспекцію військових структур. За найвищим повелінням підлягала повному розформуванню вся Перша армія, величезне майно якої було вирішено розподілити серед цивільних установ і організацій. Оскільки генеральний штаб армії розташовувався в Києві, то й розподіл її майна здійснювався здебільшого для потреб міста. Київському університетові дісталися церква, друкарня і літографія. В остаточному списку розподілу, підписаному імператором, зазначалося:

> "Передати у відання університету Святого Володимира:
> 1. Церкву Головної квартири з усім майном і ризницею;
> 2. Літографію Генерального штабу та друкарню Головного штабу зазначеної армії з тим, щоб університет безкоштовно друкував директиви засновуваної Тимчасової комісії та всі потрібні папери".

Місце для друкарні відводилося в одному з перших найманих університетських корпусів — будинку Корта на Печерську неподалік фортеці. Усе перше майно щойно заснованої університетської друкарні вмістилося на трьох возах. Яким же був той перший скарб, за допомогою якого творилися ті найперші книги й брошури — передвісники нинішнього університетського книговидання?

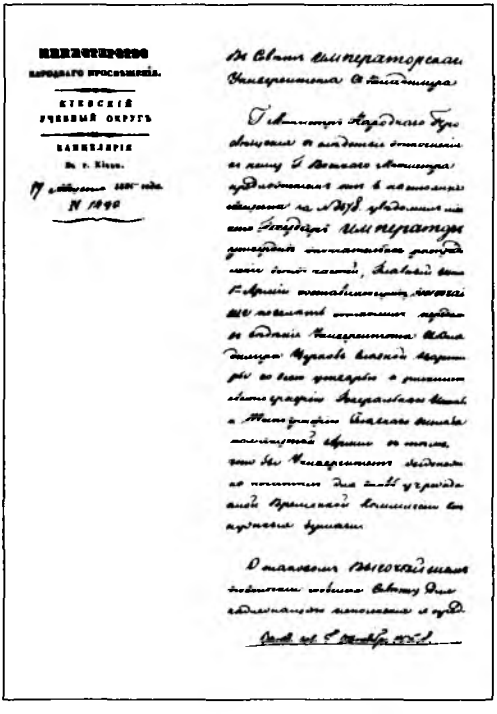

Оригінал повідомлення про розпорядження російського царя від 17 серпня 1835 року передати Київському університету Св. Володимира друкарню і церкву

Пожовклі й вицвілі сторінки цупкого паперу зберегли до нашого часу писані чорним чорнилом нерівним поспішним почерком рядки "Опису друкарських верстатів і різного приладдя, що знаходилися в друкарні Головного штабу і передані друкарні університету Святого Володимира". Без перебільшення, читаються сьогодні ці рядки з непідробною цікавістю і навіть хвилюванням:

> "Верстати чавунні, два. Надійшли в 1812 році з діючої армії. Один із верстатів не може бути вживаний, бо не вистачає до нього двох мідних гайок.
>
> Чавунний великий друкарський верстат. Один. Надійшов у 1830 року з Другої армії. Цілком придатний.
>
> Чавунний малий друкарський верстат. Один. Надійшов у 1812 року з армії адмірала Чичанова. Сей верстат неправильний в роботі (дробить), бо верхній великий спіральний гвинт поламаний.
>
> Жовтий великий і жовтий малий верстати. Два. Надійшли в 1833 році. Цілком придатні.

> Дерев'яний великий верстат. Один. Надійшов у 1812 році. Цілком непридатний до роботи. Але після значних виправлень може бути вжитий, хоча й дерев'яної конструкції".

Далі ретельно перелічувалося все приладдя до цієї техніки — молотки, лопаточки, вальцеві циліндри, кліші, циркулі, сокира, пилка, шафи, ящики, ножиці, стільці, мотузка.

З опису друкарського обладнання стає зрозумілим, що в розпорядження університету надійшло воно далеко не в кращому стані. Ті ж верстати, які перебували в армійській друкарні, до того ж, переважно у похідних умовах ще з часів війни з Наполеоном, справді виявилися здебільшого непридатними для роботи на новому місці. Та й потрапляли вони до рук армійських друкарів далеко не новими, а, як засвідчують факти, в результаті різноманітних військових конфіскацій уже діючих друкарень, зокрема, в тій же Галичині. Така ж ситуація була і з шрифтами.

Офіційною датою заснування друкарні варто вважати 4 листопада 1835 року. Саме тоді на засіданні правління університету було внесене на обговорення і затверджене рішення *"Про влаштування друкарні, одержаної із Головного штабу Першої армії"*. Зважаючи на унікальність цього документа, варто процитувати його повністю:

> "1). Видати з Правління університету в Друкарню шнурову книгу для приходу грошей, одержуваних за друкування.
> 2). Другу шнурову книгу видати для грошей, що будуть витрачатися на покупку паперу і різних дрібниць на друкування, а також на покупку сургучу, матеріалу на брюки і т. д.
> 3). Ввести в обов'язок одному з чиновників канцелярії вирішувати питання друкарні.
> 4). Визначити окремого сторожа.
> 5). Виділити для початку 50 рублів асигнаціями на необхідну покупку паперу."

Перші друкарі та організація їх роботи

Першим директором університетської друкарні став Павло Камінський. Наступними — Матвій Могилянський, Антон Деренговський, Петро Коломійцев, Йосип Завадський. А хто ж були перші університетські друкарі?

Київські архіви зберегли повну інформацію про цих людей. Були вони військові — всього сім чоловік. Згідно з нака-

зом царя по військовому відомству, всі працівники військової друкарні штабу Першої армії, разом з усім майном друкарні, передавалися в розпорядження університету на один рік. Вони, в основному, й склали перший штатний розклад нового університетського підрозділу. Було передбачено, що на цей так званий перехідний період облаштування друкарні прикріплені до неї військові заробітну плату отримуватимуть за рахунок університету, а їхні витрати на одяг і помешкання — за рахунок військового міністерства.

Ці люди дуже багато зробили для того, аби нова, не знана досі справа для щойно створеного вогнища освіти й культури в Києві — університету — швидше прижилася в ньому і почала давати добрі сходи. А тому й заслуговують доброї згадки:

складачі — Антон Щуров (унтер-офіцер), Захар Гарєв, Федір Терентьєв;

друкарі — Гаврило Вовченко, Хома Чернов, Григорій Гаврилов, Макар Кузьмін;

палітурник Артем Старовойт;

сторожі — Арсен Ларовий (унтер-офіцер), Пантелій Литвиненко.

З особових справ ще відомо, що до військової друкарні ці люди були взяті на службу здебільшого в 1813–1816 роках. Отже, на період переходу на роботу в університетську друкарню вони вже наближалися до завершення існуючого тоді в російській армії 25-літнього армійського терміну служби. І ще одна характерна деталь: майже всі вони були батьками багатодітних родин. Скажімо, Артем Старовойт мав п'ятеро дітей, Антон Щуров і Гаврило Вовченко — по четверо. Можливо, саме з цієї причини начальник друкарні незабаром після прийняття цих військових на роботу порушив питання перед університетською радою про збільшення їм заробітної плати. І це було справедливо: адже досі вони отримували свою платню на основі тарифу цін армійської друкарні, затверджених ще 1816 року, за яким палітурник мав 60 рублів на рік, тоді як цивільному платилося втричі більше.

Перший штатний розклад друкарні університету Св. Володимира було затверджено на подання попечителя навчального округу міністром освіти Сергієм Уваровим 22 лютого 1836 року. На утримання друкарні виділялося на рік 6.010 рублів

асигнаціями. Кошти ці мали покриватися "за рахунок економічної суми університету доти, поки не з'явиться можливість утримувати друкарню з власних її прибутків".

На початковому етапі існування друкарні виникало багато суто організаційних, технічних і кадрових питань. Знайти в Києві вільнонайманих здібних складачів і друкарів, які б могли замінити військових, виявилося не такою простою справою. Пояснюється це, з одного боку, віддаленістю від Києва великих міст із добре розвинутою друкарською справою, а з іншого — відсутністю додаткових коштів, які давали б змогу запрошувати таких знаних майстрів друку, які були в Києво-Печерській лаврі.

Про те, наскільки складною і водночас серйозною з точки зору її завтрашнього дня була для університету справа підбору відповідальних осіб для роботи в друкарні, свідчать і факти пошуку здібних, перспективних фахівців із студентського середовища. Такого студента, зокрема, було знайдено в Ніжинському ліцеї князя Безбородька — Василя Марковського.

Незабаром університетська друкарня поповнилася обладнанням друкарні, що залишилася після закриття Полоцького піарського училища. Цей факт знаменний тим, що до Полоцька верстати з усім начинням були переведені з вільненської друкарні — колиски "руського" друкарства у Східній Європі, — пов'язаної не лише з іменем видатного білоруського першодрукаря Франциска Скорини, а й з львівськими майстрами-книжниками. Залишки друкарні, слід якої веде до Львова й Острога, були передані Київському університетові 1838 року.

Відкриття літографії

Літографія, як зазначається в енциклопедії, є способом друку, за яким друкарську форму виготовляють з літографського каменю (щільного вапняку, доломіту). З таких форм множилися відбитки малюнків, схем, графіків, нотних текстів, картин тощо. Її винайшов у 1796–1798 роках у Німеччині А. Зенефельдер. В Україні цей спосіб друкування запроваджено з початку XIX століття. Засновником літографії в Одесі у 1820-х роках був англієць Гаю, у Львові з 1846 року — німець

Піллер при ставропігійній друкарні, з 1880-х років — українці А. Пришляк, А. Андрійчин та ін.

У Києві літографічне друкування почалося з 1830-х років. Крупна майстерня із виготовлення літографій відкрилася М. Буяльським у 1852 році. Згодом, у 1866 році, така майстерня організувалася при друкарні Києво-Печерської лаври під керівництвом Г. Шенгальда та І. Гавпта. Літографський камінь в Україні видобували на Поділлі з щільного, тонкозернистого вапняку.

Необхідність літографії в друкарні Київського університету зумовлювалася поступовим збільшенням обсягів роботи і нагальною потребою додавання ілюстративного матеріалу до книг, що випускалися тут. Адже оцінки перших друкованих видань були вкрай стриманими. Кажучи сучасною термінологією, книги виходили тут на початку невисокої якості.

Відкрита 27 жовтня 1838 року літографія підпорядковувалася друкарні.

Початкові правила роботи видавців

Ознакою закінчення всіх організаційних справ, пов'язаних з облаштуванням друкарні та літографії, є завершення на початку 1839 року листування ректора університету з начальником друкарні щодо остаточного узгодження проекту "Правил для управління друкарнею університету". До творення цих правил були причетні немало чиновників з Київського навчального округу, міністерства народної освіти, викладачі університету та працівники самої друкарні. Цей історичний документ, з огляду на сьогоднішню практику організації діяльності видавництв, видається досить цікавим. Тому й варто його подати тут із незначними скороченнями.

ПРАВИЛА
для управління друкарнею університету
Святого Володимира

1. Для управління Друкарнею визначається за поданням Ради університету і затвердженням попечителя навчального округу чиновник із званням начальника друкарні. Він задовольняється жалуванням і квартирними коштами від університетської скарбниці.

2. При друкарні, для ведення справ, перебуває канцелярський службовець вищого окладу, який заступає також місце коректора і одержує жалування рівномірно з каси університету.

Примітка. З розширенням обсягу роботи друкарні може бути визначений окремий коректор.

3. Начальник друкарні, одержуючи гроші за друкарські роботи і витрачаючи їх, веде прихідну і витратну книги. Кожна сума, звідки вона б не надійшла і в якій би монеті не перебувала, повинна бути негайно записана в приході за шнуровою книгою.

Примітка. Якщо гроші надходять замість асигнацій золотою або срібною монетою, то означена приймається не інакше, як за встановленим урядом курсом, тобто: рубль сріблом в 3 р. 60 коп., а голландський повновартісний червонець в 10 руб. 36 коп.

4. Жодна видача з прихідних сум, ні під яким приводом, не повинна бути проведена у витрати без запису по шнуровій книзі.

5. На підтвердження всіляких записаних у витрати сум мають бути власноручні розписки одержувачів. При цьому суворо підтверджується, щоб замість безграмотних приймальників грошей зовсім не допускалися розписки не тільки осіб, які служать у друкарні, але й родичів виконавця витрат.

6. Начальнику друкарні надається право робити видачі на дрібні витрати до п'яти руб. асигнаціями на один і той же предмет; будь-яка інша вища за це сума проводиться не інакше, як з дозволу Правління університету [...].

15. Начальник друкарні, збираючи витрати за проведені роботи, може зберігати в себе для дрібних витрат і для задоволення жалування службовців до 500 руб., якщо ж збирається більше доходів, то ця сума має бути доставлена в Правління університету.

16. Друкарня зобов'язана безкоштовно друкувати роботи для канцелярій: Ради; Правління університету; попечителя навчального округу; для університетських кабінетів; для Тимчасової комісії з остаточного завершення справ колишнього Головного штабу Першої армії.

17. За всі інші роботи одержується плата, яку визначає начальник друкарні на його розсуд.

Примітка. У призначенні ціни за друкування книги він керується таксою друкарні Московського університету.

18. Прийняття роботи залежить від начальника друкарні і з предмету цього він має зносини, веде листування з особами і місцями, які звертаються до друкарні. До його ж попечительства входить стягнення грошей, які належать друкарні; після повідомлення за одержанням їх посилаються на підпис ректору [...].

20. Вільнонаймані люди призначаються в друкарню начальником її і він призначає їм жалування на розсуд і з погодженням з ними, не виходячи втім із загальної суми.

Військові ж робітники одержують жалування за окремим розкладом і понад те по 2 р. асигн. кожному на поліпшення харчування [...].

21. Начальник друкарні визначає на свій розсуд роботи в друкарні і робить по ній всі розпорядження. Як покарання за недобросовісність робочих людей він може робити утримання з їхньо-

го жалування і ці гроші, що залишаються в його розпорядженні, видавати на свій розсуд як нагороду тим, хто відзначився старанням і зразковістю [...].

24. Із прибутку за рік відчисляється від 6 до 10 відсотків, за дозволом Правління, для роздачі тим робітникам, які цього заслуговують [...].

25. Весь прибуток друкарні, а також ті кошти, які вносить начальник друкарні в університетську скарбницю, складають капітал, який своє переважне використання повинен мати на поліпшення друкарні.

Текст цих "Правил" спонукає до цікавих роздумів про вічне й швидкоплинне, про традиції, які непідвладні часові, й нові віяння у стародавній, як світ, літописній та книговидавничій справі. Принаймні, можна виокремити у цьому контексті два моменти. *Передусім*, як видно з наведеного тексту, начальник друкарні поєднував у собі практично кілька керівних посад, які є в штатному розкладі нинішніх великих і середніх видавництв — скажімо, крім директорських, ще й головного редактора та заступника директора з виробництва. *З іншого боку*, звертає на себе увагу детальна регламентація діяльності друкарні, повсякчасний її контроль керівництвом університету та навчального округу.

Окрім процитованих "Правил для управління друкарнею", паралельно розроблялися "Правила ведення прихідних книг по друкарні", "Настановлення начальнику друкарні" (83 параграфи на 22 сторінках), зразки обов'язкового ведення в друкарні десяти книг тощо.

§ 3. Роль Михайла Максимовича в розвитку наукової книги

До творення книжкової справи в Київському університеті і при ньому за більш ніж півтора віку існування цього закладу були причетні десятки, сотні різних за суспільними, політичними, науковими і просто людськими якостями особистостей. Входили ці люди в історію по-різному. Хто — самовідданим служінням справі, щирою вірою в потрібність і важливість її просвітницького, "будительського" начала для народу, а хто — корисливим пристосуванством і прислужництвом, кон'юнктурництвом і нетерпимістю до інакодумства.

Михайло Максимович — видатний редактор і видавець

Та найпомітнішим світильником серед таких постатей першої величини була постать першого ректора університету Михайла Максимовича — людини дивовижної, але ще не пізнаної, не поцінованої в нас із достоїнством долі.

Потяг до видавничої діяльності М. Максимович відчув ще в період роботи в Московському університеті. Протягом 1830–1834 років вийшло три випуски заснованого і редагованого молодим ученим альманаху *"Денница"*, появу якого схвально зустріла демократична громадськість. То була багатообіцяюча заявка на заснування серйозного літературно-художнього періодичного видання. "Денница" відзначалася різножанровістю (поезія, проза, літературна критика) і широким тематичним діапазоном публікацій. Знаменно, що в останньому, третьому, випуску альманаху зустрічаємо (чи не вперше в тогочасній російській періодиці) назву "Україна" замість "Малоросія".

Задумане в Москві Михайло Максимович прагнув утілити Києві.

Пошук однодумців. Гоголь

Зважаючи на атмосферу підозр і недовіри, яка складалася спочатку в університеті, на підбір владою перевіреного контингенту викладачів і професорів для безперечного здійснення політики русифікації всієї підпорядкованої Росії української території, перший ректор прагнув залучити до співпраці передусім однодумців за духом і устремліннями. Найбільше надій він покладав на переве-

дення до Києва свого побратима і друга Миколи Гоголя, в якому завжди жив дух українця і якому, за його ж словами, "набрид Петербург" та й Москва, "ця стара товста баба Москва, від якої, окрім щів та матерщини, нічого не почуєш". У Києві ж він хотів закінчити розпочату вже "Історію України і півдня Росії".

Не випадково, окрилений планами на переїзд в Україну разом зі своїм другом Максимовичем, Гоголь писав до нього 20 грудня 1833 року з Петербурга:

> "Туди, туди! В Київ! У древній, прекрасний Київ! Він наш, він не їхній, неправда! Там, або довкола нього діялися діла старовини нашої... Так, це славно буде, якщо ми займемо з тобою київські кафедри. Багато можна буде наробити добра. А нове життя серед такого гарного краю! Там можна обновитися всіма силами. Але мене лякає, якщо це не здійсниться...".

Микола Гоголь добре розумів, за якими критеріями добиралися до новоутвореного університету викладацькі й професорські кадри. Тому й не був певний, чи вдасться йому з Максимовичем посісти там належні місця. Свої сумніви з приводу майбутніх призначень в університет він виклав у листі до друга:

> "Кажуть, що дуже багато призначено туди всяких німців, що також не дуже приємно. Хоч би для Святого Володимира побільше слов'ян. Треба буде старатися когось із відомих людей туди впхнути справді освічених і таких же чистих і добрих душею, як ми з тобою".

У Гоголя справді було велике бажання повернутися в Україну, влаштуватися на роботу саме в університет і саме тут віддатися сповна своєму новому захопленню, що народжувалося й розвивалося в його багатій і неспокійній душі, — українській історії, культурі, мові. Одне слово, служінню тому народові, з якого вийшов, життя якого добре знав, багату й самобутню душу якого любив.

Як і Максимович, Гоголь збирався проводити в Києві, поряд з викладацькою і науковою, ще й видавничу справу. Зважаючи на несподіваний успіх, який мала видана ще 1827 року в Москві збірка *"Малоросійські пісні"*, зібрана й упорядкована Максимовичем, письменник сподівався з допомогою однодумців організувати видання серії перлин української усної народної творчості — історичних, гайдамацьких, чу-

мацьких, обрядових дум та пісень, інших фольклорних творів. Почати ж цю справу хотів саме з перевидання Максимовичевої збірки. Про це — ще одна цитата з листа до нього від 12 березня 1834 року:

> "Пісні нам слід видати неодмінно в Києві. Об'єднавшись разом, ми таке втнемо видання, якого ще ніколи ні в кого не було. Весну й літо ми б славно відпочили, набрали матеріалів, а до осені б засіли працювати. Послухай, не кидай цієї справи!".

Проте обставини складалися так, що втілювати задумане разом друзям не судилося. Українець Максимович, більше відомий офіційній владі як учений-природознавець, поїхав до Києва сам. Українця Гоголя, відомого тій же владі як письменника з яскраво виявленою українською тематикою на початковому етапі його творчості, до Києва не пустили. У цьому — трагедія великого таланту великої особистості, яка, відчувши в собі чуття свого національного єства, прагнула повернутися до своїх витоків, але волею політичних обставин щоразу змушена була шукати прояву цього таланту на іншому національному ґрунті. І — аж до трагічної розв'язки — так його й не знайшла.

Провал спроби Шевченка як видавця

Не судилося М. Максимовичеві попрацювати на українській книговидавничій ниві ще з одним своїм побратимом за духом і долею — Тарасом Шевченком. Хоча на початку все складалося так добре й ніщо не віщувало такого швидкого наближення драми життя молодого Кобзаря.

Отже, йдеться про Тараса Шевченка як про потенційного співробітника друкарні-літографії імператорського університету Св. Володимира. Цей неординарний факт у біографії генія українського народу справді мав місце. Щоправда, з невідомих причин на нього мало звернули увагу як біографи поета, так і дослідники його творчості. Тому доцільно зупинитися на цьому детальніше.

27 листопада 1846 року, невдовзі після закінчення Імператорської академії мистецтв у Петербурзі, молодий Тарас Шевченко подає прохання на ім'я попечителя Київського

навчального округу О. Траскіна. Текст цього маловідомого документа варто навести повністю в перекладі українською мовою:

> "Його превосходительству пану попечителю Київського навчального округу, свити його імператорської величності генерал-майору Траскіну від художника Академії Тараса Григор'єва, сина Шевченка
>
> Прошеніє.
>
> Закінчивши курс навчання в Імператорській Академії мистецтв у класі професора історії Карла Брюллова і присвятивши себе переважно вивченню художньої сторони нашої вітчизни, я бажав би застосувати набуті мною в мистецтві погляди на освіту в цьому молодих людей за тими ж основами, які я засвоїв собі під керівництвом знаменитого мого вчителя. А тому осмілююсь ласкаво просити ваше превосходительство призначити мене на наявну вакансію вчителя малювання в університеті Св. Володимира, **де я, окрім викладання живопису, зобов'язуюся виконувати безплатно всі доручення начальства в частині літографування в наявному при університеті літографічному закладі** (виділення авт. — *М. Т.*). При цьому маю честь подати атестат Імператорської Академії художеств.
>
> *Художник Т. Шевченко*".

На цьому документі читаємо резолюцію п. Траскіна для виконавців: "Передати прохання це міністру разом з поданням Ради і відповіддю про Буяльського".

Через два тижні подібне прохання Шевченко надіслав до Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора Д. Бібікова, який своїм супровідним листом переслав цей документ на ім'я міністра освіти С. Уварова. У зверненні до генерал-губернатора Тарас Григорович просив дозволу на можливе суміщення посади вчителя малювання в університеті і співробітника Київської археографічної комісії, до складу якої він був офіційно зарахований ще в грудні 1845 року.

Справа про призначення Т. Шевченка учителем малювання в Київський університет розглядалася довго — майже три місяці. Це пояснюється тим, що на зазначену вакантну посаду претендували, окрім Шевченка, ще кілька кандидатів — академік Й. Габерцеттель з Лондона, художники П. Шлейфер (з рекомендацією ректора Академії мистецтв) і Н. Буяльський. Знаменно, що після ретельного вивчення

всіх документів, поданих кандидатами, міністерство освіти зробило свій вибір на Шевченкові. І це при тому, що незадовго до звернення поета з цього питання до попечителя Київського навчального округу Рада Київського університету схилялася до призначення Шлейфера.

З професійної точки зору переваги Т. Шевченка були очевидні. Адже він вважався одним з кращих учнів самого К. Брюллова — незаперечного на той час малярського авторитету в Росії і за кордоном.

Отож, справа, здавалося, вирішувалася якнайкраще. Підписане 21 лютого 1847 року міністром народної освіти розпорядження про призначення Тараса Шевченка на посаду вчителя малювання Київського університету надійшло до канцелярії попечителя Київського навчального округу 2 березня. В цей час поет, не відаючи ще про таке важливе для його подальшої долі рішення, працював у Седневі, готуючи перевидання свого "Кобзаря". 4 квітня він виїздить до Києва, де на лівому березі Дніпра, нічого не підозрюючи, він потрапляє прямо до рук жандармів. Про викриття Кирило-Мефодіївського братства й арешт його як одного з ініціаторів цієї організації Шевченко довідується вже у слідчій камері.

Так драматично закінчилася тільки-но розпочата захоплююча й багатообіцяюча сторінка життя Тараса Шевченка, пов'язана з його викладацькою роботою в омріяному ним Київському університеті. І звичайно ж, на цій сторінці немало могло б бути епізодів, пов'язаних із його співпрацею з університетською літографією і друкарнею. Адже саме в той час там друкувалися праці Київської археографічної комісії, співробітником якої він був і за завданнями якої побував у багатьох куточках України. Побачене й пережите художником під час тих поїздок виливалося у хвилюючі сюжети офортів з історичного минулого України. І то були не просто пейзажі, картинки народного побуту. У тих малюнках втілювалася жива душа України, її нещаслива доля і її нездоланна ніким мрія про волю.

Безумовно, працюючи в університеті й маючи нахил до літографського мистецтва, Шевченко з великим задоволенням ілюстрував би книги університетської друкарні своїми літографіями. Якими привабливими і якими "українськими" були б ті наукові видання!..

Та — не судилося. Як і у випадку з Миколою Гоголем, через політичні обставини, викликані багаторічним поневоленням України сильнішою Росією, Тарас Шевченко не зміг проявити свого Богом даного таланту на рідній землі, для свого народу. Як не зміг зреалізувати до кінця свої великі видавничі наміри без допомоги побратимів за духом і Михайло Максимович. Хоча за всіляких обставин, незважаючи на постійні перешкоди, постійно прагнув цього.

Студенти і видавнича справа

Не знайшовши серед колективу побратимів за духом і устремліннями, М. Максимович прагнув відшукати їх у студентському середовищі. У ґрунтовній "*Истории университета Св. Владимира*" ординарного професора Віталія Шульгіна (видана в Петербурзі 1860 року) натякається на "українізаційну роботу" ректора серед студентів:

> "Професор Максимович постійно викладав студентам обох факультетів історію російської словесності за своїми записками, які склав на основі самих пам'ятників вітчизняної словесності. З особливою любов'ю зупинявся Максимович на творах великоруської і південноруської народної поезії і на "Слові о полку Ігоревім". Окрім того, три чи півтори години на тиждень він використовував для розгляду творів студентів на задані чи ним самим запропоновані теми.... Він захоплював молодь університетську... Він умів передавати слухачам любов до прекрасного і діяти на естетичний розвиток молодих людей. В цьому й полягає велика заслуга Максимовича для молодого університету".

Пряміше й однозначніше про цей напрямок діяльності Максимовича сказано в спогадах В. Піскорського. Серед рукописів, які зберігалися в бібліотеці університету, він виявив значну кількість творів студентів філософського та юридичного факультетів (більше 70), що писалися під час згадуваних В. Шульгіним занять з Максимовичем — у період від 1834 по 1839 рік — часу тимчасового закриття університету за вказівкою царя через студентські заворушення. (Ці твори були передані до рукописного відділу університетської бібліотеки самим М. Максимовичем незадовго до його смерті).

"Окремі студентські роботи, — стверджує В. Піскорський, — виявляють сильний інтерес до вивчення минулого Малоросії, проникнуті глибокими симпатіями до народу і традицій України, вираженими в народних малоросійських думах і піснях. У цьому відношенні, як і в багатьох інших, не можна не визнати впливу М. О. Максимовича, який, будучи, як відомо, глибоким знавцем місцевих старожитностей і пристрасним збирачем народних пісень, умів навіювати свої симпатії і своїм учням".

Нині достеменно відомо, що саме ці твори хотів опублікувати Максимович окремою книгою в друкарні. Твори, які були, по суті, предтечею Шевченкового "Кобзаря", народжені в стінах червоного корпусу університету документи Кирило-Мефодіївського братства, інші художні й наукові розвідки українських письменників і вчених з бодай найменшим натяком на українську національну ідею, які згодом жорстоко й несправедливо стали заборонятися цензурою й знищуватися поліційним режимом, про що йтиметься в наступному розділі.

І це при тому, що далеко не всім в університеті — як серед викладачів, так і студентів — подобалося захоплення ректора українською темою, його спонукання до зацікавлення нею молодої зміни.

Що ж до видання творів самих студентів окремими книжками в друкарні університету, то на той час, не без ініціативи ректора Максимовича, це ставало доброю традицією. Для прикладу, в листуванні друкарні з адміністрацією Ніжинського ліцею кн. Безбородька є ціла справа щодо видання окремою книгою дослідження студента цього ліцею Костянтина Трощини "Історія розвитку держави в Росії від часів великого князя Іоанна III до наших днів". Рукопис був удостоєний золотої медалі і, за рішенням керівництва ліцею, поданий до видання в друкарні Київського університету накладом сто примірників, за що ліцей заплатив друкарні 156 рублів 49 копійок.

Видання власних творів і альманахів "київського" періоду

Однією з перших солідних за обсягом і змістом книжок, що побачила світ в університетській друкарні, стало дослідження М. Максимовича "*Звідки йде руська земля. За переказом Несторової повісті та за інши-*

ми старовинними писаннями руськими" (1837). Це була перша смілива спроба автора відійти від офіційної концепції історії Росії, за якою все, що відбувалося на київських землях в докняжу і княжу епохи, вважалося російським, й відважитися нагадати про право українців на свою власну історію.

"*Історія стародавньої руської словесності*" (1839) — ще одна неординарна і досить смілива на той час праця Михайла Максимовича, видана друкарнею університету Св. Володимира. Ухвалена одноголосно Радою університету на засіданні 18 жовтня 1839 року, ця книга згодом мала дві діаметрально протилежні оцінки російської критики.

Цікаво, що кошти на видання цієї, як і попередньої, книги в друкарні університету колишній його ректор мусив шукати сам.

До видання в університетській друкарні готувався ще один твір Михайла Олександровича — "*Сказання про Коліївщину*". Це чи не найемоційніша наукова розвідка ученого, у якій правдиво відтворено одну з найтрагічніших сторінок української історії. Саме за чітку авторську позицію, яка проявилася у виправданні народного повстання, і в детальному змалюванні його жертв, праця була заборонена царською цензурою. З приводу цієї заборони автор змушений був навіть писати пояснення міністру освіти С. Уварову, який також визнав цей твір "недоречним".

Паралельно з виданням у друкарні університету Св. Володимира цілого ряду своїх праць М. Максимович прагнув започаткувати випуск різних за характером і адресністю періодичних друкованих органів. Так, одразу після заснування друкарні він запалюється ідеєю заснувати науковий журнал "*Ученые записки*", розробляє його програму, організовує звернення до відповідних інстанцій, обґрунтовуючи необхідність такого видання. Одночасно в нього визріває задум видавати загальнодоступний популярний журнал "*Киевские новости*". Однак цей задум залишився, на жаль, нереалізованим. Від найвищої державної канцелярії з Петербурга надійшло дві негативні відповіді: "Записки" визнавалося видавати недоцільним через "недостатність матеріальних і духовних сил"; журнал, на думку царя, також видавати в Києві передчасно, бо ... "їх в Росії й так багато і немає необхідності видавати ще".

Такі дві відмови не пригасили видавничого запалу М. Максимовича. Переконавшись у неможливості домогтися заснування при Київському університеті періодичних видань, він обирає легший у бюрократичному плані варіант — створення альманахів. І це йому вдається.

Своєму новому альманахові (попередній — "Денница" — він видавав у Москві) М. Максимович дає назву *"Кіевлянинъ"*. Перший його випуск вийшов з друкарні 1840 року. У зверненні до читача "Від видавця" було чітко й однозначно проголошене програмне кредо видавця: "Дослідження і приведення в належну відомість усього, що відноситься до буття Києва і Південної Русі — Київської і Галицької — складає особливу і власну ціль мого "Кіевлянина".

Зміст альманаху мали визначати два головні тематичні напрями:

- публікації власне літературні у віршах і прозі;

Титульна сторінка альманаху "Кіевлянинъ"

- публікації наукового змісту, постійним предметом розгляду яких буде Київ та його околиці зі всією Південною Руссю.

Як і "Денницы", "Кіевлянина" вийшло всього лише три випуски (1840, 1841, 1850). Але якими насиченими вони були за змістом! Значна частина публікацій належала перу самого видавця. Тут вперше побачили світ історичні розвідки М. Максимовича, присвячені маловідомим сторінкам української історії — "Острожська старовина", "Про надмогильні плити в Печерському монастирі", "Спомини про міста Пересопницю і Джубрівці", "Сказання про гетьмана Сагайдачного".

У третій книзі "Кіевлянина" подана і "Книжкова старовина південноруська" — маловідоме досі дослідження М. Максимовича, де він виклав свою власну версію історії українського книговидання.

Немало цікавих публікацій цього випуску "Кіевляенина" на українську тематику є й інших авторів, зокрема, П. Куліша, Є. Гребінки, О. Подолинського.

Характерною особливістю випусків цього альманаху є те, що вони широко ілюстровані. Збережені історією сторінки донесли до нас майстерно виконані невідомими художниками портрети Петра Сагайдачного, княгині Ольги, святих Володимира, Бориса і Гліба, Феодосія Печерського, заголовні листи унікальних видань печерського друку — "Імнології", "Віршів на жалостний погреб...", літографії із зображенням герба Війська Запорозького, видів Чернігова, Перемишля, Глухова, Батурина... Зважаючи на тогочасні можливості друкарень, спроби видавців "оживити" кожен випуск альманаху, посилити його виражальні засоби не можуть не викликати захоплення.

Свою прихильність до України, щире прагнення більше й правдивіше розповісти про її славну історію, викликати в колах читаючої інтелігенції інтерес до забутих національних героїв Максимович засвідчив і в своїй третій спробі забезпечити систематизоване видання ще одного своєрідного українознавчого альманаху — *"Украинець"* (вийшло дві книги: 1859 року — у Москві, 1864 — у Києві).

Показово: перший випуск альманаху з такою назвою з'явився після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, а дру-

Титульна сторінка альманаху "Украинецъ"

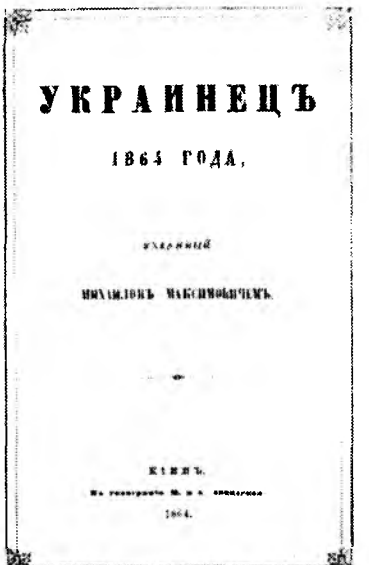
УКРАИНЕЦЪ

1864 ГОДА,

МИХАИЛОМЪ МАКСИМОВИЧЕМЪ.

КІЕВЪ.

1864.

гий — після запровадження по всій Російській імперії антиукраїнського Валуєвського циркуляру, який поставив існування українського друкованого слова поза законом. З боку видавця і редактора Михайла Максимовича це був мужній громадянський вчинок.

Київський випуск "Украинца" 1864 року виходив у світ з університетської друкарні. За змістом він виявився більш "українським", ніж попередній. І значною мірою — завдяки тематиці публікацій самого Максимовича. Тут уміщені його дослідження "Дещо про землю Київську", "Замітка про землю Волинську", "Про литовського гетьмана князя Костянтина Острозького", "Сказання про Межигірський монастир", "Три пісні 1863 року".

Цього разу, після виходу Валуєвського циркуляру і другого масованого урядового наступу на все українське, Максимовичу тим більше не вдалося уникнути чергових неприємностей. Ще з першого випуску "Кіевлянина" цензура зняла його "Сказання про Коліївщину" (до речі, цей твір за життя автора так і не був опублікований). А згодом і на "Украинца" посипалися критичні стріли, передусім зі сторінок російської журнальної періодики. Особливу нетерпимість виявили "Московские ведомости". І слід віддати належне толерантності й дипломатичності Максимовича, який, втягнувшись у безрезультатну полеміку, давав гідні відповіді в цьому журналі нападникам-опонентам.

Стосунки з друкарнею

В архівній справі віднайдено ще один цікавий документ, який містить свідчення про стосунки Максимовича як автора і редактора з друкарнею і про ціни, що склалися тоді за послуги друку:

> "1840 року 13 дня грудня друкарня університету Св. Володимира, ґрунтуючись на білеті, виданому від київського цензурного комітету 29 листопада 1840 року за номером 91, зобов'язалася надрукувати книгу "Кіевлянинъ", ч. 2, згідно з побажанням п. Максимовича, шрифтом міттель, формат книги у 8 в 600 примірників — на папері, доставленому від видавця, 18 стопах; а коли не буде достатньо цієї кількості, то з дозволу університетського начальства, на папері друкарні, з оплатою друкарні: за стопу паперу — 3 р. 11 коп.; за набір листа — 3 р. 71 коп.; за друк — 2 р. 57 коп.; за друк обгортки 600 прим. — 6 р. 65 коп. 2 січня Максимович ще доставив від себе 10 стоп. 15 лютого друкування книги Максимовича закінчено".

Таким чином, від дня одержання рукопису до часу виготовлення готового накладу пройшло трохи більше двох місяців. "Кіевлянинъ" друкувався на папері, доставленому в друкарню самим Максимовичем, і за друк цього альманаху він мусив доплатити 16 рублів 4 копійки.

Правопис Максимовича в історії видавничої справи

В історію українського друкарства Михайло Максимович увійшов не лише як досвідчений і небайдужий до цієї справи видавець, вправний редактор (а редагував він, окрім "Памятников, изданных временной комиссией для разбора древних актов", ще й "Обозрение могил, валов и городищ в Киевской губернии" Фундуклея (1847), "Обозрение Киева в отношении с древностями" Крижанівського (1847), видані також у друкарні Київського університету), а й як автор власного варіанта українського правопису, яким певний час послуговувалася не лише друкарня Київського університету, а й інші книгодрукарі. І не лише в Києві.

Це маловідомий факт в історії не лише нашої мови, а й культури в цілому, на який першим з українських науковців звернув увагу Іван Огієнко у своєму дослідженні "Історія української літературної мови". Йдеться про ті славнозвісні, за словами Максимовича, "дашки" чи "французьку крівель-

ку" (кутик вістрям догори ^), які він запровадив над літерами **е, о, и**, коли їх треба було вимовляти як українське **і**.

Зазначена правописна система, яка дійшла з Києва аж до Галичини і протрималася там досить довго — до 1893 року (до часу запровадження в Галичині фонетичного правопису), як не дивно, була викликана не науковими, а суто друкарськими причинами. Читачеві, без сумніву, цікаво буде довідатися про ці причини в поясненні самого Максимовича:

> "Ще під час першого видання "Пісень" (1827 рік) спробував я ввести це **і** ("м'якесеньке"), але фактор університетської друкарні (Никофор Басалаєв) відмовив мені в бажаному значку за відсутністю його в друкарні і запропонував мені замінити його французькою крівелькою — так називав він *circonflexe*. Діватися не було куди; мені ж потрібні були й інші голосні букви з тим же значком, а у французькому шрифті були вони готові з крівелькою; і я, розміркувавши, що і в інших друкарнях зустрінуться ті ж труднощі, а французький шрифт є скрізь, відважився на зроблену мені пропозицію. Відтоді наше прадідівське гостре **і** живе в мене, приспівуючи, під французькою крівелькою, яку я перейменував на честь нашого слов'янського **паєрка,** що має майже такий же вигляд".

Отож, вимушені з технічних причин друку "дашки" над голосними літерами замість українського **і**, яких просто бракувало в друкарні Московського університету, непомітно "перекочували" в друкарню Київського університету і певний час вносили неминучі корективи в тогочасний український правопис.

Значення постаті Михайла Максимовича і як першого ректора, і як науковця, і як редактора та видавця для Київського університету сьогодні важко переоцінити. Мабуть, значною мірою саме завдяки першому ректорові Київський університет від самого початку його існування не став, як того хотів граф С. Уваров, твердинею монархізму та русифікації, а поступово й цілеспрямовано формувався як один з головних осередків українського руху. Саме під впливом цього вченого в Києві започатковувалася своя школа істориків київської, української орієнтації, проходив складний і тривалий процес "бродіння умів" у студентському середовищі. І як результат — усе більше викладачів і студентів цікавилися корінням української минувшини, що формувало на початку терпиме, а згодом і зацікавлене, прихильне ставлення до неї.

§ 4. Тематичний аспект наукового книговидання

Достовірність і переконливість, глибоке і всебічне опрацювання джерельної бази, чіткість і доступність викладу з одночасною присутністю небайдужого авторського "я" — ось характерні риси стилю Максимовича-автора і Максимовича-редактора, які згодом почали визначати відчутну частину видавничої продукції друкарні Київського університету. Ця теза є тим більше важливою, що від самого початку існування друкарні тут було сконцентровано видання практично всієї навчальної літератури для потреб не лише університету, а й усіх навчальних закладів Київського округу. І в цьому теж була одна з головних переваг університетських друкарень над іншими, що нерідко існували поруч.

Якими були ті перші навчальні книги, що готувалися університетськими друкарями на замовлення міністерства освіти для потреб цілого округу?

Підручники

Звертає на себе увагу той факт, що перший список із тринадцяти назв відкривають *підручники з релігієзнавчої тематики*. Їх три: "Исторические чтения из книг Ветхого и Нового Завета", "Четыре Евангелия из книг апостольских деяний", "Краткая священная история Церкви Ветхого и Нового Завета". Причому ці, так звані нормативні, підручники друкувалися, виходячи із специфіки округу, різними накладами, залежно від призначення: для гімназій, які мають класи Закону Божого римо-католицького віровизнання; для гімназій з грецькою мовою навчання; для гімназій без вивчення грецької мови та ін.

Другий блок — *підручники з прикладних наук*: "Руководство по арифметике", "Задачи по арифметике", "Вопросы по арифметике для экзаменатора", "Руководство по геометрии".

"Мовний" розділ відкривав "Русский Букварь". За ним ішли "Русская грамматика" Востокова, "Начальные основы латинского языка" Блюстіна, "Немецкая грамматика" Гаке, "Начальный курс французского языка" Сен-Жульєна.

Помітним був *творчий набуток професорів юридичного факультету*, праці яких вирізнялися добротним поліграфіч-

ним друком. У цьому ряду варто виділити двокнижну "Энциклопедию законоведения" професора Неволіна, монографію "О плате за убийство в древнерусском и славянском законодательствах" професора Іванішева та ін.

Всі підручники у перший рік їхнього випуску друкарнею університету мали наклад у середньому від трьох до п'яти тисяч примірників.

Замовні і службові видання

Поступово керівництво Київського навчального округу збільшує обсяги замовлень друкарні, урізноманітнює їх характер. На другому місці після підручників і навчальних посібників стояли *бланки дипломів і свідоцтв*: про закінчення навчального закладу, про присвоєння різноманітних учених звань, ступенів — від учителя до професора. Значний обсяг складали також замовлення канцелярії самого округу: щорічні звіти, програми й контрольні запитання для проведення перевідних і випускних випробувань.

Окрім значного масиву замовних видань в університетській друкарні від початку її діяльності видавалося немало *книг для потреб самого університету*, авторами яких були переважно тамтешні професори й викладачі. Варто бодай фрагментарно оглянути тематику тих творів, які відкривали першу книжкову полицю історії університетського книговидання.

Українознавчі видання

Як уже зазначалося, серед перших виданих книг були *твори з чітко визначеним українським "слідом"*. Цікаво, що подібна тематика аж до Валуєвського антиукраїнського цензурного циркуляру 1863 року, все ж продовжувалася, що надавало "обличчю" цієї друкарні своєрідності, виділяло її серед інших університетських друкарень Росії. З-поміж найпомітніших видань цього напряму — збірник дум (українською мовою) під назвою "Україна", упорядкований молодим учителем П. Кулішем, його ж прозова збірка "Михайло Чернишенко або Малоросія 80 років тому", збірка поетичних творів Л. Глібова, "Київський народний календар" на 1845

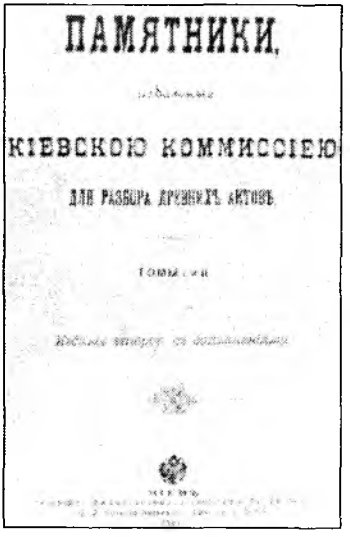
ПАМЯТНИКИ,

КІЕВСКОЮ КОММИССІЕЮ

ДЛЯ РАЗБОРА ДРЕВНИХЪ АКТОВЪ

Одне з кращих видань університетської друкарні — "Памятники, изданные Кіевскою комиссіею для разбора древних актов"

рік. Є також ряд невеликих за обсягом книжечок з українського життя маловідомих авторів як "Зелений барвінок України" Карпенка, "Повернення запорожців із Трапезунда" Гейнча (обидві — українською мовою), "Очерк Чернигова и его области в древнее и новое время" професора Домбровського.

Релігієзнавчі видання

Постійно видавалися *наукові й науково-популярні книги з історії релігії та церкви*: "Краткое содержание истории церкви" професора Скворцова, "Собрание рассуждений студентов Киевской духовной академии", "История Церкви ветхозаветной и история Церкви новозаветной" тощо.

Короткий огляд друкованої продукції цього періоду був би неповним, якщо не згадати кількатомний звід "Памятников", що готувалися до друку Тимчасовою комісією для розгляду стародавніх актів. Це видання, без перебільшення, можна назвати вершинним не лише в історії друкарні Київського університету, а й усього українського друкарства XIX століття.

Запитання і завдання для самоконтролю

Чому російський уряд заборонив друкувати книги Києво-Могилянській академії?

Хто з українських гетьманів прагнув заснувати друкарні при навчальних закладах?

Коротко охарактеризуйте проекти приватних осіб щодо започаткування видавничої справи в Київському університеті Св. Володимира напередодні його відкриття в 1834 році.

Чому університетська адміністрація не передала видавничу справу у приватні руки?

Яка подія стала поштовхом для відкриття друкарні в Київському університеті?

Хто були першими українськими друкарями?

Дайте свій коментар до змісту перших правил управління друкарнею.

Обґрунтуйте тезу про те, що друкарню Київського університету можна вважати правонаступницею львівських друкарень XV–XVI століть.

В чому полягала специфіка діяльності друкарні і літографії?

Чому М. Максимовичеві не вдалося залучити до видавничої справи в університеті М. Гоголя?

На яких умовах зараховувався на роботу в друкарню-літографію Київського університету Т. Шевченко? Чи вдалося йому зреалізувати задумане?

Якою є роль студентів у започаткуванні наукового книговидання?

Охарактеризуйте тематичну палітру наукових творів М. Максимовича та редагованих ним альманахів "київського" періоду.

Чим була викликана поява в українській видавничій справі правопису, названого пізніше "максимовичівка"? Де й до якого часу він був поширений?

Дайте стислу характеристику стилю Максимовича-редактора і Максимовича-видавця.

Окресліть тематичний діапазон університетського книговидання початкового періоду.

Рекомендована література до теми

Владимирский-Буданов М. История императорского университета Св. Владимира. — К., 1884. — 674 с.

Журба О. Київська археографічна комісія: 1843–1921. — К.: Наукова думка, 1993. — 280 с.

Зелінська Н. Наукове книговидання в Україні: історія та сучасний стан / Навч. посібник. — Львів: Світ, 2002. — 268 с.

Иконников В. Университетская типография // В кн.: Исторические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета Св. Владимира (1834–1884). — К., 1884. — С. 348–355.

Максимович М. "Киев явился градом великим": вибрані українознавчі праці. — К.: Либідь, 1994. — 464 с.

Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX веках. Т. 1. — СПб., 1910 — С. 310–428.

Пятидесятилетие императорского университета Св. Владимира: 1834–1884: Речь, произнесенная на юбилейном акте университета ордин. проф. М. Ф. Владимирским-Будановым. — К., 1884.

Пискорский В. Из прошых лет Киевского университета. — К., 1894. — 48 с.

Тимошик М. Її величність — книга. Історія видавничої справи Київського університету. 1834–1999: Монографія / Передмова В. В. Скопенка. — К.: Наша культура і наука, 1999. — 308 с.

Тимошик М. "Университетские известия" (1861–1919): тип видання, структура, проблематика // Наукові записки Інституту журналістики. — 2001. — № 3. — С. 31–37.

Ходецкий С. Две записки об университетской типографии // Университетские известия. — 1973. — № 7. — С. 2–58.

Шульгин В. История университета Св. Владимира. — СПб., 1860. — 360 с.

Тема 9

ВИДАВНИЧА СПРАВА В УМОВАХ ЦЕНЗУРНИХ ОБМЕЖЕНЬ І ЗАБОРОН УКРАЇНСЬКОГО ДРУКОВАНОГО СЛОВА (XVIII — початок XX століття)

- Причини виникнення цензури в Росії і специфіка її застосування до українського друку
- Основні антиукраїнські цензурні циркуляри та їх вплив на друкарство
- Цензура видавничої справи як чинник заборони українства

§ 1. Причини виникнення цензури в Росії і специфіка її застосування до українського друку

Принципові відмінності розвитку раннього друкарства в Україні і Росії

Цензура, в широкому розумінні слова, означає нагляд за друком з метою попередження шкідливих, з точки зору уряду, друкованих творів. У вужчому значенні цього поняття маються на увазі заклади, яким спеціально доручено такий нагляд.

Причиною запровадження з боку уряду такого нагляду за друком книжок у Російській імперії стала... діяльність друкарень в Україні. Справа в тому, що одна-єдина друкарня, що виникла в Москві за Івана Грозного й існувала до кінця XVII століття, була на утриманні самої влади, виконувала лише її замовлення. Отож, ніякої потреби в цензурі тоді не було.

В інших умовах розвивалася ця справа в Україні. Українські гетьмани своїми універсалами віддавна забезпечували на підпорядкованих ним територіях волю друку. Так, в одному з пунктів Гадяцької угоди, підписаної Іваном Виговським з поляками, спеціально гарантувалася воля і незалежність українських друкарень: "Колегії, школи й друкарні, скільки їх буде потрібно, вільно засновувати, вільно науками займатися і друкувати різні книжки".

Початок цензури українських друків

Першу спробу поставити діяльність Чернігівської і Києво-Печерської друкарень, які ніколи не залежали від будь-яких урядових чинників, під свій контроль здійснив цар Олексій Михайлович. Справу довершив Петро І, який відомим указом від 5 жовтня 1720 року підпорядкував усі вільні друкарні в Україні цензурі духовної колегії і заборонив друкування в Києві і Чернігові книг, "не согласных с российскими печатми", тобто, тогочасною українською мовою.

У загальній формі цей указ був повторений 1721 року. Остаточно діяльність вільних друкарень заборонила 1796 року

Катерина II. За її вказівкою всі друкарні в Україні були опечатані. Згідно з її розпорядженням, засновувалася особлива цензура з однієї духовної і двох світських осіб, у столицях — за віданням сенату, в інших місцях — за наглядом губернських начальств.

Таким чином, було покладено початок цензури як цілком самостійного відомства, на яке покладалися обов'язки дозволяти чи забороняти книги.

Посилення каральних функцій цензури

Чергове удосконалення цензурного законодавства Росії у напрямку посилення його не лише контрольної, а й каральної функцій припадає на першу чверть XIX століття. Після бунту декабристів у новому статуті про цензуру від 15 липня 1826 року відчувається прагнення влади не лише обмежувати й гальмувати розвиток громадської думки, а й спрямовувати її у потрібне русло. Відповідно до статуту 1828 року, вища цензурна інстанція — Головне управління цензури — було підпорядковане міністерству народної освіти. Цьому управлінню підлягали створені цензурні комітети в університетських містах Рига, Вільна, Київ, Одеса, Тифліс. Цензори там працювали під безпосереднім керівництвом попечителів навчальних округів. До їхніх обов'язків входило здійснення цензури друкованої продукції не лише тієї, що з'являлася в світ у межах округу, а й яка надходила з-за кордону.

Ще жорсткішими були зміни до цього статусу, прийняті невдовзі після революційних подій у Франції 1830 року.

З 1832 року для заснування будь-яких видань потрібен уже був "височайший" дозвіл царя. Право утримувати друкарні чи керувати ними надавалося лише людям, перевіреним поліційними органами і наперед благонадійним з політичної точки зору.

Так звана епоха цензурного терору посилилася із заснуванням 2 квітня 1848 року спеціального комітету "для вищого нагляду в моральному і політичному плані за духом і спрямованістю книгодрукування".

Специфіка застосування цензурного законодавства Росії до українського друку

Волею історичних обставин складалося так, що в цензурному відношенні Україна, як одна з "окраїн" імперії, була значно в гіршому становищі, ніж, скажімо, Польща чи Фінляндія. Бо саме для України застосовувалися, окрім загальних для всієї імперії цензурних правил, ще й додаткові. Суть їх зводилася до того, аби "в українських книгах, де трактується про народність і мову українську, українці не давали переваги любові до своєї малої батьківщини перед любов'ю до "отечества". Ці додаткові правила особливо стали посилюватися після першої хвилі відродження слов'янських народностей, а надто ж — після появи одухотвореної Шевченкової музи, яка нагадала "малоросам" про їхню справжню Батьківщину, їхню колишню славу й принижувану століттями національну гідність.

Метою саме тих специфічних цензурних заборон українського друкованого слова й була повна асиміляція українського народу, знищення елементів, які становлять національне буття цього народу, головним чином, мови, літератури, культури в цілому.

До відкриття в Києві університету дозвіл на друк будь-якої книги видавався лише з Петербурга.

8 лютого 1838 року було прийнято рішення про відкриття Комітету внутрішньої цензури в Києві. Цей підрозділ протягом багатьох років діяв при університеті Св. Володимира і "обслуговував" практично всі друкарні, що входили до Київського навчального округу.

Порядок проходження рукопису був таким. Після його вивчення цензором, якщо зауважень не виявлено, на звороті заголовного аркуша ставилася печатка такого змісту "Друк дозволяється з тим, щоб після віддрукування були доставлені в цензурний комітет три примірники". На заголовному аркуші книги видавець зобов'язаний був зазначити найголовніші дані: рік, місце друку, назва друкарні, а на звороті — повідомлення про дозвіл цензора. Після виготовлення накладу два примірники книги подавалися знову до цензурного комітету з рукописом для детальної звірки їх і можливого відхилення від затвердженого оригіналу. І лише потім

давався "дозвільний квиток" на вивезення книги для продажу чи замовникові.

Будь-який рукопис, заборонений цензурою, зберігався у цьому комітеті. Кожне нове перевидання книги, вже раніше затверджене, заново подавалося туди в рукописі для одержання нового дозволу. За друкування недозволеної цензурою книги, якщо вона й не мала ніяких протизаконних нюансів з цензурного боку, власник приватної друкарні чи керівник друкарні казенної негайно передавався до суду. Міра провини збільшувалася, якщо в надрукованій таким чином книзі справді були абзаци чи речення, які входили в якісь бодай найменші суперечності з правилами цензури.

Українські видання до викриття *Кирило-*Мефодіївського братства

На 1798 рік припадає вихід книги, якій судилося стати живим "указуючим перстом" на тернистому шляху поступу української історії. Що ж до вітчизняної видавничої справи, то це видання відкрило нову добу в її історії. **Початок цієї доби пов'язаний з переходом друкарень на складання текстів народною мовою, що стала незабаром основою української літературної мови, а отже, потребою в складальниках, не кажучи вже про редакторів і коректорів, які б володіли цією мовою.**

Ось що сказав про цю подію видатний діяч національного відродження письменник і учений Сергій Єфремов:

> "Того року прилетіла перша ластівка українського національного відродження — невелика книжка, од якої не тільки початок нового українського письменства рахуємо, а й новий етап визначаємо в історії українського народу. Вона, та книжечка, завершила собою попередню еволюцію національного життя на Україні й стала вихідним пунктом для дальшої, закристалізувавши в художній формі минуле, і з неї в українському письменстві починається той потужний дух с *відомого демократизму й людяності*, боротьби за право людини й нації, простування до добра і волі, який озивався й раніше, але з цього часу зробився все домінуючою нотою в нашому письменстві".

Назва книги — "Енеїда" Івана Котляревського.

Вихід у світ цієї книги далеко поза межами України — в Петербурзі — має свою цікаву історію. Як відомо, свій не-

закінчений твір автор охоче давав читати знайомим і ті, захоплюючись новинкою, переписували її один в одного. Один з таких рукописних списків потрапив до рук заможної і освіченої людини, українця з Конотопа, який займався у Петербурзі видавничою діяльністю. Ім'я цього добродія — М. Парпура. На його кошти з друкарні медичної колегії і виходить 1798 року книга з такою назвою: *"Энеида на малороссийскій язык перелицьованная И. Котляревским. Иждивением М. Парпуры"*. На окремій сторінці — посвята: "Любителям малороссійскаго слова усерднейше посвящается". А рівно через десять років в тому ж таки Петербурзі з'являється друком ще одне видання "Енеїди", здійснене І. Глазуновим.

І перше, і друге видання, як з'ясувалося, виходили без відома автора. В них було допущено немало помилок, перекручень текстів і пропусків, про що з гіркотою й образою сам автор інформує читачів в "Уведомлениии" до третього видання твору, який побачив світ 1809 року з дещо зміненою назвою — *"Вергилиева Энеида на малороссійский язык переложенная И. Котляревским. Вновь исправленная и дополненная противу прежних изданий"*.

Серед найпомітніших видань цього періоду – *"Грамматика малороссійскаго нарѣчія"* О. Павловського (1818), *"Опыт собранія старинных малороссійских песней"* М. Цертелєва (1819), *"Кобзар"* Т. Шевченка" (1840) — ці видання здійснені в Санкт-Петербурзі, *"Малороссиские песни"* (1827) зібрані й видані М. Максимовичем у Москві.

Перші видання українських книг на українських

ГРАММАТИКА

МАЛОРОССІЙСКАГО НАРѢЧІЯ,

ИЛИ

Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдаливщихъ Малороссійское нарѣчіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмѣту замѣчаніями и сочиненіями.

Сочин. Ал. Павловскій.

Ego pro sententia mea hoc censeo.—Pedibus in hanc sententiam itum sit!—*Senec. Apokolokint.*

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ.
Въ типографіи В. Плавильщикова,
1818 года.

"Грамматика малороссійскаго нарѣчія" О. Павловського. 1818

землях були здійснені 1831 року в університетській друкарні у Харкові. Таким першодруком став *"Украинскій альманах"*. "Найурожайнішим" був 1834 рік: ця ж друкарня видала п'ять видань — повісті Г. Квітки-Основ'яненка, *"Запорозька старина"* І. Срезневського, *"Українські народні пісні"* М. Максимовича, збірка українських прислів'їв і приказок, казка *"Маруся"* невідомого автора.

Усього ж, за даними "Енциклопедії українознознавста", в період від 1798 до 1840 року на території Російської імперії було видано 44 книги українською мовою, з них лише сім готувалося в друкарнях, розміщених на території України, переважно у Харкові.

Цензурний терор після "справи братчиків"

Після оголошення вироку суду щодо найактивніших членів братства 30 травня 1847 року, за яким найжорстокішої кари зазнав Тарас Шевченко (десять років солдатчини із забороною писати й малювати), 19 червня міністр внутрішніх справ граф Перковський своїм циркуляром надіслав у губернські центри таку "видавничу" інформацію:

"Надруковані твори Шевченка — "Кобзар", Куліша — "Повість про український народ", "Україна" і "Михайло Чернишенко", Костомарова — "Українські балади" і "Вітка" — заборонені і вилучені з продажу. Міністром народної освіти наказано по цензурному відомству про заборону надалі передруку цих творів новим виданням".

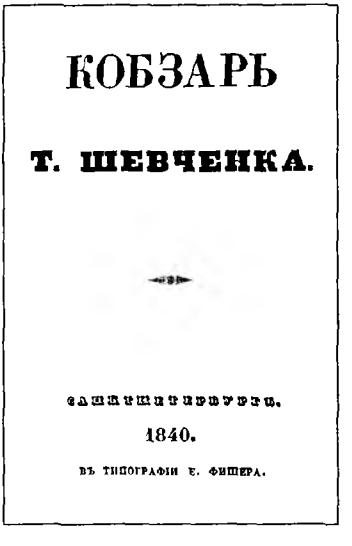
КОБЗАРЬ

Т. ШЕВЧЕНКА.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

1840.

ВЪ ТИПОГРАФІИ Е. ФИШЕРА.

Перше видання Шевченкового "Кобзаря". 1840

Таке розпорядження міністра внутрішніх справ наробило справжнього переполоху в цензурному відомстві. Почали з'ясовувати, в яких друкарнях видавалися ці твори. Виявилося, що до їх появи причетні Петербург, Харків і Київ. "Українські балади" та "Вітку" під літературним псевдонімом М. Костомарова Ієремія Галка благословила в світ друкарня Харківського університету відповідно ще 1839 і 1840 року. На звороті обох книг зазначені прізвища цензорів, які дозволяли їх випустити, — І. Снєгірьов та М. Каченовський. "Кобзар" Тараса Шевченка (обсягом до 114 сторінок) видавався в приватній друкарні Е. Фішера в Петербурзі 1840 року з дозволу цензора П. Корсакова. А з творами П. Куліша (всі три виходили окремими виданнями у1843–1846 роках) "попалася" друкарня Київського університету.

Зазначені твори на багато років уперед відкривали все нові й нові списки заборонених українських видань, складених цензорами, які після цього випадку ставали до рукописів українських авторів дедалі прискіпливішими.

Судовий процес над "братчиками" став своєрідним сигналом для уже неприхованого наступу царського уряду на український рух як сепаратистський і, за словами Сергія Єфремова, також і "колективним засудженням української книги як такої".

Чим далі, починаються все більші причіпки цензури до української тематики в наукових книгах. Для прикладу, драматична видавнича доля випала на *Літопис Григорія Грабянки*. Цензор Мацкевич, до якого потрапив рукопис на затвердження у 1853 році, побачив у ньому немало місць,

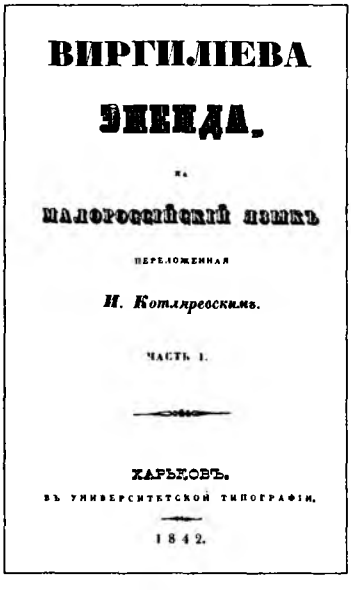
ВИРГИЛІЕВА
ЭНЕИДА,
на
МАЛОРОССІЙСКІЙ ЯЗЫКЪ
переложенная
И. Котляревскимъ.
ЧАСТЬ I.
ХАРЬКОВЪ.
ВЪ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ТИПОГРАФІИ.
1842.

"Енеїда" Івана Котляревського у виконанні друкарів Харківського університету. 1842

де вчувалася йому велика пристрасть і пієтет автора до української національності. Незважаючи на наполягання керівництва Тимчасової комісії для розгляду стародавніх актів, яка готувала цей літопис до видання в дукарні Київського університету, залишити весь текст без змін, оскільки це історичний документ, а не твір сучасного автора, "Літопис Грабянки" все ж вийшов з цензурними купюрами.

Справа Каленика Шейковського

Магістр університету Св. Володимира Каленик Шейковський наприкінці 50-х років підготував рукопис словника української мови, який він з відомих причин назвав *"Опыт южнорусского словаря"*, і подав його до університетської друкарні. У часописі "Основа" (число 12 за 1861 рік) вже було вмішене повідомлення про умови передплати майбутнього словника. А з цензурного комітету одержано дозвіл на друкування цієї книги, але вже з іншою назвою — "Малороссийский лексикон".

Все йшло добре до написання автором передмови до свого словника під заголовком "Декілька слів про южноруський народ і особливо про його мову". Здібний і перспективний молодий учений у своєму публіцистичному вступі до словника насмілився сказати читачеві своєї майбутньої книги правду про долю українського народу, про становище України і її мови, про сумну роль у цій долі Польщі й Росії. Безперечно, тут виявилася особливо доречною пильність цензора О. Лазова. Окремі витяги з розгромного вироку цензора цьому творові варто процитувати:

> "Після розгляду цього рукопису виявилося, що в ньому лише останні 10 сторінок зайняті міркуваннями про правопис південноруської мови; вся ж інша його частина складається з думок автора про велике значення і завдання південноросійського народу і про пригнічене його становище між Росією і Польщею, або, як він висловлюється, між Сціллою і Харібдою. Вся вона проникнута неприязню до Росії і написана в дусі малоросійських тенденцій, а тому я вважаю її такою, яку слід заборонити. Ось приклади.
>
> Після роздратованої розповіді про зазіхання поляків на малоросійську народність автор говорить на стор. 10-й: те, що ми бачили в польській літературі і її уявленнях щодо малоросійського народу, бачимо і в російській літературі. Вся відмінність полягає лише в тому, що тут прямо стараються принизити південнорусь-

> кий народ, поселити до нього і до його мови зневагу, не вивчивши ні народу, ні мови і навіть нічого не зробивши для вивчення його".

Слова молодого вченого Каленика Шейковського щодо ставлення значної частини російського суспільства до України і української мови і через більш ніж сто сорок років є, на превеликий жаль, актуальними. Але тоді вони виявилися особливо антидержавними. Вже майже набраний у друкарні рукопис було заборонено 9 лютого 1862 року на спеціальному засідання цензурного комітету під проводом барона А. Ніколаї.

До речі, прізвище талановитого випускника Київського університету, який так і не зміг стати викладачем цього закладу, К. Шейковського через чотирнадцять років після цієї історії знову зустрінеться в заборонницьких цензурних документах. Цього разу у справі виходу його книги *"Будівля світу"*, що побачила світ накладом 420 примірників далеко від Києва — аж у білоруському Бобруйську. 5 лютого 1876 року на неї був накладений арешт прямо на складі в друкарні. Після подання цензора П. Небольського міністр внутрішніх справ А. Тімашев вважав за потрібне інформувати про цю надзвичайну подію сам Кабінет міністрів. У його рапорті від 2 квітня зазначається:

> "...Означена брошура, судячи з того малоросійського наріччя, на якому вона написана, призначена для простого народу півдня і південно-західного краю, тобто саме для тих місцевостей імперії, де за особливими політичними умовами українофільські спроби можуть принести ще більше шкоди, ніж у корінних малоросійських губерніях".

Це — лише один із сотень, тисяч прикладів того, які таланти, які думки і настрої, задушені антиукраїнською цензурою, мала краща частина українського громадянства.

Українські граматики — російським алфавітом

У контексті розгляду ситуації з українським книговиданням наприкінці 50-х — початку 60-х років XIX століття варто загострити увагу на одній обставині. Апологети "єдіної і нєдєлімої" імперії, які ще й сьогодні трапляються в середовищі науковців, у своїх аргументах щодо захисту чи, принаймні, ви-

"Букварь южнорусскій"
Тараса Шевченка. 1841

БУКВАРЬ
ЮЖНОРУССКІЙ.
1861 року.

правдання політики царського уряду в національному питанні часом заявляють, що ніхто насильно українську мову ніколи не забороняв, що заборонялися лише окремі твори окремих авторів, які могли розхитати підвалини імперії, на що, мовляв, її провідники мали безперечне право.

Безумовно, лукавлять такі науковці, не бажаючи ознайомитися із десятками, сотнями гласних і негласних документів, які ще й сьогодні чекають на свого першого читача в архівах колишніх цензурних управлінь і на які в цьому розділі ще робитимуться посилання. Взяти для прикладу хоча б ось такий документ. 24 травня 1858 року на адресу Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора з грифом "таємно" надійшов з Петербурга, з Третього відділу Міністерства внутрішніх справ пакет такого змісту:

> "У Санкт-Петербурзі в 1857 році на молоросійській мові вийшла книга під заголовком "Граматика". Уклінно прошу Вас розпорядиться, аби всі книгопродавці у ввірених Вам губерніях зобов'язані були підписками не тримати в себе цієї книги для продажу. Якби в когось із них була ця книга, то розпорядіться опечатати всі примірники печатками і в такому виді чекати особливого розпорядження".

Отже, цього разу йшлося не про історію України чи публіцистичну передмову до словника Шейковського про долю української мови, а всього лиш про її граматику, яку немало людей хотіли вивчати. Детальніше знайомство з цією справою показало, що з депешею до Києва петербурзькі цензори запізнилися. Цих книг справді надійшло немало до київських книжкових магазинів і вони майже всі встигли розійти-

Сюжет на козацьку тематику в "Українській абетці" Миколи Гатцука. 1861

ся. Так, з наявних 500 примірників у книгопродавця Дейкуна вдалося вилучити лише 44, в іншому магазині всі доставлені 33 книги були вже реалізовані. Поліції нічого не залишалося, *як збирати у власників магазинів* свідчення про тих, хто конкретно купував ці книги.

Дійшло до того, що почали заборонятися окремі букви з української абетки. "Малоросійською мовою" дозволялося читати, але лише в російській інтерпретації. Красномовне підтвердження цьому — циркулярний лист міністерства освіти на адресу Київського цензурного комітету. Ось витяг з нього:

> "Головне управління цензури визначило: "...Постановити правилом, аби твори на малоросійському *наріччі, писані власне для* поширення їх між простим народом, друкувалися не інакше, як російськими буквами...".

Подібних циркулярів лише по цензурному відомству вийшло на початок 60-х років особливо багато. Таким чином, готувався ґрунт для заборони вже на державному рівні мови багатомільйонного народу. Місію цю взяв на себе 1863 року міністр внутрішніх справ Російського уряду П. Валуєв.

§ 2. Основні антиукраїнські цензурні циркуляри та їх вплив на друкарство

Валуєвський циркуляр 1863 року

Від імені "більшості малоросіян" П. Валуєв виклав у листі до міністра освіти свою знамениту думку про те, що "ніякої особливої малоросійської мови не було, немає

і бути не може, наріччя ж, вживане простолюдом, є та ж російська мова, лише зіпсована впливом на неї Польщі. Загальноросійська мова така ж зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть більше зрозуміла, ніж українська мова, яку тепер творять".

Переконавши себе в такому висновку, П. Валуєв 18 липня 1863 року надсилає до Київського цензурного комітету таємний циркуляр, який пізніше дістав назву Валуєвського.

До речі, до жовтневого перевороту 1917 року в Росії цей документ не публікувався. Пізніше в різних виданнях подавався його детальний або скорочений варіант разом з викладом доповідної записки, на який найчастіше й посилаються науковці. Пропонований текст документу, віднайденого автором у архіві колишнього київського цензурного комітету, є оригіналом, до того ж, досі не опублікованим. Тому з огляду на це його варто навести повністю:

> "Внаслідок представлення від 27 минулого червня за № 342 пропоную Київському цензурному комітету зробити розпорядження, аби до друку дозволялися лише такі твори на малоросійському наріччі, які відносяться до галузі красного письменства, пропуск же книг тією мовою як релігійного змісту, так і навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, призупинити до розв'язання піднятого з цього предмету питання в установленому порядку, про що комітет буде своєчасно поставлений до відома".

Поява цього руйнівного для книговидавничої справи в Україні й ганебного в історії всієї людської цивілізації циркуляру зумовлена результатом культурницької праці, яка пожвавилася після першого десятилітнього антракту в історії українського руху, пов'язаного з розгромом Кирило-Мефодіївського братства, невдалими спробами "Молодої України" підвести із занепаду духовні сили народу. На твердий ґрунт ставала *"Основа"* — перший у Росії український за мовою і суттю друкований періодичний орган, повсюдно в містах і селах України відкривалися недільні школи, знову, як і в період виходу Кулішевої *"Сільської бібліотеки"*, до читача почали надходити українські книги, зокрема підручники. Але, як висловився Сергій Єфремов, цьому медовому місяцю українського руху судилося мати надто коротке існування.

Україномовна книга як "загроза єдності Росії"

"Пропуск книг тією мовою", говорячи словами Валуєвського циркуляра, призупинявся не тимчасово. Вже з початку 70-х років урядовий тиск на українофільський рух знову посилився. Фінальним акордом чергового наступу на все українське стала діяльність "Юго-Западного отделения Императорского Географического общества", яка чітко проявилася, зокрема, в налагодженні випуску українознавчої літератури, заснуванні мережі спеціальних магазинів, де продавалися саме українські книги.

За доносом М. Юзефовича цар наказав створити спеціальний комітет для розгляду питання про "українофільство". Сюди увійшли високопосадові особи держави: міністр внутрішніх справ Тімашев, міністр народної освіти Толстой, начальник Третього відділу імператорської канцелярії Потапов та голова Київської археографічної комісії Юзефович. Саме для одного із засідань цієї комісії Головне управління у справах друку підготувало досить красномовний документ, який укотре вже проливає світло на причини категоричного небажання царського уряду поширення в Російській імперії саме української мови та літератури і насамперед у друкованому вигляді. Цей маловідомий документ (друкується вперше за більш ніж 90 років) вартує того, аби про нього знав нинішній український читач. Тим більше, що зміст його надто актуальний сьогодні в Україні з причин непростого утвердження української мови як державної.

> "Цензурне відомство давно вже звернуло увагу на появу в друці значного числа книг, що видаються на малоросійському наріччі.
>
> Стежачи з особливою увагою за спрямованістю усіх видань для народу на малоросійській мові, яких розплодилося у значній кількості, не можна було не прийти до позитивного висновку в тому, що вся літературна діяльність так званих українофілів має бути віднесена до прикритого лише благовидними формами зазіханню на державну єдність і цілість Росії.
>
> До Київської цензури неодноразово подавалися рукописи, які не були пропущені до друку саме тому, що в них виявлялася ворожість до вищих і багатих прошарків суспільства...
>
> Із інформації, що є в 3-му відділенні Власної Його Величності Канцелярії і Міністерства внутрішніх справ, особливої уваги заслуговує виявлена недавно у Волинській губернії поява книг і брошур на малоросійському наріччі, творів Шевченка...
>
> У писаннях сучасних діячів українофільства не лише проглядається, а й висловлюється прямо думка про відокремлення Мало-

> росії від усієї Росії, відокремленні поки що лише літературному, але за яким природно і навіть неминуче має прийти прагнення до відокремлення політичного, **бо ніщо не об'єднує людей в політичному відношенні так сильно, як єдність мови і літератури, і навпаки, ніщо не роз'єднує їх так, як відмінність мови і писемності** (Виділення авт. — *М. Т.*). Допустити створення особливої простонародної літератури на українському наріччі означало б покласти міцну основу для розвитку переконання у можливості здійснити в майбутньому ... відчуження України від Росії".

Те, що десятиліттями приховувалося й завуальовувалося, нарешті, було сказано гранично чітко й однозначно: аби поста*вити раз і назавжди всілякі питання про український сепаратизм*, який за століття перебування України в складі Росії виникав систематично, треба було передусім заборонити цю мову.

Отож, заборона друкування книг українською мовою, як і заборона поширення цієї мови серед українського населення Російської імперії, стала для ревнителів цієї справжньої "тюрми народів" головним чинником виживання цієї імперії.

Мова, її друковане слово справді об'єднувало людей, піднімало його з колін, спонукало думати і перетворювало його цим думанням з "малоросів", "хохлів" в українців. Як тут не згадати слова Івана Огієнка про те, що мова — душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб; і поки живе мова — житиме й народ, як національність; не стане мови — не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом.

Тематика строї України в "Кобзарі" Тараса Шевченка. 1840

Емський указ 1876 року

"Розгромний" висновок створеної Олександром II спеціальної комісії щодо "смертельно небезпечного" для Російської імперії друкування книжок українською мовою спонукав його підписати в травні 1876 року в німецькому містечку Емсі, де цар перебував з родиною на відпочинку, черговий антиукраїнський цензурний циркуляр. Тому й одержав він пізніше назву Емського. Цей документ таємно був переданий до Головного управління у справах друку, а звідти розійшовся в усі кінці імперії — до всіх цензурних комітетів, цензорів, губернаторів, начальників друкарень. Ось першодрук Емського указу:

> "Государ Імператор в 18/30 день минулого травня Височайше повелів:
>
> 1. Не допускати ввезення в межі Імперії без особливого на те дозволу Головного управління у справах друку будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоросійському наріччі.
>
> 2. Друкування й видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж наріччі заборонити, за винятком лише: а) історичних документів і пам'яток; б) творів красного письменства, але з тим, щоб при друкуванні історичних пам'яток безумовно дотримувався правопис оригіналів; у творах же красного письменства щоб не допускалося ніяких відхилень від загальноприйнятого російського правопису і щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давався не інакше як після розгляду рукописів у Головному управлінні у справах друку.
>
> 3. Заборонити також різноманітні сценічні постановки і читання на малоросійському наріччі, а також і друкування на такому ж текстів до музичних нот.
>
> 4. Припинити подальший випуск газети "Кіевский телеграф".
>
> Про таке Височайше повеління повідомляю Вашу світлість для неухильного керівництва".

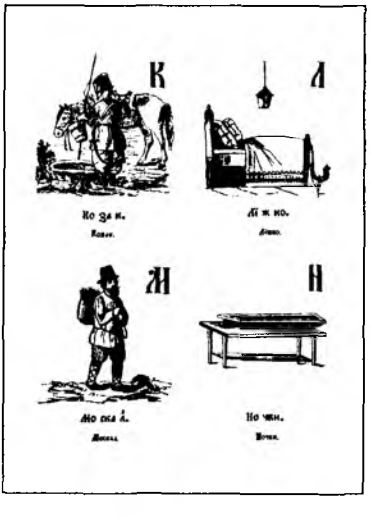

Фрагмент "Абетки" Миколи Гатцука, забороненої пізніше російською цензурою

Отож, на відміну від валуєвського обтічного, невизначеного "приостановить" головною домінантою цього акта стає слово "воспретить". Так само як на відміну від попереднього, в цьому циркулярі перший пункт починався із заборони ввезення українських книг з-за меж Російської імперії.

Цензура після Емського указу

В Україні настав, таким чином, найгнітючіший, найтрагічніший 30-літній період реакційної цензури. Дедалі важче доводилося українському друкованому слову пробиватися крізь цензурні й поліцейські рогатки до читача. Закривалися українські часописи, зазнавали переслідувань ті, хто мав причетність до друку, поширення чи й навіть читання книжок українською мовою.

Саме на цей період припадає особливо "плідна" діяльність двох маловідомих поки що в нашій історії антиукраїнських інституцій — *Київського Тимчасового комітету у справах друку та Київського окремого цензора з іноземної цензури.* Ці управління були безпосередньо підпорядковані двом провідним центральним відомствам міністерства внутрішніх справ у Петербурзі — Головному управлінню у справах друку та центральному комітету з іноземної цензури — і мали практично ніким не обмежені повноваження в Україні щодо того "пущать" чи "не пущать" до друку або щодо поширення серед українського населення будь-якої україномовної книжки, листівки чи періодичного

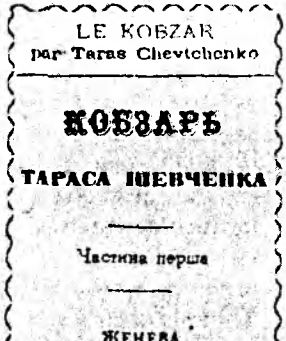
LE KOBZAR
par Taras Chevtchenko

КОБЗАРЬ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Частина перша

ЖЕНЕВА
ПЕЧАТНЯ «ГРОМАДИ»
1878

Мініатюрне видання "Кобзаря" з женевської друкарні Михайла Драгоманова 1878 року, яке переправлялося до Росії в цигаркових коробках

видання. Щоправда, рішення хоча й приймалися київськими цензорами, але мали силу лише після того, як затверджувалися в Петербурзі, на що втрачалося від одного до восьми місяців.

Процедура отримання дозволу на друк була довгою і принизливою. Крізь недремне цензурне око практично не могла пройти жодна фраза, жодне слово, в якому був би бодай найменший натяк, скажімо, на історичне минуле українського народу, згадка про когось із національних героїв чи спроба захисту рідної мови. Питання про такі рукописи або щойно видані без дозволу цензурного відомства книжки негайно виносилися на засідання комітету, де ретельно фіксувалися всі "огріхи", і надсилалися письмово до Петербурга для "предварительного испрошения по сему предмету указаний Главного управления".

Революція 1905 року і спроби скасування цензури українського друку

Сталося так, що Валуєвський та Емський антиукраїнські цензурні акти так ніхто й ніколи офіційно не відміняв, хоча спроби такі неодноразово робилися. Так, з наближенням революційних подій 1905 року в Росії настійніше звучали голоси на захист прав поневолених націй, все наступальніше ставилася вимога скасувати ті особливі репресії, що стосувалися саме українського друкованого слова. Під тиском громадськості Комітет міністрів, "не маючи достатніх фактичних свідчень" у цьому питанні, звернувся за консультацією до імператорської Академії наук, імператорських університетів у Києві і Харкові, до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторів.

У Київському університеті відповідь Комітету міністрів доручили підготувати професорові історико-філологічного факультету В. Антоновичу. Його глибоко аргументована, переконлива "Записка" в справі обмеження української мови, направлена до Петербурга, вщент розбивала усі мотиви поборників заборонних актів щодо мови й культури українського народу. Ось лише невеликий фрагмент доводів Антоновича:

> "Очевидно, об'єктом заборони слугував не зміст книг, у якому неможливо передбачити небажаного напрямку, а сама мова,

якою написані ці книги. В історії цензури всіх країн подібне ставлення до мови зустрічається досить рідко — щось подібне ми зустрічали в ставленні німців до чеської мови за Фердинанда II чи в діяннях польської духовної цензури в XVII столітті, що знищила десятки тисяч примірників російських літописів і книг лише тому, що вони були написані по-російськи. Але це релігійний фанатизм або боротьба політична".

Несподівано чіткою й однозначною була позиція Академії наук. У Записці *"Про відміну утисків малоросійського друкованого слова"* після детального переліку негативних наслідків цензурних утисків української мови наголошувалося на необхідності "нині ж відмінити височайше повеління 18 березня 1876 року, а також розпорядження міністра внутрішніх справ 1863 року, що було удостоєне Височайшого схвалення, — малоросійське населення повинне мати таке ж право, як і великоросійське, говорити публічно і друкувати рідною своєю мовою". За умов розгортання шаленого наступу шовіністично налаштованих російських націонал-патріотів таке авторитетне рішення імператорської Академії справді було світлою краплиною на темному фоні байдужості й зневаги значної частини суспільства імперської держави до культурно-національних інтересів українства.

І все ж, хоч окрім двох названих висновків (за позитивне вирішення питання висловився також Харківський університет і навіть сам Київський генерал-губернатор) царська бюрократія після майже цілорічного зволікання офіційно заявила у вересні 1905 року про "несвоєчасність" скасування цензурного указу 1876 року.

Царський маніфест від 17 жовтня 1905 року

Революційні заворушення в Росії наприкінці 1905 року зірвали, нарешті, кайдани й з українського слова. Царським маніфестом від 17 жовтня того ж року було декларовано всі громадянські права, обіцяно скликати Думу з правами законодавства і контролю. Проголошувалася також свобода друку. Вслід за Маніфестом обнародуються (24 листопада) тимчасові правила про друк, де узаконюється діяльність української преси й книговидання, як один з різновидів друку "инородческого".

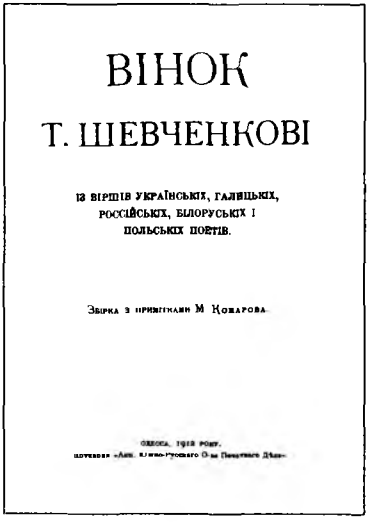
ВІНОК

Т. ШЕВЧЕНКОВІ

ІЗ ВІРШІВ УКРАЇНСЬКИХ, ГАЛИЦЬКИХ, РОССІЙСЬКИХ, БІЛОРУСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ПОЇТІВ.

Збірка з примітками М. Комарова.

ОДЕСА, 1912 РОКУ.

Одеське видання Шевченківського збірника. 1912

Наставало бурхливе відродження українського друку. Так, на початок 1906 року в Україні вже працювало 17 українських видавництв, з яких 13 знаходилися в Києві.

Та радість від декларованих свобод щодо українського друку виявилася передчасною. Стара імперська поліційно-репресивна адміністрація, яка й надалі залишалася при владі, нічого не збиралася змінювати у відпрацьованій століттями системі управління, спрямованій на утвердження великодержавного централізму, тотальної русифікації околиць імперії. Слідом за реформами Думи, які чимдалі набирали консервативнішого відтінку, поступово почала відновлюватися недавня репресивна політика держави щодо українського друку. На початку наступ реакції проходив шляхом запровадження всіляких "тимчасових правил", "роз'яснень", "уточнених положень". Надалі ж і ці формальності, які забезпечували бодай видимість законності, були зігноровані. У національній державній політиці знову почала домінувати зневага до всього українського, прагнення будь-що знищити паростки національного відродження.

Вже 1907 року з метою обмеження ввезення україномовної літератури з Галичини до Росії особливим циркуляром було запроваджене непомірно високе мито (по 17 рублів за пуд). Ще жорсткіші обмеження введені додатково у 1909 році. Приводом посилення цензурного тиску на українське друковане слово послужили два документи тодішнього міністра внутрішніх справ П. Столипіна у 1910 та 1911 роках.

Видавничий рух в умовах дії Валуєвського циркуляру і Емського указу

60-ті роки

Найпомітнішою в цей період була діяльність *видавництва П. Куліша в Петербурзі,* заснованого ще 1857 року. З 1860 року тут розпочинаються регулярні випуски "Сільської бібліотеки" (вийшло 39 книжок-метеликів з кращими творами українських письменників). В цьому ж видавництві побачили світ "Граматка" П. Куліша, шість томів "Сочинений и писем Гоголя", альманах "Хата", журнал "Основа". Видавництво змушене було припинити працю наприкінці 60-х років.

В цілому ж, за даними покажчика національної бібліографії "Україномовна книга. 1798–1916" протягом цього десятиріччя побачило світ 178 назв книг, значне їх число — до виходу Валуєвського циркуляру.

70-ті роки

Початок 70-х років вважається коротким перепочинком в історії існування української видавничої справи, коли стала можливою на короткий час діяльність Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства з широкою видавничою програмою та поява кількох нових українських видавництв. Більшість же з 233 назв україномовних видань, що з'явилися за це десятиліття, друкувалися поза межами Російської імперії — у Львові ("Галицько-Руська матиця", Товариство імені Т. Шевченка), Чернівцях, Відні (видавництво С. Подолинського), Женеві (видавництво М. Драгоманова).

80-ті роки

Цей період для українського друкованого слова був вимушеним антрактом. З метою компрометації української літератури та її кращих представників цензура свідомо пропускає лише примітивний непотріб типу водевілів та пісеньок, де висміюється українство, мова його народу.

90-ті роки

Видавництво Б. Грінченка. Створене 1894 року в Чернігові, ставило ціллю видання науково-популярної і художньої літератури для народу кращих українських авторів — Т. Шевченка, П. Грабовського, Ю. Федьковича. Всього вийшло 50 назв.

Видавництво "Вік". Засновують 1896 року у Києві О. Лотоцький, С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський,

В. Дурдуківський. За перші десять років діяльності видало понад 80 назв книг загальним накладом 325 тисяч примірників. Спеціалізувалося на виданні творів українських класиків.

Благодійне Товариство видання загальнокорисних і дешевих книг. Постало 1898 року в Петербурзі за ініціативою генерала М. Федоровського. Здебільшого видавало для простих людей популярні брошури із сільського господарства, медицини, історії. Очолювали цю своєрідну видавничу спілку, що проіснувала аж до 1917 року, Д. Мордовець, О. Русов, П. Стебницький.

§ 3. Цензура видавничої справи як чинник заборони українства

Збагнути весь трагізм ситуації з виданням будь-якої української книги чи із заснуванням будь-якого україномовного періодичного органу в той час, як і повніше оцінити зусилля, мужність та самовідданість тих діячів українського відродження, хто все ж брався за невдячну й небезпечну, але таку вкрай потрібну справу, можна, перечитавши бодай кілька журналів цезурного комітету.

"Тенденційно придуманий термін "Україна"

На спеціально скликаному засіданні Київського Тимчасового комітету у справах друку 4 листопада 1909 року розглядалося питання про незаконно випущений книговидавництвом "Час" українською мовою відривний *"Календар на 1910 рік"*. Саме на сторінках цієї невеликої за обсягом книжечки весь склад комітету на чолі із "заслуженим професором Т. Флорінським" "угледів ряд упущень, суджень і заміток, що заключають в собі ознаки злочинних діянь, які караються Законом Кримінального Уложення 1903 року".

Що ж кримінального містилося в цьому "Календарі"? Про це розкажуть витяги з протоколу:

"1. День 23 квітня, до якого приурочено святкування народин її Імператорської Величності Государині Імператриці Олександри Федорівни, помічений, як звичайний буденний

Видання з українознавчої тематики, що перебували під особливою забороною. 1912

день. Цифра 23 надрукована чорним шрифтом, а на відповідному листку не згадується про те..., що цей день високоурочистий і неприсутственний. Якщо взяти до уваги, що в календарі старанно позначені дні народження й іменини "українських" письменників і діячів..., то маються підстави бачити в допущеній у календарі крупній помилці злочинну неохайність, як результат неповаги до верховної влади.

2. На листку 6 грудня про іменини Його Імператорської Величності Государя Імператора надруковано дрібним шрифтом внизу, а більшу частину аркуша займає портрет артиста М. Садовського, який відзначає день народження 6 грудня, в чому, без сумніву, можна бачити неповагу до священної особи Государя Імператора...

4. На звороті листка від 3 червня є таке місце, взяте з твору Драгоманова. (У великій цитаті йдеться про необхідність посилити просвітницьку роботу серед українців рідною мовою. — *М. Т.*). У цих словах подано яскравий прояв тієї невідповідної з історичною істиною й інтересами єдиної держави ідеї повної племінної і культурної відокремленості й самостійності малоросійської гілки російського народу, якою проникнуто весь зміст розглядуваного календаря. Словами Драгоманова дається всім малоросам або за термінологією укладачів календаря "українцям" порада... знати лише свою українську національність, говорити лише українською мовою...".

А чого варті, скажімо, ось такі звинувачення:

"У тексті вживаються невизнані офіційно законами, тенденційно придумані терміни — "Україна" в значенні геогра-

фічно-етнографічної області, заселеної малоросами, "українці" замість "малоросів", "москалі" замість "великоросів". Вказується, що український народ усе життя прожив рабом ("все життя любив волю — і все життя жив рабом")...

При означенні важливих подій в історії Малоросії опущені такі, які потягнули возз'єднання всіх частин Русі в одне ціле, як Переяславська Рада або Полтавська перемога, і внесені такі, в яких виступає факт зради єдності Росії, як занесений на звороті аркуша 27 квітня: "28 квітня 1659 р. — гетьман Іван Виговський розбив московське військо під Конотопом".

Наведені цитати красномовно засвідчують, як безсоромно й жорстоко відбиралося в народу власне ім'я — *українці* (бо термін, виявляється, "тенденційно придуманий", хоча, якщо знати добре історію, вперше він згадується ще в Іпатіївському літописі, коли, власне, таких термінів як *Росія, російський* справді ще не було), як перекручувалися історичні факти, як з народних героїв, істинних патріотів своєї Батьківщини робилися її люті вороги (і не лише у випадку з І. Виговським, а й І. Мазепою, С. Петлюрою, М. Грушевським, І. Огієнком та багатьма іншими).

Особливо "крамольні" книги

Залишається лише дивуватися й захоплюватись, як за таких жахливих умов реакції, справжньої антиукраїнської істерії, зчиненої на сторінках шовіністично налаштованої російськомовної преси, українське друковане слово все ж пробивалося до читача. Адже саме в цей час українськими видавництвами, по суті, в напівлегальних умовах було видруковано десятки книжок, сотні чисел періодичних видань, які й тоді, й багато років потому відігравали своєрідну роль речників національного відродження. Серед них і книги, що були перевидані зовсім недавно масовими накладами — *"Про українську мову й українську школу"* М. Грушевського (видавництво "Веселка"), *"Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх"* М. Грушевського (видавництво "Либідь" при Київському університеті), дванадцять зшитків упорядкованої О. Коваленком унікальної поетичної антології *"Українська муза"* (видавництво "Обереги"), брошура й текст на-

Обкладинка першого випуску "Української Музи". 1908

ціонального гімну *"Ще не вмерла Україна"* (видавництво "Музична Україна"), серія народних календарів та ряд інших.

А саме примірники таких видань, потрапляючи на цензорські столи, відразу вкривалися численними зауваженнями, викресленнями, звинуваченнями всезнаючих контролерів громадської думки, а згодом ставали предметом обговорення на багатогодинних засіданнях комітету. Коли б зібрати докупи всі ці зауваження й "причіпки", що так ретельно фіксувалися в "Журналі протоколів засідань Київського Тимчасового комітету у справах друку", можна було б скласти не один том смішних і абсурдних, гірких і трагічних курйозів під умовною назвою "Заборона українства", які протягом століть невідступно супроводжували українське друковане слово.

Сторінки цензурних журналів як свідки нищення українства

Варто бодай побіжно оглянути сторінки таких "Журналів", і перед читачем постане задушлива картина нищення всього українського, народного. Так, 23 січня 1910 року цілковитого розгрому зазнав *"Народний календар на 1910 рік"*, виданий як додаток до газети "Село" Першою Київською друкарською спілкою. Кримінально підсудними були визнані в тому календарі статті М. Грушевського "Пам'ятник Шевченкові", "Коротка історія України", Ю. Сірого "Українська земля" й навіть вміщені на окремих

сторінках портрети Т. Шевченка, П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи. І знову, як і в попередньому випадку, — неприйняття історичної правди, стандартні звинувачення в "українському сепаратизмі":

> "Південна гілка російського народу, яка сама себе споконвіку називала Руссю, руським народом і для означення якої установлений термін "малороси" (в офіційних виданнях, законах, урядових розпорядженнях, шкільних і наукових картах, підручниках історії і географії), у даному календарі самочинно називається нововигаданими термінами — "Україна" і "український народ", назвами, які зовсім чужі народним масам...
>
> Оголошуючи "українців" за особливий, не російський, народ, укладачі календаря, всупереч явним фактам науки і життя, переконують своїх читачів — селян і робітників, що російська літературна мова для них, "українців", чужа... Факт возз'єднання Південної Русі з Московським царством у XVII столітті трактується як жорстоке і несправедливе насилля над українським народом... Всі ці твердження є злочинною і шкідливою пропагандою".

Злочинна і шкідлива пропаганда вбачалася цензорам не лише в окремих публікаціях чи фрагментах великих рукописів, а й у творах Т. Шевченка, на друкування яких це відомство раніше давало дозвіл. Так сталося, зокрема, з *"Малим Кобзарем для дітей"*, що вийшов у видавництві "Український учитель" накладом 3000 примірників. Книга складається з біографії поета і близько чотирьох десятків підцензурних віршів. Але і в біографії, і у віршах було побачено "пробудження у південноросійського простолюдина ворожого почуття до вищих класів населення і до великоросійської гілки російського народу, тобто злочин за п. 6 ст. 129".

За цією "злочинною" статтею проходили в цензурному комітеті й окремі твори, надруковані в упорядкованих О. Коваленком і Б. Грінченком збірках поезії *"Український декламатор"* (томи 1–3): в поемі Т. Шевченка "Сон" цензорів обурили слова на адресу Петра І, який "розпинав Україну", і Катерини II, яка "Україну доконала"; в поемі "Кавказ" — думка про зазіхання Росії на чужі території; у вірші "Розрита могила" — докір Б. Хмельницькому за наслідки приєднання України до Росії; у поемі І. Франка "Мойсей" — авторське передбачення українському народові, що він незабаром "трусне Кавказом, впережеться Бескидом, покотить Чорним морем гомін хвилі"; у вірші Олександра Олеся "Я більше не

плачу" — звернення до закованого в кайдани народу перестати мовчати, а боротися за волю.

У згадуваному "Журналі протоколів" ретельно зафіксовано хід розгляду ще одного "злочинного" твору — цього разу музичного. Йдеться про кантату М. Лисенка на слова В. Самійленка "До 50-х роковин смерті Т. Шевченка", виданої в друкарні Чоколова (Київ) у кількості 500 примірників. Власне, цензуру стривожила не стільки музика й текст, скільки художнє оформлення виданого музичного твору. На обкладинці кантати художник зобразив загін запорозьких козаків на чолі з гетьманом, який мчав до пагорба з могильним пам'ятником Кобзареві. Запорожці бадьорими виразами облич та переможними жестами засвідчували свій урочисто-піднесений настрій, а гетьман булавою показував народові на могилу поета. Ось як "прочитав" цей малюнок і який висновок зробив з нього черговий цензор:

> "Малюнок сповіщає малоросам про відновлення колишньої політичної самостійності Малоросії, втрату якої Шевченко в своїх творах оплакував і до повернення якої він закликав малоросів прагнути. На стор. 5–7 ідея малюнка знаходить собі підтвердження і в тексті: "Його (Шевченка) душа живе, кружляє між нами надією на щастя, на свободу".

А вже сам цензурний комітет у висновку, надісланому до столиці, побачив у цьому малюнку й відчув у музиці кантати "пробудження південної гілки малоросійського народу до зрадницьких діянь проти Росії, тобто ознаки злочину, передбачені п. 1 ст. 129".

Іноді перестрахування цензорів доходило до цілковитого абсурду, як це сталося у випадку з афішею спектаклю

Музика
до Кобзаря Т. Шевченка.
М. ЛИСЕНКО.
СТИХОТВОРЕНІЯ
ШЕВЧЕНКА,
М. ЛИСЕНКОМЪ.

Музичні твори на слова Шевченка також заборонялися для поширення

"Ведмідь і Паша", випущеною на замовлення приватних осіб французькою мовою друкарнею університету Св. Володимира. На стурбоване подання цензора про те, що в цій афіші є щось таке, що не прямо вказує на критику влади, Київський військовий генерал-губернатор терміново дав вказівку попечителеві округу поінформувати: за чиїм дозволом була надрукована ця афіша. Там, одержавши таку сувору депешу, спочатку винесли начальнику університетської друкарні П. Коломійцеву догану, а потім почали з'ясовувати деталі. Виявилося, що афіша друкувалася за дорученням Київського цивільного генерал-губернатора Фундуклєєва з дозволу старшого поліцмейстера. Начальник університетської друкарні, надавши військовому генерал-губернаторові оригінал афіші і письмову резолюцію про дозвіл, просив зняти з нього незаслужено понесене покарання.

Форми цензурних репресій проти українських видавців

Які ж наслідки передбачалися за подібні "антидержавні" дії українських видавців?

Найперше, в зазначених вище випадках весь наклад видань підлягав безумовному арешту, а згодом, за поданням до Київської судової колегії, — і повному знищенню. До кримінальної відповідальності притягувалися ті, хто мав причетність до видання книги, брошури чи періодичного органу. Така доля, зокрема, спіткала редакторів М. Рукосуєва (за "Календар на 1910 рік"), А. Ямпольську (за "Народний календар на 1910 рік"), Л. Старицьку-Черняхівську (за окремі публікації в журналі "Світло"), Л. Шерстюк (за брошуру "Про навчання дітей рідній історії"). І перелік цей можна продовжувати.

Поліційно-репресивна машина працювала безвідмовно: щойно віддруковані наклади книг конфісковувалися блискавично. Ось характерний приклад. Наступного дня після прийняття рішення про знищення брошури М. Грушевського "Про українську мову і українську школу" управління Київського поліцмейстера в своєму донесенні Центральному цензурному комітетові повідомляло, що названа брошура "конфіскована повністю, в кількості 3700 примірників. З них: 3230 — у друкарні, 470 — у магазині "Літературно-наукового вісника".

Особливо "крамольний" твір Михайла Грушевського, випущений у світ видавництвом "Відродження". 1913

Траплялися, щоправда, випадки, коли окремим "засудженим" до знищення книгам просто щастило. Для прикладу, за донесенням того ж управління Київського поліцмейстера із виданих у світ 450 примірників брошури "Ще не вмерла Україна" з текстом національного гімну вдалося перехопити лише 210 примірників. Інші ж встигли розійтися серед покупців.

Серед найпоширеніших форм цензурних репресій проти українського друку цього періоду можна виділити такі:

- конфіскація окремих чисел періодичних органів або цілих накладів видань;
- відмова в реєстрації видавництва з надуманих причин неблагонадійності його програмних цілей;
- вилучення в тексті набраного журналу чи книги речень, а то й цілих абзаців, які чомусь не подобалися цензорові;
- заборона друкування у збірниках чи журналах, що виходили в Україні, публікацій авторитетних українських авторів, які, одначе, в перекладі російською мовою безперешкодно вміщувалися в російськомовних виданнях.

Свавілля цензурного комітету і його підрозділів на місцях чинилося на загальному фоні наростаючої боротьби з українством адміністративними, судовими, поліційними заходами. Для їх здійснення широко залучалися чиновники земств, шкільної, лікарської, поштової і навіть церковної адміністрацій. Сумна, безпросвітна картина нищення всього українського постає перед очима, коли знайомишся з численни-

ми повідомленнями з місць, які постійно друкувалися в тогочасних україномовних виданнях. Ось лише деякі з них.

Завідувач бібліотекою м. Острогозька Воронезької губернії відмовився прийняти до бібліотечного фонду подаровані українські книжки — твори М. Коцюбинського, М. Грушевського, В. Винниченка та ін., мотивуючи свою відмову тим, що "книги ці загрожуватимуть безпеці бібліотеки" (*Сніп*. 1912. № 33).

Звенигородська повітова земська управа відмовилася поширювати серед селян вислані їй Київською земською управою для безплатної роздачі брошури відомого в Україні популяризатора Є. Чикаленка "Розмови про сільське хазяйство". Управа мотивувала це тим, що брошура "написана викривленою російською мовою" й мало зрозуміла селянам (*Украинская жизнь*. 1912. № 9).

Кременчуцька земська управа запропонувала своєму агрономові "всю літературу малоросійською мовою вилучити із вжитку і повернути назад" (*Рада*. 1912. № 13).

На запит української інтелігенції міста Василькова про дозвіл постановки українського спектаклю одержано відмову: "Якщо хочете бавитися на свята, вибирайте щось російське, а українське не дозволяємо" (*Засів*. 1912. № 10).

Інспектор Хорольського реального училища під час відвідування помешкань вихованців розшукує українські книги. Знайшовши в одного з учнів "Літературно-науковий вісник", він пригрозив суворим покаранням власникові "мазепинського журналу" (*Рада*. 1912. № 89).

Навіть цей короткий перелік прикладів засвідчує, що практично аж до лютневих подій 1917 року кожна, бодай найменша, спроба культурно-освітнього розвою серед українського населення не просто контролювалася могутнім бюрократичним апаратом, а й методично спрямовувалася винятково у великодержавницьке русло. Найменші потуги української інтелігенції захистити свої права, звертатися до свого народу його рідною мовою, підвищувати його освітній рівень тут же натикалися на глухий мур заборонництва.

Цензура українського друку ставала, отже, головним чинником заборони мови, літератури й культури багатомільйонного українського народу.

Запитання і завдання для самоконтролю

Як ви розумієте поняття ц е н з у р а в широкому і вузькому значенні цього слова?

З чого почалася цензура діяльності українських друкарень царським урядом?

Назвіть вищу цензурну інстанцію Росії початку XIX століття.

У чому полягала специфіка застосування цензурного законодавства Росії до українського друку?

Де й коли було відкрито Комітет внутрішньої цензури для друкарень, розміщених в Україні?

Які українські видання були вилучені з продажу відразу після викриття Кирило-Мефодіївського братства?

Чим показова в історії українського книговидання справа магістра університету Св. Володимира Каленика Шейковського?

Чому українські граматики і букварі в XIX столітті друкувалися в Україні російськими буквами?

Які причини появи Валуєвського цензурного циркуляру?

Чим відрізнявся Емський цензурний указ від Валуєвського циркуляру?

Хто з високопосадових російських чиновників був причетний до появи антиукраїнських цензурних актів?

Який був порядок одержання українськими видавцями дозволу на друкування книг і газет?

Що вам відомо про спроби відміни цензури українського друку після революції 1905 року?

Як вплинув на розвиток української видавничої справи вихід царського маніфесту від 17 жовтня 1905 року?

Аргументуйте тезу: "Цензура видавничої справи стала чинником заборони в Російській імперії українства".

Назвіть найпоширеніші форми цензурних репресій проти українських видавців і авторів.

Рекомендована література до теми

Записка Володимира Антоновича у справі обмеження українського друкованого слова // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1908. — Кн. 3

Добровольский В. Запрещенная книга в Росси. — М., 1962..

Єфремов С. Літературно-критичні статті ("Вне закона: к истории цензуры в России"). — К.: Дніпро, 1993. — С. 14–48.

Качкан В. Хай святиться ім'я твоє: Історія української літератури і культури в персоналіях (XIX–перша половина XX ст.). — Івано-Франківськ: Сіверсія, 2000. — 368 с.

Лемке М. Николаевские жандармы и литература 1826–1855 годов. — СПб., 1909. — 614 с.

Львов-Рогачевский В. Печать и цензура. — М., 1906.

Міяковський В. Ювілей цензурного акту // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 1.

Російщення України: Науково-популярний збірник / За ред. Л. Полтави. — К., 1992. — 408 с.

Низовий М. Українська статистика друку: становлення і ствердження в умовах бездержавності // Друкарство. — 2002. — № 2. — С.76–79.

Об отмене стеснений малорусского печатного слова. Записка Императорской академии наук. — СПб., 1910.

Петров С. Книжкова справа в Києві. 1861–1917. — К.: ЕксОб, 2002. — С. 71–220.

Савченко Ф. Заборона українства 1876 року. — Харків, 1930. — 413 с.

Тимошик М. "К печатанию не должно быть позволено...": До історії цензури українського слова // Урок української. — 2000. — № 3. — С. 10–14; № 4. — С. 15–20.

Українське питання / Пер з рос., упоряд., передм. та приміт. М. С. Тимошика. — К., 1997. — 220 с.

Черняков Б. Ілюстрована книжкова періодика у процесі становлення ранньої зображальної журналістики. — К.:, 1998. — 156 с.

Черняков Б. Маловідомі та призабуті книги України: Бібліографічний покажчик. — К., 1998. — 40 с.

Тема 10

КНИГИ СВЯТОГО ПИСЬМА В СВІТІ І В УКРАЇНІ (II тисячоліття до н. е. – XXI століття н. е.): історико-видавничий аспект

- Біблійні книги серед народів світу
- Ранні спроби перекладів і видань Біблій на українських землях. Острозька Біблія
- Видання Книги книг українською літературною мовою: долі перекладів і видавців

§ 1. Біблійні книги серед народів світу

Дивовижним, ще не пізнаним і не поцінованим до кінця витвором історичного поступу людства є Книга книг — Біблія, яка посідає чи не найголовніше місце в історії духовних набутків світової цивілізації.

Книга ця писалася, переписувалася й перекладалася впродовж понад 1700 років представниками більше ніж 60 поколінь різних народів світу й не зазнала відтоді практично жодних змістових відхилень від оригіналу. Не віднайти жодної іншої книги, яка б могла суперничати з цією за кількістю випущених у різні періоди накладів.

Як засвідчує кембріджська "Історія стародавнього світу", жодна з книг, створених будь-коли на земній кулі, не наближувалася до такої величезної й постійної популярності, як ця. Саме цей твір став першою друкованою книгою на землі, бо її латинський варіант виготовив на своєму винаході у першій половині XV століття знаменитий німець Йоган Гутенберг.

Біблія як предмет книгознавчого аналізу

Книгою книг цей твір називається ще й тому, що в перекладі з грецької "бібліо" означає "книга". Власне, структуру цієї книги складають розміщені в двох частинах писемні пам'ятки різного часового походження, різних жанрів і стилів, різних авторів, різних мов — *Старий і Новий Заповіти*. Ісус Христос стоїть на грані між цими двома Заповітами, між двома часовими вимірами людського буття.

До першої частини Біблії, що дістала назву *Старий Заповіт*, увійшло 39 своєрідних книг, що писалися від XII ст. до н. е. до Різдва Христового здебільшого давньоєврейською та арамейською мовами. Друга частина — *Новий Заповіт* — увібрала тексти 27 книг, написаних грецькою мовою.

Донедавна вважалося, що найстарший вік рукописів Біблійних текстів, збережених до наших днів, сягали VIII століття після Різдва Христового — це так званий Масоретський текст. Однак сенсаційна знахідка в Кумранських печерах на колишньому дні Мертвого моря в Палестині від-

сунула час написання таких текстів більш ніж на тисячоліття назад.

Найбільше збереглося текстів першотворів Нового Заповіту. За підрахунками вчених, нині таких текстів налічується близько 5000. Час їхнього написання — II–VI століття. Матеріал, на яких вони створювалися, — переважно пергамент, рідше — папірус.

Незважаючи на те, що Біблія, здається, вже глибоко і всесторонньо вивчена не лише ученими-богословами, а й істориками, філософами, філологами, книговидавничий аспект цього твору практично залишається не розроблений. А проте небайдужий дослідник може знайти на цьому шляху немало цікавих відкриттів, розробляючи, скажімо, такі напрямки пошуку:

- вивчення уявлень творців біблійних текстів про сутність книги, її місійну роль у ствердженні Правди Божої, у дотриманні моральних і духовних засад людського буття;
- аналіз рукописних і друкованих біблійних видань у контексті еволюції технології книготворення, внутрішньої і зовнішньої конструкції книги, мовностилістичних особливостей і засобів письма;
- узагальнення відомостей про тих осіб, хто був причетний до процесу переписування, друкування, поширен-

Ілюстрація до київського видання "Тріоді Цвітної" — "В'їзд Ісуса Христа в Єрусалим". 1631

ня біблійних видань, виокремлення своєрідного морального і професійного кодексу працівників цього особливого етапу розвою книговидання;

- вплив біблійного сектора книговидання на "підтягування" художнього, естетичного, мовного і технічного рівня видань інших тематичних напрямків друкарства.

Біблійний текст як основа розвитку мови у межах одного народу

За енциклопедичними даними, повний переклад Біблії здійснено більш ніж 250-ма мовами світу, окремі книги Святого Письма перекладалися ще й 740-ма мовами та діалектами, що в цілому складає близько 1000 перекладів.

Кожен народ, який завдяки своїм кращим освітнім силам рано чи пізно брався за переклади і множення цих книг, засвідчував цим власну духовну зрілість і право посідати гідне місце серед цивілізованих націй.

Переклади й поширення біблійних текстів (спочатку рукописним способом, затим — друкованим) серед різних народів почалися давно. Найдавніші спроби дати народові доступні пояснення *(таргум)* священних текстів своєю мовою зробили арамійці. Цей народ, проживши тривалий час у неволі і повертаючись у рідну Вавілонію, поступово став забувати рідну арамійську мову. Нагадати про неї й покликані були такі тексти. Переклади ці ввійшли в історію під назвою *таргуміми* і датуються II–I ст. до н. е. Пізніше було зроблено

"Методологія" професора Івана Огієнка, покладена в основу перекладу Святого Письма українською мовою

ще один переклад п'яти книг Старого Заповіту арамійською мовою, що отримав назву вавілонсько-палестинської редакції.

Приблизно в ту ж пору на острові Фарос неподалік Олександрії 72 прислані з Єрусалиму мудреці на чолі з провідником Аристеєм протягом 72 днів здійснюють переклад так званих передмасоретських текстів грецькою мовою. Саме тому ці тексти отримали назву *септуагірти* (переклад сімдесяти двох). Грецький переклад, будучи повнішим за обсягом, оскільки включав і ряд канонічних книг другого за значенням порядку, потрапляє до поган і там зазнає нових перекладів і переписувань.

З настанням християнської ери історія побутувань біблійних текстів поповнюється грецькими перекладами Аквіли, Теодоціона, Сіммаха. Перший християнський переклад латинською мовою, виконаний у доступному для сприйняття простих людей стилі Святим Єронимом у VI столітті н. е., ввійшов в історію під назвою *вульгата* (простонародний). А найдавніший сирійський переклад усіх книг Біблії відомий як *пешіта*.

До ранніх спроб реконструювати своїми мовами давньоєврейські першотексти відносяться: вірменський переклад III ст., германський (готський) — VI ст, старослов'янський — IX ст. Всього ж, за підрахунками учених, за період від XI до XVIII століть було створено понад 4100 рукописів старослов'янською мовою.

В історії літературних мов світу є немало прикладів, коли саме майстерно перекладена Біблія ставала за взірець подальшого розвитку цієї мови й літератури. Так було, зокрема, з англомовним перекладом Біблії, який здійснив близько 1380 року Джон Вінклер, а завершив значно пізніше Вільям Тіндаль (1535). Згодом цілі покоління англійців училися своєї літературної мови за перекладом Біблії Тіндаля. Авторитет живої французької мови підняв своїм перекладом Біблії Жан Кальвін. Нова сторінка в розвитку німецької літературної мови розпочалася з виходом у світ німецькомовного перекладу Святого Письма (1534), здійсненого Мартіном Лютером — вихідцем із простої селянської родини, який узяв за основу свого перекладу народну мову однієї із центральних земель країни. Феномен Лютерового перекладу полягав і в тому, що досі у різних землях Німеччини говорили різними діалекта-

ми, і саме національна Біблія стала в основі формування всенімецької літературної мови. Це ж можна сказати й про чехів.

З кожним новим виданням книг Святого Письма їхні творці прагнули, аби текст, зберігаючи автентичність перекладу, був зрозуміліший читачам. Тому віддавна в рукописанні з'являється традиція вмішувати на полях книг короткі тлумачення ряду незрозумілих слів живою народною мовою. Далі всіх пішов білоруський першодрукар Францішек Скорина, який у 1517–1519 роках видає у Празі *Псалтир* і *Біблію*, в мові яких переважають білоруські "гласи".

§ 2. Ранні спроби перекладів і видань Біблій на українських землях. Острозька Біблія

"Руські письмена" в Херсонесі IX століття

Перші писемні згадки про переклад Біблії на давньоруську (староукраїнську) мову відносяться до другої половини IX ст. і пов'язані з ім'ям болгарського просвітителя і проповідника Костянтина. Уже хрестоматійний факт зупинки Костянтина в Херсонесі по дорозі до Хозарії взимку 860–861 року засвідчує, що саме тут йому дали до рук книжкові витвори власної церковної літератури тамтешнього населення — Євангеліє та Псалтир, бо вони, за свідченням автора "Життя Костянтина" писані були "руськими письменами".

У попередніх розділах підручника вже йшлося про Біблійні тексти, створювані в книжкових скриптоніях Десятинної церкви та Софійського собору в Києві, а також про найвагоміші рукописні пам'ятки того періоду — *Реймське* та *Пересопницьке Євангелія*.

Також ми вели мову про перші друковані біблійні книги, зокрема україномовні друки німця Швайпольта Фіоля.

Окремої розмови заслуговує острозьке видання Біблії.

Проект князя Костянтина Острозького

Ідея першого в Європі повного видання Біблії церковнослов'янською мовою належить князю Костянтину Острозькому.

Досі в усьому слов'янському світі, як на західних його теренах, так і на східних, повної друкованої Біблії в одній книзі не існувало. Щоправда, білорус *Францішек Скорина* вже видрукував у Празі 1517–1519 роках для свого народу Біблію, але вона також не була повною. Священики і вчені на українських землях користувалися перекладами окремих її частин. До того ж, переклади ці нерідко рясніли неточностями, помилками і при кожному переписуванні все більше віддалялися від оригіналу.

Йшлося, отже, про авторитетний, надзвичайно точний текст Святого Писання в перекладі на церковнослов'янську мову, яким би могли користуватися не лише українці, а й сусідні слов'янські народи.

Ось як розповідає про ідею цього важливого видавничого проекту сам князь Костянтин Острозький. Цей текст уміщено як передмова до Біблії і подається тут у перекладі сучасною українською мовою, здійсненому Іваном Огієнком:

> "Бачив я, як вороги та вовки з усіх боків напирають на Церкву Христову та без милосердя жеруть її, — і жалість пройняла мене. Бо кого ж з благовірних та богорозумних не пройме жаль, коли він бачить убогість Церкви Христової, що ось хилиться впасти? І ніхто не може стати проти запеклости ворога через таку обмаль духовної зброї, яким є слово Боже. *І чиє серце не зм'якне, хто* не заплаче, бачачи розрух Церкви Христової, бачачи переможену хвалу її, бачачи як дикі вовки немилосердно розкрадають і розганяють стадо Христове? Різні вороги й найгрізніше лукавство оточили нас...
>
> Початок цієї справи був такий: з волі Божої задумав був я діло оце. Але довго не міг я почати його, бо не знайшов потрібних на це робітників; також і книги, що зветься Біблія, не мав я повного списку. Більше того, навіть по всіх сторонах роду нашого, де чути мову слов'янську, не знайдено ані одного другого (повного) списку серед усіх книг Старого Заповіту."

Збирання різномовних рукописів і перекладачів

Князь Костянтин Острозький розіслав гінців до найближчих сусідів — у Чехію, Польщу, Росію, аби вони могли привезти до Острога для перекладу всі наявні в слов'янському світі рукописні варіанти Біблії. Найбільше надії покладалося на надісланий з Москви рукопис так званої Генадійової Біблії 1499 року, бо вважався

цей переписаний у Москві переклад найстарішим, здійсненим з грецької мови ще в київській школі переписувачів книг за часів Володимира Великого.

Водночас до Острога на запрошення відомого в усій Європі українського князя почали прибувати відомі вчені з Греції. З-поміж них — Діонисій Палеолог, Мосхопул. Олександрійський патріарх Мелетій Пігас відрядив сюди одного з кращих своїх радників — Кирила Лукариса. Це той Лукарис, який на Берестейському соборі 1596 року наполегливо виступав проти унії, захищаючи інтереси України. Пізніше, після смерті патріарха Мелетія, саме Лукарис був обраний патріархом Олександрійським, а пізніше — і Костянтинопольським, і вже на тому високому посту також постійно проявляв прихильне ставлення до України. До речі, саме через таке прихильне ставлення до України життя цієї людини закінчилося передчасно й трагічно. Вороги української церкви пізніше сфабрикували на ім'я турецького султана звинувачення, нібито патріарх Лукарис намовляє українських козаків на повстання проти Туреччини. За наказом султана у червні 1638 року патріарха Лукариса — великого просвітителя і оборонця українського православ'я — задушили, а тіло викинули в море.

1594 року Лукарис став професором, а згодом і ректором Острозької академії.

Острозькі і зарубіжні вчені з ентузіазмом взялися до роботи, але незабаром змушені були її припинити, бо з'ясувалося, що з усіх зібраних рукописних Біблій неможливо скласти повного тексту — рукописи рясніли неточностями, довільним, не канонічним, тлумаченням багатьох подій і понять.

Одне слово, князя Острозького на початку цього благородного наміру супроводжувало немало невдач. Не без розчарування й зневіри пише він сам у згаданій передмові до Біблії:

> "Виявилося, що списки ці незгідні — вони не тільки мали відміни, але часом і спокуси, через що впав я був у великий смуток. До того ж, з намови диявольської знайшлося багато ворогів, що руйнували мені задумане, а помічників та робітників мав я дуже мало. І впав я в сумнів. І міркував я в серці своїм: чи починати, чи перестати? Але таки з Божої волі кращі думки перемогли гірші, бо я знав, що неможливе людині — можливе Богові".

Титульний аркуш
Острозької Біблії. 1581

Заново збирає князь Острозький своїх послів і спрямовує їх у дальші світи — до Болгарії, Греції, Палестини. Пише листа до Вселенського патріарха Єремії з проханням надіслати і книги, і людей, що знають і тамтешні, і слов'янські мови. Цього разу вибір був ширший, і спеціальна комісія з перекладу Святого Письма, створена при Острозькій академії, з двох варіантів — староєврейського і грецького, над яким працювало 72 перекладачі, — вибрала останній.

Завершення друку Острозької Біблії припало на 1581 рік. Загальний обсяг її — 1256 сторінок.

Перевидання Острозької Біблії в Москві

Є в передмові до цієї книги, написаної, як уже зазначалося, самим князем Костянтином, такі слова: "Прийміте цю Біблію всіх слов'ян не яко річ земну, але як дар небесний".

Не помилився Костянтин Острозький, називаючи даром небесним цю дивовижну книгу. Адже слава про неї швидко покотилася далеко поза Україною, на сотні літ зробивши її взірцем для всього православного слов'янства. Вона стала основою для всіх книг Святого Письма, які сьогодні вживаються як у церковному богослужінні, так і в приватному читанні практично у всіх слов'янських країнах.

Цікаво бодай фрагментарно простежити подальшу долю цієї книги.

Зважаючи на брак достатньої кількості примірників Острозької Біблії, московський цар Олексій Михайлович наказав 1663 року перевидати її в Москві. Перевидати "швидко з перекладу князя Костянтина Острозького, без змін, крім орфографії". Однак московське видання Біблії 1663 року все ж має відмінності від острозького видання: в ньому змінено український наголос на російський. Перероблена й передмова, де вираз "народ руський" (тобто український) замінено на "народ великоросійський".

Дещо пізніше, вже за Петра І, Москва знову вирішує виправити цю Біблію. Таку складну за обсягом роботу було доручено ученому з Волині Феофилактові Лопатинському. Однак, незважаючи на сім літ напруженої праці, Лопатинському не судилося побачити її результати надрукованими.

Починання Петра І після його смерті продовжила цариця Єлизавета Петрівна. І знову для роботи над удосконаленням тексту книги були покликані вчені з України, цього разу професори Київської академії — Варлаам Лащевський та Гедеон Слонимський. Історичні джерела зафіксували цікаві перипетії їхнього настійливого виклику до Петербурга. Київські професори вперто відмовлялися їхати до північної столиці. Та їхати все ж довелося. Подіяв, напевне, грізний виклик з імператорської канцелярії: "Вислати їх в Петербург без усіляких відмов і відкладувань, якнайшвидше і неодмінно".

Приступивши до праці в серпні 1747 року, професори Лащевський та Слонимський завершили її через чотири роки. Таким чином, 18 грудня 1751 року побачила світ друкована Біблія, що згодом одержала назву Єлисаветинської. Вона й визнана була згодом Синодом Російської православної церкви як усталений, канонічний текст. А в основі її — українська Острозька Біблія.

Шляхи Біблій, надрукованих в Острозі

Скільки примірників Острозької Біблії було видруковано? Якою була їхня подальша доля?

Відповіді на ці запитання в дослідників давнього українського друкарства різні. Професори Пташицький і Бостель, наприклад, вважають, що їх було кілька сотень. Йдеться про ту кількість примірників

Біблії, яку доручив князь Острозький Івану Федоровичу вивезти до Львова і там продати. За твердженням професора Огієнка, після смерті друкаря у Львові 5 грудня 1583 року в його крамниці було знайдено 120 повних Біблій, 80 — неповних і цілу уряджену друкарню. Очевидно, що Іван Федорович після непорозуміння з князем Костянтином Острозьким продовжував самочинно друкувати цю книгу вже у Львові. Усе це майно перейшло згодом за борги його учням, друкарям Сеньку Корунці та Сачкові Сідляреві, які продовжували додруковувати книгу і продавати її.

Є документальні свідчення, що 1588 року ці львівські друкарі продали свою друкарню і сорок неповних Біблій друкареві з Вільни (нинішнього Вільнюса) Кузьмі Мамоничу. Звідси, очевидно, коріння відомої Віленської Біблії.

Сьогодні з сумом можемо говорити, що нині у світі залишилося кілька примірників Острозької Біблії. Є ця книга, звичайно ж, у Москві й Петербурзі, куди в різні часи вивозилося все найкраще надбання українських друкарів. За свідченням українського історика на еміграції Петра Шумовського, родом з Острога, перед першою світовою війною один примірник цієї книги він ще оглядав в Острозькому музеї, який зберігався під особистою опікою директора Кирило-Мефодіївського братства пана Кутневича. Ще один примірник був у особистій колекції графа Ходкевича у містечку Млинові на Волині. Подальша доля цих примірників залишається невідомою.

У спогадах діяча українського національно-визвольного руху Д. Бачинського є згадка про віднайдений ним примірник Острозької Біблії аж у ... Мадриді. А в книзі Ярослава Рудницького "Подорож на Мальту", що вийшла за кордоном у шістдесятих роках, зазначається, що в архіві бібліотеки у Валетті (на Мальті) він побачив кілька книжок, виданих у Острозькій друкарні XVI століття. Однак про Біблію в цих записках не згадується.

Врятуванню з вогнищ громадянської війни і ретельному збереженню ще одного золотого примірника острозького друку ми маємо завдячувати сьогодні митрополитові Іларіону (Іванові Огієнку). В унікальному архіві, який вдалося йому зберегти, ведучи скитницьке життя дорогами Європи в час і після закінчення Другої світової війни, і перевезти 1947 року

до далекої Канади, в тодішню столицю канадських українців місто Вінніпег, авторові цих рядків вдалося не лише оглянути, а й ретельно попрацювати з цим безцінним для нашої культури примірником під час наукових студій у Колегії Св. Андрія Манітобського університету.

Українська громадськість Канади, дбаючи про збереження цієї пам'ятки української культури для майбутніх поколінь і бажаючи познайомити з нею найширші наукові, політичні й просвітні кола інших держав, виступила на початку 80-х років — якраз напередодні тисячолітнього ювілею хрещення України-Руси — з ініціативою перевидання Острозької Біблії. Це починання гаряче підтримала Українська православна церква в Канаді. І з благословення блаженнійшого владики митрополита Василія та за фінансової підтримки ряду всеканадських українських організації воно уможливилося 1983 року.

До речі, перевидання Острозької Біблії здійснювалося в Англії з дозволу Британського і Закордонного Біблійного товариства.

На першій сторінці фототипного відтворення Острозької Біблії англійською і українською мовами вміщено звернення до зарубіжного читача: "Ця книга є перше повне видання всіх книг Священного писання церковнослов'янською мовою, надрукована в українському місті Острозі 1581 року заходами Костянтина Острозького. Книга ця є надбанням усіх слов'янських народів. Передрукована у Лондоні року 1983 з нагоди тисячоліття хрещення України".

3. Видання Книги книг українською літературною мовою: долі перекладів і видавців

Українцям протягом тривалого часу не щастило одержати повний текст Біблії, виданої літературною мовою. Маючи кілька добрих перекладів (з-поміж них — Пересопницьке Євангеліє 1556-го, Острозька Біблія 1581 років), тодішні духовні провідники нації не змогли поширити їх у маси, оскільки це потребувало постійного й достатнього друку. Тому ці переклади залишалися рукописними чи друкованими раритетами, не справляючи впливу на широкі народні верстви. На

думку професора Івана Огієнка, значною мірою причиною такого становища була сама церковнослов'янська мова, якою написана була, на противагу Пересопницькому Євангелію, Острозька Біблія. Навіть не вся інтелігенція її добре розуміла. І це було фатальним для розвою самої літературної мови, бо, пануючи повсюдно в богослужінні, церковнослов'янщина довго вбивала саму потребу перекладів Святого Письма на мову народну.

Переклад Пилипа Морачевського

Національне пробудження українців кінця 40-х років минулого століття, що увінчалося створенням Кирило-Мефодіївського братства, спонукало до обговорення в широких колах інтелігенції ідеї так званих недільних шкіл із викладанням там предметів українською мовою і зокрема вивчення рідною мовою Закону Божого. Для цього потрібні були відповідні підручники чи окремі книги. Україномовні переспіви Псалмів, сюжети з Псалтиря все частіше набували поетичних форм у творах П. Гулака-Артемовського, М. Максимовича, Т. Шевченка. Боронити право українського народу на свою мову, літературу, історію взялися засновники й численні прихильники з числа національно свідомої інтелігенції першого поважного часопису "Основа", що почав виходити в Петербурзі з 1861 року. Саме зі сторінок цього часопису (кн. 8 за 1862 рік) вперше було повідомлено читачів про створення в Петербурзі Громадського комітету для збору коштів на видання підручників і Святого Письма українською мовою.

Таким чином, до середини XIX століття в українському суспільстві визріла конечна потреба перекладу Святого Письма народною мовою. Сталося так, що на цю надзвичайно складну працю першим відважився Пилип Морачевський — інспектор Ніжинської гімназії вищих наук князя В. Безбородька, сам родом з Чернігівщини, палкий прихильник української старовини.

Закінчивши історико-філологічний факультет Харківського університету, він відразу почав проявляти свій хист у красному письменстві. Перша збірка віршів початкуючого поета, видана у Полтаві 1864 року, мала цілком промовисту

назву — *"Мова з України"*. Добре володіючи грецькою мовою, він за відносно короткий проміжок часу виконав надзвичайно великий обсяг роботи — переклав тогочасною літературною українською мовою чотири Євангелія Нового Заповіту.

Для розгляду і одержання дозволу на друк автор перекладу надіслав 1860 року результат своєї праці на дві адреси — Синоду Російської православної церкви до Москви та Академії наук у Петербург. Незабаром з Петербурга надійшла обнадійлива відповідь: переклад Біблії визнавався ученими задовільним і вартим надрукування. Церковна ж ієрархічна установа відповіла категоричним "ні": "Перевод Евангелий, сделанный Вами или другим кем-либо, не может быть допущен к печатанию..." До речі, такі бюрократичні фрази, як "не может быть допущено к печатанию" чи "безусловно запретить к напечатанию" в умовах дії антиукраїнських Валуєвського (1863), а згодом Емського (1876) цензурних актів проставлялися практично на всіх україномовних рукописах з історії чи культури України, що надходили з України для "іспрошенія дозволу" до цивільного або церковного цензурних відомств Москви чи Петербурга.

Заборона видати україномовний переклад Нового Заповіту Пилипа Морачевського пояснюється ще й тією обставиною, що українці і в цьому питанні пішли попереду своїх північних сусідів. Адже перший переклад Біблії російською літературною мовою було здійснено в Москві лише в 1876 році.

Морачевський все ж не втрачав надії побачити свою працю надрукованою, тому ще три роки після одержання негативної відповіді з Москви удосконалював перекладений текст. На жаль, ця колосальна праця за життя перекладача з політичних причин так і не дійшла до тих, кому вона призначалася, — простих українців, які прагнули осягнути таїну й силу Христового слова рідною мовою. Але вона не пропала безслідно. Після обнародування царського маніфесту у листопаді 1905 року щодо волі друку небайдужі українці, завдяки єпископу Парфенію, згадали про готовий до складання рукопис Морачевського. 1906 року стали друкувати чотирикнижжя Нового Заповіту окремими випусками. Але ініціатори видання дуже виправили мову перекладу, що, на жаль, знизило літературну цінність праці.

Спроби Маркіяна Шашкевича та Володимира Александрова

Менш відома в історії друга спроба перекладу Святого Письма тогочасною галицько-українською мовою одного з провідників національного відродження в західноукраїнських землях першої половини XIX століття Маркіяна Шашкевича. Протягом 1811–1834 років він ретельно працював над "Псалмами" і Євангелієм від Матвія та Марка. Найбільше поета захопили "Давидові псалми", хоча в прикінцевому варіанті інтерпретував їх довільно. "Давидові псалми" в перекладі Шашкевича одержали назву *"Русланові псалми"*. Характерна їхня особливість у тому, що вони значно коротші від оригінальних і за своєю композицією скоріше нагадують сонети: наприкінці кожного псалму подається своєрідний ключ до розуміння викладених попереду думок. І ще одна відмінність Шашкевичевого перекладу "Псалмів": прагнучи наблизити їх зміст до простого галицького читача, перекладач надав ряду сюжетів виразно національного характеру. Міркування Давида про святий Сіон, Ізраїль, спадщину Якова у "Русланових псалмах" спроектовано на "наших людей", "вітер на степах України", "русько-українське серце", "віру руську", "віру тверду як Бескид" і т. д.

Як і в попередньому випадку, за життя Маркіяна Шашкевича спроби його перекладів Святого Письма тогочасною галицькою мовою також не реалізувалися.

Варто згадати в цьому контексті ще одну маловідому спробу дати своєму народові можливість читати Святе Письмо рідною мовою, здійснену українським письменником і фольклористом Володимиром Александровим. За фахом він був військовим лікарем, за чином — генералом, але в душі — українським патріотом. Це й спонукало його у віці 53 роки засісти за вивчення староєврейської мови, аби з оригінальних текстів створити україномовну версію біблійної історії. Великий намір йому вдалося реалізувати лише частково. 1877 року у кількості 20 примірників вийшла друком його *"Книга Іова, на малоруську мову переложена"*. Цей автор написав також кілька віршових переказів біблійних легенд, з-поміж яких — "Притча про Христа-сіяча".

Переклад Пантелеймона Куліша

Давню мрію українців про власний переклад і видання Біблії найповніше вдалося реалізувати в минулому столітті Пантелеймону Кулішу. Копітка праця цього діяча з біблійними текстами, що в цілому тривала тридцять років, сповнена була багатьма драматичними колізіями, на яких варто бодай фрагментарно наголосити в цьому огляді.

Задум приступити до перекладу Святого Письма в Куліша визрів у роки його державної служби чиновником з особливих доручень царського уряду у Варшаві (1864–1867). Маючи безпосереднє відношення до заснування у Львові літературного журналу "Правда", він спочатку публікує там перші частини своїх перекладів — Книгу Іова, Псалтир. 1869 року, як додаток до цього журналу, виходить ціле п'ятикнижжя Мойсея, що мало таку загальну назву: "Святе Письмо, або вся Біблія Старого і Нового Завіту русько-українською мовою переложена. Частина І. П'ять книг Мусієвих".

Знайомство у Відні з галичанином Іваном Пулюєм, який багато в чому поділяв погляди Куліша, прискорило перекладацьку працю, оскільки після попередньої домовленості з Британським і Закордонним Біблійним товариством вимальовувалася перспектива видати офіційним шляхом повний текст Біблії для українців як Галичини, так і Росії. Найперше, йшлося про повний переклад Нового Заповіту. Пулюй, який добре знав грецьку, дуже допоміг Кулішеві, в якого більше часу стало для виправлення перекладеного українською мовою і вивірення з церковнослов'янським, російським, польським, сербським і латинським текстами.

Підготовлені до друку всі чотири Євангелія були передані до Біблійного товариства через його представника у Відні Мілярда 1871 року. З хвилюванням очікуючи результату експертизи, Куліш все ж не сподівався на негативну відповідь. На жаль, вона виявилася саме такою. Головний рецензент перекладу відомий віденський славіст Франц Міклошевич виніс суворий вердикт: переклад досить віддалений від грецького оригіналу й не може бути прийнятий до друку під патронатом цієї організації. Зважаючи на скрутний матеріальний стан П. Куліша, така відповідь, звичайно, дуже засмутила його, але не спинила бажання працювати далі. За сприяння

брата дружини Василя Білозерського Куліш відважується друкувати своє дітище. Побачило воно світ з друкарні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 1886 року (постарався І. Пулюй) і мало таку назву: *"Святе Письмо Нового Завіту. Мовою русько-українською переклали П. А. Куліш і Д-р І. Пулюй"*. Обсяг цього видання — 464 сторінки.

Видання у світ власним коштом результатів своєї багаторічної праці не принесло перекладачам належної втіхи. В Галичині книгу зустріли прохолодно, а то й вороже. Із зрозумілих причин проти неї виступили передусім уніатські священики та москвофіли. Але й свої, українці, не поцінували гідно подвижницької праці двох достойників нації, захоплених соборницькою ідеєю. Не зовсім умотивованою видається сьогодні, скажімо, критика цього перекладу Іваном Франком.

Проте ні бойкот перекладацької праці явними і прихованими недругами, ні пожежа на хуторі Мотронівка, під час якої згоріло немало рукописного матеріалу, ні заборона поширювати це видання на території Російської імперії не спинило запалу Куліша будь-що сповна реалізувати задумане. Після численних переробок і доповнень, після 14 літ листування з Біблійним товариством останнє таки погодилося 1885 року купити переклад Нового Заповіту. Видання це побачило світ у Відні 1887 року, а потім повторене було через п'ять років.

Ця маленька перемога вселила Пантелеймону Олександровичу надії видати повну Біблію в Росії. Тривале в часі його листування з М. Драгомановим засвідчує, як гаряче підтримував цю ідею побратим за духом. Драгоманов навіть спеціально приїздив до Петербурга полагоджувати з М. Костомаровим питання про виділення для Кулішевого перекладу спеціальних коштів. На жаль, спроби ці не увінчалися успіхом.

П. Куліш помер 1897 року, не завершивши своєї багаторічної праці. Дружина письменника Ганна Барвінок передала незавершену працю чоловіка на зберігання поміщику Тарновському. Незабаром помер і сам Тарновський, але він встиг домовитися з письменником І. Нечуєм-Левицьким про закінчення перекладу, заплативши йому наперед за роботу.

Мабуть, житейською долею П. Куліша та його побратимів було так передбачено, що багаторічна історія поневірянь і розчарувань з перекладом Біблії мусила все ж завершитися щасливо. Британське і Закордонне Біблійне товариство після

неодноразових переговорів з І. Пулюєм, нарешті, прийняло до видання увесь текст рукопису. Наприкінці 1903 року в тому ж таки Відні ця давноочікувана книга побачила світ. На твердій обкладинці її було відтиснено українські слова: *"Святе Письмо Старого і Нового Завіту. Переклад П. О. Куліша, І. С. Левицького і І. Пулюя. Відень, 1903"*. Проте в умовах дії ще жорсткішого від Валуєвського (1863 року) Емського антиукраїнського цензурного циркуляру фактично до революції 1905 року жоден примірник цієї книги не міг бути офіційно ввезений до Росії. Не допомогло навіть особисте звернення до імператриці вдови покійного перекладача.

Іван Огієнко у своїх богословсько-історичних студіях так оцінює вихід у світ першої повної україномовної Біблії: "Це був надзвичайно величний і важливий момент в історії української духовної культури, — за весь час життя українського народу в нього вперше появилася повна друкована Біблія

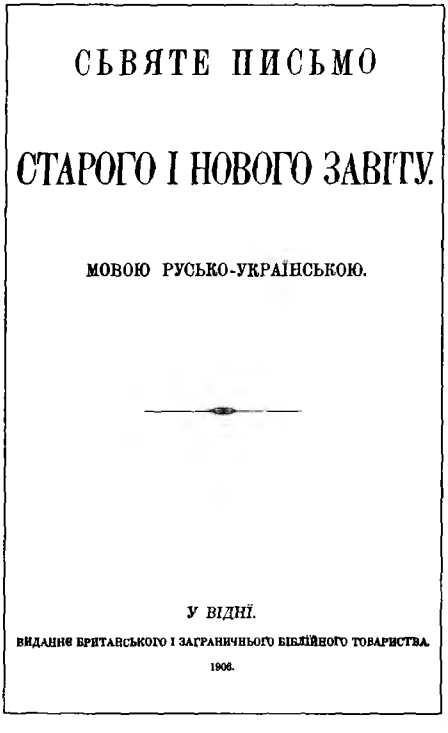
СЬВЯТЕ ПИСЬМО

СТАРОГО І НОВОГО ЗАВІТУ.

МОВОЮ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЮ.

У ВІДНІ.

ВИДАННЄ БРИТАНСЬКОГО І ЗАГРАНИЧНЬОГО БІБЛІЙНОГО ТОВАРИСТВА.

1906.

Біблія в україномовному перекладі Пантелеймона Куліша. Відень, 1903 (перше видання), 1906 (друге видання)

живою народною мовою. Справді, це була велика історична подія в духовному житті України. І велика заслуга в цьому Британійського Біблійного товариства, яке поставило собі високошляхетне й побожне завдання — нести Біблію кожному народові в його рідній мові. І в цій своїй праці Товариство не оминуло й український народ".

Одна важлива обставина завадила Кулішевому перекладу стати на початку XX століття тим взірцем української літературної мови, якими вважалися перекладені національними мовами Біблійні тексти в англійців, французів, німців чи чехів. І Куліш, і Нечуй-Левицький, і тим більше галичанин Пулюй у своїй праці дотримувалися різних правописних норм. Редагувати ж рукопис випало саме Пулюю, який мимоволі привніс до тексту ще більше так званих галицизмів.

Отож, з мовної точки зору цей текст на момент його виходу в світ був уже застарілим. Такий недолік особливо став відчутним на період двадцятих років — час активної українізації, адже саме тоді приймаються суттєві зміни в українському правописі. Завдяки новітнім набуткам українського красного письменства на початку століття формувалася й нова українська літературна мова. Новими відкриттями, які не могли об'єктивно врахувати П. Куліш та його однодумці, збагатилося за цей час і світове біблієзнавство. Але найголовнішим недоліком цієї праці було те, що П. Куліш здійснював свій переклад Старого й Нового Заповіту місцями не дослівно, а у вільному перекладі, що спричинило значні відхилення від оригіналу і що для канонічного тексту вважається неприпустимим.

Таким чином, на початку XX століття перед українським суспільством складалися об'єктивні передумови необхідності другого повного перекладу Святого Письма українською мовою. Волею історичних обставин складеться, що така велична, відповідальна й надзвичайно тяжка місія випаде на долю Івана Огієнка — митрополита Іларіона.

Переклад Івана Огієнка

У тому, якою тяжкою і відповідальною є праця особистості, яка відважується взятися за переклад Біблії, свідчать такі деталі: П. Куліш трудився на цьому поприщі

тридцять літ, Огієнкові ж хресна дорога до своєї Біблії стала довшою більш ніж на десять років... Від початку перекладу богослужбових книг у Кам'янці-Подільському до одержання сигнального примірника перекладеної ним повної Біблії у Вінніпезі пройшло 42 роки.

Ідеєю перекладу й видання Книги книг Іван Огієнко жив ще від часів своєї праці на посадах ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету та міністра освіти, а згодом і міністра віровизнань уряду Української Народної Республіки. Однак основну роботу йому довелося виконувати в еміграції.

Звільнившись від праці в уряді УНР, професор Огієнко переїздить восени 1922 року з польського Тарнова до Винник і, будучи практично без роботи, починає переклад Нового Заповіту. Одночасно розробляє методи й принципи роботи з біблійними текстами. Тоді перекладач поставив перед собою два найголовніші завдання: *по-перше*, найточніше передати зміст оригіналу, дбаючи передусім про логічну вмотивованість цілого ряду багатозначних слів, і, *по-друге*, забезпечити переклад милозвучною, сучасною літературною мовою. Йшлося, отже, про те, що новий переклад повинен бути не простим наслідуванням усіх досі відомих спроб, а цілком новим за методикою, чітко опертим на оригінали: для Старого Заповіту — з єврейського, для Нового Заповіту — з грецького.

Ймовірно, саме цілий ряд глибоко наукових праць професора Огієнка, які були широко відомі на той час у Європі, потрапили в поле зору експертів-бібліїстів Британського і Закордонного Біблійного товариства й остаточно переконали їх у тому, що кращої кандидатури для української версії Біблії годі шукати. 1 квітня 1936 року це товариство укладає з українським ученим-емігрантом угоду на повний переклад і видання україномовної Біблії. Згідно з цією угодою, повністю вся робота з перекладу Біблії мала бути завершена через п'ять років. На розгляд комісії перекладач зобов'язувався подавати рукописи частинами. Порядок перекладу визначався таким: 1. Новий Заповіт; 2. Псалтир; 3. Старий Заповіт.

Новий Заповіт — Чотири Євангелія (від Матвія, Марка, Луки, Іоанна), які Огієнко почав перекладати ще в двадцятих роках для Американської місії, практично на момент підписання угоди були вже викінченими і через місяць передані

до Лондона. А з наступного, 1937 року, почалося їх друкування. Частина замовлення — п'ять тисяч примірників — була розміщена в друкарні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Новий Заповіт з Псалтирем накладом 25 тисяч примірників вийшов 1939 року у Варшаві. Через три роки, вже в розпал Другої світової війни, керівництво Біблійного товариства розміщує замовлення на 10 тисяч примірників Нового Заповіту і Псалтиря в перекладі Івана Огієнка в Стокгольмі.

Робота над перекладом Старого Заповіту тривала з 3 листопада 1936 року до 1 липня 1940 року. Просувалася вона відносно швидко, бо перекладач мав багато напрацьованого раніше матеріалу. Обрана була копітка, складна, але єдино правильна з наукової точки зору методологічна система перекладу із староєврейської мови, де немало слів мають одночасно декілька значень: на початку робився дослівний єврейсько-український переклад (перший рукопис), а після — переклад українською літературною мовою (другий рукопис). Збережені в архіві митрополита Іларіона у Вінніпезі оригінали дають можливість уявити масштаби цієї воістину подвижницької праці. Візьмемо для прикладу лише перший рукопис — дослівний переклад. Кожне окреме слово із староєврейської Біблії виписувалося перекладачем на окремому рядку, біля нього — українські відповідники. Всіх таких слів — 775 тисяч, всіх таких сторінок — понад 14 тисяч. Останні скріплені нитками в окремі зшитки по 400 сторінок у кожному. Таких зшитків 37. Буквально кожна сторінка рясніє численними примітками, вставками, уточненнями.

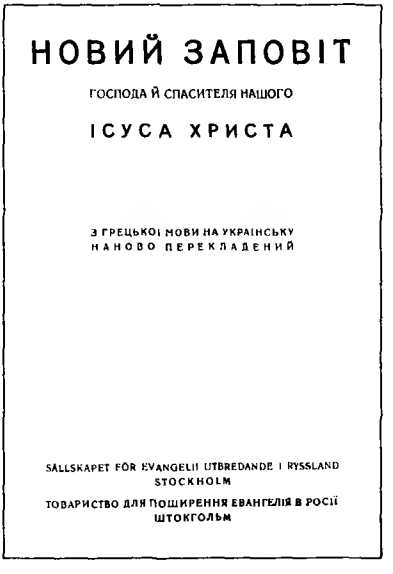
НОВИЙ ЗАПОВІТ

ГОСПОДА Й СПАСИТЕЛЯ НАШОГО

ІСУСА ХРИСТА

З ГРЕЦЬКОЇ МОВИ НА УКРАЇНСЬКУ
НАНОВО ПЕРЕКЛАДЕНИЙ

SÄLLSKAPET FÖR EVANGELII UTBREDANDE I RYSSLAND
STOCKHOLM

ТОВАРИСТВО ДЛЯ ПОШИРЕННЯ ЕВАНГЕЛІЯ В РОСІЇ
ШТОКГОЛЬМ

Новий Заповіт у перекладі Івана Огієнка. Стокгольм, 1942

Із смертю своєї дружини Домініки Іван Огієнко втратив і свого незмінного, надійного й вірного помічника, яка стільки років добровільно й самоусвідомлено перебирала на себе всю ту чорнову, рутинну й таку відповідальну роботу з підготовкою рукописів до друку. Але під час завершення своєї багаторічної праці все ж у нього були надійні помічники, імена яких варто повернути із забуття і залишити для пам'яті нащадків як співтворців другого перекладу україномовної Біблії. Це, передусім, прекрасний гебраїст Хаїм Ротбарт та друкарки Катерина Чайківська і Софія Сім'янцева.

Перекладач дотримав обумовленого в договорі з Британським Біблійним товариством терміну закінчення перекладу всієї Біблії — 1940 рік. 19 липня остання її частина була передана представникові Товариства В. Енгольцу.

Загроза знищення Огієнкового рукопису

Наступні події розвивалися так стрімко й набирали такого тривожного забарвлення, що навіть прагнення просто зберегти, порятувати цей найдорожчий скарб в умовах війни часом здавалося нереальним.

Першим сигналом тривоги був несподіваний приїзд до Холма, до митрополичої резиденції Іларіона, наприкінці 1940 року пастора Енгольца. Він вирішив повернути перекладачеві одержаний раніше примірник рукопису Біблії, який не встиг переслати до Лондона, для збереження в безпечному місці в Холмі. Більше того, єврей за національністю, Енгольц сам просив порятунку в митрополита. Адже за вказівкою Гітлера, з розширенням зони окупації на східних теренах Європи, нацисти все активніше розгортали полювання на євреїв, заганяючи їх на неминучу смерть до концентраційних таборів, передусім у Польщі.

Ризикуючи бути викритим, митрополит Іларіон не зачинив перед цим чоловіком свої двері в ту тяжку для нього хвилину і переховував його певний час у себе вдома. Не будучи певним у надійності збереження оригіналу і двох копій машинопису Біблії в Холмі, перекладач знаходить у Варшаві друкарку Софію Сім'янцеву, передає їй один примірник для ще одного передруку і переховування його там, у варшавському помешканні друкарки.

Яким передбачливим і пророчим було те рішення! Величезна бібліотека і все майно митрополита Іларіона у Варшаві, про що вже йшлося, безслідно пропали 1944 року в палаючій польській столиці. Залишилися напризволяще рукописи і в Холмі — після фактично примусового вивезення звідти фашистами проводу Української православної церкви. І лише завдяки мужності й самовідданості справжньої української патріотки Софії Сім'янцевої передрукований нею примірник і оригінал другого в українській історії повного перекладу Біблії нашою мовою було врятовано. Вона ж якимось дивом і доставила цей вантаж — 20 товстелезних зшитків — до Штробського Плеса в Словаччину, де в той час перебував із своїм близьким оточенням Огієнко-Іларіон.

На тому історія митарств машинописної Біблії не закінчилася. В нелегку й небезпечну дорогу до Швейцарії Огієнко взяв лише перший примірник машинопису. Копії та допоміжні матеріали, зокрема й словники, він змушений був залишити в Сан-Пельтені поблизу Відня на збереження знайомому священику. 4 квітня 1945 року Сан-Пельтен зайняли радянські війська. Митрополит Іларіон довідався про це тоді, коли відважився на небезпечну операцію в Лозанні і вже написав свій прощальний заповіт. Отож, у ту пору він не сподівався, що полишені в Австрії рукописи не будуть знищені.

Вже переїхавши до Канади й удосконалюючи свій переклад по першому примірнику, з яким ніколи не розлучався, митрополит Іларіон написав до Лондона й повідомив про місцезнаходження тих матеріалів в Австрії, яких йому бракувало. 1949 року офіцери англійської армії віднайшли всі Іларіонові рукописи, збережені в гарному стані, в Сан-Пельтені й відправили до Лондона. Звідти дорогоцінний і місткий пакунок було доставлено до Вінніпега.

Українську Біблію видавали лондонські друкарі

Отож, наприкінці 40-х років відновилися перервані воєнним лихоліттям та митарствами по Європі переговори перекладача із лондонським замовником щодо подальшої долі рукопису. Для оперативного його перегляду одночасно кількома членами Ревізійної комісії Біблійного товариства

виникла потреба в ще одному машинописному передруці з двома копіями. Цю роботу виконала протягом 1952–1953 років донька митрополита Іларіона Леся Огієнко-Біда. Ще кільканадцять місяців тривалої й виснажливої праці пішло для остаточного редагування й виправлення тисяч сторінок рукопису. 14 березня 1955 року члени ревізійної комісії пастори В. Кузів та Л. Жабко-Потапович остаточно ухвалили ретельно перевірений переклад Біблії до друку.

З 28 березня по 10 червня частинами відсилався до Лондона Огієнків рукопис. Цілий рік ще тривала підготовка до складання — затримка вийшла через виготовлення букв з наголосами, а також через брак суто українських літер **ї, є**, чого в кириличних шрифтах лондонської друкарні "Вільм Кловес і сини", якій доручено було здійснити друк української Біблії, не було. Ще два роки пішло на читання першої, другої та третьої коректур.

12 червня 1962 року у Лондоні виходять у світ сигнальні примірники однієї з найголовніших для українців книг рідною мовою. Це великоформатний том обсягом 1524 сторінки. Текст набраний крупним, 14-м кеглем у дві колонки з авторськими виносками посилань посередині шпальти. Білий люксусовий папір, пофарбований на трьох зрізах у червоний колір. На твердій синій оправі, оформленій позолоченим орнаментом з православним хрестом у верхній центральній частині, такою ж позолотою відтиснені слова: *"БІБЛІЯ або КНИГИ СВЯТОГО ПИСЬМА. На українську мову переклав мит-*

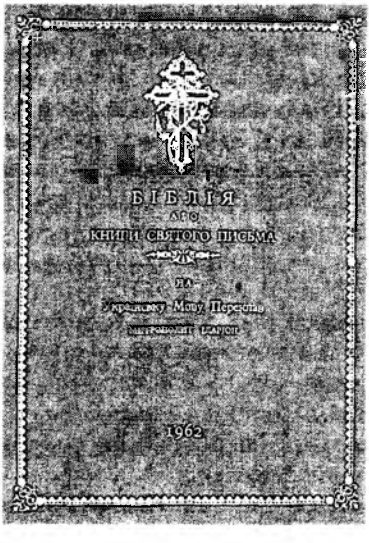

Новий переклад Біблії українською мовою, здійснений митрополитом Іларіоном

рополит Іларіон". Такий же текст вміщено й на позолоченому корінці. Титул цього видання дещо відмінний від напису на оправі: "Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена". Внизу сторінки — "Британське й Закордонне Біблійне товариство. 1962". Цікавою, рідкісною й глибинною за змістом сприймається емблема, вміщена внизу титулу, — силует молодого сівача, який однією рукою тримає корзину із зерном, а іншою засіває ним довколишню ниву.

Отож, мрія перекладача про забезпечення можливості і права українського народу звертатися до Бога рідною мовою нарешті здійснилася. До неї він ішов цілих 42 роки, вкладаючи в свою титанічну працю стільки здоров'я, розуму, сили волі, захоплення.

То був справжній науковий подвиг, і ним не могли не захоплюватися і ті, хто добре знав Огієнка, і ті, хто почув про нього вперше під час широкого представлення в християнському світі Біблії мовою великого, але бездержавного, українського народу. Свідченням цьому є і факт відзначення митрополита Іларіона спеціальною медаллю королеви Англії Єлизавети II з нагоди коронації її величності 2 червня 1953 року, і обрання перекладача "почесним дожиттєвим членом" Біблійного товариства 5 грудня 1955 року.

Відтоді саме цей переклад стане взірцем для декількох пізніших перевидань, зокрема і в Москві 1988 року, коли Московський патріархат прийняв рішення про видання Біблії українською мовою на відзнаку 1000-ліття Хрещення Русі.

Після неодноразових перевидань у Канаді, Сполучених Штатах Америки, країнах Західної Європи, до того ж, значними накладами, прийшов, нарешті, довгожданий час друкування Огієнкового перекладу Біблії вдома, на українській землі. Заходами Українського Біблійного товариства ця найголовніша, найдорожча і найтрудніша праця Івана Огієнка — україномовна Біблія — за роки незалежної України була відтворена в Україні вже кілька разів, до того ж, значними накладами. Скажімо, лише 2002 року друкувалося два видання: великого формату накладом 50000, зменшеного формату — 15000 примірників.

Інші переклади й видання

Майже одночасно з лондонським виданням Біблії в перекладі Огієнка-Іларіона *в Римі* з'являється ще одна україномовна Біблія, здійснена для потреб українських католиків. Переклад цього видання з грецьких оригіналів здійснював протягом 12 років отець Іван Хоменко. Заголовок цього видання, передрукованого 1991 року, — *Святе Письмо Старого та Нового Завіту.*

1985 року заходами Міжнародної християнської місії Святе Письмо українською мовою виходить друком *у канадському місті Торонто.* Видання має назву *Новий Завіт, псальми і приповістки Соломона.* За основу канадські видавці взяли текст Кулішевої Біблії віденського видання, однак зробили значну мовну редакцію. Видання це з позолоченим тисненням заголовку цікаве ще й тим, що ілюстроване гравюрами на біблійні теми.

З 1993 року в Україні за ініціативою Українського Біблійного Товариства ведеться копітка робота з нового, *четвертого повного перекладу Біблії* українською мовою. Наприкінці 2000, ювілейного, року накладом 50000 примірників побачила світ перша частина цього значного видавничого проекту — Новий Заповіт. Перекладачем цього видання, яке має на меті задовольнити усі наявні в Україні конфесії, виступає доктор богословських наук Рафаїл Турконяк.

А напередодні 100-річчя першого виходу в світ у Відні Біблії в перекладі Пантелеймона Куліша ре-

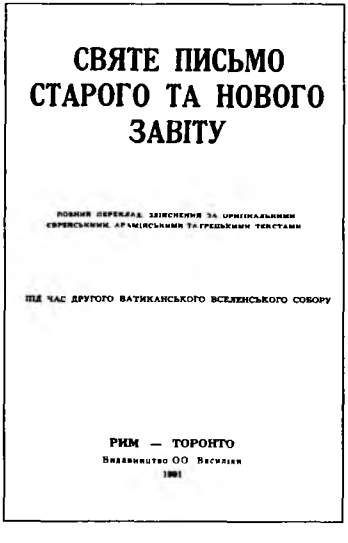
СВЯТЕ ПИСЬМО СТАРОГО ТА НОВОГО ЗАВІТУ

ПОВНИЙ ПЕРЕКЛАД ЗДІЙСНЕНИЙ ЗА ОРИГІНАЛЬНИМИ ЄВРЕЙСЬКИМИ, АРАМІЙСЬКИМИ ТА ГРЕЦЬКИМИ ТЕКСТАМИ

ПІД ЧАС ДРУГОГО ВАТИКАНСЬКОГО ВСЕЛЕНСЬКОГО СОБОРУ

РИМ — ТОРОНТО
Видавництво ОО Василіян
1991

Біблія для потреб українських католиків у перекладі Івана Хоменка. Рим-Торонто, 1991

принтне її відтворення було здійснене в Києві завдяки ентузіазму й одержимості столичних професорів Василя Шендеровського та Володимира Козирського та підтримки київської міської влади.

Запитання і завдання для самоконтролю

Чому Біблію називають Книгою Книг?

Окресліть основні грані книгознавчого аспекту Біблії.

Аргументуйте тезу: переклади і видання книг Святого Письма стали основою розвитку мови у межах кожного народу.

Дайте коротку характеристику найдавніших рукописних біблійних текстів та їх перекладів, збережених до наших днів.

Коли, де і ким здійснювалися ранні спроби перекладати і переписувати біблійні тексти тогочасною українською мовою?

Чим відрізняються видання Біблій Ф. Скорини та К. Острозького?

З якого оригіналу готувалася до друку перша повна Біблія в Москві?

Охарактеризуйте географію поширення примірників Острозької Біблії в світі.

Чому українці не отримали в Москві дозволу на видання Біблії в українському перекладі П. Морачевського?

Назвіть нереалізовані проекти видання українцями біблійних текстів у XIX ст.

Хто допомагав П. Кулішеві перекладати і видавати Біблію?

Чому Кулішів переклад не було визнано канонічним?

Охарактеризуйте основні етапи роботи І. Огієнка над перекладом і виданням повної Біблії.

В чому полягала загроза знищення огієнкового рукопису?

У друкарнях яких країн світу друкувалися книги Святого Письма українською мовою?

Хто з видатних українських просвітителів, учених, письменників займався перекладами і виданнями книг Святого Письма?

Рекомендована література до теми

Ковальчук Г. "Книга Книг" у фонді відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Студії з архівної справи та документознавства. — 2001. — Т. 7. — С. 144–149.

Лабунька М. Біблія серед слов'ян // Свобода (США). — 1993. — 13 липня.

Огієнко І. Біблійні студії: Богословсько-історичні нариси з духовної культури України. — Вінніпег: Наша культура, 1963. — 287 с.

Огієнко І. Методологія перекладу Святого Письма та Богослужбових книг на українську мову. — Варшава, 1927. — 33 с.

Рижский М.И. История переводов Библии в России. — Новосибирск, 1978.

Рождественский В. Историческое обозрение Священых книг Нового Завета. — СПб., 1878.

Стародуб А. З історії українських перекладів Святого Письма // Наша Віра. — 2000. — №10.

Степовик Д. Київська Біблія XVII століття: Дослідження нездійсненого біблійного проекту Петра Могили. — К., 2001. — 240 с.

Тимошик М. Книги Святого Письма українською мовою: до історії перекладу і видання // Друкарство. — 2000. — № 1. — С. 10–15.

Тимошик М. Князь Костянтин Острозький та його Біблія // Друкарство. — 1999. — №5. — С. 8–11.

Тема 11

ВИДАВНИЧИЙ РУХ ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1917–1920)

- Ситуація з українським друком напередодні Лютневої революції 1917 року
- Формування нової видавничої мережі
- Політика українських урядів у видавничій справі
- Кам'янець-Подільський як видавничий і книгознавчий центр УНР
- Видавничий репертуар

Книгарь

ТОПИС УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА.

Жовтень, 1917 р. Число 2 с.

Рух часу

Поглиблення розрухи й безладдя, спонукане розгортанням воєнних дій, у які з 1914 року було втягнено більш як 34 країни, призвело до поступового розвалу Російської імперії. Фатальні політичні й соціально-економічні потрясіння на величезних просторах цієї імперії, викликані згодом Лютневою революцією і жовтневим переворотом 1917 року, тріумфом і трагедією Української революції, страшними наслідками повсюдного наступу й утвердження більшовизму в розмаїтті його тоталітарних і волюнтаристських форм, а після цього — ще жахливіші наслідки Другої світової війни, — все це чи не найбільше спустошило просвітницьку, наукову, поліграфічно-видавничу галузі, зруйнувало дощенту те, що протягом десятиліть вбирало в себе і формувало на віки все найцінніше, найпотрібніше народові — інтелект нації.

Однак ці потрясіння могли лише на певний час, у черговий раз, обмежити, заборонити друковане слово. Знищити ж його повністю, вихолостити з нього дух правди і волі ніякі сили не могли й цього разу.

§ 1. Ситуація з українським друком напередодні Лютневої революції 1917 року

Відновлення цензури

2 серпня 1914 року — буквально другого дня після початку Першої світової війни — російська влада в Києві забороняє видавати газету "Рада". Така ж доля незабаром спіткала і журнал "Українська Хата". А вже з початком наступного року, за наполяганням військових, спеціальним розпорядженням київського губернатора призупинялася діяльність усіх редакцій газет, що виходили "на малоросійському наріччі". Під це розпорядження потрапила ціла низка періодичних друкованих органів, що утворилися після обнародування царського маніфесту від 17 жовтня 1905 року, зокрема найтиражніші місячники "Літературно-Науковий Вісник", "Україна", "Дзвін", "Світло", "Молода Україна" та інші.

Спроби властей у черговий раз накинути пута на українське друковане слово, скориставшись військовим станом,

стосувалися не лише засновників новоутворених періодичних видань, а й видавництв. Знову сміливішає й нахабніє Київський цензурний комітет, роботу якого організовує в цей період професор університету Св. Володимира, українофоб Т. Флорінський. Знову запроваджуються вимоги отримання дозволу цензурного комітету на кожне нове видання.

Заборонницькі розпорядження доходять і до книжкових магазинів: закривається одна з найбільших українських книгарень у Києві — книгарня "Літературно-Наукового Вісника". Це значно ускладнило роботу утвореним у Києві після 1905 року видавництвам з чітко окресленими українізаційними напрямками програм.

Напівлегальне книговидання

І все ж навіть за цих умов загартовані безкінечною боротьбою з цензурою видавці українських книг, хоча й епізодично, але все ж пробиваються до свого читача. 1914 року друкарня Першої Київської друкарської спілки випускає у світ підготовлену видавництвом "Час" невелику брошуру "Життя Тараса Шевченка", а також солідне дослідження С. Єфремова "Шевченко". Наступного року у Києві побачив світ науковий збірник, присвячений роковинам народження Тараса Шевченка. На додаток до цього видання тут і в інших містах України поширюється випущена в Одесі ще 1912 року велика за обсягом (320 сторінок) збірка "із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів" з передмовою, упорядкуванням і примітками відомого українського бібліографа і критика М. Комарова — "Вінок Т. Шевченкові".

Потужну шевченкіану цього періоду доповнює благодійна акція видавництва "Час", здійснена 1910 року. Тут підготували і випустили нечуваним на той час накладом — 100 тисяч примірників — плакат з портретом і біографією символу української нації — Тараса Шевченка. У створенні цього плаката брали участь відомі українські маляри Ф. Красицький та І. Їжакевич. Текстову частину виконали Борис Грінченко, Сергій Єфремов, Федір Матушевський. Кошти, виручені від реалізації цього друку, працівники видавництва пожертвували на спорудження пам'ятника поету в Києві.

Емблеми українських видавництв, що діяли напередодні постання УНР

Набула громадського розголосу акція студентів Київського університету, галичан за походженням, із збирання серед населення пожертв для закупівлі і відправки полоненим Російською армією солдатам із Західної України, висланих до Сибіру, українських книг. А двом найактивнішим членам цієї ініціативної групи — Поповичу та Лизогубу — вдалося навіть добитися дозволу на друк поеми Івана Франка "Мойсей". В історичних обставинах, які складалися, для сотень і тисяч простих українців цей вогненний твір Каменяра був, як ніколи, доречний.

Аби обійти київські цензурні рогатки, як і наприкінці минулого століття, починається друк українських книг поза Києвом і Харковом. Так, 1916 року спочатку в Москві, а згодом в Одесі друкується і поширюється по Україні двотижневий літературно-наукових журнал "Слово". Того ж року в Миколаєві побачив світ "Словник Шевченкової мови" — упорядкований невідомим автором, який заховався під псевдонімом "Нестор-Літописець". На основі виданого В. Доманицьким

1907 року "Кобзаря" тут подано алфавітний список слів, уживаних Шевченком. Книжка добре розходилася серед солдатів, для більшості з яких то було чи не перше знайомство з українським друкованим словом.

Окремими виданнями, невеликими за обсягами, пробиваються до читача художні твори В. Винниченка, Б. Грінченка, А. Кащенка, Лесі Українки, І. Франка. В Катеринославі продовжує друкувати свої розвідки про історію запорізького козацтва Д. Яворницький.

Крізь кордонні перепони проникають на Велику Україну окремі львівські, коломийські, чернівецькі видання.

На період військового стану припадають і перші спроби заснування українських видавництв нового типу, діяльність яких організовувалася на добровільних внесках пайщиків з числа членів видавничого товариства. На таких засадах у 1916 році виникло, зокрема, видавництво "Друкарь" у Петрограді.

Архіви зберегли текст звернення правління щойно утвореного видавничого товариства "Друкарь" до всіх, кому була небайдужою доля українського друкованого слова. Як унікальний документ доби, як підтвердження того факту, що в загниваючій Російській імперії завжди знаходилися національно свідомі сили, які ніколи не мирилися з принизливим становищем українського друкованого слова, фрагмент цього звернення до земляків-українців варто процитувати:

"Од видавництва "Друкарь" у Петрограді"

Тепер, коли війна ускладнила вихід нашої книжки, коли дорожнеча утруднила появу її, то і без того тендітне і кволе наше книжкове діло стало перед остільки грізною кризою, що вже не можна спокійно дивитися в будучину. Більш двох років майже нічого не виходить нового, нема передруків вичерпаних видань, щезають одні за другими з книгаренських полиць раніш видані наші автори. Вже не можна дістати Шевченка, Вовчка, Руданського, Франка, Кримського, Яновського, Гринченка, і т. д.; розбірається і те, що раніш на складах лежало нерухомо.

В такий скрутний, тяжкий для нашого книжкового діла, час ми робимо почин і засновуємо видавниче товариство "Друкарь" у Петрограді, де все ж зараз легше провадити видання книжок. Вже запрошено до співробітництва фахових людей, складено невеличкий капітал; найбільші ж старання і засоби наші ми прикладемо до того, щоб коло "Друкаря" скупчити кращі літературні і наукові сили.

"Друкарь" починає діло з вірою в його необхідність, з надією, що життя надасть йому сили для буйного розквіту. Але ми розу-

> міємо, що ті великі завдання, що зараз стають перед нами, — нам одним не по силі. Через те ми звертаємося до громадянства: гуртом видаваймо рідну книжку!" Спільними силами ми легко досягнемо того, що одним нам не посильно. По наших хатах і господах дрібними сумами без діла лежать десятки, сотні тисяч. Відділимо з них частки в видавництво "Друкарь". Складімо для діла потрібні гроші; вони ж — не тільки не пропащі, — на них йтиме дивіденд (прибуток). Нехай кожен візьме паїв! Нехай кожен знайде пайщиків!"

Сума пайових внесків, визначена правлінням видавничого товариства, складала 25 рублів. Ця сума, як зазначалося в листівці, мала надсилатися на дві адреси до Петрограда: правління товариства "Друкарь", яке тоді розміщувалося в будинку 48 третьої лінії Васильєвського острова та книгарня "Український базар" у будинку під числом один по Большому проспекту.

Як поширювалися ці листівки серед українців в усіх регіонах Росії? Існувало кілька каналів. Серед них — і вкладання таких листівок у свіжі випуски українських часописів, які все ж виходили в імперії. Зокрема російськомовний, редагований С. Петлюрою в Москві, щомісячний журнал "Украинская жизнь", який мав на той час чи не найбільше передплатників.

Феномен "Українського питання"

Найбільшого успіху в боротьбі за право українців мати свою державу і мову досягнули видавці журналу "Украинская жизнь", який від 1912 року друкувався в Москві. На основі публікацій часопису редколегія вирішила підготувати і випустити масовим накладом російською мовою книгу з промовистою назвою "Українське питання". Намір був вкрай актуальним з двох аспектів. *По-перше*, за обставин, коли російське суспільство вже втратило саму уяву про Україну як про національний організм і стало трактувати українство як простий "варіант російської культури", необхідно було через книгу аргументовано, ненав'язливо донести до масового неукраїнського читача багатющий матеріал, що характеризує український національний рух в його минулому і сучасному. *По-друге*, нагальною потребою стало пробудження, розворушення в значної частини

української інтелігенції приспаної, а то й приглушеної національної самосвідомості, спонукання земляків до важкої просвітницької роботи серед народу.

Книга побачила світ на початку 1914 року. Рівно через рік редакція "Украинской жизни" перевидає свою новинку, а після закриття журналу більшовицькою владою 1917 року "Українське питання" виходить третім виданням — переробленим і доповненим матеріалами, зібраними за гарячими слідами бурхливих подій. Одночасно в Москві було випущено ще одну книгу, присвячену споконвічним українським землям, — "Галичина, Буковина, Угорська Русь: історичний, географічний та етнографічний нариси". Успіху поширення книги серед читачів сприяло те, що писали її маститі автори — творці "Украинской жизни": Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Дмитро Донцов, Володимир Дорошенко, Сергій Єфремов, Софія Русова, Микола Сумцов та інші.

Цікава подальша доля цієї книги. Вже в перші роки радянської влади весь наклад її трьох видань було конфісковано і знищено. Кілька примірників потрапили до спецфондів —

УКРАИНСКІЙ ВОПРОСЪ.

„УКРАИНСКАЯ ЖИЗНЬ"

ИЗДАНІЕ ТРЕТЬЕ

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Український переклад, упорядкування, передмова і примітки Миколи Тимошика

КИЇВ
Видавництво імені Олени Теліги
1997

Розгорнутий титул перевидання "Украинского вопроса" в перекладі українською мовою Миколи Тимошика. Київ, 1997

протягом більш ніж сімдесят років ідеологи тоталітарного режиму тримали "в арешті" "Українське питання" за надруковане в ньому правдиве слово про Україну і українців, яке здатне було пробудити самовідчуття й національну гідність принижуваного століттями багатомільйонного народу. На основі виявленого в колишніх спецфондах бібліотеки імені КПРС у Києві єдиного примірника "Українського питання" заходами Міжнародного освітнього фонду імені Ярослава Мудрого було здійснено український переклад і наукове коментування тексту. Оновленою ця книга прийшла до українського читача з маркою видавництва імені Олени Теліги 1997 року.

§ 2. Формування нової видавничої мережі

Структура

Поступ українців на шляху ствердження і розбудови Української держави відбувався в умовах гострої політичної боротьби, з одного боку, у самому українському середовищі, з іншого — шаленого тиску шовіністичних кіл старої імперії, давніх і новоявлених поборників ідеї "єдиної і неподільної".

Для книговидавничого руху в Україні цього періоду характерні дві головні організаційні ознаки: стихійність та інтенсивність розвитку.

На початку годі було говорити про якусь узгодженість дій видавців, чиюсь централізовану підтримку чи спрямування. Кожен пробував роботи те, що міг і вмів, до чого прагнув. Швидке розкуповування в книжкових крамницях практично всіх збережених передреволюційних видавничих запасів засвідчувало стрімке підвищення попиту саме на українську книгу. Тому інтенсивний ріст книговидавничого руху має об'єктивне пояснення.

Структура книговидавничих і книгорозповсюджуючих осередків, які поклали в основу своєї програмної діяльності ствердження своїми виданнями ідеї відродження нації, активізацію просвіти й освіти серед українського населення, формувалася такими силами:

"Українська абетка" в оформленні Григорія Нарбута. Санкт-Петербург, 1917

1. Видавничі спілки, товариства та інші підрозділи, які були створені в Україні після 1905 року або ще наприкінці XIX століття. З розвитком революційної ситуації початку 1917 року вони сміливо вийшли з напівлегального становища й відразу почали нарощувати видання своєї продукції. Передусім, це видавництво "Вік" (історія його починається в Києві з 1895 року), видавнича спілка "Дзвін" (заснована в Києві 1907 року В. Винниченком, Ю. Тищенком та Л. Юркевичем), видавництво "Час" (засноване в Києві 1908 року В. Королівим-Старим), видавниче товариство "Криниця" (започатковане в Києві 1912 року), видавництво книгарні Є. Череповського.

2. Видавництва української книги, засновані поза межами України, але перенесені до Києва напередодні революції. Серед таких можна виділити "Благодійне Товариство з видання загальнокорисних та дешевих книг" (утворене в Петербурзі 1898 року, перенесене 1917 року до Києва), "Вернигора" (утворене 1916 року в Петрограді, незабаром перебазувалося до української столиці), "Друкарь" (засноване 1916 року в Петербурзі й наступного, 1917-го, разом з друкарнею перенесене до Києва).

3. Новоутворені видавництва та їхні підрозділи. Результативно відразу запрацювали: "Просвіта" з її однойменними видавничими осередками на місцях, "Всеувито" у Києві (Всеукраїнське видавниче товариство вчителів), "Сіяч" у Черкасах, "Промінь" у Смілі, "Боян" у Полтаві, Українське видавництво Є. Вирового у Катеринославі, "Союз" у Харкові, "Рідна Стріха" у Могилеві-Подільському), "Українська Громада" у Василькові, "Український комітет" у Кролевці.

Засновники Як виглядає видавнича палітра нової доби за підпорядкованістю або відношенням до засновників? Найпоширенішою юридичною формою існування видавництв та їхніх підрозділів стали спілки, товариства, приватні особи.

В умовах посилення політизації українського суспільства цілий ряд видавництв свідомо йшли на співпрацю з українськими партіями та організаціями з щирим бажанням допомогти ствердитися в свідомості людей ідеї відродження нації. Так, видавництво "Криниця" тісно співпрацювало з Українською партією соціалістів-революціонерів, "Вернигора" — з Братством самостійників, "Дзвін" фінансувався партією українських поступовців. Звідси — урізноманітнення видів видавничої продукції: книги, плакати, брошури, листівки, "метелики".

Досить поширеною була видавнича мережа "Просвіт". Розмаїтість у книгодрук вносили приватні видавництва, що ставили перед собою передусім комерційні інтереси. Цікаві нові сторінки історії видавничої справи можуть скласти персональні видавничі підрозділи видатних діячів українського відродження М. Грушевського, М. Загірної (Грінченко), Д. Дорошенка, В. Різниченка, де друкувалися переважно праці їхніх засновників.

Отож, незважаючи на ряд об'єктивних і суб'єктивних чинників (відсутність координації, брак друкарської техніки, паперу, підготовлених фахівців з числа редакторів, зрештою коштів), за короткий час видавнича мережа, починаючи від Києва, стала покривати практично всю Україну. В цілому ж тенденція до зростання кількості українських видавництв була такою: якщо 1917 року працювало 78 видавництв, то вже наступного їх число зросло до 104.

Про те, як, ким і на яких засадах засновувалися українські видавництва напередодні нової доби в історії України багато може розповісти уривок ось із цього архівного документа — статуту товариства "Українське видавництво у Катеринославі", підписаного і затвердженого катеринославським нотаріусом С. Снєгірьовим 28 березня 1916 року:

> "1. Товариство на вірі під назвою "Українське видавництво в Катеринославі" засновується в Катеринославі для видання й продажу книг, брошур, газет, журналів, художніх листівок, карток та взагалі ріжних друкованих творів.

2. Товариство складається з осіб, які підписали цю умову й поділяються на два гуртки: а) повних товаришів, що мают право порядкувати всіма справами Товариства, а на випадок банкротства Т-ва, крім своїх вкладок, відповідають за борги Т-ва всім своїм майном, та б) вкладників, що довіряють першим свої грошові вкладки, не мають права порядкувати справами Т-ва і відповідають за його борги тільки внесеними вкладками.

3. Товариство має право на основі існуючих законів, правил, постанов та прав приватних осіб, набувати у власність рухоме й нерухоме майно, а також будувати або наймати помешкання, робити умови, потрібні для його діяльності, одкривати свої склади, крамниці, контори, агентства. [...]

5. Кожна вкладка 25 рублів, які можна виплачувати частками, як визначать Загальні збори. Незалежно од числа внесених вкладок кожний спільник має тільки один голос, який, на випадок, коли не буде змоги особисто взяти участь у Загальних зборах, має право передати кому-небудь з спільників Т-ва, подавши кожного разу до Ради відповідну писану заяву. [...]

8. Для керування справами Т-ва Загальні збори обірають щороку з числа повних товаришів Раду з 5 членів і 3-х кандидатів; всі справи в Раді вирішуються звичайною більшістю голосів; щоб постанови Ради були законними, треба, щоб на зборах її було не менш 3-х її членів.

9. Обов'язки Ради: 1) виконування постанов Загальних зборів; 2) приймання нових спільників; 3) пришукування матерьялу для видань, організація його розгляду...; 4) організація сього діловодства; 5) представництво на суді; 6) наймання помешкання; 7) наймання й увільнення служащих і призначення їм плати; 8) купівля й продаж потрібного для діяльності Т-ва матерьялу і взагалі рухомого й нерухомого майна; 9) видача, прийом і учот векселів на суму, не більш призначеної Загальними зборами; 10) видача довіреностей ріжним особам і складання кріпосних, нотаріальних і ріжних інших актів та умов по справах Т-ва; 11) скликання Загальних зборів; 12) організація контор і агентури Т-ва; 13) складання справоздання, обрахунків, трат і прибутків і попередній розгляд справ, що переглядаються на обміркування Загальних зборів, і взагалі завідування всіма справами Т-ва в межах наданих Загальними зборами прав.

10. У поміч Раді для редактування видань Т-ва Загальні збори, якщо буде потреба, обірають Редакційну комісію, куди, як досвідчені спеціалісти, за плату чи безплатно, можуть входити також і запрошені Радою сторонні особи. [...]

17. Чистий прибуток од підприємства поділяється так: 1) 20% йде на запасний капитал; 2) 30% — на основний капитал і 3) 50% — на видачу дивіденду спільникам Т-ва й на інші видатки, що ухвалюють Загальні збори. [...]

23. Згідно з 59 ст. Статуту Торгового до Катеринославської Городської Управи повинна бути подана виписка з цієї умови, а також оповіщено друкованими циркулярами купецтво".

§ 3. Політика українських урядів у видавничій справі

Фінансова й ідеологічна підтримки

Незважаючи на нестабільність політичної ситуації, військовий стан та розруху, українські уряди доби Центральної Ради, Гетьманату та Директорії значної уваги в своїй роботі приділяли питанням освіти, культури, науки. Викладання в загальноосвітніх школах, вищих навчальних закладах поступово ставало україномовним. Додатково відкривалися українські гімназії, народні університети. Так, 5 жовтня 1917 року у Києві відбулося офіційне відкриття Українського народного університету, який очолив І. Ганицький. На його три факультети — історико-філологічний, правничий і фізико-математичний — записалося майже півтори тисячі слухачів. У жовтні 1918 року в урочистій обстановці відкрився перший в Україні вищий заклад європейського типу — Кам'янець-Подільський державний український університет. Почалася українізація державних інституцій, війська, церкви, громадських організацій.

Все це потребувало випуску значної кількості україномовної літератури — передусім розрахованих на різні верстви населення підручників, словників, довідників. На ці цілі, скажімо, уряд Центральної Ради кілька разів виділяв безвідсоткові позики для малих приватних і кооперативних видавництв. А міністерство освіти уряду Директорії підтримало клопотання кооперативного вчительського видав-

Одне з популярних видань для вивчення української мови періоду УНР

ництва "Всеувито" про виділення йому довгострокової державної позики на суму три мільйони гривень для завершення роботи над випуском шкільних підручників і посібників.

При переважній більшості міністерств почали створюватися друковані органи, а при міносвіти — цілий видавничий відділ, який координував роботу видавництв, зокрема, з випуску навчальної літератури. За короткий час тільки підручників і посібників з вивчення української мови випущено близько 60 назв. Варто порівняти, що за всі попередні сто років такого роду видань в Україні було надруковано лише 11.

Наклади кожної з цих назв коливалися від 100 до 900 тисяч. А, скажімо, підручник для шкіл "Рідне писання: українська граматика", створений міністром освіти професором Іваном Огієнком вийшов накладом один мільйон примірників. На друкування цього накладу потрібно було терміново віднайти два мільйони гривень. Кошти виділені спеціальним розпорядженням гетьмана Петра Скоропадського.

Варто навести ще один приклад з архівних документів, який свідчить, якої ваги надавали в міністерстві освіти уряду Директорії своєчасній доставці навчальної літератури в провінцію. У службовій записці, адресованій голові уряду, вимагалося, аби щойно віддруковані шкільні підручники, книги для позашкільної освіти, інформаційну та політичну літературу уряд своїм розпорядженням прирівняв до предметів першої необхідності, що забезпечував би їх першочерговий прийом залізницею для доставки на місця.

А ось цей приклад наочно демонструє, як високі урядовці прагнули впливати на уми розбурханого суспільства мудрим, виваженим, переконливим друкованим словом. 5 жовтня 1917 року під час урочистої церемонії відкриття в Києві українського народного університету, на яку зібралося кілька тисяч чоловік, професор Іван Огієнко виступає з оглядовою лекцією "Українська культура". Промова справила на присутніх таке враження, що Генеральний секретар військових справ С. Петлюра через свого старшину А. Чернявського забрав її текст для оперативного видання масовим накладом з метою просвітницької роботи серед солдатів Української армії. Книга побачила світ того ж року в друкарні Центральної Ради.

Законодавча база для видавничої справи

Процес українізації усіх сфер громадського і культурного життя, що активно розпочався за Центральної Ради і послідовно втілювався урядами Гетьманату та Директорії, певною мірою гальмувався через зволікання з унормуванням української мови і проголошенням її державною. Цю проблему найбільше відчували видавці, автори, які дотримувалися різних правописних норм. Суть її найкраще викладена ось у цих словах відомого освітнього діяча і письменника С. Черкасенка: "Безладдя, яке панує тепер в українській орфографії і термінології, — се суще прокляття для сучасних упорядників шкільних книжок і підручників: що ні видавництво, що ні письменник, — то й відмінний правопис, і не знаєш, за ким іти, чого одержувати...".

Справа поліпшилася після прийняття урядом Директорії у січні 1919 року "Закону про державну українську мову в УНР". 17 січня унормований міністерством освіти правописний кодекс затверджується для обов'язкового вжитку по всій Україні.

Цієї ж пори українською владою було зроблено ще кілька важливих кроків в упорядкуванні видавничої справи. З метою реєстрації всієї друкованої продукції, здійснюваної на території України, наукового її систематизування та обміну з іншими книжковими інституціями в Києві відповідним Законом Директорії створювалася *Головна книжкова палата*. Держава подбала, аби кожен друкований твір, в якому б

Репресований радянською владою популярний збірник українських віршів

регіоні він не з'явився у світ, був не тільки доступний для читачів найбільших книгозбірень, а й збережений для нащадків. Для цього на урядовому рівні приймається ще один закон "Про обов'язкове надсилання друкарнями, літографіями, металографіями та іншими подібними закладами до Повітових Комісарів примірників всіх видань". Згідно із цим законом, усі без винятку виробники друкованої продукції зобов'язувалися надсилати для цих цілей по 11 примірників кожного видання.

§ 4. Кам'янець-Подільський як видавничий і книгозиавчий центр УНР

Урядові друковані органи

Під натиском більшовицьких військ Директорія УНР покидає Київ 2 лютого 1919 року. Із столиці на західні терени Української держави починається евакуація всіх урядових структур, ряду культурно-освітніх установ та організацій. Значна частина національно свідомої інтелігенції також збирається в далеку і невідому дорогу. Після тимчасового перебування у Вінниці, Проскурові урядові установи облаштовуються в Кам'янці-Подільському — останній столиці, кажучи словами очевидця й учасника тих подій Івана Огієнка, "загуканої, обманеної, із рідної хати вигнаної комуністами Української держави".

До нової столиці передусім перебралося з Києва немало редакцій часописів державницького спрямування. Продовжували виходити й місцеві видання. Для прикладу, тільки протягом 1919 року тут налічувалося більше десяти газет: "Народна воля", "Останні новини", "Подольский край", "Визволення", "Новий шлях", "Наш шлях", "Український козак", "Галицький голос", "Боротьба", "Новини", "Трудовий шлях", "Свято Поділля".

Щоденна політична і економічно-літературна *газета "Наш шлях"*, яку редагував приват-доцент університету Л. Білецький, творилася на початку силами викладачів і співробітників цього навчального закладу і незабаром стала неофі-

ційним органом міністерства освіти України. Тут надруковано немало розпоряджень (обіжників) і законів уряду УНР, підписаних міністром освіти І. Огієнком, які стосувалися реформи шкільництва, його українізації. З-поміж найважливіших — обіжник про обов'язкове навчання в Україні (1919. 11 червня), Закон про відкриття сільськогосподарського факультету при Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1919. 20 червня), Закон про безплатне обов'язкове навчання всіх дітей України шкільного віку (1919. 22 червня).

Двотижневий педагогічний *журнал "Освіта"* друкував найголовніші розпорядження міністерства освіти що стосувалися порядку запровадження державної мови в усіх навчальних закладах держави, друку й поширення підручників.

Ще до прибуття в Кам'янець-Подільський урядових установ тут була створена певна видавнича і друкарська база. Незалежне *видавництво "Дністер"* існувало вже з 1911 року. Головною його продукцією були брошури на кооперативні теми, шкільні підручники. Тамтешнім видавцям вдалося навіть випустити в світ твори С. Руданського, якому особливо не везло на видання в Центральній Україні.

Університет як центр книгодруку

З відкриттям у місті над Смотричем у жовтні 1918 року державного українського університету потужний видавничий осередок формується при цьому навчальному закладі.

На початку університет не мав своєї друкарні, тому доводилося ректорові виступати замовником на друк у кількох видавництвах, зокрема у "Дністрі".

21 березня 1919 року починає свою роботу Кам'янець-Подільська філія знаного в Україні та поза її межами Українського видавництва в Катеринославі. Керувати нею було доручено професорові університету В. Біднову. Починати довелося з найголовнішого — пошуків коштів і рукописів. Форм залучення практикувалося немало. Про одну з них розповідає текст звернення, вміщений у кам'янець-подільській газеті "Новий шлях":

> "Катеринославці! Правобережна філія Українського видавництва в Катеринославі, розпочавши свою видавничу діяльність

> у м. Кам'янці, звертається до всіх земляків з гарячим проханням допомогти справі рідної культури, записавшись у спільники Правобережної філії. Розмір вкладів 100 крб. Правобережна філія приймає також вклади і позики від приватних осіб та інституцій: на півроку — 5 відсотків, на рік — 6 відсотків. Вклади-позички гарантуються складом та капіталом видавництва в сумі 500.000 крб.".

Таким чином, незважаючи на складну економічну і політичну ситуацію в Українській державі, працівники новоствореного в Кам'янці-Подільському видавництва довели своє бажання і вміння працювати задля відродження української культури, зокрема такої її важливої складової, як видавнича справа. Незабаром з маркою філії тут почали виходити цікаві і потрібні книги. З-поміж них — окремі видання історичних творів А. Кащенка "На руїнах Січі", "Над кодацьким порогом", "Славні побратими", а також наукові розвідки викладачів університету — професора М. Хведоріва "Московсько-українська термінологія елементарної математики", Д. Дорошенка "Білоруси та їх національне відродження", В. Біднова "Що треба читати по історії України: коротенька історіографія України" та інші. Всі ці видання побачили світ вже в перший рік існування видавництва.

Знайдена була ще одна форма пожвавлення книговидавничої діяльності. При Раді студентських представників створювався видавничий відділ. У проекті статуту цієї студентської громадської організації в розділі четвертому — "Видавництво" — було записано наступне:

> "Без підручників і більш — без українських підручників — найбільшої суми знання студент не придбає і розвою загальнонаціональної свідомості прислужиться найменше. А від цього підупадає значення Державного університету, як розсадника наукових ідей, як головного чинника національного розвитку, національної культури, національного поступу до об'єднання всіх розпорошених сил нації, до створення тривалого правного стану рідному краєві, який йому належить серед усіх держав світу.
>
> Отже, виходячи з цих мотивів, Рада студентських представників вважає необхідним, аби на видавництво лекцій було відпущено Видавничому відділу Ради студентських представників 400.000 крб., на які він зможе видавати далі в більшому розмірі лекції професорів і тим самим забезпечить пекучу для студентства потребу в підручниках".

В. Винниченко

Відродження нації

Частина I

Київ — Відень
1920

Набраний у Києві,
але віддрукований уже у Відні
видавництвом "Дзвін"
твір Володимира Винниченка
"Відродження нації"

В університеті засновуються періодичні часописи "Нова думка" і "Наше життя". Перший більше орієнтувався на публікацію сучасних творів красного письменства як світової, так і вітчизняної літератури. Із зарубіжних авторів у перших числах цього цікавого і, на жаль, не дослідженого науковцями часопису вміщені твори П. Верлена, Ф. Ніцше; з українських — Ю. Липи, В. Поліщука, В. Самійленка. Велику увагу редакція приділяла аналізу поточного літературного процесу, складанню для бібліотек вищих навчальних закладів бібліографії нових видань за галузями знань. Вміщувалися також і оригінальні твори студентів та викладачів університету, з-поміж яких — М. Драй-Хмари, Д. Бузька, І. Липи.

Редакційний портфель цього часопису, яким на початку керував Ю. Липа, як ніякий інший, був різноманітним і багатим. Адже в його творенні зголосилися брати участь не лише відомі вчені, літературознавці й письменники з університету, а й з урядових інституцій та організацій, що переїхали в 1919 році до Кам'янця. Це, передусім, такі визначні діячі українського руху як В. Самійленко, С. Сірополко, Л. Старицька-Черняхівська, Є. Тимченко, М. Драй-Хмара та інші.

Акція рятування книг

Часопис "Наше життя" у контексті історії видавничої справи цікавий тим, що в ньому започатковувався постійний розділ "Книгознавство". Саме в публікаціях цієї рубрики планувалося робити серйозний

аналіз книговидавничої справи в Україні, яка лише формувалася, бо "все наше відродження базується на книжці і виключно від неї залежить вся наша будучність". Тому цілком природною була ініціатива часопису щодо формування при університеті своєрідної національної книгозбірні, особливо в період, коли Кам'янець-Подільський став столицею Української держави і коли в місті над Смотричем розгорнули діяльність евакуйовані з Києва десятки редакцій газет, журналів, видавництв. Дбаючи про те, аби в такому хаосі не загубився жоден друкований примірник, "отой "камінчик" або "цеглинка", з яких згодом збудується українське книгознавство", редакція часопису вирішує вмістити в першому числі текст спеціального *звернення "До видавничих працівників Кам'янця"*. Варто навести окремі фрагменти з цього документа:

> "... Приходиться констатувати факт відсутності в бібліотеці університету примірників усіх тих книжок, газет, листівок і т. ін., що на протязі двох років було видано в м. Кам'янці. На думку редакції, до університету повинні досилатися всіма місцевими видавництвами по два примірники всього того, що друкується в м. Кам'янці. Це виникає з того природного пієтету, з яким необхідно відноситися до вищої школи як до осередка студіювання думок всього людства. В університет ми повинні нести друковані свідки наших змагань...".

Редакція часопису мимоволі стала ініціатором порятунку значної кількості цінних книжкових видань минулих років у розгромлених панських маєтках Поділля. За рішенням ректора університету були організовані експедиції студентів і викладачів у міста й села краю з метою пошуків таких книг. І пошуки ці не були безуспішними. Так, в одному фільварку під Кам'янцем було знайдено значну кількість польських стародруків, комплект французької енциклопедії Вольтера.

Дізнавшись про таке починання університету, туди почали зносити книги мешканці міста. Серед подарунків виявилося справді немало рідкісних рукописних і друкованих шедеврів, про що нерідко й не знали їх власники. З-поміж таких книг — і примірник знаменитої Острозької Біблії 1581 року видання.

Опісля за дорученням ректора до Києва був відряджений університетський скарбник Ю. Гудзій із завданням зібрати книги з розгромлених більшовиками київських книгарень,

а також із фондів бібліотеки університету Св. Володимира та Київської духовної академії. Майже цілий вагон, завантажений такими книгами, прибув до Кам'янця-Подільського наприкінці зими 1919 року.

Фонд українських видавництв

Архівні документи засвідчують про чималі труднощі, які виникли в Кам'янці-Подільському з друкуванням книг після переїзду туди уряду: брак коштів, паперу. Рятівну руку допомоги протягують своїм колегам видавці з Києва. Видавництво "Час" 1919 року виступає з ініціативою утворити при Кам'янець-Подільському університеті *Фонд українських видавництв* і зібрати для цього необхідні кошти. Цю ініціативу підтримують видавництва "Вернигора", "Дзвін", "Українська школа", "Сіяч", "Друкарь", приватне видавництво Є. Череповського. Невдовзі на цей Фонд надійшло 35 тисяч гривень.

§ 5. Видавничий репертуар

Види і тематика видань

Видавнича продукція років Української державності вражає своєю розмаїтістю і високими накладами. Попит на українську книгу був настільки великим, що заняття цією справою ставало прибутковим. Статистичні дані також засвідчують цю тенденцію. Якщо 1917 року у Східній і Центральній Україні було видано 747 назв українських книг, то 1918 року — 1084. 1919 року, коли значну частину території України зайняли більшовики і білогвардійці, у світ вийшло лише 665 книг. Варто окреслити цю розмаїтість за видами видань у такій послідовності відносно попиту:

- навчальна література для шкіл, вищих навчальних закладів та самоосвіти;
- твори українських письменників-класиків, заборонені донедавна цензурою;
- твори сучасних вітчизняних письменників та переклади зарубіжних класиків;

- довідкова література (передусім двомовні термінологічні словники за галузями знань);
- газетна і журнальна періодика;
- портрети, плакати;
- листівки, відозви;
- популярні видання з питань кооперації, економіки, сільського господарства.

Заходами видавництв "Всеувито", а згодом — "Книгоспілки", почалася реалізація видавничих проектів щодо видань творів українських і зарубіжних письменників-класиків, які вивчалися за новими програмами в школах. Скажімо, видавництво "Сяйво" конкретизувало цю ідею у власних серіях "Бібліотека української повісті", "Дешева бібліотека красного письменства", "Бібліотека всесвітньої літератури". Із значної кількості різножанрових новинок видавництва "Криниця", що на цей час уже мало й власну друкарню, варто виділити "Музичну бібліотеку" за редакцією О. Кошиця.

Щодо фахової газетної і журнальної періодики, то тут варто найперше виділити критико-бібліографічний *місячник "Книгарь"*, засновником і видавцем якого протягом 1917–1920 років був "Час". Про потребу й програмні цілі цього непов-

Заборонений радянською владою
критико-бібліографічний місячник "Книгарь"

ПРАКТИЧНА БІБЛІОТЕКА.
Ч. 1.

Як друкується книжку

СТАНИСЛАВІВ – КОЛОМИЯ 1921.

ОРЕСТ КУЗЬМА
управитель друкарні О. В. К.

Як друкується книжку.

Зміст:

1. Історичний огляд.
2. Манускрипт.
3. Коректа.
4. Добір письма.
5. Ілюстрування.
6. Папір.
7. Машини друкарські.
8. Переплет.

СТАНИСЛАВІВ – КОЛОМИЯ 1921.
Накладом В-ва „БИСТРИЦЯ"

Один з перших підручників з поліграфії для українських видавців і редакторів — "Як друкується книжку" Ореста Кузьми

торного в історії не лише видавничої справи, а й української культури в цілому видання найкраще зазначено в першому числі часопису, що побачив світ у вересні 1917 року: "...Виявляється справді пекуча потреба в спеціяльному періодичному органі, який би займався виключно справами видавництва, був би спокійним і безстороннім літописом нашого письменства і давав би змогу кожному, кому близькі інтереси нашої літературної творчості, бути в курсі цієї справи".

Словникові видання нової доби

З найкращих набутків цього періоду варто виділити словниковотворчу працю авторів і видавців. Лише за два роки (1917–1919) в Україні з'явилися значними накладами кілька десятків словників. Серед них — 15 російсько-українських, три — українсько-російських, що є переконливим підтвердженням думки, що за останні 200 років справа вживання української мови на рівні державного апарату, освіти, науки таки добре зрушила з місця. Привертає

увагу різноманіття термінологічних словників. Вийшли друком: вісім словників з правничої та адміністративної термінології, по чотири словники з медичних, фізико-математичних та технічних наук, три — з природознавства та географії, два — з мовознавства, один — військової термінології.

Взірцем для такого активного словникотворення стало чотиритомне видання "Словаря української мови", який упорядкував з додаванням власного матеріалу Борис Грінченко, узагальнюючи багаторічну працю доброї когорти справжніх ратаїв українського слова з редакції журналу "Київська старовина". Цей словник вийшов друком у Києві протягом 1907–1909 років і на багато літ слугував для всіх, хто був причетний до написання і видання книг, найповнішим зібранням і доступним тлумаченням на конкретних прикладах багатої української лексики.

Запитання і завдання для самоконтролю

Чим пояснити відновлення цензури українського друкованого слова з початком Першої світової війни?

Назвіть найхарактерніші видання, здійснювані українськими видавцями в напівлегальних умовах до 1917 року.

На яких засадах стали засновуватися українські видавництва нового типу напередодні постання нової України? Поясніть це на прикладі конкретного видавництва.

Якою була причина появи в Москві книги "Українське питання" та яке її значення в минулому і тепер?

Охарактеризуйте початкову структуру українського книговидання на етапі становлення вперше в легальних умовах.

Хто були засновники українських видавництв періоду 1917–1920 років?

Дайте коротку характеристику політики урядів Центральної Ради, Гетьманату і Директорії щодо видавничої справи.

Якою була законодавча база українських урядів у питаннях друку?

Чому центром книговидання в Україні з початку 1919 року стає Кам'янець-Подільський?

Що вам відомо про Фонд українських видавництв 1919 року?

Яким був видавничий репертуар доби визвольних змагань українського народу?

Яке місце в історії української видавничої справи посідає часопис "Друкарь"?

Рекомендована література до теми

Грицак Є. З історії книжкового руху на Великій Україні: 1917–1922 // Літературно-науковий вістник. — 1923. — Кн. IX і X.

Биковський Л. Книгарні, бібліотеки, академія: Спомини. — Мюнхен–Денвер, 1971. — 180 с.

Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923). — К.: Логос, 1996. — 344 с.

Левчук О. Книгоспілка: Становлення кооперативного книговидання в Україні. — К.: 2001. — 158 с.

Миронюк Д. Видавнича діяльність редакції журналу "Украинская жизнь" (1912–1917) // Друкарство. — 2003. — № 2. — С. 92–95.

Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. — К.: Україна, 1994. — 420 с.

Сірий Ю. Із спогадів про українські видавництва / УВАН. Серія: книгознавство. — Аусбург (Німеччина), 1949. — 28 с.

Скоропадський Павло. Спогади. — К.–Філадельфія, 1995. — С. 232.

Скрипник Т. Висвітлення розвитку вітчизняного друкарства в 1917–1920 рр. (за матеріалами часопису "Друкарь") // Вісник Книжкової палати. — 1998. — С. 30–32.

Тимошик М. Про українське питання — з болем і надією // Берегиня. — 1996. — №3–4. — С. 64–77.

Українське питання / Пер. з рос., упоряд., передм., та приміт. М. Тимошика. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. — 220 с.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині XX століття: стан і статус. — Нью-Йорк, 1987. — 260 с.

Тема 12

ВИДАВНИЧА СПРАВА ПЕРІОДУ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1920–1990): організаційний аспект

- Руйнування кращих набутків минулого
- Творення нової видавничої системи
- Еволюція видавничої мережі радянського типу

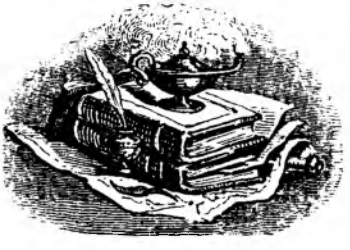

Провідні історики радянської доби настирливо підкреслювали у своїх працях, що розгляд будь-якого питання, в тому числі й видавничої справи, в Україні відразу ж після жовтневих подій 1917 року має пов'язуватися винятково з тріумфальним ходом радянської влади, що "процес становлення і розвитку української радянської книги характерний її тісним зв'язком з життям і боротьбою трудящих нашої країни за перемогу влади Рад, за побудову соціалізму і перехід до будівництва комуністичного суспільства".

Це — цитата з розкішно оформленого академічного видання, присвяченого 400-літтю російського книгодрукування, що побачило світ за редакцією члена-кореспондента АН УРСР П. Попова у київському видавництві "Наукова думка" 1965 року під назвою *"Книга і друкарство на Україні"*. У цьому ж виданні є ще одне відверте зізнання про те, як саме забезпечувався "тріумфальний хід радянської влади" у контексті становлення нової системи, пов'язаної з творенням і тиражуванням друкованого слова. Його варто також процитувати:

> "З відновленням Радянської влади на Україні в 1919 р. та посиленням ідейно-виховної та культурної роботи починається новий етап в розвитку радянської видавничої справи. Провідну роль у створенні радянської книги відіграли нові видавництва — державні, партійні, воєнні та громадських організацій, **які були створені на базі ліквідованих приватних видавництв**... (Тут і далі виділення автора. — *М. Т.)*. Радянським видавництвам доводилося діяти у важких умовах: надто мало було авторів, здатних створювати радянські книги, поліграфічна база була устаткована застарілими машинами, бракувало паперу, фарб, електрики. З метою зміцнення матеріально-технічної бази радянських видавництв **була розпочата націоналізація друкарського устаткування** в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі та інших містах України".

За цією цитатою — трагічна картина бездумної, жорстокої, непрофесійної і безвідповідальної перед наступними поколіннями руйнації кращих набутків із царини освітнього, наукового і культурного поступу, втілених не одним поколінням українців за допомогою друкарського верстата.

§ 1. Руйнування кращих набутків минулого

Ревізія випущеної літератури

Нормальний, демократичний процес становлення українського друку, що століттями заборонявся, був зупинений зі вступом до Києва у січні 1919 року російських військ армії генерала Муравйова. Буквально через кілька тижнів після повалення української влади у штатному розкладі усіх державних установ, навчальних, освітніх, наукових закладів, у тім числі й у видавництвах, з'явилася посада комісара. Наділені необмеженою владою, здебільшого зовсім не компетентні у справі, ці діячі стали нещадно ревізувати все, що було зроблено досі.

Архівний документ зберіг результати перевірки таким комісаром стану справ з науковою і видавничою справою у Київському університеті. У письмовому донесенні управлінню Київського губернського виконкому рад йшлося про те, що діяльність п'ятнадцяти наукових товариств, які, звичайно ж, друкували свою продукцію (акушерсько-гінекологічне, фізико-медичне, хірургічне, клінічне студентське, історичне імені Нестора-літописця, історико-літературне, історико-етнографічне студентське, філософське, науково-філософське, фізико-хімічне, географічне, студентське дослідників природи, природодослідне, фізико-математичне, юридичне), свідчить про... "буржуазну спрямованість науки в старому університеті".

Ця записка відіграла фатальну роль у подальшій долі цього навчального закладу: на підставі наказу народного комісаріату освіти (наркомосу) УРСР №55, що вийшов у березні 1920 року, Київський університет ліквідовувався, видавнича справа в ньому припинялася, а на його базі створювалися три інститути: робітничо-селянський, гуманітарний та охорони здоров'я.

А практично забутий сьогодні Інститут транспортної механіки АН УРСР, де, до речі, започатковувалися проектні розробки майбутнього київського метро, був ліквідований зокрема й за те, що "в усіх працях інституту ретельно уникається термін "соціалістичний транспорт", а пишуть просто –"транспорт", без "соціалістичний".

Ревізія змісту діяльності видавництв, які утворилися чи зміцніли за часів діяльності українських урядів, була ще глобальнішою й дієвішою. Після її здійснення влада складає довгі списки випущеної в попередні роки літератури, яка оголошується забороненою для читання. Так, до окремого списку підручників, посібників, випущених видавництвами в Києві чи на місцях засобами земств, було внесено 120 назв. Зрозумілою була заборона книг, скажімо, з історії, літератури, географії чи мови. А от яку загрозу радянській владі побачили комісари-контролери у підручниках з арифметики Верещагіна, Шарка, Чепіги, алгебри Граве, геометрії Супруна, фізики Заліського, — ствердити важко.

Пояснення такому рішенню більшовицького уряду знаходимо в публікаціях тодішнього заступника наркома освіти Яна Ряппо. Ось витяг з офіційного друкованого органу "Шлях освіти": "Ці підручники визналися аполітичними, у них відсутній матеріалістичний світогляд та, навпаки, наявний підхід авторів з антимарксистської точки зору". Забігаючи наперед, варто підкреслити, що й через сім років "тріумфальної ходи радянської влади" цей же Ряппо заявив: "Якщо зробити генеральний огляд, загальну оцінку наших підручників у напрямку їх відповідності новим типам шкіл, шкільних програм і методам роботи, то ми не маємо ще таких підручників, що цілком відповідали б вимогам часу... Підручники з математики далекі від марксистського підходу".

1922 року для організації систематичної і повсюдної роботи щодо ревізії випущених раніше видань при наркомосвіти України створюється Центральна комісія по вилученню літератури. Незабаром на місця розсилається спеціальна *"Інструкція по вилученню шкідливої літератури з читалень, книгарень та кіосків книгодруку"*. Варто процитувати фрагмент цього рідкісного сьогодні документа:

> "Друк є могутньою зброєю впливу на людей. Буржуазія, яка стояла біля влади, добре розуміла і використала все виховне значення друку, наповнюючи ринок колишньої Російської імперії своєю буржуазною літературою...
>
> За часів громадянської війни на Україні при Центральній Раді, Гетьманщині та інших контрреволюційних урядах видавалася і розповсюджувалася контрреволюційна і шовіністична література, яка до цього часу ще є у багатьох книгозбірнях, а також зустрічається на нашому книжковому ринку.

> Необхідно зміцнити роботу в справі перегляду усієї старої літератури, обмірковано і поважно поставитися до цієї роботи, використавши з книжкового буржуазного складу все, що може мати цінність для нас і знищити все шкідливе".

Нерідко така ревізія на місцях, скажімо, бібліотечних фондів, приводила до того, що стелажі цих закладів культури оголювалися на 60–70 відсотків. Яка доля чекала на такі вилучені книги, — здогадатися неважко: їх масово знищували.

Знищення випущених та підготовлених до друку видань

Якщо в перші роки радянської влади рішення про заборону використання виданих книг чи публікацію нових приймали здебільшого комісари при освітніх установах і закладах, то з утворенням 6 жовтня 1922 року *Головного управління з питань літератури та видавництв*, що на практиці отримало скорочену назву Головліт, таку функцію перебрала на себе нова цензурна установа, об'єднавши під одне управління всі види тотального контролю за друком.

Як зазначає дослідниця початкового етапу становлення радянської цензури А. Горчева, заборонялися і знищувалися, спалювалися і списувалися, відправлялися в спецсхрони мільйони книг і газет, географічних карт, платівок, кіно- і фотоплівок. Необхідність знищення інформації пояснювалася класовою боротьбою та ідеологічним контрольно-тимчасовим заходом.

Ініційовані та всіляко заохочувані новою владою заходи знищення у будь-якій формі "ворожого" країні Рад друкованого слова набирало на місцях нечуваних масштабів. Красномовним підтвердження цьому можуть слугувати ось ці два факти.

Перший. Цитата з "Листа від українських хліборобів до української інтелігенції" (з підписами Г. Степовика, М. Подоляка, Т. Олійника та ін.), опублікованого у Відні 1921 року:

> "Соціалізм минеться — земля останеться! Отак ми собі міркували і йшли за вами, лаяли разом царів, записувалися в партію соціалістів-революціонерів, виганяли поміщиків, нищили їхні маєтки, рівняючи їх із землею, вирубували поміщицькі садки, зносили собі до хат та клунь поміщицькі дзеркала, в роялі за-

> сипали жито та наймали бабів і платили їм поденно по три рублі грошей, щоб вони **на дрібні шматки рвали книжки з поміщицьких книгозбірень.** Так зробили селяни з книгозбірнею поміщика Горвіца в селі Городищі Лохвицького повіту. В селі Позняки того ж повіту **книжки** з книгозбірні Русинових **кидали вилами на вози й розвозили по хатах, щоб "топити печі буржуазною наукою",** як вони казали".

Другий приклад стосується долі десятків тисяч унікальних книг, видрукуваних у різний час Києво-Печерською друкарнею. Напередодні ліквідації Лаври, аби ні віруючі, ні науковці не користувалися більше цими друками, іменем радянської влади значну кількість книг розброшурували з метою продажу їх на макулатуру. Сотні людей з болем у серці спостерігали, як у магазинах споживчої кооперації у ці безцінні рукописні і друковані аркуші цупкого крейдяного паперу, на яких були увічнені слова зі Святого Письма, продавці загортали оселедці й халву...

Поширеними були випадки розсипання в друкарнях вже зробленого набору майбутніх книг. Причому, тексти багатьох з них були цілком нейтральними або й далекими від політики. Цю тезу переконливо можна підтвердити долею підготовлених до друку видатними українськими вченими, членами Київської археографічної комісії чергових томів своїх "Пам'яток".

Як відомо, створена за височайшим повелінням Київська комісія для розгляду давніх актів організувалася при університеті Св. Володимира ще з 1843 року. Після 1917 року змінилася офіційна назва комісії та її статус — відтепер вона іменувалася "Київська архео-

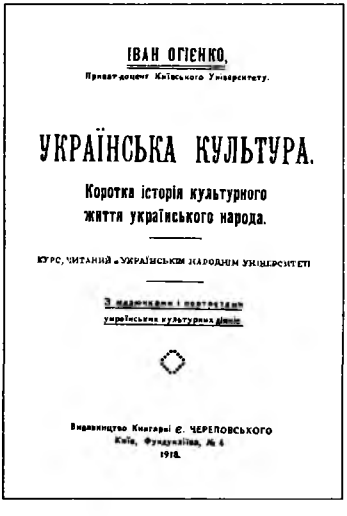

ІВАН ОГІЄНКО,
Приват-доцент Київського Університету.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА.

Коротка історія культурного життя українського народа.

КУРС, ЧИТАНИЙ в УКРАЇНСЬКІМ НАРОДНІМ УНІВЕРСИТЕТІ

З надписами і портретами українських культурних діячів

Видавництво Книгарні Є. ЧЕРЕПОВСЬКОГО
Київ, Фундуклеївська, № 4
1918.

Перше видання "Української культури" Івана Огієнка, визнане незабаром новою владою особливо крамольним і заборонене на наступні 70 радянських років

графічна комісія" і підпорядковувалася міністерству народної освіти. Незмінним залишалося лише її головне завдання — пошук, наукове опрацювання та публікація видатних пам'яток історичної думки України, які залишили попередники в численних літописах, актах, спогадах, документах.

Архівні матеріали про діяльність Комісії у цей непевний період, які зберігаються в Інституті рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України, засвідчують серйозну й оптимістичну налаштованість її членів на роботу. Така атмосфера також зумовлювалася об'єктивними чинниками. Відродження української державності, відкриття нових україномовних навчальних закладів викликали все більший попит як на попередні, так і на нові видання Комісії. Ті незначні запаси попередніх накладів видань швидко розходилися по Україні: їх просили надіслати щойно утворений Кам'янець-Подільський державний український університет, університети в Харкові, Катеринославі, інші навчальні заклади. З'явилася ціла плеяда науковців, які свій дослідницький молодечий запал вирішили спрямувати на створення нових праць з історії України.

Зважаючи на зростання попиту на друковану продукцію з історії України, Археографічна комісія 11 жовтня 1917 року приймає рішення про розширення видавничої програми. За архівними джерелами вдалося простежити, які рукописи були віддані до складання і які друкарні мали їх випускати. Так, новому орендареві друкарні Київського університету Корчак-Новицькому передано перший том "Актів із статистики і економічного становища населення Волині XVI–XVIII століть" (редактор тому — професор М. Довнар-Запольський). Угоду на видання трьох великообсягових рукописів було укладено з друкарнею Чоколова — "Синопсис" обсягом близько 40 друкованих аркушів (редактор професор С. Голубєв), другий том згаданих вище "Актів..." обсягом більш як 32 аркуші за редакцією Довнар-Запольського та "Історичний збірник статей і матеріалів з історії Південно-Західної Росії" обсягом 25 аркушів (редактор С. Голубєв). У друкарні Кульженка повним ходом готувався до виходу найбільший із підготовлених у цей період рукописів — 52 друковані аркуші — перший том "Актів про копні суди" (редактор професор М. Ясинський).

На превеликий жаль, доля цих рукописів, як і величезного масиву наукової літератури з українознавства, які на

різних стадіях готовності перебували в друкарнях Києва, "з тріумфальним входом радянської влади" до колишньої столиці Української Народної Республіки, виявилася трагічною. Археографічна Комісія вже встигла оплатити всі рахунки зазначених друкарень за складання, папір і друк, але так і не дочекалася виготовлення замовлених накладів. Нова влада експропріювала ще не надруковані тексти.

В Інституті рукописів ЦНБ НАН України зберігається унікальний документ, який проливає світло на долю зазначених рукописів. Це *"Заява управи Всеукраїнської Академії наук до Київського губвиконкому з приводу повернення до Академії незавершених видань Київської археографічної комісії"*, датована 12 квітня 1922 року. Як випливає із змісту цієї заяви, управа Академії вже зверталася до керівництва "Київ-Друку" з проханням повернути незавершені верстки рукописів, оскільки за них були вже оплачені кошти. Однак, "правління "Київ-Друк" 6 квітня ц/р під № 332 відповіло, що ці видання можуть бути видані Академії лише за плату готівкою по ціні утилізаційного паперу, себто 1 500 000 карб. за пуд".

Як не звернути увагу на таку промовисту деталь: нова в Україні радянська влада оцінювала обсяг видавничої продукції вже не обліковими аркушами, а пудами, і вимагала кошти за духовні цінності, які нею ще не були створені.

Приклад поєднання національного і революційного стилів художнього оформлення видань нових радянських видавництв

Автори звернення, повідомляючи про це, прохали губвиконком "звернути увагу Правління "Київ-Друку" на незаконність вимог останнього і зробити розпорядження про видачу Академії належних їй видань без усякої платні". Високоінтелігентні академіки і

професори ще наївно вірили новій владі й апелювали до неї аргументами законності й правопорядку.

Не дочекавшись "викупу" від академіків, влада знищує готові до тиражування великообсягові томи безцінних історичних документів.

Закриття видавництв та експропріація друкарського обладнання

Наступним кроком радянської влади в галузі видавничої справи стало поступове закриття діючих видавництв. Менші видавництва занепадають відразу. Дещо довше трималися знані вже в Україні "Час", "Друкарь", "Криниця", "Дзвін". Деякі з них оживилися в умовах непу, коли більшовики дозволили діяльність приватних видавництв (тоді "Друкарь" змінив назву на "Слово"), однак цей процес тривав недовго, що призвело до остаточної ліквідації "дорадянських" видавництв.

Наклади видань відновлених на період непу приватних видавництв вже не були такими високими, як раніше. Населення, що купувало книжки, особливо інтелігенція, ставало все біднішим. До того ж, руйнувалася створена мережа поширення книг у глибоку провінцію.

Справжня руїна українського книговидання припадає на 1920 рік, коли слідом за закриттям видавництв влада ліквідовує й ті осередки, де вони накопичували, зберігали і продавали свою продукцію. Чи не першою "впала" книгарня "Освіта", що містилася в будинку Київського губернського земства. За нею закриваються книгарні "Часу", Друкаря", "Криниці", "Дзвону". До літа книготоргівля була розгромлена, всі книжкові магазини націоналізовані. Заборонялася й приватна торгівля. Скажімо, у збереженій книгарні "Дніпросоюзу" книги можна було купувати лише оптом.

Найбільше скористалася нова влада з матеріальної бази існуючих видавництв. Практично все друкарське обладнання як приватних, так і кооперативних (акціонованих) видавництв відразу ж стало конфісковуватися і передаватися новим власникам. Скажімо, на майно друкарні Києво-Печерської лаври претендували дві солідні радянські установи, між якими через це навіть розгорілася неабияка суперечка: новоутво-

рена радянська Академія наук та такий же новоутворений трест "Київ-Друк". Ряд імпортних друкарських машин, так званих американок, було вивезено з території лаври "в невідомому напрямку", а саму друкарню таки виборола Академія наук. Саме державне об'єднання підприємств поліграфічної промисловості "Київ-Друк" стало поповнюватися майном інших друкарень. Зроблено це було з метою "посилення ідейно-виховної і культурної роботи і початком нового етапу в розвитку радянської видавничої справи", як зазначали автори академічного видання "Книга і друкарство на Україні".

Щоправда, забиралося не все друкарське обладнання, а лише те, що було придатне для роботи (передусім, справні верстати). Скажімо, старовинні дубові скрині з лаврськими шрифтами, з яких ще друкувалася Острозька Біблія і які в середині XIX століття опинилися, як позичені на певний час, у друкарні університету Св. Володимира і чудом пережили всі лихоліття, тоді не викликали ніякого інтересу в новоявлених "експропріаторів".

Вже пізніше, наприкінці 50-х років, коли обладнання цієї друкарні перевезли до жовтого корпусу університету, туди незабаром прибула державна ревізійна комісія для вивчення змісту лаврських скринь. Замість ретельного відбору тих старовинних шрифтів, які залишили свій слід на сотнях і тисячах сторінок української історії та пережили лихоліття воєн та розрух, і які могли б стати безцінними експонатами музею історії вітчизняної видавничої справи, їх за рішенням ревізорів незабаром відправили в Харків — для переплавки на шрифтоливарному заводі...

§ 2. Творення нової видавничої системи

Становлення законодавчої бази

Першим законодавчим актом радянської влади, який цілковито стосувався видавничої справи, був *"Декрет про державне видавництво"*, підписаний головою Раднаркому у Москві 11 січня 1918 року. Дія його поширилася на українські території дещо пізніше — з другим взяттям більшовиками Києва взимку 1919 року. ("Декрет про пресу" було видано ще 10 листопада 1917 року).

УКРАИНСКАЯ
Социалистическая Советская Республика
№ 53.
КОНСТИТУЦИЯ
Украинской Социалистич. Советской Республики
Всеукраинское Издательство
Харьков, 1920.

КОРОТКИЙ ПІДРУЧНИК
ВОЄНИО-РЕВОЛЮЦІЙНИХ КОМІТЕТІВ.

Зразки видань профільної тематики нових видавництв

Цей, невеликий за обсягом, документ у загальних рисах декларував політику нової влади щодо видавничої діяльності. Щойно створеній Народній комісії з освіти та Літературно-видавничому відділу доручалося негайно приступити до широкої видавничої діяльності.

Така терміновість пояснювалася в декреті двома чинниками: *по-перше*, гострим безробіттям серед друкарів і *по-друге*, книжковим голодом у країні.

Першочерговим завданням державних видавництв декрет встановлював випуск "дешевих народних видань російських класиків". У цьому документі вперше закладено норму, яка давала підстави в майбутньому новоявленим видавцям повсюди на радянських просторах порушувати авторське право: твори всіх авторів, які переходили із сфери приватної до сфери суспільної власності, окремою постановою держкомісії з освіти оголошувалися державною монополією.

Починаючи з середини 20-х років, кількість постанов і декретів діяльності державних видавництв збільшується. Так, у червні 1925 року виходить декрет Раднаркому СРСР про заходи щодо впливу на формування книговидавничої політики в радянській державі. Відповідно до цього документа, голов-

ними критеріями, якими зобов'язувалися керуватися видавництва при складанні планів випуску літератури, були такі:

1. Для художньої літератури: лише ті твори, де не було найменшого натяку проти радянського будівництва.

2. Для юнацької і дитячої аудиторії: лише ті твори, які сприяють комуністичному вихованню;

3. Для наукової, природознавчої літератури: лише твори матеріалістичного характеру та марксистського змісту.

Постанова ЦК ВКП(б) від 28 грудня 1928 року *"Про обслуговування книгою масового читача"* ставала своєрідним програмним документом діяльності нових видавництв. Констатуючи різке відставання видавництв від потреб комуністичного виховання мас, постанова визначала для видавців завдання в тематичному і організаційному аспектах.

Щодо тематики видань профілюючими напрямками називалися такі:

- книги, які популяризують марксизм-ленінізм, історію ВКП(б) і революційний рух;
- масова виробнича література, яка підвищує рівень технічних знань робітників і селян;
- науково-популярна книга, пов'язана із завданнями соціалістичної реконструкції господарства країни;
- твори художньої літератури, але особливо такі, які розвивають актуальні політичні теми і спрямовані проти буржуазних впливів, міщанства, занепадництва.

Організаційно такі завдання мали б забезпечуватися, відповідно до постанови, таким чином:

- збільшенням відсотка книг цієї тематики у видавничих планах;
- широким залученням найбільш кваліфікованих комуністів (в якості завдань від партійних комітетів) на написання брошур, книг.

У цьому переліку варто назвати ще одну постанову московського ЦК більшовицької партії, що стала орієнтиром для радянської системи книговидання на багато років, — *"Про видавничу роботу"*. Головним недоліком у цій роботі визнавався той факт, що "видання класиків марксизму ведеться в недостатніх тиражах". У блоці завдань цієї постанови — чергова ідеологічна риторика: "Книга повинна бути бойовою і актуально-політичною, вона повинна озброювати найширші

маси будівників соціалізму марксистсько-ленінською теорією і техніко-виробничими завданнями".

На противагу серйозним партійним і урядовим документам з приводу діяльності періодичної преси, які особливо часто з'являлися у 20–30-ті роки, директив з приводу видавничої діяльності виходило менше. Але й їх вистачало, аби повністю спрямувати цю "важливу ділянку комуністичного будівництва" в потрібне русло.

Державні органи щодо управління видавничою справою

Для керівництва видавничою справою 18 січня 1919 року створюється *Видавниче бюро при Народному комісаріаті освіти*, яке в березні, за зразком Росії, переходить у безпосереднє відання Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК).

20 грудня 1919 року на засіданні Всеукраїнського революційного комітету, яке проходило в підмосковному Серпухові, прийнято рішення про створення *Відділу друку та пропаганди*. Через два місяці — 21 січня 1920 року — відділ перейменовується на *Всеукрвидав*. Це був центральний орган при ВУЦВК, на який було покладено, згідно з розробленим положенням, обов'язки керувати видавничою справою в Україні, розпоряджатися поліграфічною базою, розподіляти папір, створювати й закривати видавництва.

Чергова реорганізація видавничої справи в Україні була спонукана змінами в структурі книговидання Росії. 5 грудня 1930 року постановою ВУЦВК Раднаркому (РНК) України сфера книговидання знову переходить у відання наркомосу УРСР, при якому створюється на рівні управління *Державне видавниче об'єднання України (ДВОУ)*.

Постанова Раднаркому УРСР "*Про утворення Управління у справах поліграфії та видавництв при Раднаркомі УРСР*", що вийшла 6 листопада 1943 року, стала першим кроком формування прообразу майбутнього галузевого міністерства, яке у 60-х роках об'єднає всі три складові системи буття книги: видавництва, поліграфію і книгорозповсюдження.

У 1949 році ДВОУ реорганізовується в *Управління у справах поліграфічної промисловості, видавництв і книжкової торгівлі* та підпорядковується безпосередньо Раді Міністрів УРСР.

Однак у такому варіанті воно проіснувало недовго. 1953 року ця структура розділяється на два підрозділи: *Головне управління видавництв, поліграфічної промисловості* та *Управління книжкової торгівлі*. Обидва ці управління передавалися у відання Міністерства культури УРСР.

Таким чином, з 1953 року практично всі видавництва республіки переходили в підпорядкування міністерства культури.

До речі, перепідпорядкування видавництв в Україні республіканському міністерству культури було здійснено дещо раніше, ніж в цілому в СРСР. Бо лише через шість років після цього — 11 травня 1959 року — вийшла постанова ЦК КПРС "Про утворення у складі міністерства культури СРСР Головного управління видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі". За цією постановою на зазначене управління з-поміж інших завдань покладалися:

а) координація роботи видавництв, підпорядкованих міністерству культури СРСР і міністерствам культури союзних республік: розгляд річних і перспективних планів видання літератури, маючи на увазі організацію випуску найбільш актуальних питань і уникнення паралелізму та дублювання в роботі видавництв;

б) контроль за змістом, художнім оформленням і поліграфічним виконанням видань, а також за своєчасним випуском книг і образотворчої продукції у відповідності з тематичними планами видавництв;

в) розподіл спільно з держпланами республік, раднаргоспами, міністерствами і відомствами, які мають друкарні, потужностей поліграфічних підприємств, що перебувають у віданні цих раднаргоспів, міністерств і відомств, між видавництвами.

15 листопада 1963 року вийшла *постанова ЦК КП України "Про упорядкування видавничої справи в республіці та підвищення ролі видавництв у господарському і культурному будівництві"*. Необхідність такої постанови зумовлювалася, очевидно, прийнятою 22 червня 1960 року постановою ЦК КПРС "Про неправильну практику організації нових видавництв". У ній, зокрема, наголошувалося, що "практика дроблення видавництв, яка спостерігається останнім часом, призводить до розпорошення редакційно-видавничих кадрів, до випуску малоактуальної, непотрібної літератури, яка не знаходить

Видання, адресовані селянству

попиту в читачів, накопичується на книжкових базах і в магазинах, до збитковості книговидавничої справи".

Традиційно в таких постановах давалися вказівки міністерствам і відомствам "розробити конкретні заходи" на її виконання. Результатом стало спільне рішення міністерства вищої та середньої спеціальної освіти і Державного комітету по пресі Ради міністрів УРСР від 27 квітня 1964 року (протокол № 3, п. 3) "Про видавництва Київського, Харківського і Львівського державних університетів". Університетські видавництва, виводилися з-під відомчої (а отже, фінансової і юридичної) залежності від цих університетів і перетворювалися у республіканські видавництва подвійного підпорядкування: міністерства вищої та середньої спеціальної освіти і Державного комітету по пресі Ради Міністрів УРСР.

§ 3. Еволюція видавничої мережі радянського типу

Формування типології видавництв

Перше радянське видавництво було відкрите у Києві у лютому 1918 року. Тоді більшовики, захопивши на короткий час столицю, встигли створити *"Видавництво робітничо-селянського уряду України"*, націоналізувавши приватну друкарню Лубковського. Проіснувало воно до визволення Києва військами Центральної Ради.

Із створенням Всеукрвидаву починається формування видавничої мережі радянського типу. Першими до цієї мережі

увійшли відповідні підрозділи народних комісаріатів, Академії наук, Раднаргоспу, видавництво ЦК КП(б)У "Космос".

Таким чином, сформувалася **типологія видавництв за приналежністю до засновників**: державні, партійні, військові. Першим у цій ієрархії був Всеукрвидав — не лише як керівний орган, а й як головне видавництво. На початок 1923 року радянська влада розгорнула в Україні діяльність близько 50 видавництв. Географія їх була такою: Київ — 19, Харків — 17, Одеса та Катеринослав — по 6. Найбільшими стають *Держвидав України*, *"Пролетар"*, *"Книгоспілка"*, *"Український робітник"*.

У результаті проведеного укрупнення дрібних видавництв ("Шлях освіти", "Знання", "Гарт", "Космос") постає 1924 року громіздке партійно-радянське видавництво *"Червоний шлях"*.

На кінець грудня 1930 року в республіці формується **типологія видавництв за тематичним напрямком літератури,** який визначався для кожного як профільний:

- твори основоположників марксизму-ленінізму, партійна і суспільно-політична література ("Пролетар");
- технічна література (Держтехвидав);
- книги з питань сільського господарства і агротехніки (Держсільгоспвидав);
- підручники і методична література для вчителів ("Радянська школа");
- масова політична і професійна література ("Український робітник");
- художня література ("Література і мистецтво");
- військова, спортивна література ("На варті");
- медична та природознавча література (Держмедвидав);
- дитяча, юнацька та комсомольська література ("Молодий більшовик").

Цю типологію склали в основному видавництва, що входили до Державного видавничого об'єднання України (ДВОУ). І хоча це об'єднання через чотири роки розформувалося, визначена спеціалізація видавництв, які стали працювати самостійно, в основному зберігалася й надалі.

Напередодні Другої світової війни структура видавництв в Українській РСР мала дещо інший вигляд. З юридичного боку типологія видавничої системи визначалася функціонуванням *двох типів видавництв: оформлених і неоформлених.*

Значний масив друкованої продукції 30-х років складали газетні видання

До першої групи відносилися ті видавництва що були оформлені як самостійні творчо-виробничі підприємства, друкована продукція яких мала загальнореспубліканське значення і поширювалася зокрема й через книготорговельну мережу. Такими були: видавництво Академії наук, Сільгоспвидав, Літвидав, Держвидав, "Мистецтво", "Молодий більшовик" (пізніше — "Молодь"), "Політлітература" при ЦК КП(б)У, "Радянський письменник", Укрмашвидав, Укроргвидав Місцевпрому, Держфінвидав, Юрвидав, Металвидав, Нацменвидав.

До другої групи відносилися видавничі підрозділи різноманітних відомств, організацій, міністерств другого порядку, які, не маючи юридичного статусу, здебільшого випускали літературу відомчого характеру. Це передусім видавничі відділи партійних, комсомольських, адміністративно-судових, військових, торговельно-заготівельних, фінансових, обліково-статистичних, книготорговельних, краєзнавчих, літературних, видавництва органів охорони здоров'я, народної освіти, промисловості та ін.

У загальному обсязі випущеної в Україні 1940 року видавничої продукції (4741 назва накладом 51 млн 974 тисячі примірників, або 1,3 примірника на душу населення) частка неоформлених видавництв за накладами складала 17,3 відсотка.

З настанням воєнних дій і евакуацією партійних, державних і виконавчих органів на Схід, зрозуміло, така мережа діяти не могла.

У відповідності з постановою Раднаркому УРСР від 25 вересня 1945 року "Про об'єднання видавництв УРСР" утворювалося єдине Українське видавництво "Укрвидав". Сюди увійшли: Укрдержтехвидав при Раднаркомі УРСР, Держлітвидав, Політвидав при ЦК КП(б)У, Медвидав при наркомздоров'я, "Мистецтво" при управлінні у справі мистецтв, "Радянський письменник".

У складі "Укрвидаву" утворювалися відділи: політичної, художньої, військової, медичної, мистецької літератури. Ці своєрідні редакції й визначили тематичний напрямок українського радянського книговидання воєнної і повоєнної пори.

Структура українського книговидання напередодні розвалу Радянського Союзу

У 1971 році партійне керівництво республіки здійснює ще один крок щодо реформування книговидавничої галузі. Іншими словами — щодо посилення тотального контролю за всім тим, що відбувалося в "цій важливій сфері ідеологічної роботи".

Початок цьому реформуванню поклала постанова ЦК Компартії України від 11 травня 1971 року *"Про стан книговидавничої галузі в республіці та заходи щодо її поліпшення"*. Варто підкреслити, що за термінами "поглиблення спеціалізації", "об'єктивна необхідність концентрації", "уникнення паралелізму і дублювання", які вже ставали звичними для суспільної і наукової думки, що формувалася в той час переважно під впливом директивних партійних документів, простежувалася загальна тенденція украй консервативної бюрократичної старіючої верхівки СРСР провести, щоправда досить у м'якій спробі, деякі реформи в політичній, культурній та економічній сферах.

Спроби такої "концентрації" і "спеціалізації" у глобальних масштабах усього есересерівського простору робилися, як відомо, передусім в економічній сфері. Експерименти з раднаргоспами і сільськими районами призвели до ліквідації значної кількості районів методом їх укрупнення. На кінець

Видавнича продукція українських письменників періоду Великої Вітчизняної війни

шістдесятих — початок сімдесятих років припадає широко розрекламована в пресі кампанія щодо неперспективних сіл та інших малих населених пунктів методом знесення їх до центральних колгоспних садиб, закриття таким чином маси початкових і восьмирічних шкіл, а отже, знекровлення українського села. Потім взялися за пропаганду прогресивності й ефективності зведення крупних спеціалізованих комплексів у сільському господарстві і промисловості з концентрацією в них значної кількості трудових і матеріальних ресурсів.

Черга, таким чином, дійшла й до ідеологічної, духовної сфери. Одним із яскравих прикладів централізації книговидавничої галузі, скажімо, в Москві стало створення циклопічного за структурою, кількістю працюючих і надскладними завданнями видавництва політичної й іншої пропагандистської літератури, спрямованої передусім для закордонного читача, "Прогрес". Штатний розклад цього видавництва більш ніж у тисячу одиниць "посприяв" згодом навіть занесенню його до "Книги рекордів Гінесса".

В Україні кампанія щодо концентрації у видавничій справі закінчилася створенням на базі видавництв Київського, Львівського і Харківського університету, а також "Вищої школи" *видавничого об'єднання з такою ж назвою — "Вища школа".*

На середину 70-х років в Україні остаточно завершується процес формування структури книговидання. До цього спонукала вказівка Москви "про необхідність приведення чисельності видавництв у республіці у відповідності із загальносоюзними показниками". Відповідно до наказу Держкомвидаву УРСР "Про уточнення переліку видавництв Української РСР", остаточно затверджувалася така книговидавнича мережа.

Республіканські видавництва у Києві:

1. Політвидав України.
2. Видавниче об'єднання "Вища школа".
3. "Техніка".
4. "Будівельник".
5. "Урожай"
6. "Здоров'я".
7. "Радянська школа".
8. "Реклама".
9. "Дніпро".
10. "Веселка".
11. "Мистецтво".
12. "Музична Україна".
13. "Наукова думка".
14. "Радянський письменник"
15. "Молодь".

Республіканські видавництва в областях:

1. "Донбас" (Донецьк).
2. "Каменяр" (Львів).
3. "Карпати" (Ужгород, філія у Чернівцях).
4. "Маяк" (Одеса).
5. "Прапор" (Харків).
6. "Промінь" (Дніпропетровськ).
7. "Таврія" (Сімферополь).

Окремим рядком у цьому переліку значиться газетно-журнальне видавництво ЦК компартії України "Радянська Україна".

Така мережа книговидання Української РСР проіснувала практично до кінця 80-х років. Вже напередодні розвалу Радянського Союзу до неї були внесені незначні зміни. Так, наприкінці 1989 року рішенням Ради Міністрів УРСР видав-

ниче об'єднання "Вища школа" було розформоване. На його базі утворювалися чотири самостійні республіканські видавництва — "Вища школа" і три видавництва при університетах у Києві, Львові та Харкові. Наказом Держкомвидаву УРСР за № 154 від 5 грудня 1989 року цим видавництвам присвоювалися офіційні назви: видавництво "Либідь" при Київському університеті, видавництво "Світ" при Львівському університеті та видавництво "Основа" при Харківському університеті.

Цим же наказом перейменовувалися: республіканське видавництво "Реклама" — на "Час", республіканський часопис "Жовтень", що виходив у Львові, — на "Дзвін". Дещо пізніше харківське видавництво "Прапор" стало називатися "Березіль", а дніпропетровський "Промінь" — "Січ".

Останні перейменування засвідчували, наскільки серйозно вже усвідомлювали необхідність змін у галузевому книговидавничому міністерстві.

Запитання і завдання для самоконтролю

В чому полягала ревізія радянських комісарів діяльності українських видавництв у 1920–1921 роках?

Назвіть приклади знищення радянськими органами підготовлених до друку або випущених книг українських видавництв.

Що сталося з друкарнею Києво-Печерської лаври та її виданнями із закриттям монастиря?

За яких обставин і коли радянські органи приймають рішення про припинення діяльності приватних видавництв?

На основі яких директивних документів створювалася законодавча база для діяльності радянських видавництв?

Які державні структури створювалися для управління видавничою справою?

Коротко охарактеризуйте початковий етап формування радянської типології видавництв за приналежністю до засновників та тематичним напрямком друкованої продукції.

Що таке оформлені й неоформлені видавництва?

Якою склалася остаточна мережа книговидання в Українській РСР напередодні розвалу Радянського Союзу?

Рекомендована література до теми

Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. — Харків, 1931. — 296 с.

Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. материалов. 1941–1984 — К.: Наукова думка, 1986. — 380 с.

Малыхин Н. Г. Очерки по истории книгоиздательского дела в СССР. –М.: Книга, 1965. — 448 с.

Очеретянко В. Загратовані книги: Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20–30-ті роки // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1999. — № 1/2.

Советская печать в документах. — М.: Госполитиздат, 1961. — 560 с.

Тимошик М. Її величність — книга. — К.: Наша культура і наука, 1999. (Розділи: "Між двома світовими війнами" та "Шляхом "переможного" поступу соціалізму).

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині XX століття: стан і статус. — Нью-Йорк, 1987. — 320 с.

Тема 13

ВИДАВНИЧА СПРАВА ПЕРІОДУ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1920–1990): ідеологічний та творчий аспекти

- Ідеологічний контроль друкованого слова
- Особливості діяльності редактора і видавництва в умовах тоталітарного суспільства

ПАВЛО ТИЧИНА

ПАРТІЯ ВЕДЕ

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
КИЇВ–ХАРКІВ–1937

§ 1. Тотальний контроль друкованого слова

Ситуація у видавничій справі напередодні запровадження ідеологічного контролю

Становлення й організація роботи радянських видавництв відбувалася в надзвичайно складних умовах. Незважаючи на бравурні офіційні повідомлення про "нечувані успіхи на культурному фронті", "приток нових мільйонів читачів", запустити роботу нового видавничого комплексу після фактичного зруйнування попереднього виявилося непросто.

Назвемо основні причини розбалансування налагодженої в роки Української Народної Республіки видавничої справи в Україні.

Перша. Бракувало кадрів. Високоосвічені й добре підготовлені до такої праці видавці, редактори й автори, що складали в період революції значну частину національно свідомої інтелігенції, поповнили ряди політичної еміграції. Оволодівати непростими тонкощами творення видавничої продукції нерідко посилали за партійними дорученнями цілком випадкових людей.

Друга. Зруйнована технічна база. Конфіскована наспіх у діючих видавництвах, а тому розкомплектована, техніка нерідко простоювала, бо вона так само потребувала досвідчених і дбайливих рук.

Третя. Недостатнє фінансування нової галузі. За даними збірника статей "Печать в СССР к XVI съезду РКП(б)", що вийшов у Москві 1926 року, оборотні капітали радянських видавництв були дуже невеликі, увесь час видавництва жили на фоні недоплати та банкрутства.

Четверта. Нестача паперу, що призвела до різкого зменшення кількості видань. У зв'язку цим, скажімо, в радянській Україні у грудні 1921 року Всеукрвидав видав спеціальне розпорядження, за яким заборонялося надавати папір усім установам і закладам, "за винятком редакцій газет і видавництв для випуску партійної літератури". Всі наявні запаси паперу повсюдно вилучалися.

Паперу справді в країні не вистачало. Навіть наклад газети "Комуніст" змушені були зменшувати, про що Всеукрвидав інформував ЦК КП(б)У. Якщо врахувати, що основ-

ний книговидавничий масив складала пропагандистська ленінська тематика (у 1925 році — 150 млн аркушів, або п'ята частина всіх накладів), то неважко уявити, в якому дефіциті були навчальні, наукові, довідникові видання.

Справжню картину того, що діялося в новоутворених радянських видавництвах, досить переконливо, хоча й емоційно, змалював у своєму "Щоденнику" Сергій Єфремов. Ця емоційність пояснюється особистими розчаруваннями автора, матеріальною скрутою, викликаною відмовою казенних видавництв платити зароблений гонорар через незалежні від них причини. Ось фрагмент бачення суті проблеми людиною, яка все життя професійно займалася літературною творчістю і весь час тісно контактувала з різними видавництвами (запис від 8 липня 1924 року):

> "Просто біда: ніде не платять грошей. Винні мені і в державному видавництві, і в "Шляху освіти", і в "Часі" — і за цілий тиждень біганини ніде ні копійки не вибігав. Замість грошей показують ті телеграми, що шлють до Харкова, благаючи грошей та признаючись одверто, що вони — банкроти. Проїдають і розкрадають усе хоч скільки дай — розуміється, казенні видавництва... Ніхто нічого не робить, ніхто нічого не тямить і не хоче тямити, усякий гарба, що може, — і наслідки... Які можуть бути, опріч банкрутства, наслідки. Пощастить ще трохи урвати казенного пирога — животітимуть ще якийсь час. Не пощастить — помруть ганебною смертю, занапастивши попереду українську книжку та письменство".

Така ситуація була характерною не лише на початковому етапі становлення радянського книговидання, а й значно пізніше. В цьому переконує й ось цей витяг з передсмертного листа Михайла Грушевського до тодішнього Голови Раднаркому СРСР товариша В. Молотова від 4 вересня 1934 року:

"...Навіть за раніше випущені книги мені і дочці не виплачують гонорару: за видавництвом "Пролетар" — державним видавництвом України — уже четвертий рік залишається борг, за власними його розрахунками, на сьогодні понад 9 тис. крб."

Як результат — повсюдне подорожчання друкованого слова, зокрема книги, яке в умовах розрухи робило цей "засіб комуністичного виховання мас" практично недоступним.

На початку 20-х років в українській провінції поширилася практика покупки книг за продукти харчування. Ска-

жімо, за один примірник забороненої вже владою "Ілюстрованої історії України" М. Грушевського на Київщині давали до півтора фунта сала. Примірник підручника з геометрії Кисельова коштував на Поділлі вісім фунтів цукру. А в Харкові один робітник за півпуда цукру купив повний комплект дореволюційного видання енциклопедії Брокгауза-Ефрона. Нерідко безробітні вчені старої школи змушені були за харчі продавати безцінні видавничі шедеври минулого. Так, один київський професор через скрутне матеріальне становище своєї сім'ї обміняв у вересні 1921 року 30 томів "Архива Юго-Западной России" всього на чотири кілограми цукру.

Головліт як чинник придушення інакодумства в друкарській справі

Після розгрому Української Народної Республіки нова радянська влада стала активно запроваджувати комуністичну ідеологію не лише пропагандистськими, а й адміністративними заходами. На початку їх здійснювали створений 28 січня 1918 року Революційний трибунал преси, затим — Надзвичайна комісія, яка отримала ніким не контрольоване право на перегляд будь-якої кореспонденції адресатам.

У жовтні 1921 року В. Ленін підписує Положення про військову цензуру, у грудні того ж року — Положення про політичний контроль. І, нарешті, декретом Ради Народних Комісарів від 6 липня 1922 року створюється центральний орган, до функцій якого увійшли всі існуючі досі форми й методи тотальної цензури над друкарською справою. Цей орган дістав назву *Головного управління у справах літератури і видавництв* — скорочено *Головліт*, який структурно відносився до Наркомосу РРФСР.

За московською схемою створювалася система цензурного нагляду і в Україні. Початок діяльності цензурних органів у нас датується 11 серпня 1922 року, коли постановою Раднаркому республіки при Народному комісаріаті освіти УРСР створювалося *Центральне управління в справах преси*. Це — своєрідний спадкоємець Головного цензурного управління царської Росії, який пізніше, 1966 року, одержав нову назву — Головне управління з охорони державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР.

До керівників видавництв усе більше надсилалося надто важливих з ідеологічної точи зору паперів з позначкою "таємно": про вилучення з бібліотек виданих раніше творів авторів, про недопущення до розгляду будь-яких рукописів конкретних авторів, про нерозголошення через засоби друку конкретних фактів. На значну частину імен діячів української науки, літератури, мистецтва навішуються ярлики українських буржуазних націоналістів. Це означало автоматичне вилучення їхніх книг із бібліотечних фондів, книжкових магазинів й подальшу заборону видавати.

Чи не найбільший список українських авторів, твори яких рекомендувалося повністю вилучити з бібліотечних фондів і книжкових магазинів, припадає на 1935 рік. У додатку до таємної постанови ЦК КП(б)У від 19 липня 1935 року зазначені такі автори: Борис Антоненко-Давидович, Олександр Олесь, Микола Олійник, Валеріан Підмогильний, Георгій Шкурупій, Микола Вороний, Олекса Влизько, Кость Гордієнко, *Пилип Капельгородський*, *Василь Мисик*, *Григорій* Епік, Микола Куліш, Кость Котко, Григорій Косинка, Петро Козланюк та інші.

За цими авторами стояв практично кращий набуток нової української літератури, створений ними за короткий період українського національного державотворення часів Української Народної Республіки.

Одне з численних розпоряджень Головліту, що вийшло пізніше і якого неухильно мали дотримуватися усі видавництва, редакції періодичних видань, радіо і телебачення, — заборона згадувати в будь-якому контексті імена "найлютіших ворогів радянської влади" — Володимира Винниченка, Дмитра Донцова, Сергія Єфремова, Володимира Кубійовича, Богдана Лепкого, Андрія Любченка, Євгена Маланюка, Івана Огієнка, Миколи Хвильового, Спиридона Черкасенка.

Активізація діяльності Головліту співпала з чорними датами української історії 20–30-х років: страшного голодомору, який, за останніми даними незалежних як вітчизняних, так і зарубіжних експертів, забрав життя восьми мільйонів українців. Це доба безпощадної боротьби тоталітарного сталінського режиму з так званими "ворогами народу", яка в Україні проходила під гаслом боротьби з "українським буржуазним націоналізмом", а також доба завершення так званого

Знакові видання, якими мали відкриватися плани кожного видавництва

періоду українізації, ініційованого нібито самою більшовицькою партією і нею ж згодом жорстоко придушеною.

Однією з форм викреслення з історії імен викритих партією "ворогів народу", яку широко запроваджували цензурні відомства, особливо у 20—30-х роках, стало ретельне заклеювання цупким папером окремих рядків змісту тих одиничних видань, які спрямовувалися у спецфонди. На тих рядках зазначені прізвища й назви статей авторів, які пізніше були репресовані радянською владою, а отже, заборонені для згадування у відкритій пресі. Заборонялася і їхня творча та наукова спадщина, навіть якщо вона й не мала до політики жодного стосунку. Скажімо, у другому числі "Фізико-математичного збірника", що вийшов друком у видавництві Київського університету 1936 року, заклеєні перші два прізвища авторів і назви їхніх статей. Одне з цих прізвищ після ретельного зняття заклеєного паперу вдалося прочитати — М. П. Кравчук. Стаття його називалася "Частота, імовірність та закон великого числа". Від восьмої до двадцять сьомої сторінки текст статті вирваний.

У радянських енциклопедичних виданнях про долі таких людей, зрозуміло, нічого не друкувалося. Скупі ж дані конкретно про цього вченого віднаходимо в "Енциклопедії українознавства". Михайло Кравчук, 1892 року народження, математик, професор Київського університету, дійсний член Української Академії наук та Наукового товариства імені Шевченка, автор більш як 80 наукових праць. Репресований 1937 року.

Ймовірно, що цього вченого-математика вислали з Києва лише за те, що був дійсним членом Наукового товариства

імені Шевченка, з діячами якого сталінський режим розправлявся особливо жорстоко.

У цьому ж випуску наукового збірника зроблена ще одна наклейка радянських цензорів. Цього разу заклеювався текст на звороті титулу: "Друкується з розпорядження ректора Київського державного університету, голови редакційної колегії Ф. І. Зюлькова". Зауважмо, що ще рік тому ректором був професор М. Кушнарьов. Хто з тих людей знав, перебуваючи на відповідальних ідеологічних посадах, яка доля їх жде завтра...

Починаючи з кінця 30-х років, Головліт постійно проводить огляди видавничих верстох, результати яких у письмовому вигляді передавалися до ЦК комуністичної партії. Таким способом продовжувалися пошуки ворожої пропаганди, відстежувалися "неправильні" чи "помилкові" думки науковців, прорахунки й політична незрілість видавців. Варто ознайомитися бодай з одним таким оглядом, аби уявити, з якою хворобливою підозрілістю, з якою абсурдною прискіпливістю новоявлені цензори шукали "загрожуючий безпеці держави" негатив.

Ось приклад. З позначкою "таємно" 16 серпня 1957 року за підписом начальника Головліту К. Полонника на ім'я завідувача відділом науки і культури ЦК компартії України Ф. Овчаренка був надісланий огляд статей наукового збірника № 4 філософського факультету, що готувався до виходу у видавництві Київського університету. Красномовні витяги з цього документа мовою оригіналу варто процитувати:

> "Контролируя сборник № 4 философского факультета Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко, посвященный 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции (ответственный редактор К. А. Ткаченко), Главлит УССР обратил внимание на следующее.
>
> В статье М. Е. Овандера "До питання про об'єктивні і суб'єктивні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції"... нам кажется, ставить знак равенства между Плехановым — с одной стороны, Каутским и Вандервельде — с другой неправильно... В статье М. С. Шлепакова "Конкретизація і дальше розроблення В. І. Леніним марксистської ідеї зламу буржуазної державної машини в період від лютого до жовтня 1917 року" наше внимание обратили весьма мягкие характеристики автора по адресу Бухарина... В статье "Значення рішень ЦК КПРС в боротьбі за високу ідейність і художність соціалістичного мистецтва" (автор — В. О. Кудин)... нам кажется неправильным

> утверджение автора, будто бы только отдельные положения решений ЦК партии связаны с борьбой партии за высокую идейность советского искусства...
>
> Издательство уведомило нас, что авторы с указанными выше замечаниями не согласны.
>
> Мы же полагаем, что без внесения исправлений указанные статьи не могут быть разрешены к печати. Прошу Ваших указаний".

Особливо багато роботи виявилося для цього цензурного органу з початку 70-х років. Як відомо, саме тоді, після завершення так званої хрущовської відлиги, почався масовий наступ влади на широке коло "неблагонадійних" громадян з числа української інтелігенції — наукових співробітників інститутів, членів редколегій українських часописів, викладачів університетів, журналістів. Уже відбувалися антиукраїнські процеси у Львові, після виступу Івана Дзюби в кінотеатрі "Україна" почалися арешти української інтелігенції в Києві.

Ідеологічне цензурне око, як і за часів царської цензури, все більше стало вихолощувати український дух у рукописах, що готувалися до друку в українських видавництвах. Показовим і симптоматичним є в цьому плані наказ Держкомвидаву України, підписаний 4 квітня 1973 року В. Білогуровим "Про збірку вибраних праць С. Людкевича "Дослідження, статті, рецензії", що мала вийти друком у видавництві "Музична Україна". Ось витяг із цього наказу:

> "При підготовці збірки вибраних музикознавчих праць, статей та рецензій композитора С. П. Людкевича головна редакція "Музичної України" (тт. Малишев Ю. В., Доломан Є. М.) і редактор Л. М. Мокрицька несумлінно поставилися до добору і редагування матеріалів. А директор видавництва т. Кулінич Г. Г. знехтував вказівкою та настановами Держкомвидаву УРСР щодо посилення контролю за науково-теоретичним та ідейно-художнім рівнем цього складного видання. Внаслідок цього ряд матеріалів, що друкувалися свого часу в галицькій пресі, подані без необхідних пояснень і коментарів. Видавництво не допомогло відомому композитору оцінити деякі явища і події з сучасних позицій. Особливо позначився об'єктивізм і позакласовий підхід до оцінки явищ і подій того часу на передмові З. Штундер та примітках до книги, де подано нейтральні оцінки діячів ворожого табору та буржуазно-націоналістичних видань і організацій".

Випуск цієї книги було затримано для переробки "з врахуванням висловлених зауважень", але з наказом під розписку

були ознайомлені всі керівники видавництв. Можна собі лише уявити: якими б могли бути за змістом українські книги і якими вони, на жаль, не стали через свавілля радянської цензури та його грізного дітища Головліту?

§ 2. Особливості діяльності редактора і видавництва в умовах тоталітарного суспільства

Регламентація редакторської праці типовими інструкціями

На початковому етапі становлення радянської редакційно-видавничої системи активно проводилися заходи щодо організації й самого творчого процесу редактора, спроби надання цьому процесові якоїсь системи вимог і правил. Це диктувалося передусім ситуацією, яка складалася у взаємостосунках між новими видавництвами та авторами.

Не будучи посвяченими в технологію редакційно-видавничого процесу, автори нової доби стали завалювати видавництва хаотично підготовленими рукописами — брудними, написаними наспіх, від руки, заповненими різноманітними вставками й виправленнями. Нерідко такі рукописи були непридатними навіть для читання, не кажучи вже про редакторські виправлення. Це розтягувало в часі період підготовки твору до друку, здорожувало кожне видання. Тому вже з середини 20-х років Державне видавництво РРФСР започатковує видання популярно написаних ілюстрованих малоформатних книжечок, метою яких було проведення своєрідного лікнепу серед авторського активу та редакторського корпусу державних видавництв.

Одна за одною стали виходити в світ книги: "Екскурсія в друкарню", "Оформлення книги", "Загальна архітектура книги", "Принципи набірної графіки", "Майстри сучасної гравюри і графіки", "Книжка для автора: про підготовку рукопису". У додатках до таких книг вміщувалися різноманітні інструкції, які пропонувалися до неухильного виконання.

З відстані пройденого часу й посутності змін, що сталися відтоді в організації редакційно-видавничого процесу, цікавим і повчальним сприймається сьогодні один з таких документів, примірник якого тоді лежав на столі кожного ре-

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО РСФСР

Л. ГЕССЕН

ЭКСКУРСИЯ В ТИПОГРАФИЮ

[Помещение типографии. Наборное, печатное, стереотипное, брошировочное отделения. Способы воспроизведения иллюстраций.]

Стр. 96. Ц. 75 к.

Продажа во всех магазинах Госиздата

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО РСФСР

Л. ГЕССЕН

ОФОРМЛЕНИЕ КНИГИ

Руководство по подготовке рукописи к печати

Стр. 328. Ц. 3 р.

Продажа во всех магазинах Госиздата

Видання на допомогу редакторам і авторам

дактора. Фрагмент цього документа варто навести в підручнику:

ІНСТРУКЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА

1. Рукопис має бути чітко переписаний чорнилом (не червоним) чи на машинці з одного боку аркуша із залишеними чистими полями; рукопис із навчальної тематики має подаватися в двох примірниках.

2. До рукопису має бути доданий зміст із детальним переліком усіх наявних у ньому заголовків та підзаголовків і складений у такій формі, аби цілком зрозумілим був загальний план, зв'язок, супідрядність та логічна структура книги.

3. Усі місця в тексті рукопису, які підлягають виділенню, повинні бути по-різному підкреслені, в залежності від ступеня їх важливості, причому всі умовні знаки повинні бути автором пояснені на особливому аркуші, доданому до рукопису.

4. Усі наявні в рукописі іноземні імена та терміни мають бути подані в російській транскрипції, причому при першому згадуванні власного імені в дужках може бути приведена й оригінальна транскрипція.

5. Усі скорочення повинні бути однорідними, причому позначення метричних мір мають відповідати прийнятим метричною комісією. Всі ж загальні розрахунки повинні бути приведені в метричних мірах.

6. Усі математичні позначення і формули повинні бути підкреслені хвилястою лінією, за винятком знака логарифму, тригонометричних функцій і знаку обмеження.

7. Хімічні позначення і формули, що виражають хімічні реакції, не повинні підкреслюватися.

8. В рукописі повинні бути посилання на малюнки; місця рисунків — вказані на полях рукопису або повинні бути залишені пробіли з позначенням номера і підпису під рисунком [...]

11. а) Зовсім не допускається внесення авторами будь-яких вставок, додатків та змін до коректури зверстаних аркушів; б) Вставки і правки до коректури гранок визнаються допустимими лише з дозволу відповідного відділу після погодження з виробничим відділом; в) Авторам надається право тримати коректуру із розрахунку не більше одного дня на друкований аркуш і одного зайвого дня на всю прислану й відіслану коректуру за винятком термінових і періодичних видань, коректура яких, незалежно від кількості аркушів, переданих автору для читання, повертається через 24 години після одержання її автором...; е) У випадку неповернення авторської коректури в обумовлений термін Відділ робить коректуру своїми силами, не затримуючи роботу через неакуратність автора.

У таких додатках часто подавалися й інші рекомендації для авторів і редакторів. Зокрема, найважливіші перейменування населених пунктів, що набуло на той час масового явища; деякі техніко-орфографічні правила, прийняті в державних видавництвах; найголовніші способи рубрикації тощо.

Започатковану Держвидавом традицію видання методичних матеріалів для видавців, поліграфістів і книгорозповсюджувачів продовжило згодом засноване 1964 року в Москві спеціалізоване видавництво "Книга".

Спроби регламентувати роботу редактора над рукописом робилися і в післявоєнний період. Зокрема, Комітет про пресі при Раді Міністрів СРСР 1967 року розробляє нове "Типове положення про підготовку рукопису до видання", яке складалося з таких розділів:

- попередня робота видавництва з автором;
- вимоги до оформлення поданого до видавництва рукопису;
- приймання рукопису від автора;
- оцінка рукопису видавництвом, рецензування;
- редакційна робота на рукописом, прийняття до видання;
- робота у видавництві над оформленням видання;

- робота видавництва над коректурними відбитками і сигнальними примірниками;
- особливості організації редакційно-видавничого процесу при випуску видань за оригінал-макетами;
- облік рукописів, що надходять у видавництво і контроль за підготовкою їх у видавництві та на виробництві.

Окремі інструкції присвячувалися впорядкуванню оплати праці видавничих працівників. Безумовно, суто з пізнавальної точки зору цікаво буде ознайомитися з видавничими розцінками (в розрахунку за один авторський аркуш), що діяли для радянських видавництва у 40–50-ті роки XX століття: редагування і спецредагування — відповідно 50 і 75 рублів, рецензування — 100, технічне редагування — 20, коректура — 30. У розрахунковому кошторисі були такі статті, які тепер можуть викликати лише подивовану посмішку: переписування рукописів — 15 рублів; розпилювання і укладення дров, догляд за печами — (на рік) 500 рублів.

Як бачимо з наведених вище сум, у блоці робіт з підготовки рукописів до виробництва найвище оцінювалося рецензування. У цьому проглядаються наслідки тієї репресивної сталінської політики щодо української науки, яка і в післявоєнну пору тримала на суворому контролі будь-який прояв наукової думки в друкованому слові. Тому й передбачалися такі високі грошові винагороди вибраним рецензентам, які ще на етапі зародження книги мали б вихолостити з неї все те, що не вкладалося в жорсткі ідеологічні рамки. Найприскіпливіше рецензувалися, звичайно ж, праці суспільствознавців, істориків та філологів.

Формування радянської школи редагування

Детальна регламентація редакторської праці сприяла незабаром формуванню радянської школи редагування. В її основу було покладене суворе дотримання наявних для видавничих працівників інструкцій, принципу однаковості в редагуванні текстів, мовних правил, радянських стандартів, які все активніше стали запроваджуватися у видавничу практику, рясно-та цитат з творів класиків марксизму-ленінізму до видань буквально будь-якої тематики.

„Почерк" цієї школи найкраще можна простежити за тодішніми науковими виданнями. Візьмемо для прикладу україномовні наукові збірники відновленого у 20-ті роки видавництва Київського університету за 1935–1936 роки. На всіх випусках подавалися двомовні титули — українською і французькою мовами. Зміст і назви статей у тексті з прізвищами авторів також подавалися цими двома мовами. Резюме до кожної статті друкувалося російською і знову ж французькою. Ця наукова ретельність і, можна сказати, інтелігентна акуратність робилися на фоні такої розрухи і, здавалося б, загальної розхристаності й неорганізованості.

Ще одна цікава деталь: у вклеєних майже до кожного випуску аркушах під заголовком "Друкарські помилки" фіксувалася допущена при складанні чи друці бодай найменша неточність. З позицій уже сьогоднішнього дня можуть викликати лише глибоку повагу прагнення тодішніх друкарів і редакторів подати своєму поважному читачеві до кінця вивірений і грамотно оформлений з мовного та змістового боку текст. Звернімо увагу ось хоча б на такий приклад поправки до першого випуску п'ятого тому "Наукових записок": *"На стор. 122 у 28-му рядку зверху серед знаків МФА треба додати пропущений дзвінкий варіант попереднього звука, а на стор. 123 у 10-му рядку знизу треба виправити неясно надруковане "і".*

Чи не є це прекрасним прикладом для багатьох нинішніх новоспечених "знавців" видавничої справи, які зневажливо нехтують у своїх численних, зроблених на догоду дня, виданнях, цими неписаними, але сформованими століттями нашими мудрими попередниками складовими своєрідного кодексу видавничої честі. Як тут не згадати слова одного з найбільших уболівальників за долю українського друкованого слова, вченого і видавця Івана Огієнка, який із щемом у серці говорив про таких горе-видавців:

> "Українське широке громадянство уже давно пробудилося й сильно тягнеться до книжки. Доброї, корисної, милозвучною мовою написаної книжки. Книжки, що чогось би навчила, або розраду подала.
>
> Деякі видавництва наші добре це помітили й повним до вінців кошем несуть свої видання спрагненому читачеві. Тільки... Змилуйся, Боже, що вони часом подають!.. Мусимо тут голосно й рішуче закричати від болю, — аж надто часто

Українські журнали періоду індустріалізації радянської економіки

дають йому камінь замість хліба, змію замість риби... Мова видань — жахлива, видаються переклади непідписані, тобто, їх робить хто-будь, робить похапцем, "на коліні", не знаючи мови. Часом, прикриваючись оборонним плащиком патріотизму чи єлейності, виставляючи звучні гасла корисної книжки, видання такі тисячами вриваються до наших... родин і роблять там хаос та руїну літературної мови. Цьому вже не раз належить покласти край".

Адміністративно-ідеологічне втручання в редакторський процес

З роками вироблялися для редакторів неписані правила, які визначали зміст і характер їхньої щоденної роботи. Переконливе документальне свідчення про те, в яких умовах доводилося працювати радянським редакторам, залишив нащадкам Сергій Єфремов в одному із записів свого "Щоденника" за 1928 рік.

В записі від 9 жовтня йдеться про підготовку до друку у видавництві "Книгоспілка" кількатомного видання творів Михайла Коцюбинського. Цей видавничий проект, здавалося б, не міг викликати підозри в ідеологічних контролерів. Од-

нак, сталося навпаки. Коли видавничий редактор А. Лебедь уже розробив план роботи над багатотомником, відредагував текст перших трьох томів та підготовлені до них упорядниками примітки, керівництво видавництва раптом постало перед необхідністю запросити до редакції когось із комуністів. На здивоване запитання редактора: "Для чого?", — йому відповіли: — "Це вимагає загальна політика. Всюди треба комуніста для духу". А. Лебедь, який за кілька місяців копіткої праці виконав увесь масив творчої і чорнової роботи, мусив погодитися на запрошення фіктивного редактора. Таким став... секретар Київського парткому Демченко. Він протримав у себе кілька місяців рукопис, а далі, признавшись, що не має часу навіть переглянути матеріал, повернув рукопис до видавництва. Тоді запросили ще одного редактора-комуніста — О. Лакизу.

Далі — цитата з "Щоденника":

> "Коли Лебідь поглянув на повернений од нього матеріял, то побачив, що редактором значиться вже Лакиза, а його, Лебедя, ім'я просто викреслено, хоча всю роботу зробив він, а не Лакиза. Спочатку здавалася справа дуже простою: Лакиза продає себе — бере гроші і дає ім'я; але він так вже розіпсів, що вирішив просто одтіснити справжнього редактора, на себе надіти його личину. Лебідь запротестував, видавництво почало викручуватись: "Хіба вам не все одно. Адже гроші за редакцію ви одержите... А Лакиза — він же тільки політичний наглядач". — "Ну, то напишіть: під редакцією Лебедя і під політичним наглядом Лакизи", — запропонував Лебідь. — "Ну, ви говорите дурницю!" — образилися видавці".

На редактора чатувало й багато інших несподіванок. Тематичні плани для кожного видавництва мусили починатися з тих видань, які орієнтувалися винятково на ідеологічне обслуговування партійних цілей. Це були твори, присвячені, скажімо, виконанню чергових рішень чергового партійного з'їзду, чергової річниці від дня народження вождя світового пролетаріату, від дня утворення компартії України чи СРСР. Для редагування таких рукописів призначалися ті редактори, які мали не лише багатий практичний досвід, а й високу "ідеологічну підкованість".

Зрозуміло, що подібні твори у директивному порядку не просто включалися до тематичних видавничих планів, а й посилено контролювалися на всіх етапах їх проходження

Книги українських авторів, відзначені найвищою в СРСР премією — Ленінською

могутнім партійним, ідеологічним апаратом поза межами видавництв. "Політичну пильність" й "ідеологічну чистоту" мали забезпечувати не лише рецензенти тих навчальних закладів, де виконувалися ці роботи, а й так звані зовнішні рецензенти, імена яких заборонялося розголошувати.

Великого значення надавалося попередньому висновкові фахового редактора. Ще однією грізною інстанцією ставала відповідна редакційна колегія Держкомвидаву УРСР (на кінець 70-х років у такому контролюючому всю видавничу справу республіки підрозділі цього Комітету — Головвидаві — були три тематичні головні редколегії: суспільно-політичної літератури; навчальної, художньої й дитячої літератури; літератури з питань мистецтва, музики, туризму). Як правило, сюди на розгляд бралися верстки чи рукописи найбільш значущих в ідеологічному плані робіт. Такі ж роботи нерідко проходили ще одне "чистилище" — у відповідному відділі ЦК Компартії України. І це за умови, що практично всі без винятку майбутні книги піддавалися не менш грізній цензурній

експертизі в державному підрозділі з чудернацьки завуальованою, як на сьогодні, назвою — Головліт.

Так, згідно з доповідною запискою Держкомвидаву України, надісланою ЦК компартії України, лише протягом 1965 року Головвидавом було прочитано, в порядку контролю, 618 сигнальні примірники (обсягом 3794 аркуші), 88 версток (обсягом 743 аркуші), прорецензовано 342 рукописи. До 88 версток внесено серйозні зміни, а чотири книги зовсім забраковано.

У цій же записці йдеться про те, що кардинально переглянуто плани випуску книг практично по всіх видавництвах. В основу змін, зазначається в документі, покладено тематику, що випливає з історичних рішень XXII з'їзду КПРС, постанов пленумів ЦК КПРС і ЦК КПУ та відповідає завданням, поставленим партією й урядом перед видавництвами на сучасному етапі комуністичного будівництва.

Заходи влади щодо виявлених редакторських помилок

Дух епохи, суспільну атмосферу тоталітарного режиму з його повсюдною фальшю, справжньою ціною партійно-ідеологічного багатослів'я, страхом кожної людини — від рядового працівника до керівника — за свою роботу на цій воістину небезпечній для самої людини ділянці, її майбутній службовій кар'єрі в кращому розумінні цього слова можна відчути, бодай певною мірою, з кількох наведених нижче прикладів.

1977 року на розгляд Головної редколегії суспільно-політичної літератури Держкомвидаву УРСР була подана верстка монографії В. Лося "КПРС — організатор культурного співробітництва народів СРСР у період будівництва комунізму". Як і мало бути, контрольне читання в такій високій інстанції виявило "ряд серйозних недоліків і упущень". Здебільшого, ці "недоліки і упущення" стосувалися цитат вождя революції і творця держави чи документів останніх партійних пленумів, інших ідеологічних заходів, за якими видавці, на відміну від газетярів, об'єктивно не встигали, але які обов'язково мали бути присутніми практично чи не в кожному розділі кожної книги. На виконання таких зауважень видавництвом обов'язково мали розроблятися заходи, каратися винні, писатися в

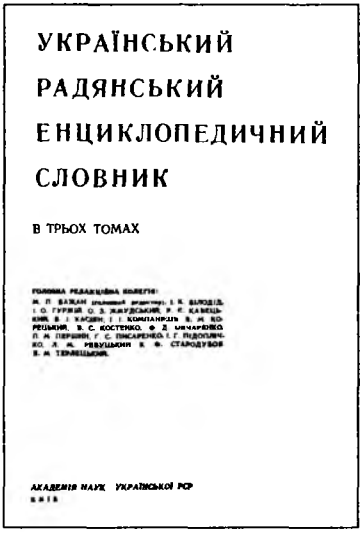
УКРАЇНСЬКИЙ
РАДЯНСЬКИЙ
ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ
СЛОВНИК

В ТРЬОХ ТОМАХ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

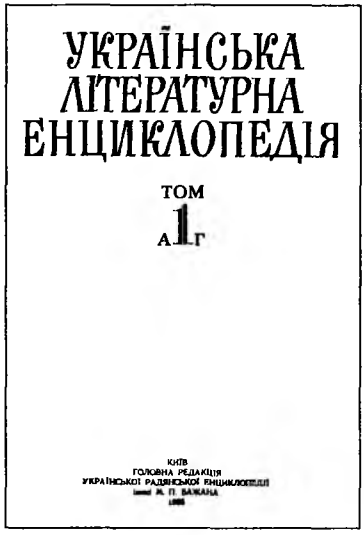
УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ
А 1 Г

КИЇВ
ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Енциклопедичні видання радянської доби

усі інстанції різноманітні пояснення. Щодо конкретної книги пояснення було таке:

> "Одержавши "Зауваження", у видавництві при Київському університеті оперативно були вжиті наступні заходи до їх реалізації: організовано повторне читання верстки автором, рецензентом, контрольне перехресне читання редакторами видавництва, контрольне читання в головній редакції. За погодженням з автором і рецензентом у верстку монографії внесені такі доповнення і виправлення:
>
> 1. Висвітлені найновіші партійні і державні документи, зокрема, рішення жовтневого (1977 року) Пленуму ЦК КПРС, положення з доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва на сьомій позачерговій сесії Верховної Ради СРСР, окремі положення з нової Конституції СРСР;
>
> 2. Параграф перший розділу II доповнений положеннями з Постанови ЦК КПРС і РМ СРСР "Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і подальший розвиток загальноосвітньої школи" (1972);
>
> 3. Використані матеріали Всесоюзної науково-практичної конференції про соціалістичний спосіб життя і формування нової людини (травень, 1977)..."

Взагалі, директивно спущені згори і повсякчасно контрольовані вказівки щодо цитат класиків марксизму-ленінізму

й партійних документів були, кажучи словами колишнього видавця і письменника С. Черкасенка, "сущим прокляттям" для радянських видавців усіх часів. До якого абсурду це нерідко доходило, переконливо засвідчує ось така цитата з наказу по видавничому об'єднанню "Вища школа" від 20 вересня 1977 року:

> "В сигнальному примірнику колективної монографії вчених Львівського держуніверситету "Розвинутий соціалізм — торжество ідей Великого Жовтня" (видавництво при Львівському університеті) **було виявлено серйозне упущення**: в розділі "Радянський спосіб життя — велике завоювання соціалізму" цієї книги **не було висвітлено таку важливу подію, як Всесоюзна науково-практична конференція** "Соціалістичний спосіб життя і питання ідеологічної роботи" (Київ, 18–20 травня, 1977 р.), хоч опрацювання верстох відбувалося після завершення роботи конференції (виділення авт. — *М. Т.*). Працівники видавництва (редактор тов. Юрченко В. І., в. о. зав. редакцією тов. Сорохтей Х. Й.) не звернули увагу авторів на необхідність внесення доповнень по матеріалах конференції і працю було підписано до друку без змін.
>
> Невимогливе ставлення до підлеглих проявили директор видавництва тов. Ковальов О. Г. і головний редактор тов. Веремчук Т. А. ..."

Абсурдність появи самого наказу полягає не лише в тому, що таке "серйозне упущення" як "ігнорування" видавництвом звичайної, як на сьогоднішній день, партійної наради призвело до не згадування її в тексті, а сама вказівка переробляти вже готовий віддрукований наклад книги заради... згадки на окремій сторінці, одним реченням цієї зловісної для видавництва наради. Неважко уявити, як жорстоко й несправедливо були покарані "винні" — від доган і "зменшення прогресивної оплати за *III* кв. *1977* р.", до "відшкодування збитків, завданих видавництву при виправленні недоліків за рахунок винних". Віднаходимо в цьому наказі директивні пункти і про "поліпшення фахового і політичного навчання редакторів", і про необхідність головній редакції головного видавництва об'єднання "посилити контроль за високоякісною підготовкою видань у видавництвах об'єднання".

Того ж 1977 року це видавництво знову "попалося" в наказі по видавничому об'єднанню. Цього разу — "за недостатнє використання останніх авторитетних джерел та архівних даних у підготовці до видання книги П. Бурака "Партийное строи-

тельство в условиях развитого социализма (1959–1970)". У довгому переліку пунктів наказу щодо "вжиття заходів" з'являється вказівка для всіх видавництв об'єднання "надалі рукописи з партійного будівництва надсилати на рецензування до Інституту історії партії при ЦК КП України та на кафедру партійного будівництва ВПШ при ЦК КП України".

Неважко здогадатися як "збагачувалися" і "вдосконалювалися" згодом після такого рецензування наступні наукові книги.

Видавництво при Харківському університеті мало багато прикрих клопотів через таке ідеологічно важливе видання як науковий збірник "Питання історії СРСР". Двадцять друге число його (1977 рік) було "розгромлене" на нараді у видавничому об'єднанні за "ряд серйозних недоліків: низький науковий рівень статей, які дібрані були випадково...".

Результатом цього розгляду стало зобов'язання видавництва додатково рецензувати матеріали подібних збірників "на одній з опорних кафедр вузів республіки".

Не вдалося уникнути подібних "розносів" та "розбірок" і видавництву при Київському університеті. Скажімо, весь наклад книги М. Козицького "В. І. Ленін про єдність дій лівих сил у першій російській революції" був передрукований через... "виявлену буквенну помилку". Передруковувався також з подібної причини один аркуш монографії "Партійне керівництво розвитком промисловості України". А от виявлена "серйозна помилка" в монографії В. Копейчикова "Конституция развитого социализма: теоретические основы, сущность, функции" хоч і не призвела до передруку накладу, але добре позначилася на матеріальному становищі тих, з чиєї вини вона була допущена.

Особливо великі неприємності доводилося переживати науковим видавництвам, коли випущений ними у результаті такого посиленого звідусіль нагляду і контролю якийсь соціально важливий ідеологічний продукт згадувався десь доскіпливими "ідеологічними бійцями партії" для негативного прикладу на якійсь високій нараді чи в передовій статті котрогось центрального чи республіканського друкованого органу. Так було, зокрема, у випадку з тридцять другим випуском республіканського міжвідомчого наукового збірника "Питання наукового комунізму", який готувався до друку у видавництві

при Київському університеті. Лише однієї згадки про якийсь не однозначний факт, висмикнутий автором опублікованої в "Радянській Україні" передової статті "Політична книга", а не доведи Боже, ще й журналу "Комуніст України", було достатньо, аби до розгляду цього питання було залучено не лише все видавниче об'єднання, а й міністерство освіти. В листі директора генерального об'єднання "Вища школа" *В. Борисенка на ім'я начальника управління викладання* суспільних дисциплін міністерства вищої і середньої спеціальної освіти України зокрема зазначалося:

"У зв'язку з виступом журналу "Комуніст України" (1977, № 6, с. 79) та газети "Радянська Україна" (передова стаття "Політична книга" від 22 липня 1977 р.) із зауваженнями на адресу 32-го випуску республіканського міжвідомчого збірника "Питання наукового комунізму" видавниче об'єднання "Вища школа" просить Вас зобов'язати головні вузи вжити заходів щодо підвищення рівня роботи редколегій усіх республіканських міжвідомчих наукових збірників із суспільствознавчої проблематики та підвищення науково-теоретичної й ідейно-політичної якості вміщуваних у них статей".

В умовах безкінечно відзначуваних у масштабах цілої країни ленінських ювілейних дат видавці ставилися перед необхідністю включати до своїх планів літературу відповідної тематики. Ще 1967 року в усі видавництва республіки з грифом "для службового користування" було надіслано ґрунтовну записку, підписану першим заступником голови Комітету по пресі при Раді міністрів УРСР В. Костенком з таким заголовком: "Про якість літератури, присвяченої життю і діяльності В. І. Леніна". У цій записці не без задоволення констатувалося, що "за останні шість років у Радянській країні опубліковано понад 1500 літературно-художніх творів про В. І. Леніна, видано художні альбоми, ілюстровані календарі, виготовлені з особливою відповідальністю за вірне і художньо яскраве відтворення образу Володимира Ілліча".

Водночас, зверталася увага керівників видавництв на необхідність "посилити контроль за підготовкою і виданням літератури про В. І. Леніна", а також "звернути особливу увагу на забезпечення високої якості художнього оформлення та поліграфічного виконання кожного видання, присвяченого В. І. Леніну". Не випадково, починаючи з кінця шістдеся-

тих років, річний тематичний план кожного видавництва став відкриватися спеціальним розділом, присвяченим творам про вождя і про виконання в життя рішень чергового з'їзду ленінської партії.

Знаючи про таку посилену увагу партії і держави до творів "ленінської тематики" і будучи переконаними в забезпеченні директивними органами "зеленої вулиці" подібним рукописам, багато авторів з числа як науковців, так і аматорів-графоманів на місцях активно бралися за розробку саме таких тем.

За свідченням бувалих редакторів, яким довелося пережити, працюючи на видавничому поприщі, добу розвинутого соціалізму, появи таких рукописів у видавництвах просто боялися. Бо знали, які митарства доведеться пройти з ними багатьом людям, починаючи від редактора і закінчуючи директором. Красномовним доказом цьому може слугувати архівна справа на рукопис одного такого ідеологічного бійця, колишнього секретаря одного з райкомів партії Хмельниччини М. Бабишина "В. І. Ленін і діяльність більшовицьких організацій на Поділлі". Справа дуже типова для того часу і показова у контексті долі українського наукового друкарства зазначеного періоду.

Після одержання видавництвом рукопису, як годиться, він був відправлений на рецензування. Рецензент у досить делікатній, але аргументованій формі вказав на ряд суттєвих недоліків рукопису: необхідності чіткішого визначення жанру, в якому заплутався сам автор, називаючи свій твір то нарисом, то документальною книгою; кращого опрацювання стилю викладу; перевірки ряду фактів, статистичних даних, назв документів, на які відсутні посилання.

Зовсім не підозрюючи про ймовірність виникнення "бурі", видавництво ознайомило з цією рецензією автора. Через якийсь час на більш ніж двадцяти сторінках друкованого машинописного тексту з копіями на кілька адрес, починаючи від ЦК партії і Держкомвидаву, видавництво отримало цілий трактат обуреного автора.

Варто процитувати кілька "перлин" з цього трактату, які сьогодні видаються просто смішними, але через які тоді можна було легко загриміти з роботи тим, на кого була спрямована огульна й безпідставна критика цього "вірного ленінця":

Довідкове видання
для редакторів, укладене колишнім
директором "Вищої школи"
Ареєном Кривошеєю

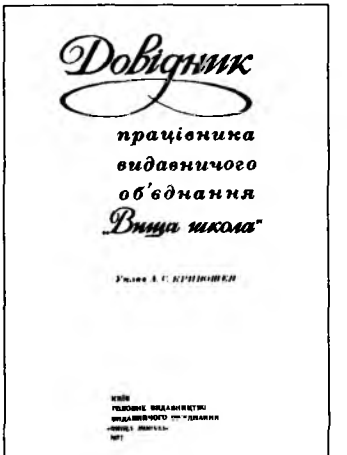
Довідник
працівника
видавничого
об'єднання
"Вища школа"

"Рецензент, на мою думку, забув, що виконує важливе доручення ЦК Компартії України, куди я звернувся із своїм рукописом за консультацією і допомогою"; "критика рецензента побудована без будь-якого зв'язку з матеріалом, який вміщено в рукопис. Так "критикувати" все, що зв'язане з Леніним, це означає слабо орієнтуватися в історії КПРС"; "рецензент допустив у своїх висновках нетактовність про видатних керівників ленінської партії і держави, про яких я писав у рукописі"; "невже рецензенту важко зрозуміти, що В. І. Ленін і сьогодні серед нас, що справа Леніна безсмертна?"; "рецензенту важко зрозуміти, що сьогодні члени КПРС, як і всі трудящі, наполегливо працюють над виконанням заповітів Леніна, що В. І. Ленін живе серед нас, а його ідеї розвиваються не тільки в СРСР, але й в зарубіжних країнах світу..."

Від таких цитат віє тривожним духом недавніх "славних" часів, за яких процвітало доносництво й вислужництво, невігластво й примітивізм думки, зодягнені у "правильну" ідеологічну обгортку. Ту "правильність", з якою навіть звичайний інструктор райкому в ті часи міг безпощадно громити учених, редакторів і видавців, звинувачуючи їх у нерозумінні "справи Леніна".

І ще одна думка напрошується при читанні таких документів недавньої доби. За вище цитованими, безумовно щиро написаними автором словами — трагедія мільйонів обманутих, знедолених, ніби політично зомбованих радянських людей, які і в бідності не хотіли поступатися принципами, які так само, як і в молодості, вірили в ті обіцювані вже більше сімдесяти років комуністичні ідеали, проповідувані безроз-

дільно правлячою в СРСР партією комуністів. Ось уривок із розглядуваної скарги на видавничого рецензента:

> "Мені як автору рукопису, перебуваючи на заслуженому відпочинку з поганим станом здоров'я, було дуже важко, щоб за кошти своєї пенсії знайти друкарку і віддрукувати цей рукопис на 743 сторінках. Але я зробив усе, що було в моїх силах, хоч проживаю в ненормальних квартирних умовах. Виплатив друкаркам і фотографам за ілюстрацію до рукописної книги із своєї пенсії біля 400 карбованців. Були випадки, коли навіть не вистачало пенсії дожити до кінця місяця. Але я комуніст і зобов'язаний працювати до останнього подиху, щоб залишити опис про славний шлях радянського народу за 60 років Радянської влади".

В Україні загальна об'єктивна необхідність "коригування" видавничої структури диктувалася ще й суб'єктивним чинником. У травні 1972 року з посади був усунутий найвищий партійний керівник республіки Петро Шелест, на зміну якому прийшов його політичний супротивник Володимир Щербицький. Симптоматичним у цій зміні на керівному українському олімпі є те, що незабаром була заборонена й повністю вилучена з усіх бібліотек випущена 1970 року Політвидавом України книга колишнього першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста "Україно наша радянська".

Хтось із пильних політичних цензорів, інкримінуючи згодом авторові занадто палкий захист не лише принципу паритету в економічній співпраці радянських республік-сестер, а й мовних та культурних прав українців, прочитав у перших літерах заголовку цієї книги абревіатуру "УНР", констатувавши при цьому прихильність автора до "ворожої" усьо-

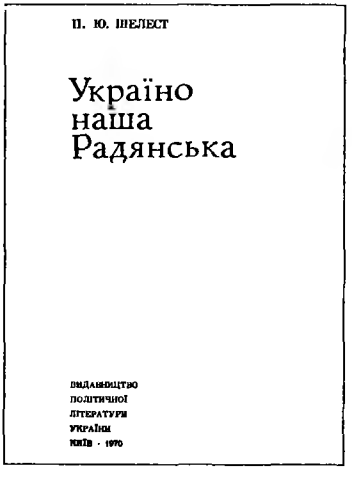
П. Ю. ШЕЛЕСТ

Україно наша Радянська

ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УКРАЇНИ КИЇВ · 1970

Книга колишнього першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, визнана Кремлем як ідеологічно помилкова і знищена відразу після виходу її в світ. Лише окремі її примірники потрапили у "спецсхови"

му радянському народові буржуазно-націоналістичної держави 1918–1920 років — Української Народної Республіки. Хтось відчув у цій книзі загрозу "місцевого патріотизму", бо автор акцентував увагу на історично виокремленій автономності України, прогресивній ролі козацтва тощо. Справді-бо, в ті роки вигаданий у Москві "український націоналізм" можна було легко приписати хоча б за такі фрази, висловлені будьким, а тим більше найвищим партійним посадовцем республіки:

„На Дніпрі, за порогами, в першій половині XVI століття українське козацтво створило славнозвісну Запорізьку Січ, яка прославилась не лише своєю військовою силою і майстерністю, своїми перемогами, а й демократичним устроєм та освітою. Протягом тривалого часу Січ була центром військової сили українського народу. Тут порядкувала громада, товариство. Всі справи — військові, господарські, покарання і помилування винних, вибори січової старшини, зовнішні зносини і т. д. — вирішувала Січова рада, на якій козаки користувалися рівним правом... У Січі при оцінці людей брались до уваги хоробрість, розум, кмітливість і безмежна відданість Батьківщині — Україні..." (с. 20).

Русифікація видавничої справи

Саме на цей період припадає зініційована радянським керівництвом русифікаторська політика в Україні, яка відразу ж позначилася на видавничій справі. Як справедливо зазначає відомий історик України О. Субтельний, у боротьбі між радянським керівництвом, що плекало ідею створення нового радянського народу, та українцями, котрі виступали за збереження власної національної тотожності, основна "лінія фронту" проходила через питання мови. За Брежнєва Кремль проводив систематичну кампанію розширення вживання російської мови та обмеження української. Власті мали в своєму розпорядженні цілий ряд прямих і непрямих засобів, щоб змусити людей користуватися російською мовою. Швидко зростало використання її в українських школах, а успішність у навчанні ставилася в залежність від доброго оволодіння російською мовою. Те ж стосувалося можливостей зробити кар'єру. Найцікавіші й найважливіші

публікації в Україні виходили російською мовою... З падінням тиражу українських видань власті отримували зручний привід для їх закриття. Так, між 1969 і 1980 роками частка журналів, що виходили українською мовою, знизилася з 46 до 19 відсотків; між 1958 та 1980 роками відсоток книжок, що публікувалися українською мовою, впав з 60 до 24.

Така цілеспрямована політика не могла не відбитися передусім на наукових виданнях, що виходили тоді переважно при університетських видавництвах. Рішенням міністерства вищої та середньої спеціальної освіти переважна більшість міжвідомчих наукових збірників, починаючи з кінця 70-х років, стала видаватися російською мовою. Так, з україномовного в російськомовний статус були переведені, скажімо, наукові збірники Київського університету ім. Т. Г. Шевченка: "Питання наукового комунізму", "Філософські проблеми сучасного природознавства", "Питання політичної економії", "Економічна географія", "Фізична географія", "Охорона, вивчення та збагачення рослинного світу" та ряд інших.

Подібна тенденція простежувалася і в питанні підготовки нових підручників, а також монографій із суспільних, філологічних, не кажучи вже про природничі, технічні науки.

Таким було політичне, ідеологічне, соціальне й організаційне тло, на фоні якого продовжувало свій невпинний поступ українське наукове книговидання у 70–80-х роках минулого віку. Згодом цю непросту добу вітчизняної історії політично незаангажовані науковці назвуть періодом застою і стагнації з усіма його негативними наслідками в економічній і особливо в духовній сферах.

І все ж, у контексті вітчизняної видавничої справи навіть фрагментарна ретроспектива цього періоду дає підстави стверджувати, що дух просвітництва і знань, дух демократизму й незалежного від чиєїсь волі інтелекту ніколи не покидав видавництва, в яких і чиїх би стінах вони не знаходилися. Свідченням цьому — десятки солідних за змістом, різних за обсягом і художнім оформленням видань, які все ж попри неминучий ідеологічний наліт у передмовах чи примітках, ніяк не можна віднести до розряду "прохідної", написаної на догоду дня, пропагандистської літератури.

Запитання і завдання для самоконтролю

Які причини розбалансування у 20-х роках налагодженої в період УНР видавничої справи?

Що таке Головліт і якими були його функції?

Твори яких українських авторів вилучалися з бібліотек та книгарень протягом 20–30-х років?

Імена і твори яких діячів українського національного відродження заборонялося не лише включати до видавничих планів на перевидання, а й згадувати в будь-якому контексті у засобах масової інформації?

Які форми боротьби з іменами "ворогів народу" застосовував Головліт у контексті користування радянськими читачами виданими раніше творами?

Назвіть і прокоментуйте типові інструкції, які видавалися на допомогу редакторам у перші роки радянської влади.

Які принципи були покладені на початку в основу формування радянської школи редагування?

В чому полягало адміністративно-ідеологічне втручання в редакторський процес? Наведіть конкретні приклади.

Які заходи вживали владні структури щодо виявлених редакторських помилок?

Які причини русифікації видавничої справи в Україні в 70–80-х роках XX століття?

Рекомендована літератури до теми

Гессен Л. Книжка для автора: Об изготовлении рукописи. — М.: Госиздат, 1928. — 140 с.

Горчева А. Главлит: становление советской тотальной цензуры // Вестник Московского университета. Сер. 10. Журналистика. — 1992. — № 2. — С. 32–40.

Баран В. Цензура в системі тоталітаризму // Сучасність — 1994. — № 6. — С. 104–117.

Довідник працівника видавничого об'єднання "Вища школа" / Укладач А. С. Кривошея. — К.: Вища школа, 1977. — 430 с.

Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. — К.: Рада, 1997. — 840 с.

Ільєнко І. За сценарієм Кагановича // Літературна Україна. — 1989. — 30 березня.

Лазебник Ю. Щербицький і українська мова // Літературна Україна. — 1990. — 23 серпня.

Лизанчук В. Навічно кайдани кували: Факти, документи, коментарі про русифікацію України. — Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. — 415 с.

Низовий М. Українська статистика друку: між двома світовими війнами // Друкарство. — 2002. — № 4. — С. 80–83.

Преса Української РСР. Статистичний збірник. — Харків: Книжкова палата УРСР, 1986. — 174 с.

Тимошик М. Її величність — книга. — К.: Наша культура і наука, 1999. (Розділи "Між двома світовими війнами", "Шляхом "переможного" поступу соціалізму", "В ідеологічних шорах і під партійним диктатом").

Ченцов В. Табу — на думку, заборона — на слово // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1994. — № 1. — С. 12–22.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття: стан і статус (1900–1941). — Нью-Йорк: Сучасність, 1987. — 360 с.

Тема 14

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПРАВА У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ:
на прикладі Німеччини

- Початки україномовних друків
- Між двома світовими війнами
- Післявоєнний період

Історія українського друкованого слова на німецьких землях заслуговує окремої розмови з кількох причин. Передусім тому, що тема ця досі ні вітчизняними, ні зарубіжними дослідниками не розглядалася. По-друге, першу друковану книгу українською мовою поза етнічними українськими землями створив саме німець — Швайпольт Фіоль. І, нарешті, за тривалістю і за результативністю друкування української видавничої продукції поза етнічними українськими землями німецькі терени виявилися тут найсприятливішими.

Показовою є й географія українських видавничих осередків у Німеччині — Берлін, Лейпциг, Галле, Ульм, Аусбург, Регенсбург, Мюнхен. А якщо мати на увазі тематичний спектр видань, кількість авторів, які тут друкувалися, і кількість самих українських видавців, то варто бодай згадати отой справжній сплеск українського друку в таборах для переміщених українських осіб після Першої та Другої світових воєн. Цей сплеск найбільше був відчутним саме в Німеччині. Що вже казати про видавничу діяльність такого помітного центру українського наукового книговидання, яким ось уже майже шістдесят літ вважається Український вільний університет у Мюнхені.

§ 1. Початки україномовних друків

Німецький почерк Швайпольта Фіоля у Кракові

Першим друкарем українських книг поза етнічними українськими землями був німець. Звали його Швайпольт Фіоль.

Точний час і місце народження друкаря ще й досі є суперечливими. Йдеться про період близько 1460 року, а місце — поселення Нойштадт у Баварії. Окремі дослідники батьківщиною Фіоля вважають також німецький Айшем та польський Люблін. З юних літ, мандруючи німецькими землями, майбутній друкар оволодів різними ремеслами, зокрема гаптуванням по шовку та друкарством. Історично доведеним є факт прибуття його до Кракова 1479 року.

На той час у цій першій польській столиці мешкала значна за кількістю колонія українців. Були це передусім представники української знаті, що служили при королівському дворі,

майстри та маляри, які широко й постійно залучалися до оздоблення Вавельського королівського замку, а також молоді шляхтичі й міщани, яких немало навчалося в Краківському університеті, заснованому ще 1364 року. Вже на той час чи не найчисельніша серед чужинців українська громада мала в Кракові свою православну церкву.

Очевидно, що підприємливий Фіоль на новому для нього місці поселення тісно зблизився з українцями і саме від них одержав замовлення на друк книг богословської тематики тогочасною українською мовою. Унікальність цього факту полягає в тому, що німець за походженням вирішує заснувати друкарню, де б складалися і друкувалися книги невідомою йому досі мовою. У такім разі, помічниками друкаря зі складання черенків мусили бути українці, а сам керівник мав би розуміти бодай початки цієї мови. Оскільки книги передбачалося поширювати на західноукраїнських землях, то й меценатами такої благородної справи виступили українці. За одними даними, замовниками друків стали православні литовські вельможі, за іншими (скажімо, І. Франко в нарисі "Історія українсько-руської мови") — книги Фіоля друкувалися заходами й накладом князя Костянтина Острозького.

Початок існування української друкарні у Кракові припадає на 1485 рік. Для історії збережено ім'я ще одного німця, який має безпосереднє відношення до поширення і ствердження в західному світі українського друкованого слова — Рудольфа Борсдорфа з Брауншвейгу. Саме він виготовив для краківської друкарні кириличні шрифти. Збереглася навіть письмова угода, укладена на вимогу Швайпольта Фіоля, за якою словолитник Борсдорф зобов'язувався більше нікому не відливати і не продавати таких літер.

Перші українські книги з друкарні Швайпольта Фіоля побачили світ 1491 року. Мали вони назву *Осьмигласник (Октоїх)* і *Часослов*. За ними виходять *Тріодь Пісна* і *Тріодь Цвітна*. І хоча, на противагу двом попереднім виданням, тут рік і місце випуску не зазначені, їх також приписують Швайпольту Фіолю. І не безпідставно, адже стилістика оформлення і шрифтовий ряд цих видань такий же, як і в Осьмигласника та Часослова.

Найкращим з друкарського і художнього боку є *Осьмигласник*, обсяг якого — 338 сторінок. Надрукований він у двоколірному варіанті (червоний і чорний) на якісному папері,

позначеному складним за формою водяним знаком — хрест на фоні квітки, обвитий змією, ягня, дві голови бика і глиняний глечик. Перша сторінка книги увінчується словами: "З Богом починаємо Осьмигласник. Творіння преподобного нашого Іоанна Дамаскина". Видання це знамените своєю витонченою гравюрою, вміщеною на звороті першої сторінки: у центрі — розп'ятий на дерев'яному хресті Ісус Христос; ліворуч — огорнуті печаллю чотири жінки, одна з яких (із сяєвом над головою) — Свята Марія; праворуч — два чоловіки з ликами святих.

Є в українських друках Швайпольта Фіоля цікаве нововведення, яке вирізняє їх від шедеврів Йогана Гутенберга: заставкові літери тут вже не вписуються вручну, як раніше, а відтискуються зі спеціально виготовлених черенків. Така деталь засвідчує високий професійний рівень друкаря.

Тривалий час українська приналежність Фіолевих друків піддавалася сумніву передусім російськими вченими. Але в наукових дискусіях політично не заангажованими вченими, і не лише українськими, а й польськими, чеськими, було наведено ряд беззаперечних доказів українськості цих книг.

За якими ж ознаками сьогодні ми маємо повне право зараховувати ці книги до вагомих набутків вітчизняної видавничої справи?

1. *За мовними особливостями.* У тих місцях, де текст віддалявся від церковнослов'янської мови, його словниковий ряд мав явні ознаки живої української мови. Скажімо, у розділі Часослову, присвяченому православним святим, називаються імена саме тих, які походили з України, — Феодосій Печерський, Володимир Великий, Борис і Гліб тощо.

2. *За формою шрифту.* Шрифтові лінії черенків максимально наближені до обрисів літер кращих каліграфів українських рукописних книг.

3. *За художнім оформленням.* Тут переважають такі ж художні елементи, як і в рукописних книгах, що творилися в Грушівському монастирі (Закарпаття), звідки вони й були взяті для передруку.

Доля Швайпольтових україномовних друків, як і самого їхнього творця, виявилася драматичною.

Неприємності почалися відразу після вивезення книг з друкарні. У листопаді 1491 року підпорядкована Папі Рим-

ському краківська духовна інквізиція, яка була створена ще в XIII столітті для "виявлення, покарання й запобігання єресі", якраз і звинуватила друкаря в єретицтві за кириличні українські друки. Сам друкар був арештований і незабаром кинутий до в'язниці. Щоправда, за нього відразу заступилися два поважні краківські міщани. Сплативши 1000 гульденів штрафу, вони мусили письмово поручитися за підсудного, що той не полишить Кракова до початку судових засідань. Справа затягувалася, і на початку 1492 року Фіоля знову саджають за грати, де він пробув майже півроку. І хоч пізніше суд не знайшов у вчинкові друкаря складу злочину, цей випадок різко змінив подальшу долю Фіоля.

Умовою виходу на волю Швайполта Фіоля керівники краківської церковної влади поставили публічне покаяння (на колінах) друкаря перед ними й відречення від сподіяного. Причина такого покарання полягала в граничній нетерпимості провідників католицизму до іншої віри. Вони не могли простити того, що католик за віровизнанням Фіоль відважився друкувати книги для іновірців, у даному випадку — для православних українців.

Швайпольт Фіоль, вийшовши на волю, полишає напризволяще свою "українську" друкарню, яку незабаром розгромлює дощенту інквізиція. Існують перекази, на які посилаються Є. Сабо, А. Петрушевич, О. Орос, що німецький друкар незабаром опинився в закарпатському селі Грушів — давньому осередку українського рукописання при тамтешньому монастирі, де й засновує друкарню. За іншими даними, Фіоль залишився вірним даній клятві й подався спочатку на польські, а згодом — на словацькі вугільні копальні. Та помирати повернувся до Кракова.

Не набувши за своє трудне життя статків і переживши на кілька років свою дружину Маргариту, він заповів своє нехитре хатнє майно куховарці Катерині за її вірну службу...

Незважаючи на те, що більшість надрукованих у Кракові українських книг було спалено, немало примірників все ж потрапило за кордон. Відомий церковний діяч, друкар і вчений З. Копистенський згадує у своїй "Палидонії", що друки Швайпольта Фіоля були особливо популярними на українських землях.

Нині в Україні зберігається лише кілька примірників цих друків. Один з них — *Часослов* — у колекції стародруків Одесь-

кої державної наукової бібліотеки. Цікавою є доля цього неповного, але безцінного сьогодні примірника. Тривалий час він зберігався в колекції стародруків одеського бібліофіла А. Тихоцького. Переживаючи матеріальну скруту, той запропонував придбати цю книгу Новоросійському університетові за 70000 рублів. Сума була справді зависока, тому бібліофіл погоджувався її виплату розтягнути в часі на окремі частини. Професура історико-філологічного факультету, розуміючи цінність видання, настійно рекомендувала Раді університету придбати книгу. Однак Рада відмовила в клопотанні, мотивуючи це відсутністю коштів. І тоді стався рідкісний випадок в історії видавничої справи: український Часослов зарубіжного видання 1491 року через десять літ купує... селянин Данило Підлітаїв і за значно меншу суму перепродає його тому ж таки Новоросійському університетові.

Протягом підрадянських років факт заснування українського друкарства 1491 року тривалий час з ідеологічних міркувань офіційною владою не визнавався. І лише в перші роки української незалежності, з поверненням на Батьківщину заборонених раніше наукових праць цілого ряду вітчизняних дослідників, відкриттям колишніх радянських спецфондів, ця подія не лише визнана, нарешті, на урядовому рівні, а й достойно пошанована — 1991 року в Києві була випущена цікава поштова марка, присвячена першому українському друкареві поза етнічними українськими землями — німцеві Швайпольту Фіолю і його першим українським друкам — *Осьмигласнику* та *Часослову*.

Український слід у Галле

Наступна сторінка українсько-німецького друку відноситься до першої половини XVIII століття і пов'язана з містечком Галле, що неподалік Лейпцига. Саме там 1735 року в перекладі тогочасною українською літературною мовою вийшов друком твір відомого в Європі протестантського проповідника Йогана Андта *"Чотири книги про правдиве християнство"*.

Ця книга була дуже популярною і в Східній Європі, бо незабаром після друку німецькою мовою її переклали чехи (1617), поляки (1717), дещо пізніше — серби. Саме на пору

захоплення у Європі твором Йогана Андта до Галле приїхав здобувати освіту в тамтешньому університеті українець Симон Тодорський. Це був відомий уже на той час проповідник, знавець багатьох мов, у тім числі й східних. Тож не випадково, що саме йому галльські пієтисти запропонували для перекладу цю книгу з метою "поширення царства Божого" у слов'янському світі".

Книга після її опублікування в Галле непросто торувала дорогу в Росію. І все ж певна частина її накладу розповсюджувалася в Петербурзі й Астрахані. Є свідчення, що в Києві цей твір придбала Києво-Печерська лавра. Він мав неабиякий вплив на тогочасних українських учених, просвітителів, зокрема й на Григорія Сковороду та Паїсія Величковського.

Мова перекладу Симона Тодорського, за твердженням Дмитра Чижевського, є не російською, як досі вважалося, а церковнослов'янською в українській редакції, на що вказують значні домішки українських народних елементів, передусім лексичних.

Лейпцизька шевченкіана

Вагомою сторінкою в історії українського книговидання за кордоном можна заслужено вважати Лейпциг. У різні періоди історії там друкували свої твори немало українських авторів, надто ж після повалення більшовиками уряду Української Народної Республіки. Свого часу у Лейпцигу навіть існувала потужна філія Катеринославського українського видавництва. З 1919 по 1932 роки працювало перенесене з Коломиї цікаве видавництво "Українська накладня", власником якого був Яків Оренштайн. З маркою цього видавництва вийшло понад 200 назв творів українських класиків і сучасних письменників. Саме тут 1921 року заходами Євгена Вирового вийшло перше повне *"народне видання" Шевченкового "Кобзаря"* за редакцією Василя Сімовича без будь-якого цензурного втручання.

Однак німецька шевченкіана має значно глибше коріння.

Середина XIX століття. Знаковою подією в історії української видавничої справи в Німеччині став вихід у світ 1859 року однієї з реліквій зарубіжного книгодруку — *"Новых стихотворений Пушкина и Шавченки"*.

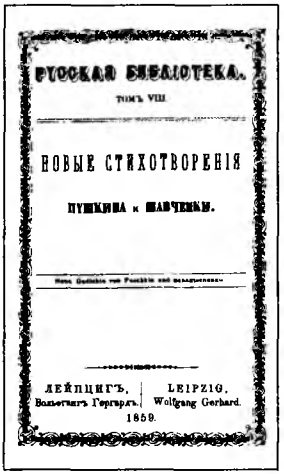
РУССКАЯ БИБЛІОТЕКА.

ТОМЪ VIII.

НОВЫЕ СТИХОТВОРЕНІЯ

ПУШКИНА и ШАВЧЕНКИ.

ЛЕЙПЦИГЪ, Волфгангъ Герхардъ. | LEIPZIG, Wolfgang Gerhard.

1859.

Лейпцизьке видання 1859 р. "Новых стихотворений Пушкина и Шавченки"

Саме про виняткову роль цієї книги в національному пробудженні зокрема Західної України так захоплено писала свого часу Наталя Кобринська:

"В тім самім часі заворушились у нас і інші сили. Роздались інші голоси, в тім же 1859 році вийшла невеличка книжечка "Стихотворения Пушкина и Шавченки", де перший раз побачили світ Божий такі огнисті твори Кобзаря як "Кавказ", "Посланіє", "Заповіт". Книжечка ся електричною іскрою упала в серця нашої молодіжі, котрих не могла вдовольнити мертвеччина університетських викладів Головацького".

Книгу цю без перебільшення можна вважати безцінною. І не лише тому, що через невеликий наклад вона нині є вкрай рідкісною, а передусім через те, що це було перше прижиттєве безцензурне видання творів Великого Кобзаря — найсильніших і найразючіших за своїм змістом, які в тяжку пору національного гноблення піднімали дух народу, будили його думку. Поява цієї невеликої збірки невдовзі після відбуття Тарасом Шевченком десятирічного ув'язнення в далеких закаспійських степах має свою драматичну історію, до якої варто привернути увагу читача.

Добре розуміючи неможливість видання гострих політичних і глибоко патріотичних творів Кобзаря в Російській імперії в умовах жорстокої царської цензури, друзі Шевченка виношували наміри опублікувати такі твори за кордоном.

За цю вкрай складну і небезпечну справу взявся Пантелеймон Куліш. Відбувши, як і Шевченко, заслання за участь у Кирило-Мефодіївському братстві і повернувшись в Україну, він став збирати розпорошені повсюди численні списки рукописних творів поета. І в 1858 році, їдучи до Брюсселя, Кулішеві вдається непомітно переправити ці твори через кордон.

У Лейпцигу письменник знайомиться з німецьким видавцем і книгарем Вольфгангом Гергардом, який незадовго до цього започаткував випуск книжкової серії "Русская библиотека". Редагував цю серію російський політичний емігрант, письменник Іван Головін. Це була цікава постать тодішнього громадсько-політичного і літературного життя, яка у контексті нашої розмови заслуговує теплої згадки.

Будучи за походженням з дворян Тверської губернії, І. Головін мав можливість здобувати освіту у Дерптському університеті, після закінчення якого був прийнятий на службу в міністерство закордонних справ Росії і в 1842 році виїхав до Німеччини. Там перейнявся вільнолюбними ідеями. Після випуску французькою мовою своєї праці "Дух політичної економії" вступив у конфлікт з Третім поліційним відділом. Відтак прізвище Головіна заноситься до списку неблагонадійних. Згодом його заочно було позбавлено дворянства й засуджено на каторжні роботи із засланням до Сибіру. Після безуспішного клопотання про скасування присуду Іван Головін назавжди вирішує залишитися в Німеччині. 1858 року він приймає запрошення видавця "Русской библиотеки" працювати у видавництві Вольфганга Гергарта.

Тому й не дивно, що Іван Головін так гаряче зацікавився переданими від Куліша Шевченковими поезіями й вирішив негайно їх опублікувати в одній збірці з такими ж вільнолюбними поезіями О. Пушкіна.

Книга, що склала восьмий том "Русской библиотеки", побачила світ 1859 року і відразу потрапила до списку заборонених для ввезення і поширення в межах Російської імперії. Та незважаючи на це, немало її примірників знайшли свого читача саме в Росії і Україні.

І ось цікавий поворот у долі цієї книги. Майже через 140 років вона повернулася в Україну. Цього разу вже не таємно, не через цензурні рогатки, а вільно і гласно. А сталося це так.

Тривалий час зачитаний примірник цієї книги був однією з небагатьох реліквій у сім'ї настоятеля Макаріївської церкви в Києві Анатолія Затовського. Одержав він її у спадок від батька, протоієрея Леоніда Затовського. Довідавшись, що такого видання немає навіть у найголовнішому музеї Кобзаря, отець Анатолій мав намір подарувати його Каневу. Та згодом, коли весь світ облетіла тривожна звістка про ван-

дальський акт спалення музею Т. Г. Шевченка в одному з містечок Канади, священик Затовський, будучи членом правління Київського міського відділення Українського фонду культури, виступив з пропозицією перевидати її.

Книга ця готувалася до репринтного відтворення у видавництві "Либідь" при Київському університеті 1990 року. Але під час роботи з оригіналом видавців і упорядників чекала справжня несподіванка. Як з'ясувалося, запропонований примірник "Новых стихотворений Пушкина и Шавченки" не був оригінальним. Це фототипне перевидання, здійснене у 1937 році в Харкові до 100-річчя від дня смерті Пушкіна Державним літературним видавництвом. При докладному вивченні виявилося, що книга "грішила" рядом технічних недоглядів і неточностей. Отож видавати її факсимільним способом було неможливо.

Відтак зусилля спрямувалися на пошуки оригінального примірника. І пошуки ці увінчалися успіхом. Лейпцизький оригінал 1859 року було знайдено в колекції Ю. Меженка, що зберігається в архіві Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Тепер вочевидь було зрозуміло, що харківський "двійник" відрізнявся від оригіналу не лише технічними, а й змістовими даними: там бракувало кількох творів, не було відтворено оригінальної обкладинки.

З настанням незалежності в Україну повернулося не лише це видання, а й грунтовне монографічне дослідження про нього видатного діяча українського відродження Івана Огієнка (митрополита Іларіона), що має назву "Перше видання революційних віршів Тараса Шевченка". Майже півстоліття рукопис цієї монографії пролежав в архівах автора в далекому канадському місті Вінніпег, і лише наприкінці 2002 року заходами Фундації імені митрополита Іларіона (Огієнка) та видавництва "Наша культура і наука" твір цей побачив світ у збірці недрукованих досі творів Огієнка "Тарас Шевченко". Про роль і місце в історії вітчизняної видавничої справи лейпцизького видання "Новых стихотворений Пушкина и Шавченки" Іван Огієнко зазначає так:

"...У великій події повалення панщини революційні вірші Т. Шевченка відіграли величезну агітаційну роль: вони ходили в рукописах тисячами по всій Росії, по всій Україні. І зробили своє діло — панщина впала. Це діло — славне діло

повалення рабства-панщини — робило й лейпцизьке видання революційних віршів Т. Шевченка 1859 року. І в цьому його історичне значення".

Ось як багато можуть розповісти про будь-яку поважну в історії нашої культури книгу пожовтілі від часу архівні матеріали, якщо їх вчасно віднайти, вивчити і спонукати "заговорити".

§ 2. Між двома світовими війнами

Передумови переміщення українських видавництв до Берліна

Перша світова війна й поразка Української Народної Республіки спричинили нову масову хвилю еміграції українців, передусім політичного характеру. Загальна структура української еміграції в Європі на цей період мала такий вигляд:

- колишні військовополонені та військовослужбовці з Російської армії;
- колишні військовослужбовці, а також працівники закордонних представництв УНР, ЗУНР та Кубанської Народної Республіки (КНР);
- політичні, громадські, наукові діячі, кращі представники інтелігенції австрійської України, які масово покидали Галичину напередодні наступу російських військ, а *також емігранти з Наддніпрянської* України, для яких чужим і неприйнятним був насаджуваний Москвою на українських землях більшовицький тоталітарний режим.

Точної статистики щодо кількісного і якісного складу українських емігрантів досі не існує. Скажімо, лише українських військовополонених з Російської армії на початку Першої світової війни перебувало в таборах для інтернованих у Німеччині та Австрії (Вецляр, Зальцведель, Фрайштадт та ін.) понад 200 тисяч. Багато з них згодом повернулося додому, але значна частина свідомо й надовго вирішила адаптуватися до нового соціокультурного середовища.

Українські емігранти не могли перетворитися в сіру безлику масу біженців завдяки значним культурним, науковим

і освітнім силам, які були в їхньому середовищі. Саме такими діячами ініціювалося створення видавничих осередків там, де гуртувалися українські політичні, наукові, освітні організації — у Польщі, Чехословаччині, Австрії.

Центром українського видавничого руху на початковому етапі цього періоду (1919–1929 роки) стала австрійська столиця. Саме до Відня перемістилася більшість знаних донедавна в Україні видавництв: "Дніпросоюз", "Дзвін", "Вернигора", "Сяйво", Катеринославське видавництво. Розрахунок був простим: добра частина українських земель належала донедавна Австро-Угорській імперії, надійний зв'язок з цими територіями давав можливість швидко й безперешкодно поширювати значні наклади видань серед україномовних читачів. Справді, швидко налагодивши друк на новому місці, ці видавництва визначали й наклади за київськими мірками — на рівні десяти й більше тисяч примірників. Однак надії на швидку реалізацію віденських накладів не справдилися. Через економічну кризу, яка охопила Австрію, українські видавництва змушені були незабаром згортати свою діяльність. Шлях для більшості з них стелився до Берліна.

Після підписання Брестського миру німецькі політичні, військові й культурно-освітні кола прихильно поставилися до українських емігрантів. У Берліні до 1921 року діяло посольство УНР, довкола якого почали виникати ряд українських установ. Пізніше сюди перемістився Український екзильний уряд, централі культурних товариств. Збільшувалася кількість молодих українців, які здобували освіту у вищих навчальних закладах, зокрема, в Берлінському університеті. З ініціативи німецької сторони 1918 року засновується Німецько-українське товариство, яке відразу стало видавати німецькомовний *журнал "Ukraine"*. На сторінках цього часопису, що проіснував до 1926 року, регулярно вміщувалися розвідки й аналітичні публікації про українське питання взагалі та про долю емігрантів з цих земель зокрема.

Незабаром тут створюється ще одна потужна громадська організація, фінансована німецьким урядом, — *"Військова Місія для справ полонених українців у Німеччині"*, яка, окрім усього іншого, накреслила, як одні з важливих, культурно-освітній і видавничий напрямки своєї діяльності. На цьому поприщі найбільше потрудився професор Василь Сімович.

Заходами Місії з 1919 року почав видаватися для полонених українців часопис *"Шлях"*. Це двотижневе інформаційно-освітнє видання, наклад якого сягав п'яти тисяч примірників, мало ще й щотижневий ілюстрований додаток. Головним редактором видання був Зиновій Кузеля, а до редакційної колегії входили Богдан Лепкий, Омелян Терлецький, Володимир Мороз. "Шлях" проіснував два роки і був своєрідним засобом зв'язку між таборами полонених та Місією. З ініціативи редакції часопису було засновано науково-популярну бібліотеку, з маркою якої вийшло кілька книжечок.

Берлін, таким чином, стає місцем осідку не лише української політичної еміграції, а й діячів літератури, мистецтва, науки. Сюди й перемістилися незабаром з Відня українські видавництва.

Видання Українського наукового інституту в Берліні

Своєрідним центром, довкола якого гуртувалися кращі наукові й освітні сили з числа української еміграції, став з 1926 року Український науковий інститут у Берліні. Ідея заснування такої установи належала гетьману Петру Скоропадському. Її підтримав німецький уряд, виділивши для цього кошти і приміщення. Першим директором інституту став відомий історик професор Дмитро Дорошенко. Активними співробітниками були Володимир Кубійович, Дмитро Антонович, Богдан Крупницький та інші.

З 1934 року ця установа стала державною інституцією під

Одне із штутгардських видань Української автокефальної православної церкви на еміграції

опікою міністерства освіти, головним завданням якої було поширення в західному світі відомостей про Україну і українців, дослідження взаємин України і Німеччини в контексті історії та сьогодення, допомога українським науковим силам і студентам. Реалізація цих завдань здійснювалася і через видавничу діяльність.

Якою ж за видами і змістовим наповненням була наукова продукція цієї українсько-німецької наукової установи?

Передусім, готувалися до друку окремими збірниками *"Записки Українського наукового інституту"*, де друкувалися матеріали українською і німецькою мовами. Всього вийшло три томи "Записок" обсягом до 10 аркушів кожен. Серед авторів наукових текстів були: В. Залозецький, І. Мірчук, Д. Чижевський, С. Смаль-Стоцький, В. Старосольський та інші. Окрім "Записок" інститут підготував до друку і випустив два томи інформативних матеріалів на українознавчу тему.

Протягом 1933–1938 років видавався періодичний бюлетень *"Вісті У.Н.І у Берліні"*. Програмною метою цього видання було "українською мовою для українського загалу, цією дорогою інформувати його стало й об'єктивно про культурно-наукове життя німецького народу взагалі, а української еміграції в Німеччині зокрема".

Працівники інституту видали низку словників, серед яких — великий за обсягом *"Німецько-український словник"*.

Значна частина видань готувалася до друку німецькою мовою і призначалася для німецькомовного читача. Так, про культурне життя в підрадянській Україні чужинці інформувалися через періодичні випуски бюлетеня *"Kulturberichte"*. З найпомітніших видань варто виділити підручник за редакцією І. Мірчука і посібник Я. Рудницького з історії України: *"Handbooh der Ukraine"* (1941) та *"Geschichte der Ukraine"* (1939, 1943). Українські автори готували різноманітні інформативні матеріали з різних ділянок українознавства до німецькомовних енциклопедій, а також для зацікавлених державних установ і організацій.

Видавнича діяльність Українського наукового інституту в Берліні припинилася з падінням німецької столиці в результаті переможного наступу радянських військ у травні 1945 року. Тоді ж загинула й унікальна інститутська бібліотека україністики.

Видавництво "Українське Слово"

З-поміж різноманітних видавничих осередків, які найактивніше стверджувалися на німецьких теренах у цьому історичному періоді, варто виділити ***"Українське Слово"***. 1921 року з цією назвою вийшла в Берліні газета, яку спершу редагував З. Кузеля. Довкола редакції швидко згуртувалися різні за політичними уподобаннями, але сповнені творчих поривань діячі української еміграції в Німеччині, переважно літератори, учені. Зокрема, Д. Дорошенко (який згодом став редактором часопису), Б. Лепкий. На початку газета виходила двічі на тиждень, з кінця грудня 1921 до березня 1922 року — щодня, і до часу призупинення її виходу в 1926 році — щотижня.

Поштовхом для перетворення редакції газети у видавництво було започаткування науково-популярних книжкових видань, які незабаром виокремилися в серію *"Бібліотека "Українського Слова"*. Належність видань до цієї серії визначалася передусім стилізованим художнім оформленням обкладинок: однакове обрамлення народним орнаментом з домінантою в центрі державного українського знака — тризуба. Зміню-

Одне з видань берлінського видавництва "Українське Слово"

Мюнхенське видання поеми Тодося Осьмачки "Поет". 1947

валися лише назви та автори книг. Ще однією особливістю цієї серії була наявність у кожному виданні передмови та приміток.

У цій серії побачило світ понад півсотні книг, передусім кращих творів класичного і тогочасного красного письменства, позначених високим громадянським пафосом і художньо-естетичним рівнем. Це й "Слово о полку Ігоревім", і "Твори" (у двох томах) І. Котляревського, й ілюстрований "Кобзар" Т. Шевченка, і "Твори" П. Куліша (у двох томах), і збірники творів О. Стороженка та В. Леонтовича, і "Словник української мови" Б. Грінченка. Виходили й наукові розвідки, такі як "Життя й відносини на радянській Україні" І. Герасимчука, науковий збірник "Пам'яті Івана Франка", упорядкований З. Кузелею.

Видавництво відважилося "тягнути" ще одну книжкову серію — "Українську народну бібліотеку". З її маркою побачили світ два томи антології української поезії від найдавніших часів до початку XX століття "Золоті струни", роман Панаса Мирного "Хіба ревуть воли, як ясла повні?"

З грудня 1923 року при видавництві засновується журнал *"Літопис політики, письменства і мистецтва"*, який регулярно виходив як щотижневик до кінця 1924 року. Головним редактором часопису був С. Томашпільський.

Бодай фрагментарно осягати цей масив друків не можна без відчуття захоплення подвижництвом і ентузіазмом його творців. Адже на шляху творення кожного видання виникали колосальні труднощі, долати які доводилося в умовах повної невизначеності за свою завтрашню долю, за щоденний шматок хліба й за кошти, які слід було десь віднаходити, аби реалізувати все те, що створив автор у неприглядному з технічного боку рукописі (здебільшого це були різного формату й кольору аркуші, заповнені з двох боків олівцевим скорописом) у чітко структуроване й бездоганно виправлене книжкове видання. До цього ще слід додати й брак відповідних шрифтів, які хронічно відчували українські видавці на чужині.

Про те, в яких умовах випускали працівники "Українського Слова" своє чергове видання, і як вони ставилися до виконання своїх обов'язків, може засвідчити історія перетворення з рукопису в значну за обсягом книгу у трьох частинах фун-

даментального дослідження Д. Дорошенка "Слов'янський світ в його минулому й сучасному".

Починаючи з середини 1921 року, прибувши до Берліна, автор інтенсивно шукав видавця, який би зацікавився підготовленим до складання рукописом. На початку знайомі порадили йому звернутися до керівників однієї російської видавничої фірми, які, оцінивши зміст та ідею дослідження з позицій "старшого брата", категорично відмовили у виданні. Далі рукописом зацікавилося "Українське Слово". З 29 січня по 5 березня його інтенсивно передруковували на друкарській машинці. Після матеріал віддали на складання в друкарню, де й почалися технічні проблеми: там бракувало цілого ряду слов'янських шрифтів, зокрема, польською, сербською, чеською мовами. Оскільки йшлося про історію слов'янських народів, уникнути цитат цими мовами було неможливим. Майбутні книжкові сторінки витримали кілька коректур. Дбаючи про культуру видання і його належний науковий рівень, видавці звернулися до представників посольств слов'янських країн, аби ті переглянули зокрема білоруську, сербо-лужицьку і сербо-хорватську частини. На час роботи з коректурою в Німеччині через інфляцію різко стрибають ціни, й зібраних на початку коштів практично не залишається на друк. Вихід видання ж анонсувався за попередньою ціною, яка тепер мала зрости вчетверо. Далі належало це видання не лише випустити в світ, а й продати, повернути бодай частину витрачених коштів і вкласти їх у наступне видання...

Інші українські видавництва у Німеччині

На початку 1923 року в Берліні відкривається виставка книг українських видавництв у Німеччині. На ній були представлені чи не всі зразки новинок українського друку, які побачили світ на німецьких землях протягом 1922 року. Завдяки зафіксованим українським істориком у діаспорі С. Наріжним статистичним даним з цієї виставки сьогодні можна відтворити справжню картину учасників видавничого руху в цій країні за кількістю і назвами видавництв. Картина виглядає такою:

- "Українська накладня" — 40 книг, багато листівок;
- "Українське Слово" — 16 книг;

- "Українське видавництво в Катеринославі" (перенесене до Берліна) — 9 книг;
- "Ратай" — 4 книги;
- "Українська Студентська Спілка" — 2 книги;
- "Вукоспілка" — 2 книги;
- "Космос" — 2 книги;
- "Нова Україна" — 2 книги;
- "Вільна Спілка" — 2 книги;
- "УСДРП" — 2 книги;
- "Знання — то сила" — 1 книга;
- "Українське книгознавство" — 1 книга;
- "Українська кустарна спілка" — 1 книга.

Таким чином, за наявними даними, лише протягом одного року в Німеччині діяло 13 українських видавництв, переважна більшість яких знаходилася в Берліні. Проте ці дані ніяк не можна вважати остаточними. Адже ряд видавців могли й не знати про організацію такої виставки, оскільки організовувалася вона приватним чином, з ініціативи "Видавництва української молоді". До таких, скажімо, можна віднести ***видавництво Ольги Дякової***.

Якби цей, практично невідомий досі в історії вітчизняної видавничої справи, освітній і друкарський осередок нічого й не видав більше крім "Енеїди" І. Котляревського, то він все одно заслуговував би доброї згадки в окремому абзаці. Особливість цього видання полягає в тому, що за умов дорожнечі на папір і поліграфічні послуги має воно досить високий презентабельний вигляд. На подарунковий характер книги вказує її великий формат, шрифтова гама, по-

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

ЕНЕЇДА

НА УКРАЇНСЬКУ МОВУ ПЕРЕЛИЦЬОВАНА

З ПЕРЕДНІМ СЛОВОМ ТА ПРИМІТКАМИ

ПРОФ. Б. ЛЕПКОГО

З ІЛЮСТРАЦІЯМИ ТА ЗАСТАВКАМИ

Я. ШТІРЕН.

ВИДАВНИЦТВО

ОЛЬГИ ДЯКОВОЇ

БЕРЛІН.

1922.

"Енеїда" Івана Котляревського видавництва Ольги Дякової — одне з кращих діаспорних видань 20-х років XX ст.

ліпшена верстка, високоякісний папір і, найголовніше — численні ілюстрації, майстерно виконані художником А. Штіреном. Герої немеркнучої поеми засновника нової української літератури зодягнуті в українські народні костюми, наділені чітко окресленими національними рисами. Така книга безумовно викликала особливі хвилювання кожного, хто брав її до рук. Адже своїми сторінками доторкувалася до глибинних струн душі емігранта, нагадуючи про покинуту батьківщину, її історію, мову, культуру. У тому, що "Енеїда" з'явилася саме такою в світ й по-доброму подивувала чужинців, заслуга передусім одного з найактивнішіх діячів української західноєвропейської еміграції Б. Лепкого, який не лише підготував до друку текст зі своєю передмовою та примітками, а й віднайшов потрібні кошти, друкарню. У річницю 200-ліття появи в світ "Енеїди" 1998 року це прекрасне берлінське видання, як літературна і видавнича пам'ятка, було перевидано репринтним способом у Рівному з післясловом академіка М. Жулинського.

З видавництв цього періоду варто виділити передусім ***"Українську накладню"***. Це одне з найстаріших українських видавництв, засноване Яковом Оренштайном у Коломиї 1903 року. Єврей за національністю, він глибоко проникся історією й культурою своєї другої батьківщини — України — й немало встиг зробити на її видавничому полі. Доля склалася так, що в 1919 році він перебрався до Німеччини. Спочатку в Лейпциг, затим — у Берлін, де продовжував здійснення свого великого видавничого проекту — 200-томної "Загальної бібліотеки". Це невеликого

Німецькі друки "Української накладні" Якова Оренштайна

Емблеми українських видавництв і видавничих організацій, що діяли на німецьких землях у першій половині XX ст.

формату, витримані в єдиному стилі художнього оформлення, збірки творів українських і зарубіжних класиків красного письменства. Серед інших видів видавничої продукції — також шкільні підручники, атласи, географічні карти, дитячі видання. На обкладинках титульних сторінках "Української накладні" зазначалися міста, де існували головні склади видавництва: Коломия, Львів, Лейпциг, Берлін, Вінніпег. У 1933 році Яків Оренштайн переміщує діяльність свого видавництва до Варшави, де засновує власну книгарню. Житейський слід цього діяча губиться під кінець 1939 року. Всього в серії "Загальна бібліотека" вийшло 230 томів україномовних книг.

Цікавою є доля ***"Видавництва Української Молоді"***, заснованого в Берліні 1922 року. Сформувалося воно з молодіжного гуртка "Зелене коло", що ставило на початку своєї діяльності завдання просвіти дітей українських емігрантів. Незабаром до діяльності гуртка приглянувся Є. Вировий, досвідчений керівник "Українського видавництва в Катеринославі", який уміло провадив свою справу за часів УНР у Катеринославі, Києві, Кам'янці-Подільському, і який змушений був виїхати з останньої української столиці восени 1919

року разом з гнаним більшовиками останнім українським урядом. З допомогою Вирового цей гурток і перетворився в самостійне видавництво з власним статутом і широкою програмою діяльності. На початку видавництво оголосило конкурс на написання підручників для української еміграційної молоді, встановило навіть власну премію за кращі рукописи, які мало намір негайно видавати. 1923 року значним накладом виходить листівка-відозва до всіх українців, розкиданих по Європі, із закликом "збирати й здобувати кошти на видання українських книжок, дбати про розповсюдження книжки, про заснування бібліотек, читалень, підтримувати скрізь зацікавлення книжкою". Саме за ініціативою цього видавництва й була організована виставка української книги в Берліні, про яку йшлося вище. Першим солідним проектом, яке зреалізувало це видавництво, був науковий збірник "Звідомлення ВУАН" на 1922 рік.

На жаль, здійснити свої добрі наміри "Видавництву Української Молоді", як і іншим видавничим осередкам у Німеччині цього періоду, не вдалося. Через економічну кризу, яка сягнула епогею 1923 року, ці осередки змушені були поступово згортати свою діяльність. Більшість з них перемістилася до Праги.

§ 3. Післявоєнний період

Видавничий рух у таборах ДіПі й довкола них

Перемістимося уявно з Берліна у південну частину Німеччини — Баварію, де по закінченні Другої світової війни волею долі в так званих таборах Ді-Пі (*дісплей персон* — тобто осіб, позбавлених місця проживання) в американській і англійській зонах опинилися в числі військовополонених десятки, сотні українських письменників, учених, митців, громадських і політичних діячів. Саме цим людям через політичні переконання на випадок передачі їх адміністраціями таборів у радянську окупаційну зону загрожували, як і в 30-х роках, сибірські і колимські табори ГУЛАГу. І саме ці люди відчайдушно й самозречено, перебуваючи у повній невідомості за свою завтрашню долю, за долі своїх дітей, заявляють на весь світ про бажання творити ве-

лику українську літературу, добиваються створення україномовних видавництв, газет і журналів. Ось як писав про активну видавничу роботу українських мешканців "планети Ді-Пі" на території Німеччини безпосередній свідок тих подій У. Самчук:

"Крутий зворот історії... Мільйони свідомих воль, мільйони протестуючих, мільйони свідків, які стануть на суді справедливости. Це наші табори. Там, удома, їх захочуть витерти з пам'яти, але тут вони ростуть, зростають і виростають у пам'ять вічного і, як бумеранг, кинутий у простір, повернуться назад. Це другий, зовнішній фронт тієї самої війни".

Під загрозою бути знищеними чи висланими до Радянського Союзу, ці люди гарячково хапалися за друковане слово. З нестримною і палкою вірою, що майбутність їх почує і... зрозуміє. З щирою вірою в те, що прожили вони свої життя не марно, що вигнана з рідної землі Українська республіка все ж повернеться до своєї столиці на береги Дніпра...

В ту пору в Німеччині виходило друком десятки різноманітних українських газет і журналів, що, за неповними даними, мали наклади до мільйона примірників. Діяли десятки українських видавництв, у яких побачили світ сотні тисяч примірників книг. Немало з них авторові цих рядків під час наукового стажування в Українському вільному університеті (Мюнхен) довелося тримати в руках, вчитуватися в їхній хвилюючий душу й серце зміст. Сьогодні вони можуть здатися комусь надто простими з поліграфічного боку. Адже творилися прямо на друкарській машинці, множилися здебільшого примітивним циклографічним способом на грубому, дешевому папері. Творилися часто в умовах, коли, за словами Уласа Самчука, "ні стола, ні стільця, ні паперу, ні словника, ні довідника, ні бібліотеки, ні архіву, ні редактора, ні видавця, ані навіть коректора. Повне, кругле, абсолютне **ні**". А їм же так хотілося казати **так.** І це **так** невпинно і саможертовно стверджували в умовах таборової дійсності Іван Багряний і Улас Самчук, Дмитро Дорошенко і Наталя Полонська-Василенко, Василь Барка і Юрій Шевельов, Степан Смаль-Стоцький і Оксана Лятуринська...

Робилося це за умов, що на кожне видання слід було отримати урядовий дозвіл: "Permitted by authority of Military Government" (Друкується за дозволом військової влади).

Але як тут не погодитися із зболеною думкою того ж Уласа Самчука, який, роздумуючи над долею тогочасних українських таборових видань, з вірою писав про те, що "колись на ринку бібліофільства ці видання цінуватимуться на вагу золота". І майбутньому досліднику українського красного письменства важко буде збагнути й осмислити місійну силу нашого гнаного слова без прочитання, без перепущення через власне серце десятків, сотень сторінок таких видань.

Своєрідною об'єктивною спонукою до розгортання активного видавничого руху українців у баварській частині Німеччини стала діяльність заснованого в місті Фюрт 1945 року *Мистецького Українського Руху (МУР)* — унікального, мало поцінованого нині на Батьківщині, об'єднання письменників української антикомуністичної еміграції по всій Європі. Ініціаторами такого об'єднання стали І. Багряний, В. Домонтович, Ю. Косач, І. Костецький, І. Майстренко та Ю. Шевельов. Серед головних завдань цієї суто творчої організації (гуртування розпорошених війною письменницьких сил довкола ідеї українського національного відродження, організація творчих дискусій між представниками різних стилів і літературних напрямків, пробудження інтересу до рідної літератури й культури українських емігрантів) було й налагодження видавничої діяльності.

Однак організувати власне видавництво МУРівці не змогли. На заваді стояли як об'єктивні чинники (грошова реформа в Німеччині, проблеми з папером), так і суб'єктивні (неспроможність подолати ідеологічні розходження, викликані різним територіальним походженням українців та їх релігійними й політичними орієнтирами). Тому різноманітна продукція Мистецького Українського Руху, за рекомендацією його спеціально створеної видавничої комісії, виходила в різних видавництвах.

Видавничою маркою МУРу була "Золота Брама" — стилізоване обрамлення зруйнованих Золотих воріт у Києві. Її й використовували інші видавництва на вихідних виданнях тих книг, що схвалені були до друку, як мистецьки вартісні, цією організацією.

Найближче до МУРу стояли "Українська Трибуна" та "Прометей".

Видавництво "Українська Трибуна" виросло з однойменного громадсько-політичного тижневика націоналістично-

го напрямку, що виходив у Мюнхені протягом 1946–1949 років. Редагована на початку З. Пеленським, газета мала репутацію серйозного аналітичного видання, в якому широко висвітлювалися як міжнародні події, так і хроніка життя української еміграції, зокрема в таборах ДіПі. В однойменному видавництві й виходив друком у співпраці з видавничою комісією МУРу місячник літератури, мистецтва і критики *"Арка"* (перше число побачило світ у липні 1947 року). Редколегію часопису склали В. Домонтович, Ю. Косач, Б. Нижанківський, З. Тернавський, Ю. Шерех. "Поява цього літературно-мистецького органу, — зазначається в передньому "Нашому слові" Уласа Самчука, — зумовлюється загальним статус-кво нашого сьогодні на вигнанні. Об'єднання українських письменників МУР приступає до співпраці з цим виданням, виходячи з тих самих міркувань, що лежать в основі всіх видань мистецького слова — міркувань надпартійности".

Літературно-мистецький орган українських письменників-емігрантів "Арка"

Однією з характерних особливостей "Арки", яка вигідно вирізняла її з-поміж інших, було високопрофесійне оформлення кожного числа (у двох фарбах) на обкладинці та на окремих мистецьких вклейках. Цю роботу доручили виконувати знаному в діаспорі художнику Якову Гніздовському.

Видавництво "Прометей" заявило про себе в Новому Ульмі 1946 року. Його засновник — досвідчений видавець і журналіст зі Львова Роман Паладійчук. Свого часу ще вдома він провадив "Осередок видавничої допомоги масовій освіті", видавництво "Дешева книжка", що діяло протягом 1935–1939 років, журнал "Самоосвітник". Опинившись на еміграції, не зрадив улюбленій справі, й своє нове видавництво на німецькій землі зареєстрував під багатозначною назвою "Прометей". З його маркою вийшли друком три збірники "МУР"

та перший випуск альманаху літератури, мистецтва і критики з такою ж назвою.

Насиченим за змістом і продуманим за структурою видається сам альманах. Тут різноманітні матеріали подаються за окремими розділами: "Проза", "Поезія", "Критика", "Огляди та рецензії".

Окрім збірників МУРу видавництво започаткувало власну серію видань під назвою *"Бібліотека новітньої літератури"*. Протягом 1946–1948 років побачили світ немало вартісних видань: романи І. Багряного "Тигролови" (у двох томах), У. Самчука "Юність Василя Шеремети", повісті Т. Осьмачки "Старший боярин", Ю. Косача "Еней і життя інших", повна збірка недрукованих ще сонетів М. Зерова "Sonnetarium", вибрані твори М. Хвильового (у двох томах), а також історичні дослідження Ісака Мазепи "Україна в огні і бурі революції" (в трьох частинах) та "Підстави нашого відродження" цього ж автора. В рекламних листівках цього видавництва були заявлені українсько-німецький, українсько-англійський та українсько-французький словники, "Українська народна енциклопедія" та чотиритомне видання "Історії української літератури" Д. Чижевського. Однак зреалізувати свої задуми на німецькій землі Роману Паладійчуку не вдалося: 1949 року він емігрує до Канади.

Перше число альманаху "МУР"

Видавництво "Орлик" діяло в таборі переміщених осіб у Берхтесгадені протягом 1946–1948 років. Творцем і провідником його була людина незвичайної долі — Т. Лапичак.

За професією лікар, він став незабаром публіцистом і активним суспільно-політичним діячем на Галичині, свідомо пішов в Українську Повстанську Армію, ставши незабаром провідником крайової екзекутиви. 1942 року потрапив до концентраційного табору смертників у Саксенгаузені, де пробув

Видавництво "Орлик" видавало однойменний двоколірний часопис

майже три роки. Чудом врятувавшись, береться за видавничу справу. 1945 року засновує журнал і видавництво під назвою "Орлик". До 1949 року вийшло 48 чисел цього унікального двоколірного часопису, що іменував себе місячником культури та суспільного життя і мав добрий розголос серед численних читачів.

Видавництво "Молоде життя" (Мюнхен, керівник — Володимир Козак) увійшло золотим рядком в історію вітчизняної видавничої справи передусім реалізацією величезного за обсягом, складного за редакторською роботою і тривалого в часі видавничого проекту Наукового товариства імені Шевченка — *"Енциклопедії українознавства"* — тритомної її загальної частини та десятитомної словникової.

Окрім того, "Молоде життя" наприкінці 40-х років одним з перших серед еміграційних видавництв Європи звернуло увагу на необхідність налагодження мережі збуту українського друкованого слова в усі країни світу, куди пе-

Найголовніша багаторічна праця видавництва "Молоде життя" — 10-томна "Енциклопедія українознавства"

реміщувалися українці. Обумовлювалося це у зв'язку з розформуванням таборів ДіПі та масовим переїздом українців до Америки й Австралії. З цією метою тут була проведена така робота:

- організовано "Висилкову книгарню", що стала своєрідним магазином-складом більшості українських видавництв Німеччини;
- ретельно сплановано потужну акцію реклами української книги;
- випущено і розіслано в усі країни перший каталог українських видань, здійснених у різні роки в Європі і ще не розпроданих;
- на базі передплатників "Енциклопедії українознавства" систематизовано картотеку потенційних покупців, за якою висилалися інформаційні листки про новинки українського книговидання;
- з метою збору коштів для рекламних цілей запропоновано гнучку систему цін за вміщувані рекламні повідомлення про новинки інших видавництв в каталогах "Висилкової книгарні", які планувалося випускати регулярно.

Цікаво, що вже на той час головною умовою вміщення в каталозі рекламної інформації була наявність "тільки повновартісних і національно та морально бездоганних друкованих періодичних і неперіодичних творів в українській, або в чужій мові, але з українською тематикою". Оцінку сумнівних випадків українського друку проводила створена при видавництві спеціальна комісія з числа педагогів, науковців і громадських діячів, визначених Науковим товариством імені Шевченка (НТШ) та Українською вільною академією наук (УВАН).

"Дніпрова Хвиля" та її засновник Олекса Вінтоняк

Про долю українських друків та їхніх авторів у повоєнній Німеччині, які без надії сподіваючись, розвивали нашу книговидавничу справу, ще не написано, на жаль, жодної наукової розвідки. Хочеться сподіватися, що такі книги колись все ж з'являться. З особливим хвилюванням чита-

Засновник і незмінний керівник "Дніпрової Хвилі" доктор Олекса Вінтоняк

тиметься на таких сторінках оповідь про українське видавництво у Мюнхені "Дніпрова Хвиля" і його засновника, людину, без перебільшення, з легенди — Олексу Вінтоняка.

Шлях до Німеччини в Олекси Вінтоняка був, на жаль, дуже типовим для сотень тисяч молодих українців, чию молодість і надії знівечила Друга світова війна. Галичанин, родом з Коломийщини, після закінчення Станіславської гімназії вчителював на селі. Активно співпрацював з "Просвітою", іншими патріотичними українськими організаціями. Ув'язнений гестапо на початку війни в себе вдома, він з вересня 1941 по травень 1945 року перебував у німецьких концтаборах, з них два з половиною роки — у відомому на весь світ концтаборі смерті "Аушвіц". Саме у цьому таборі на його очах був закатований до смерті брат Степана Бандери Василь, багато інших українських патріотів.

Хворий на туберкульоз, з поламаними руками, нездоровим шлунком, молодий ще український хлопець Олекса після визволення його з табору смерті американськими солдатами хотів виїхати згодом до Америки, але еміграційна комісія за результатами медичного обстеження відкинула його заяву й документи. Та помирати Олекса не хотів. Лікувався, працював і вчився у Мюнхені. Закінчив студії в Українському вільному університеті, там же захистив магістерську, а згодом і докторську дисертації (у професора Олександра Оглоблина), незабаром став викладачем цього університету.

Вже тоді, на початку непевних для нього 50-х років, Олекса Вінтоняк, відійшовши від усілякого партійництва, вирішує створити у Мюнхені українське видавництво. На цю нелегку справу він відважився у далеко не кращу для української емі-

грації в Європі пору. Адже кінець 40-х — початок 50-х років був часом, коли з Європи, передусім, з Німеччини, відкочувалася за океан — до Канади й Сполучених Штатів Америки — велика хвиля українських переселенців. Зокрема й з таборів для політичних біженців і військовополонених. Та попри матеріальні труднощі, скептицизм друзів і знайомих, невпинне звуження українського життя по всій Німеччині, видавництво Вінтоняка із глибоко символічною для всіх українських емігрантів назвою "Дніпрова Хвиля" не лише сміливо заявляє про себе, а й щороку утверджує свої позиції, міцніше стає на ноги, перетворюється у своєрідний центр книгодрукування й поширення української книги не лише країнами Європи, а й за океаном, куди лише доля не закидала українців.

Так, за перші двадцять років існування з маркою "Дніпрової Хвилі" вийшло немалими накладами 77 українських книг. Кожне з цих видань має свою цікаву долю і заслуговує на окрему розмову про те, як далеко від рідної землі українська книга створювалася, як знаходила свого читача в усьому світі, як впливала на нього. Варто назвати бодай кілька з цих дивовижних видань, серед яких — художні твори передусім історичної тематики, наукові розвідки провідних українських учених. Це, зокрема, "Нарис історії України" Дмитра Дорошенка (у двох томах), "Люди старої України" Олександра Оглоблина, "Гетьман Пилип Орлик" Бориса Крупницького.

Саме "Дніпрова Хвиля" благословила на світ твори українських авторів, чиї імена сьогодні добре відомі й на материковій Україні — Ігоря Качуровського, Юрія Шевельова, Любомира Винара. Це й заборонені за радянських часів твори Василя Мови (Лиманського), Юліана Радзикевича, Миколи Лазорського, Євгена Онацького, Василя Сімовича та багатьох інших. Вийшло в цьому видавництві і власне дослідження Олекси Вінтоняка як науковця — "Україна в описах західньоевропейських подорожників другої половини XVIII століття".

Деякі з книг "Дніпрової Хвилі" були нещодавно перевидані в Україні. А ті, до яких ще не дійшла черга через брак коштів у нинішніх українських видавців, значними накладами були передані Олексою Вінтоняком до бібліотек Києва і в області.

І такий благородний жест, що потребував від видавця і власних матеріальних затрат, не був данню моди чи вдаваної показовості. Весь час боліла йому пам'ять про брата Дмитра, який помер на Коломийщині у 1990 році, так і не дочекавшись його приїзду з Німеччини, а найбільше — зняття в очах односельчан несправедливого обвинувачення у "ворожій пропаганді проти українського народу". Це так оцінили радянські ідеологи видання "Дніпрової Хвилі" у 60-х роках. Видання, які сьогодні є гордістю й славою вітчизняного книговидання.

А сталося це за таких обставин. Опинившись на "ворожому" Заході, Олекса Вінтоняк не міг подати бодай письмової вістки своїм родичам на Івано-Франківщину, аби не наразити їх, а щонайбільше їхніх дітей, на переслідування радянськими органами. Та відчуваючи їхню матеріальну скруту, надіслав аж через Аргентину, через прізвище свого односельчанина, що мешкав там, одну продуктову посилку. Вона таки дійшла до брата в рідне село на Коломийщину. Але Дмитрові тих гостинців не дозволили взяти. В сільській Раді, в присутності представника районного КДБ його змусили написати письмову відмову і від посилки, і від брата. Бо він, мовляв, живе в Мюнхені і видає ворожі радянській владі книжки...

У тому, що Олекса Вінтоняк встиг так багато зробити на видавничому полі української діаспори, неабияка заслуга його дружини Галини — доньки колишнього вояка армії УНР Павла Гриценка та Анни Оравець. Крім вправності редактора й коректора пані Галина набула ще й хисту талановито розмальовувати українські писанки. Вони, як і книги, виходять у Вінтоняків гідними подиву, мистецьки довершеними.

* * *

Протягом 1952–1975 років у в Західні Німеччині працювало одинадцять українських видавництв. З них десять — у Мюнхені й одне — в Новому Ульмі. Діяло також п'ять українських друкарень. Загальна кількість книг, виданих за цей час, сягає більше півтисячі назв.

Власник видавництва "Дніпрова Хвиля" Олекса Вінтоняк зібрав за десятиліття своєї плідної діяльності на німецькій землі унікальний архів української видавничої справи в еміграції. Колись, можливо, він поповнить наше національне

надбання, розкидане нині близькими й далекими українськими діаспорами. Це буде хоч і запізніле, але таке потрібне сьогодні повернення ще якоїсь частки безцінного скарбу, думки, мудрості, розуму й талану наших видатних земляків, які волею житейських обставин опинилися на чужині і які до останку, щиро й з великою любов'ю призначали той найголовніший свій скарб Україні.

Отоді й поцінує юний читач нової, демократичної, України глибинні слова Уласа Самчука, писані кров'ю серця, як передмову до першого випуску мюнхенської "Арки":

"Пригляньмося уважно до всього, що ми ще не так давно вважали за зайве. Монументальний спокій і залізна логіка повинні супроводжувати наше думання в оцінці спадщини, що маємо від предків. Писані книги прочитаємо, як одну книгу, і кожен її розділ будемо уважати за доповнення до попереднього... Ведені вимогами доби, гартовані вогнем і залізом, гнані за нашу силу і правду, йдемо у світ, дивимося йому в очі й хочемо віднайти себе, що нам належало колись та що нам належати мусить".

Під цими словами могли б підписатися сотні й тисячі відомих і безіменних українських видавців-емігрантів...

Запитання і завдання для самоконтролю

За якими ознаками є підстави зараховувати кириличні друки Швайполта Фіоля до українських?

Чому церковна верхівка Кракова заборонила діяльність української друкарні Швайполта Фіоля?

Завдяки якому епізоду увійшло в історію німецько-українських видавничих взаємин місто Галле?

Коротко охарактеризуйте головні видання лейпцизької шевченкіани.

Вкажіть на причини переміщення української видавничої справи з Відня до Берліна після закінчення Першої світової війни.

Які особливості видавничої продукції Українського наукового інституту в Берліні?

Завдяки чому увійшли в історію вітчизняного друкарства видавництва Олени Дякової та "Молоде життя"?

Коротко охарактеризуйте особливості українського видавничого руху в таборах ДіПі.

Які критерії бралися в основу видавничої діяльності Мистецького Українського Руху?

Які видавництва проводили видавничу політику МУРу?

Назвіть причини, за якими українські видавництва стали згортати свою діяльність у Німеччині наприкінці 40 — початку 50-х років минулого століття?

За якими критеріями видавництво "Молоде життя" включало до своїх каталогів новинки українських друків?

Назвіть імена подвижників української видавничої справи в Німеччині.

Рекомендована література до теми

Леник В. Українці на чужині. У 2-х кн. Кн. 2. — Львів: Червона калина, 1996. — 264 с.

Маруняк В. Українська еміграція Німеччині та Австрії по Другій світовій війні. Том 2. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. — 128 с.

Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. — Прага, 1942. — 350 с.

Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції. 1919–1939. Матеріали до ч. 2. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. — 272 с.

Орос О. Грушівський монастир і початки кириличного слов'янського книгодрукування. — Ужгород: Закарпаття, 2001. — С. 10–102.

Самчук У. Планета Ді-Пі: Нотатки й листи. — Вінніпег: Т-во "Волинь", 1979. — 354 с.

Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження: Національні часописи у "таборовому просторі" Європи після завершення Другої світової війни (Італія, Великобританія, Німеччина, Австрія), 1945–1950. — К., 2000. — 160 с.

Сидоренко Н., Сидоренко О. Журналістська "планета ДіПі": Українська преса у таборах військовополонених, переміщених осіб і біженців у Європі після Другої світової війни (1945–1950). — К., 2000. — 176 с.

Сірополко С. Швайпольт Фіоль: перший друкар слов'янських кирилівських книг. — Краків-Львів, 1943. — 14 с.

Тимошик М. Українська книга в Німеччині // Друкарство. — 2000. — №1. — С. 16–19.

Тема 15

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПРАВА У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ: на прикладі Франції

- Предтечі українського видавничого руху у Франції
- Перша половина XX століття
- Друга половина XX століття
- Сучасний період

За незалежну, вільну українську науку!

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА в ЕВРОПІ

Вісті із Сарселю

Неперіодичний бюлетень Акції—С

Париж-Кіевлян грудень 1993 Ч. 1

До

Співпочитателя Передплатника Енциклопедії Українознавства та Прихильника наукового Осередка НТШ в Сарселі

§ 1. Предтечі українського видавничого руху

Рукописний посаг Анни Ярославни

Не буде перебільшенням ствердити, що саме у Франції, як ні в якій іншій країні західного світу, таким глибоким і давнім є українське коріння. Не одне покоління вітчизняних і зарубіжних дослідників прагнуло докопатися до цього коріння, вивчити і збагнути його, залишаючи на папері результати своїх пошуків прийдешнім поколінням "літописців сучасного й минулого".

Через те, що добувалися історичні факти з різних джерел, у різний час й інтерпретувалися в залежності від суспільних, релігійних, політичних, національних переконань чи симпатій, зрештою, від власного наукового сумління дослідників різних країн, маємо так багато суперечливих тверджень, гіпотез і припущень з приводу цілого ряду знакових постатей, подій чи фактів, якими так багаті українсько-французькі взаємини.

Взяти хоча б історію заміжжя і сходження на французький королівський престол Анни Ярославни — нашої видатної землячки, наймолодшої і найкрасивішої доньки Ярослава Мудрого, як також і перипетії щодо появи в Парижі подарованого Ярославом Мудрим своїй доньці Євангелія, яке в історію світової рукописної книги увійшло під назвою Реймського. Саме цій, київській, книзі судилося стати національною святинею французького народу, бо на ній, за прикладом Анни, пізніше присягали на вірність своєму народові наступні майбутні королі цієї країни — від Франсуа I в 1512-му до Людовіка XVI в 1774 роках. Хто тільки не "присвоював" собі *Реймське Євангеліє*, синьо-жовті й червоні кольори якого на ініціалах та заставках, як і словниковий ряд (*неділя, третю годину, по правді вам, ідіте і ви в виногради мої* тощо) не можуть не переконувати в українському її походженні: і чехи, і словаки, і греки, і навіть... росіяни. Та й серед самих українців, як зазвичай і в інших принципових питаннях вітчизняної історії, також не було й досі немає однієї думки.

Ґрунтовне вивчення і справедливе з історичного й наукового погляду ствердження цієї пам'ятки в найвагоміших

набутках української культури ще попереду, як і повернення її в Україну шляхом перевидання факсимільним способом. Французи це вже давно зробили. Переписаний празьким монахом 1395 року з київського оригіналу рукописний примірник Реймського Євангелія, як і раніше, зберігається у спеціально виготовленому вогнетривкому сейфі за сімома замками в місті коронації Анни Ярославни — Реймсі, а факсимільна копія — в Парижі, у відділі рукописів Паризької національної бібліотеки. Отож, воно є доступним сьогодні і для українських дослідників, хто матиме змогу туди добратися, і для тих наших високопосадових чиновників, від патріотизму й волі яких залежатиме розв'язання на міждержавному рівні питання про наближення цього шедевру в перевиданому вигляді до своєї прабатьківщини.

Знахідки в Національній книгозбірні Франції

Це найбільша книгозбірня країни, що знаходиться, як і багато літ тому, в серці Парижа — на вулиці Ришельє неподалік знаменитого Лувру. Саме звідси починалося знайомство з давньою рукописною і друкованою українікою, що вже кілька століть зберігається на французьких теренах, багатьох відомих українських учених і громадсько-політичних діячів, хто в різні часи приїздив з цією метою до Парижа. З-поміж них — М. Драгоманов, Б. Кістяківський, І. Лучицький.

Серед найцінніших документів цього відділу в контексті нашої історії — одна з підписаних королевою Анною Ярославною грамот (зберігається в Collection de Picardie). Відноситься вона до тієї доби, коли через 11 років після шлюбної церемонії в королівському Реймському соборі і смерті Генріха І Анна переїхала до містечка Сен-Ліс, заснувала монастир Святого Вікентія і вийшла заміж за графа Валуа, прибравши його прізвище. Документ цікавий тим, що підпис Анни, як і на попередніх її паперах, що реєструвалися в королівській канцелярії, прочитується легко, бо писаний нашими буквами *"Ана"* (з одним *н*). Цей підпис можна вважати одним з найстаріших зразків давньоукраїнського письма.

Починаючи з XVI століття, в архівах, що відносяться до історії одного з найстаріших у світі вищих навчальних за-

кладів — Паризького університету (Сорбонни), заснованого 1150 року, — часто віднаходимо свідчення про молодих українців, котрі приїздили студіювати науки до Парижа. У списках тогочасних студентів, які походили здебільшого з Правобережної України, у графі "національність", як правило, зазначається — "Ruthenus de Ukraine".

А скільки цікавих, незнаних досі, сторінок української історії можна створити на основі уважного опрацювання кількох тек документів, які озаглавлені, хоча й у латинській транскрипції, відомим усім українцям прізвищем — Orlik. Ідеться про сподвижника гетьмана Мазепи Пилипа Орлика та його сина Григорія. Французам ці імена добре відомі: автора першої української Конституції тут знають через позитивне ставлення тогочасної верхівки Франції до сепаратистських намірів Мазепи проти Росії і рекомендацію французів Туреччині не видавати російському цареві Мазепи та мазепинців, а Григорія — й поготів. Адже доля молодшого Орлика була тісно пов'язана з Францією: колишній полковник запорозьких козаків одружується на відомій француженці пані де Денвіль і незабаром робить там блискучу військову кар'єру — стає генерал-поручником і лицарем ордену Св. Людовіка. Саме Григорій Орлик сприяв переселенню до Франції не одного десятка запорозьких козаків, з яких навіть було утворену окрему чоту у французькій армії. В одному з боїв за Францію він і загинув геройською смертю.

Факт поселення прихильників гетьмана І. Мазепи в побережжі Сени на початку XVII століття дав підстави академікові А. Жуковському вважати цей період першим етапом української еміграції до Франції.

Інтенсивні контакти французьких дипломатів Шаню, Лякруа, Лінажа, Невілля протягом XVII століття із запорозькими козаками, їхні проукраїнські симпатії й погляди зафіксовані в сотнях аркушів, які, на жаль, і сьогодні залишаються не прочитані, не систематизовані і не перекладені українськими дослідниками. До речі, французький автор П'єр Шевальє написав значну за обсягом книгу "Історія козацької війни проти Польщі", рукопис якої також зберігається в цій колекції.

Якщо історія формування окремих тек унікальних українознавчих документів козацької доби в головному архівно-

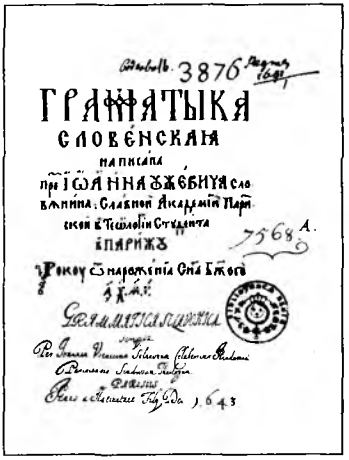

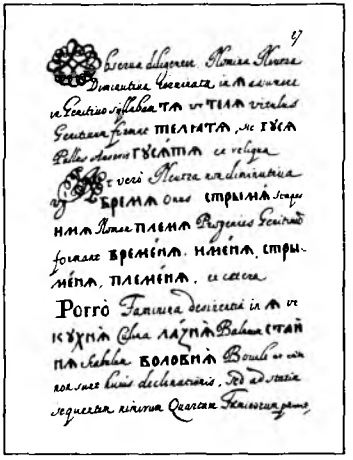

Підготовлена до друку 1643 р., але так і не видана у Франції "Граматика слов'янська" українського студента Сорбонни Івана Ужевича

му сховищі Франції зрозуміла, то, скажімо, обставини появи тут рукопису однієї із програмних праць Петра Могили "Православне визнання" поки що не з'ясовані.

Про один з давніх українських рукописів, який був практично підготовлений до видання у Франції, але так і залишився понині в тамтешньому архіві, варто сказати окремо. Рукопису цьому понад 300 років, але він добре зберігся. На титульному аркуші зазначено латинською мовою такий довгий заголовок: *"Граматика слов'янська, написана Іваном Ужевичем, студентом-богословом знаменитої Паризької академії в Парижі від народження сина Божого 1643 року"*.

Про автора рукопису відомо зовсім мало. Родом він був із західноукраїнських земель (Галичини або Холмщини). Висновок такий робимо на підставі наявності в рукописі багатьох слів, забарвлених наддністрянськими діалектами. Текст підручника написаний кириличним письмом. До речі, існує два рукописи цієї граматики. Один — паризького походження (обсяг 71 аркуш); другий, датований двома роками пізніше (1645 р., 86 аркушів), виявлено в муніципальній бібліотеці французького міста Аррас. Ймовірно, автор шукав запасного варіанту друку своєї праці на чужині.

Це чи не єдиний рукописний твір українського автора, написаний у Франції і збережений там, якому пощастило нещодавно повернутися на батьківщину й навічно перетворитися в книгу. "Граматика слов'янська" колишнього студента, а згодом і викладача Сорбонни доктора Івана Ужевича була надрукована в київському видавництві "Наукова думка" за безпосередньої участі академіка І. Білодіда 1970 року — через 327 років від часу підготовки її до видання в Парижі.

Український архів у Франції

Іншим місцем збору, а отже і джерелом майбутнього видання різноманітних документів, які стосувалися новітньої історії української еміграції після 1917 року, стала Державна Школа Східних Мов у Парижі, яка нині отримала назву Інституту східних мов. Саме там у лютому 1949 року з ініціативи Апостольського візитатора українців-католиків архієпископа Івана Бучка було засновано *Український архів у Франції*. Лише за перші п'ять років існування Архіву було зареєстровано понад 4500 документів. За браком місця варто лише фрагментарно перелічити основні розділи цього Архіву: архів першої Української громади у Парижі; документи української делегації на світовій конференції 1919 року; документи про визвольну боротьбу України 1917–1920 років; документи про різні українські організації, які створювалися і діяли у Франції після 1919 року; матеріали про видатних діячів українського відродження, життя й діяльність яких пов'язані з Парижем, — С. Петлюру,

Оглядова брошура невідомого автора про Український архів у Франції

В. Винниченка, В. Прокоповича, Д. Дорошенка, З. Кузелі; документи про діяльність українських церков у Франції після 1919 року; матеріали про різноманітні українські виставки; документи про смерть і похорон гетьмана П. Скоропадського; документи, що стосуються життя українців під час окупації й після визволення Франції тощо.

Про діяльність цього видатного осередку українознавства на етапі його становлення у Парижі вийшло окреме видання.

§ 2. Перша половина XX століття

Українська еміграція і друковане слово

До цього періоду, послуговуючись схемою академіка А. Жуковського, віднесемо другу (від початку століття до кінця Першої світової війни) і третю (до кінця Другої світової війни) хвилі української еміграції.

На початках століття ця еміграція була переважно заробітчанська. Українців гнали в далекі світи передусім злидні, тому до Франції вони потрапляли обдерті й голодні, влаштовувалися на різноманітну чорнову роботу, здебільшого на шахтах, у металургійній та текстильній промисловості північної та східної Франції — Шалет, Кнютанж, Ромба. Там вони нерідко потрапляли під вплив переважаючої більшості польських і російських робітників, тому думки про організоване життя себе як українців вони відкладали на потім.

Ситуація змінилася після поразки національно-визвольних змагань українського народу, в результаті чого Україну назавжди залишили сотні тисяч національно свідомих громадян. До Франції поступово почала прибувати політична еміграція — службовці українських дипломатичних і економічних місій УНР та ЗУНР, колишні вояки і старшини Української армії, значна частина Української хорової капели Олександра Кошиця, цілий ряд визначних діячів Української Народної Республіки.

Прагнення до об'єднання в українців спонукалося тепер об'єктивними чинниками. Французькі роботодавці і місцеві чиновники, посилаючись на факт невизнання Української Народної Республіки, відмовлялися при оформленні на ро-

боту писати в паперах наших земляків національність "українець", і повсюдно оформляли їх як "nationalite russe". Тому, як зазначає у своїх спогадах Л. Котович, "першими словами, які вивчав наш емігрант, була фраза *"non, pas russe — ukrainien" (ні, я не росіянин, я — українець).* Перші "Просвіти" і Українські доми, що активно поставали в місцях скупчення українців на кошти, пожертвувані ними самими, зробили свою справу. Адже в основі їхньої діяльності було пробудження в українців почуття національної свідомості, звернення до історичної пам'яті. Вже на початку 1925 року в Парижі проходить Перший український емігрантський з'їзд, під час роботи якого було засновано *Союз українських емігрантських організацій у Франції.* На порядок денний поставало питання про заснування власних друкованих органів і видавництв.

"Український Друкар" як попередник "Тризуба"

В архівах не вдалося віднайти жодного документа, який би точно фіксував час і місце появи першого українського видавництва у Франції. Ймовірно, таким є *"Український Друкар"*. Бо саме ця назва зазначена на одній з найдавніше виданих тут книг — 1923 року — брошурі Ілька Борщака "Ідея соборної України в Європі в минулому" з підзаголовком: "По невиданих документах і стародавніх працях". Епіграфом до цього видання, що в одному примірнику зберігається нині в Бібліотеці імені Симона Петлюри в Парижі, послужили промовисті слова французького мислителя Томазелло: "Мій бідний наро-

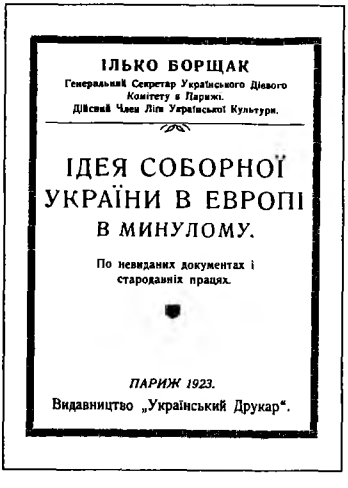

ІЛЬКО БОРЩАК
Генеральний Секретар Українського Дієвого Комітету в Парижі.
Дійсний Член Ліги Української Культури.

ІДЕЯ СОБОРНОЇ УКРАЇНИ В ЕВРОПІ В МИНУЛОМУ.

По невиданих документах і стародавніх працях.

ПАРИЖ 1923.
Видавництво „Український Друкар".

Збережений до наших днів рідкісний примірник продукції першого українського видавництва у Франції "Український Друкар"

де! Ти не знаєш своєї історії! Наче безбатченко, ти не знаєш ні імені, ні справи твоїх батьків!..” Тоді ж це видавництво випустило в світ “Вибраний “Кобзар” Тараса Шевченка, редакцію текстів, передмову і примітки до якого зробив також І. Борщак. На той час цей автор працював генеральним секретарем Українського дієвого комітету в Парижі, був одним з організаторів Ліги української культури.

Першим україномовним періодичним друкованим органом, що надовго і всерйоз постав у Парижі й незабаром перетворився у своєрідний орієнтир для всієї української еміграційної преси, став, безумовно, *“Тризуб”* — громадсько-політичний і літературно-мистецький часопис.

Ініціатива заснування щотижневика політики, культури, громадського життя, який би виходив для розкиданих по всій Європі і роз'єднаних політичними переконаннями українців щонеділі, і в творенні якого брали б участь видатні українські літературні сили, належить Головному отаману УНР в екзилі Симону Петлюрі. Перебуваючи 1924 року в Женеві, він детально обговорював зі своїми однодумцями — П. Чижевським, В. Прокоповичем — завдання, програму, головні гасла нового часопису. Осідком журналу вирішили обрати Париж, куди незабаром переїхав Петлюра.

Редакція розмістилася в одному з дешевих номерів робітничого готелю на вулиці Гобелін, 19. Серед перших співробітників, окрім С. Петлюри, були добре відомі в еміграції політичні, освітні й громадські діячі: О. Саликівський, О. Лотоцький, М. Славінський, М. Левицький, В. Сальський, В. Королів, Є. Чикаленко. Головним редактором часопису було призначено відомого громадського і політичного діяча, публіциста, педагога й історика В. Прокоповича, який залишався на цьому трудному і відповідальному посту до 1939 року.

Підготувавши до друку перше число нового видання, редакція несподівано зіткнулася з технічною проблемою: в усьому Парижі не вдалося віднайти жодної друкарні, в якій би були українські літери *і, ї, є*. Та це не зупинило ентузіастів.

15 жовтня 1925 року вийшло перше число “Тризуба” — обсягом 32 сторінки у форматі А4. Логотип видання склали помережані українським орнаментом букви назви журналу, що розміщені півколом на фоні променів, які розливаються від намальованого в центрі герба Української держави — три-

зуба. Тут же, в редакційній статті, так пояснюється ця назва: "Розпочинаючи наше видання, ми свідомо виступаємо під знаком тризуба, як символу Української держави. Цей символ буде нам завжди в нашій праці і критерієм її з тією метою, до якої ми змагатимемося йти. Наші заповіти: держава вища над партії, нація вища над класи!" В окремо виділеній примітці — звернення до читача: "Брак відповідних українських літер у друкарні не дозволяє додержати правопису. Редакція просить вибачення у читальників і сподівається незабаром виправити хиби: належне вже замовлено".

Поступово автура і проблематика журналу розширювалася. Обличчя його стали визначати аналітичні публікації, окрім перелічених вище, ще й В. Дорошенка, О. Шульгина, С. Сірополка, С. Наріжного, В. Заїкина, Ю. Горліс-Горського, О. Удовиченка, В. Соловія, М. Ковальського. Постійно велися окремі розділи: "Декларації, відозви, заяви, комунікати", "Передовиці", "Огляди преси", "Хроніка українського життя в еміграції", "Події в Україні", "Бібліографія українознавчих праць", "Листи до редакції".

Паралельно із урізноманітненням проблематики публікацій проводилася серйозна робота щодо налагодження власної мережі розповсюдження журналу. Свіжі його числа можна було легко придбати в Парижі на станціях метро, залізничних вокзалах, у ряді книгарень. Вже з першого року існування він поширювався у США, Канаді, Чехословаччині, Польщі, Румунії, Німеччині. "Тризуб" стали читати, незважаючи на можливість бути розстріляними саме за це, і в радянській Україні.

Видавнича діяльність часопису "Тризуб"

Нагле вбивство в Парижі 25 травня 1926 року головного натхненника часопису Симона Петлюри не залякало і не зламало його співробітників. Більше того, редакція урізноманітнила форми свого впливу на чим далі зростаюче число читачів, розширюючи свою видавничу діяльність. Так, під час судового процесу над убивцею С. Петлюри Шварцбартом (1926–1927 роки) вийшло 10 чисел спеціального судового бюлетеня — *"Надзвичайного щоденного видання"*. 1928 року з'являється

Обкладинка тижневика "Тризуб"

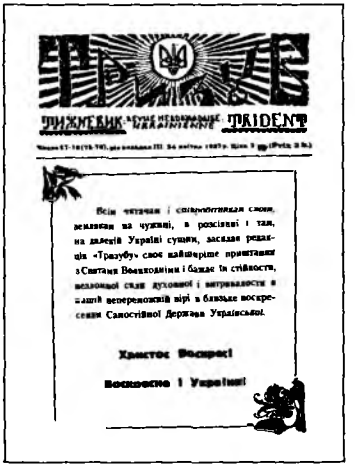
ТИЖНЕВИК ... TRIDENT

Всім читачам і співробітникам своїм, землякам на чужині, в розсіянні і там, на далекій Україні сущим, засилає редакція «Тризубу» своє найщиріше привітання з Святами Воскресіння і бажає їм стійкости, незломної сили духовної і витривалости в нашій непереможній вірі в близьке воскресення Самостійної Держави Української.

Христос Воскрес!

Воскресне і Україна!

франкомовний додаток для студентської молоді. Наступного року побачили світ окремою книжечкою малюнки для дітей *"Рідне військо"* у виконанні відомого на еміграції українського маляра Є. Перфецького, а також кишеньковий *"Французько-український словник"*, який уклала Наталя Королева. До речі, дбаючи щоразу про збільшення кількості своїх читачів, редакція безплатно надіслала наприкінці 1929 року примірники цього словника усім тим, хто оформив річну передплату "Тризуба". Кількома виданнями друкувалися кольорові *портрети Т. Шевченка, С. Петлюри.* У 30-х роках вийшли друком додатки "Тризуба": *"Наша жінка на чужині", "Трибуна молодих", "Пласт на чужині", "Наші діти на чужині".*

Перша українська книгарня Парижа

Важливий крок для ствердження українського друкованого слова у Франції цього періоду зробила редакція "Тризуба", створивши власну книгарню. Число 19-те від 21 лютого 1926 року вийшло з такою шапкою на одній із сторінок: "Українська книгарня при "Тризубі". Редакція повідомляла наших земляків, що незабаром організовує склад українських книг, нот, листівок для продажу, а також прийом замовлень щодо висилки з інших країн Європи тих книг, яких не буде на складі в Парижі.

У першій українській книгарні в Парижі, яка розміщувалася за адресою редакції, можна було придбати видані в різних українських видавництвах Європи твори Т. Шевченка,

М. Грушевського, А. Кащенка, О. Олеся, В. Винниченка, Д. Дорошенка, Д. Донцова, О. Білецького — всього близько 70-ти назв. Завдяки цьому було задоволено не лише попит на українську книгу серед емігрантів, а й на потребу в ній чужоземних установ і організацій.

Журнал "Тризуб" беззмінно, наприкінці кожного тижня, приходив до свого читача протягом 16-ти років, весь час дбаючи про відповідальність за свої слова, ідеї і лозунги, про авторитет українців і України в чужомовному середовищі, піднімаючи дух і віру наших земляків. Цей унікальний часопис припинив своє існування 1940 року, залишаючись, на жаль, і досі не пізнаним, не поцінованим достойно в Україні.

З метою розколу українського руху в еміграції, зокрема дискредитації середовища УНР, не без участі радянської закордонної контррозвідки, 1926 року в Парижі засновується двотижневик радянофільського напрямку *"Українські Вісти"*. Основний зміст чисел визначали статті, в яких вихвалялися переваги "радянського раю" і засуджувалися так звані самостійники. Проіснував цей часопис (редактор І. Борщак) до 1929 року.

Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі

Через два роки після заснування часопису "Тризуб" і через рік після вбивства Симона Петлюри в столиці Франції постає "живий пам'ятник Отаману" — *Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі*, якій судилося незабаром стати всенаціональним культурним осередком українства у вільному світі. Першою книгою, яка була внесена до каталогу цієї бібліотеки, стала подарована В. Прокоповичем "Конституція Української держави", яку написав Пилип Орлик в один з драматичних періодів свого життя у Бендерах. Вітаючи створення цього своєрідного центру українознавчої науки, редакція журналу "Тризуб" з оптимізмом писала: "Українська колонія в Парижі вже досить чисельна. І коли тільки хвилі народні прорвуть ту греблю, що відділяє сьогодні Україну від вільного світу, наша молодь, жадна науки, звернеться до неї на захід. І серед тих міст, які вибиратиме для себе українське студентство, безперечно, од-

Одне з видань паризької петлюріани

СІМОН ПЕТЛЮРА

МОСКОВСЬКА ВОША

ОПОВІДАННЯ ДЯДЬКА СЕМЕНА ПРО ТЕ, ЯК МОСКОВСЬКІ ВОШІ ЇДЯТЬ УКРАЇНУ ТА ЩО З НИМИ ТРЕБА РОБИТИ

БІБЛІОТЕКА ім. С. ПЕТЛЮРИ
і
НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
В ЕВРОПІ
Париж 1966

ним з найперших буде Париж. Сотні й тисячі наших юнаків і дівчат, нав'язуючи порвану було традицію Петра Могили, побіратимуть тут науку. І саме тут, у Бібліотеці, наша молодь може мати і джерело рідної мови, історії, літератури, джерело знань про Україну".

І в першому, і в наступному статутах Бібліотеки окремим рядком зазначалася видавнича діяльність. Проте в першому періоді існування (20–40-ві роки) по-справжньому розгорнути цю справу через тяжкий матеріальний стан не вдалося. *"Звідомлення Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі"*, які планувалися видавати окремо, до 1939 року друкувалися в офіціозі Державного Центру УНР в екзилі. Окремою книжечкою вийшла 1939 року лише перша *"Бібліографія про С. Петлюру"*, яку уклав П. Зленко і яка нараховувала 958 позицій.

На французьких теренах у цьому періоді виходило ще кілька україномовних часописів, підшивки яких не збереглися й інформації про які в архівах дуже куці. Йдеться про двотижневик націоналістичного спрямування *"Незалежність"*, який видавав на початку 30-х років інженер Сціборський, та неперіодичне видання *"22 січня"*. В січні 1934 року Українська Студентська Громада в Парижі видавала циклостильовим способом *газету "Крути"*, на сторінках якої вміщувалися матеріали про історичне значення крутянської трагедії та вірші, присвячені "молодому українському цвіту", який героїчно загинув під цим селом неподалік Ніжина. В архівах української еміграції в Празі, які свого часу опрацьовував А. Животко, віднайдено було кілька примірників *"Господарського бюлетеню"*, що видавався у Парижі. На жаль, ніяких слідів його у Франції нині не залишилося.

"Українське Слово"

Щасливішою і довшою виявилася доля ще одного, народженого 1 травня 1933 року, періодичного друкованого органу наших емігрантів — щотижневої газети *"Українське Слово"*. Якщо заснований С. Петлюрою тижневий журнал "Тризуб" протягом всієї в історії свого існування був речником і захисником ідей Української Народної Республіки, то "Українське Слово" від початку стало неофіційним органом Проводу ОУН (А. Мельника). Видавцем її до 1939 року був Український Народний Союз (УНС), а в творенні чергових чисел протягом тривалого часу брали участь В. Мартинець, М. Сціборський, М. Капустянський, О. Ольжич, Д. Андрієвський, Є. Онацький. Багаторічним редактором цього часопису (1948–1977) був відомий у діаспорі журналіст, публіцист і літературний критик Олег Штуль-Жданович. До речі, 1986 року, до десятої річниці його смерті, Наукове Товариство ім. Шевченка в Європі видало в Парижі солідний збірник на пошану цього одного з багатьох ратаїв на українознавчому полі далекої чужини.

Програмною метою нової газети стало прагнення "змагатися писаним словом за оновлення української думки, за спрямування всіх наших зусиль на осягнення державности українського народу, потоптаної окупантами, та духовної соборности, брак якої роз'їдав нас, розбивав всі наші зусилля, ставив брата на брата, сприяв ворожим затіям, які спрямовані були на повне спаралізування нас".

З ініціативи УНС було організовано збірку грошей для закупки маленької ротапринтної машинки. Отож, перше і наступні числа газети виходили у вигляді машинописного варіанту, розтиражованого у кількості 250 примірників. Отримавши відчутну матеріальну допомогу від редакцій канадського "Нового Шляху" та американського "Вісника", редакція "Українського Слова" відважується перейти на друкарський спосіб виготовлення накладу. Цей перехід припав на економічну кризу, що охопила з середини 30-х років усю Францію. Ціни на друкарські послуги повсюдно стрімко зростали. Так, у 1936 році вартість друку першої тисячі примірників газети у чужій друкарні зросла вдвічі — з 1500 до 3000 франків, виручка ж від передплати залишалася на попередньому рівні. Через це нависла загроза припинення випуску газети. Заснов-

ники видання постали перед необхідністю придбання власної друкарні.

Перша українська друкарня у Франції

Таким чином, саме редакційний колектив "Українського Слова" та його видавців в особі УНС спричинився до появи 1938 року на чужині незалежного підприємства з чітко окресленою національною приналежністю — *Першої української друкарні у Франції.* Називаючи так своє давно омріяне дітище, українці сподівалися, що і в Парижі, і по всій Франції будуть створені незабаром й інші українські друкарні. На жаль, як зазначалося пізніше в редакційній статті "Українського Слова", ця друкарня "залишилася тільки одна, сповняючи свої великі завдання на користь української еміграції". І в цьому *полягає її особлива вартість і значення.* Це була фактично друга, після друкарні М. Драгоманова в Женеві, українська друкарня в Західній Європі.

Покупка окремого приміщення і першого, хоча й старого, лінотипа та друкарської машини за зароблені українцями власні пожертви (збірки коштів організовувалися двічі),

Видання франко-українського видавництва "Громада" 30–40-х років XX ст.

стало неабиякою подією для всієї нашої еміграції. Коли до цієї друкарні завели делегатів чергового з'їзду Союзу, то вони, як зазначається в репортажі про цю подію, немов зачаровані, стояли біля машин цілими годинами, приглядаючись уважно їхньому рухові.

Сьогодні не можна без хвилювання читати ось такі рядки з газети "Українське Слово", присвячені власній друкарні:

> "Завдяки друкарні ми змогли забезпечити дальшу появу "Українського Слова" й з почуттям гордости можемо сказати, що в тій друкарні немає ані одного чужого цента, ані одного чужого франка. Все це українські гроші, важко, ах як важко запрацьовані нашими українськими патріотами, нашим робітництвом, яке понад усе ставить Україну, любов до неї і любов та наснагу до розвитку національної культури та всіх ділянок українського національного життя. Це ще один доказ, що власними силами можна творити тривалі цінності, не потребуючи жебрати в чужих чи надіятися на їхню ласку".

На жаль, широко розгорнути відразу діяльність власної друкарні українцям Парижа завадила Друга світова війна. Вже з другої половини 1939 року у Франції запроваджується сувора цензура над всіма без винятку періодичними виданнями. В Бібліотеці імені Симона Петлюри в Парижі вдалося віднайти цікаві свідчення взаємовідносин українських видавців та друкарів із французькою цензурою.

Довідавшись, що зміст "Українського Слова" контролюватиме не поляк чи росіянин, чого, із зрозумілих причин, найбільше боялися українці, а корінний француз, редакція вирішила, для знайомства, подарувати "своєму" цензору чотиритомний словник української мови Б. Грінченка. Однак, передача потрапила начальнику того цензора, і він відразу ж сконфіскував ці книги, склавши акта і звинувативши редакцію "Українського Слова", що вона цим подарунком вирішила підкупити "державну контролюючу особу". Однак, на щастя, це суттєво не позначилося на подальших випусках газети. Ставлення до неї було таким же, як і до франкомовних видань: підготовлені до друку відбивки шпальт подавалися для перегляду цензору вранці, а ввечері їх можна було забирати. Часом траплялися викреслення окремих абзаців, рідше — цілих статей. У таких випадках газетне число виходило з білими плямами. Одного разу "ліберальний французький цензор" над викресленим абзацом із передової статті "Завдання ук-

раїнців у війні" дописав власною рукою: "Не нападати більше на поляків". Пізніше в редакції довідалися, що на вимогу поляків контроль над "Українським Словом" хотіли передати польській цензурі, але Міністерство закордонних справ Франції на це не погодилося, передавши лише через свого цензора побажання редакції "не бити по союзниках Франції".

Авторитет "Українського Слова" серед читачів невпинно зростав. У редакції обговорювалося питання про перехід на випуск газети двічі в тиждень. Та цьому завадило розгортання військових подій на теренах Франції. Випуск "Українського Слова" було припинено з власної ініціативи редакції 12 червня 1940 року — за два дні до взяття німцями Парижа. Причину такого, здавалося б, несподіваного рішення редакція часопису пояснила своїм читачам так:

> "Ставити "Українське Слово" на службу німецької окупаційної влади ми не хотіли. Та свобода, яка була дана "Українському Слову" впродовж довгих років і яка дала нашому часопису змогу стати прапороносцем самостійної України та збройної боротьби за її оновлення, наказувала нам бути лояльними супроти Франції, яка опинилася у великому нещастю... Отже, мовчати про визвольну боротьбу українського народу, а тільки хвалить німців, як це примушена була робити вся французька преса, яка появилася тут в часі німецької окупації, ми не хотіли. Ліпше мовчати, як служити ворогові — таке було наше рішення".

Тимчасове припинення випуску газети розтягнулося аж на вісім років, але в роки війни частина працівників редакції працювала: випускали на циклостилі листівки, закликаючи українців "до стійкости і жертвенности в українській визвольній боротьбі".

§ 3. Друга половина XX століття

На цей період припадає четверта (після завершення Другої світової війни) і п'ята (після розвалу Радянського Союзу та падіння залізної радянської стіни) хвилі української еміграції.

За даними "Енциклопедії українознавства", наприкінці 40-х років до Франції прибуло близько 4 000 українців з таборів переміщених осіб у Німеччині й Австрії, але через побутові труднощі і брак праці багато з них у 50-х роках виїхало до Канади та США.

І все ж життя українців тут набирало й далі організованих форм.

Найперше, відновлювалася діяльність ряду редакцій, освітніх і видавничих структур, що діяли тут до війни. Хоча таке відновлення через збіг об'єктивних і суб'єктивних обставин давалося вкрай нелегко. Після завершення Другої світової війни, не без допомоги радянських спецслужб, у країнах Західної Європи і Америки, де компактно проживали українці, робляться чергові спроби внести в їхні ряди розкол і розбрат.

Перша українська друкарня у Франції: новий етап

Драматично складалися обставини, скажімо, для *Першої української друкарні у Франції.* Після війни це приміщення, яке знаходилося практично в центрі Парижа на вулиці Сабот, захоплюють комуністи, і на базі старого "Українського Слова" створюють "Нове Українське Слово". Лише через суд попереднім власникам за кілька місяців вдається відвоювати в лівих своє законне право на друкарню, але після вчиненого там політичними супротивниками справжнього погрому дісталася вона їм у неробочому стані.

Зволікання з відкриттям української друкарні спонукало деяких українських видавців звертатися за друкарськими послугами до чужинців. Так сталося з книгами митрополита Іларіона (Івана Огієнка), які готувалися до друку у перенесеному засновником з Варшави до Лозанни видавництві "Наша Культура", а друкувалися в Парижі. Представник цього видавництва, компаньйон митрополита Іларіона (Огієнка) Павло Сомчинський, знаючи про плачевний стан української друкарні, розміщує свої замовлення в друкарні "Less Edition Poliglottes". Її власники — поляки — подбали й про українські шрифти. Лише протягом 1946–1947 років у цій друкарні виходять накладами по 2.000 примірників кілька замовлених "Нашою Культурою" видань. Це передусім книги митрополита Іларіона *"Легенди світу", "На Голготі", "Політична праця Богдана Хмельницького", "Марія Єгиптянка", "Недоспівана пісня".* А в друкарні J.A.B (Жанни-Аделі Бистржановської) з'являється на світ поема цього ж автора *"Туми".*

Перша українська друкарня у Франції відновила свою діяльність лише 12 червня 1949 року, налагодивши регулярний вихід довоєнного "Українського Слова". З новим обладнанням друкарня вирішує розширити свою діяльність. Аби привернути увагу передусім українців, в україномовній пресі Європи незабаром з'являється оголошення такого змісту: "В якій країні ви б не перебували, завжди найдешевше й найкраще всяку друкарську працю зробить вам Перша Українська Друкарня у Франції. Дбайливо й дешево виконуємо всякі праці — від найменших до найбільших, від найпростіших до найбільш люксусових. Здійснюючи клич — "СВІЙ ДО СВОГО" — звертайтесь до нас".

Поступово асортимент друкованої продукції розширювався: від плакатів, афіш, візитівок, запрошень, брошур — до регулярного видання книг. Замовлення в своїй друкарні розміщують ті українці, які раніше друкувалися на стороні. Так, Мирослав Небелюк, надрукувавши 1945 року власне дослідження *"Генерал де Голь"* та україномовний переклад книги Ф. Рене де Шатобріана *"Пригоди останнього абенсеража"* у французькій друкарні видавництва П'єра Адана, свою наступну книгу *"Під чужими прапорами"* вирішує випустити в Першій українській друкарні у Франції. Ця книга з передмовою редактора "Українського Слова" О. Ждановича (Штуля) побачила світ 1951 року.

Націоналістичне видавництво в Європі

З середини 50-х років з маркою цієї друкарні виходять *щорічні "Календарі-альманахи"*, за якими можна вивчати літопис українського життя не лише у Франції, а й у всьому світі. Для пожвавлення книговидавничої діяльності незабаром при друкарні створюється *Націоналістичне видавництво в Європі.*

Найголовніший набуток цього видавництва і друкарні, який золотим рядком назавжди впишеться в історію української видавничої справи, є видання бібліотеки "Вільна Думка". Основу її склали так звані самвидавні матеріали з України, які, поширюючись у різноманітних рукописних варіантах по Україні, все ж пробивалися у 60 –70-х роках крізь залізну заслону тоталітарної радянської держави до вільно-

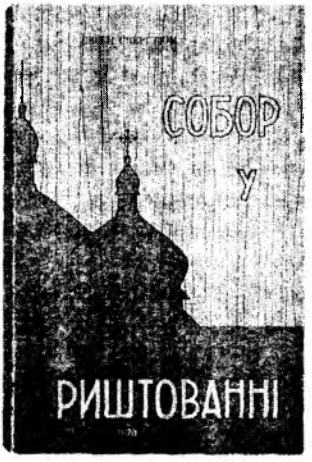

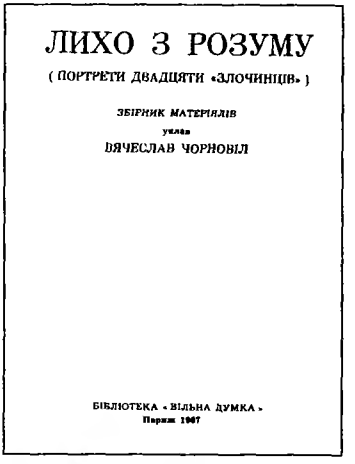
ЛИХО З РОЗУМУ

(ПОРТРЕТИ ДВАДЦЯТИ «ЗЛОЧИНІЦЬ»)

ЗБІРНИК МАТЕРІЯЛІВ

укла

ВЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ

БІБЛІОТЕКА «ВІЛЬНА ДУМКА»

Париж 1967

Паризькі видання забороненої в радянській Україні вільної думки

го світу. І саме паризьке українське видавництво вирішило оприлюднити такі матеріали для всього цивілізованого загалу, аби привернути увагу світової громадськості до істинного стану справ із свободою слова в Радянському Союзі. Однією з перших виходить друком укладений молодим журналістом і правозахисником В. Чорноволом збірник матеріалів *"Лихо з розуму"* — про 20 радянських "в'язнів совісті" та їхні "крамольні" твори". Далі — *"Собор у риштованні"* Є. Сверстюка, *"Інтернаціоналізм чи русифікація?"* І. Дзюби, збірка творів Валентина Мороза *"Бумеранг"*, вісім випусків особливо забороненого в підрадянській Україні "Українського вісника".

Документи самвидаву з України друкувалися тут і в іншій серії — *"Широке море України"* (до 1972 року вийшло сім томів).

Твори ці на початку виходили українською мовою, але згодом у видавництві приходять до думки перекласти їх основними мовами світу. Цей проект, як і попередній, реалізовувався спільно з Українським видавництвом "Смолоскип" імені Василя Симоненка (США). Цікава деталь: де б не готувалися до видання такі книги, хто б з упорядників не працював з ними, друкувалися вони неодмінно в Першій українській друкарні у Франції. Емблема цієї друкарні і видавництва —

Видання "крамольних" творів Івана Дзюби та В'ячеслава Чорновола у перекладі французькою мовою

обрамлений овальною формою захисний меч, який нагадує свічу надії, — відразу вирізняв ці книги із сотень тисяч україномовних книг, які друкувалися у вільному світі.

Видавнича діяльність Української бібліотеки Симона Петлюри в Парижі

На відміну від довоєнного періоду, у другій половині XX століття пожвавлює видавничу діяльність *Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі.* З 1959 року починає регулярно виходити "*Інформаційний бюлетень*" бібліотеки (двічі на рік). Перше самостійно фінансоване книжкове видання — праця відомого французького журналіста й письменника А. Дероша *"Проблема України й Симон Петлюра"* (1962) — виявилася настільки актуальною, що її незабаром було перевидано англійською та іспанською мовами. 1966 року побачив світ політичний памфлет С. Петлюри *"Московська воша"*, а 1976 року — посмертний твір основоположника й довголітнього голови Ради бібліотеки В. Прокоповича *"Вічне підданство"* — про згубні наслідки для України Переяславського договору 1654 року.

Бібліотека активно співпрацює з іншими видавництвами та інституціями, які готують до друку важливі праці, пов'язані з життям та діяльністю свого патрона. Так, збірник статей міжнародної наукової конференції *"Симон Петлюра"* готувався до друку спільно з Українським вільним університетом (Мюнхен), обсяговий том статей та листів Петлюри — з Українською Вільною Академією Наук (Нью-Йорк).

Цікаво, що вже в новітню добу в Києві, у видавництві імені Олени Теліги, виходить друком фундаментальна праця багатолітнього директора цього добре знаного в світі українознавчого центру В. Михальчука "*Українська Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі: заснування, розвиток, діяльність (1926–1998)*".

Часопис "Україна"

У післявоєнну пору в Парижі з'являється новий неперіодичний друкований орган — *журнал "Україна"*. Ідея такого видання належить І. Борщаку. Він же був незмінним редактором і автором переважної більшості статей українсько-французької тематики. Кількарічному існуванню цього неординарного видання (з 1949 по 1953 роки вийшло десять чисел; з 1947 року — чотири спецвипуски під назвою "Соборна Україна") слід завдячувати архієпископові І. Бучку, який фінансово підтримував часопис. На його сторінках містилося немало матеріалів, які умовно можна озаглавити "Україніка в Парижі і світі". Про тематичний діапазон публікацій

Редагований Ільком Борщаком часопис "Україна"

можуть сказати постійні рубрики — "Документи", "Забуті сторінки", "Про згаслих", "Україніка", "Огляди і рецензії", "Науково-культурна хроніка". Цінність часопису для нинішніх вітчизняних дослідників ще й у тому, що майже в кожному числі подавався реєстр статей з україно- й іншомовних газет усього світу, у яких тією чи іншою мірою йшлося про Україну і українців.

До характеристики цього видання варто додати, що київський учений І. Забіяка, ретельно проаналізувавши всі випуски, уклав і видав 2000 року хронологічний покажчик основних публікацій "України" в контексті українознавства і французького культурного життя. В передмові до нього укладач зазначив необхідність перевидання цього часопису репринтним способом для українських дослідників. Безумовно, це цінна і своєчасна пропозиція.

НТШ в Європі та його "Енциклопедія українознавства"

Ще про один осередок українського наукового і книговидавничого руху у Франції варто сказати окремо. Йдеться про *Наукове Товариство ім. Шевченка в Європі (НТШ)* і його найголовніше дітище — *"Енциклопедію українознавства"* (словникова частина в десяти томах), що творилася протягом ряду років у Сарсельській українській оселі неподалік Парижа.

Як відомо, тритомна (статейна) "Енциклопедія українознавства" на 1.230 сторінок друкувалася протягом 1949–1951 років у видавництві "Молоде життя" (Мюнхен–Нью-Йорк). Вона стала результатом чотирирічної напруженої праці кращих еміграційних українських наукових сил, що гуртувалися в Баварії навколо Українського вільного університету. Паралельно продовжувалася робота над створенням словникової частини енциклопедії. Однак у зв'язку з ускладненням умов життя та праці емігрантів у Німеччині, ліквідацією таборів численних ДіПі в американській і англійській зонах окупації та переміщенням значної частини українців за океан на кінець 40-х років у житті української еміграції наступає переломна доба.

Перед керівництвом НТШ, що базувалося в Мюнхені, постало нагальне питання про збереження наукових сил і

вибір нового місця для праці й побуту. Таким місцем, за щасливим збігом обставин, став тихий і затишний французький Сарсель, що віддалений від центра Парижа всього лише на 17 кілометрів. За сприяння Апостольського престолу в Римі і особисто небайдужого до долі зарубіжного українства єпископа І. Бучка тут було придбано великий старовинний будинок і садибу. Не другорядну роль у виборі цього місця відіграло прихильне ставлення французьких урядових структур до реєстрації тут українознавчого наукового центру. Перед освяченням будинку НТШ в Сарселі 28 серпня 1951 року сюди переїхали з Німеччини основні наукові сили. Серед них — В. Кубійович, З. Кузеля, М. Глобенко, В. Янів, О. Горбач, І. Кошелівець, Т. Волошин та інші.

1955 року побачив світ перший том словникової частини енциклопедії. Останній том — десятий — було надруковано 1989 року. В загальному обсязі ця праця займає 4.015 сторінок і має 18.217 гасел.

Створювана протягом понад 35 років у важких умовах еміграційної дійсності групою українських учених-патріотів і видана винятково на пожертви українського громадянства

Емблеми українських видавництв у Франції

(на реалізацію цього проекту було зібрано 2.785.532 американських доларів добровільних датків), ця унікальна енциклопедія не лише подивувала західний світ феноменом незнищенності українського духу, а й спонукала московську владу ініціювати створення багатотомної "Української радянської енциклопедії", ідеологічну заангажованість якої видно навіть непідготовленому читачеві.

Воістину неймовірний життєвий подвиг, здійснений у французькому Сарселі невеликою групою українських учених — вигнанців з рідної землі, увічнено перевиданням цих безцінних томів репринтним способом для нової України — її сучасникам і нащадкам. Зроблено це вже хоча й в умовах незалежної Української держави, але... без її участі. Кошти на цю важливу справу, як і раніше, збиралися методом народної толоки в середовищі патріотично налаштованих, але безгрошівних українців. Загальну, тритомну, частину "Енциклопедії українознавства" перевидано протягом 1994–1995 років спільними зусиллями Інституту Української археографії НАН України, НТШ ім. Шевченка в Європі (Франція) та Фундації Енциклопедії України в Торонто (Канада). Таким же способом повертається в Україну і 10-томна, словникова, частина "Енциклопедії". За цю нелегку справу взялося на початку 90-х років минулого століття Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові.

НТШ в Європі, окрім "Енциклопедії", має й інші вагомі видавничі набутки.

Інші друки НТШ в Європі

Протягом багатьох років видається неперіодичний інформаційний бюлетень *"Вісті Европейського Відділу Наукового Товариства ім. Шевченка"* (вийшло 26 чисел). Обсяг його різний — від 8 до 83 сторінок, наклад — 150–600 примірників.

З 1963 по 1988 роки виходив ще один неперіодичний інформаційний бюлетень *"Вісті з Сарселю"*. Основною метою цього видання було збір коштів для чергових томів "Енциклопедії українознавства". Однак тут вміщувалося немало інформації з історії НТШ, його бібліотеки та видавництва, а також матеріали дискусійного характеру щодо змісту енциклопедичних статей, подавалися списки нових книжкових і

газетно-журнальних надходжень до бібліотеки НТШ. Всього опубліковано понад півтори тисячі сторінок цього бюлетеню.

Зміни в українському еміграційному середовищі

Організоване українське життя у Франції, як і в інших західних країнах з традиційно високим відсотком осідку наших земляків, зазнає останнім часом певних змін. Відходять у вічність представники тієї частини еміграції, для яких боротьба за вільну й незалежну Україну, ствердження себе і своїх земляків, у розсіянні сущих, як представників великого народу, що залишається вірним своєму корінню, стала сенсом їхнього буття. Для реалізації цієї мети й створювалися за кошти цих же людей численні наукові, освітні й культурологічні установи.

Водночас народжених у третьому чи й четвертому поколіннях їхніх дітей не могли не зачепити загальні асиміляційні процеси. А представники нової хвилі української еміграції, здебільшого молоді люди у віці 20–35-ти років, яких за останні роки у Францію перебралося особливо багато, найперше перейняті пошуками заробітку для хліба насущного собі й своїм сім'ям на Батьківщині. Однак саме ця категорія емігрантів викликає в "законних" українських французів особливі надії.

Новоприбулі з України, як їх там називають, саме на чужині швидше і глибше задумуються над своїм національним "я", активніше шукають контактів зі своїми земляками. Першим таким місцем зустрічей для них стають українські

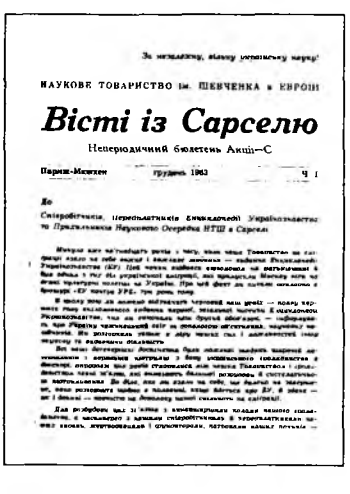

За незалежну, вільну українську науку!

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА в ЕВРОПІ

Вісті із Сарселю

Неперіодичний бюлетень Акції—С

Париж-Мюнхен грудень 1963 Ч. 1

До

Співробітників, Передплатників Енциклопедії Українознавства та Прихильників Наукового Осередка НТШ в Сарселі

Неперіодичне видання "Вісті з Сарселю"

церкви. Скажімо, майдан довкола Української греко-католицької церкви в центрі Парижа на Рю де Сен-Жермен по неділях, під час церковної служби, стає настільки затісним від українців, що муніципальна поліція на ці години навіть перекриває тут рух транспорту. Все більше молодих українців приходить на службу Божу до Української православної церкви Св. Симона на Рю де Палестіне. Саме тут вони передають один одному українські газети, книги, саме тут українське друковане слово єднає їх з рідною домівкою, спонукає думати.

На сьогодні в контексті продукування українського друкованого слова у Франції продовжують діяти три найповажніші українські наукові інституції, добре відомі в західному світі: НТШ ім. Шевченка в Європі, Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі та редакція газети "Українське Слово".

Останніми роками *європейський осередок НТШ у Сарселі* практикує спільні видання своїх праць з українськими видавництвами з тим, аби наклади таких книг поширювалися в Україні. Так, 1996 і 2000 років вийшло (спільно зі львівським видавництвом "Фенікс") солідне за обсягом (50 і 70 обліково-видавничих аркушів) двотомне видання праць Володимира Кубійовича. Дослідження нинішнього Голови НТШ в Європі академіка А. Жуковського "Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі" (2000) також є спільним паризько-львівським виданням. Нині в Сарселі завершується робота над черговим важливим видавничим проектом — виданням у трьох томах "Антології сучасної української літератури". Виходитиме вона французькою мовою, і весь її наклад буде передано через бібліотечну мережу Заходу.

Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі, як і раніше, продовжує видавати свій щорічний "Бюлетень" і готує кілька важливих видавничих проектів.

Після незначної перерви, переборовши ряд труднощів фінансового й організаційного характеру, в черговий раз відновило свій вихід у Парижі *"Українське Слово"*. Відновило за наполяганням української громади. З постанням Української держави редакцію цієї газети провід ОУН, як її видавець, вирішив був перенести з 1992 року до Львова, а зго-

Одне з нових досліджень нинішнього голови НТШ в Європі академіка Аркадія Жуковського

дом — до Києва. Частина української еміграції, не лише у Франції, а й в інших країнах, з таким рішенням не погодилася. І ось у Парижі від початку 90-х років ця газета виходить з попередньою назвою, але вже в іншому форматі і з іншою періодичністю — двічі на місяць. Її головним редактором відтоді став Юлій Лазарчук.

Відновлювати випуск газети довелося в умовах фактичної втрати українцями своєї Першої української друкарні у Франції. За значні борги, що утворилися в результаті кількарічного простою через брак замовників, аби уникнути судового процесу, довелося продавати за безцінь і старі лінотипи, що вірою й правдою служили стільки років українцям, і саме приміщення в центрі Парижа.

Нинішні провідники газети дбають про її завтрашній день. А він без юного читача немислимий. Тому з березня 2001 року при "Українському Слові" діє молодіжна редакція, кістяк якої склали активісти Союзу Українських Студентів у Франції. До кожного номера вони видають свій додаток — двошпальтову *"Качку"* — досить цікаву і різноманітну за змістом з яскраво вираженим "українським слідом", хоча й французькою мовою.

Не переривається започаткована у 30-х роках "Українським Словом" традиція видання книг. З найпомітніших видавничих проектів, що реалізовані останнім часом, — два томи (кожен на 50.000 слів) словників — українсько-французького і французько-українського.

Інтерес до таких словників останнім часом у Франції підвищився...

Запитання і завдання для самоконтролю

Які українські рукописи перебувають у музейних та бібліотечних сховах Франції? З іменами яких видатних наших земляків вони пов'язані?

Що являв собою Український архів у Франції у 40–50-х роках XX століття?

Що спонукало кращих представників української еміграції заснувати власну видавничу справу?

Назвіть перші українські видавництва та їхні друки у Франції.

Коротко охарактеризуйте видавничу програму чосопису "Тризуб".

Якою є форми діяльності Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі щодо збереження і поширення українського друкованого слова за кордоном?

За яких обставин постала Перша українська друкарня у Франції і на яких засадах вона діяла?

Які особливості української видавничої справи у Франції другої половини XX століття?

Коротко охарактеризуйте репертуар книг Націоналістичного видавництва в Європі.

Чим увійшов в історію вітчизняної журналістики і видавничої справи часопис "Україна"? Хто його видавав?

Хто були творці "Енциклопедії українознавства". Які основні етапи її творення?

Що ви знаєте про видавничу діяльність Наукового товариства ім. Шевченка в Європі?

Чим відрізняється репертуар українських друків у Франції сучасного періоду від попередніх?

Рекомендована література до теми

Вергун І. Чужиною: Спомин інженера-скитальця. — Дюркенк (Франція), 1992. — 158 с.

Жуковський А. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі. — Львів–Париж, 2000. — 140 с.

Михальчук В. Українська бібліотека в Парижі: заснування, розвиток, діяльність: 1926–1998. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. — 654 с.

Михальчук В. З українського громадсько-культурного життя у Франції. — К., 2002. — 592 с.

Наливайко С. Україна у французькій літературі XVII ст. // Радянське літературознавство. — 1969. — № 4.

Париж — Олегові Штулеві: Збірник на пошану Олега Штуля-Ждановича. — Париж: Вид-во "Українського слова", 1986. — 358 с.

Романів О. Довгий, тернистий шлях українства до самопізнання // В кн. "Енциклопедія українознавства". В 10-ти т.— Львів, 1993. — Т. 1. — С. X-XXI.

Тимошик М. Українське друкарство у Франції: історія і сучасність // Друкарство. — 2002. — №1. — С 8–15.

Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. — Париж–Львів, 1996. — 704 с. (Розділи про Сарсель та "Енциклопедію українознавства").

Тема 16

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПРАВА В АМЕРИЦІ:

на прикладі Канади

- Місійна роль українського друкованого слова за океаном
- Видавництва й часописи першої хвилі еміграції
- Друковане слово другої і третьої хвиль еміграції
- Сучасний період

§ 1. Місійна роль українського друкованого слова за океаном

Учителі-емігранти як піонери видавничого руху

Понад сто років тому перші емігранти з українських земель їхали в пошуках кращої долі у невідомі їм і тривожні заокеанські світи, беручи з-поміж найнеобхідніших у дорозі речей грудочку рідної землі, а нерідко — й томик Шевченкового "Кобзаря" чи Біблії. Потрапивши в чуже оточення, не знаючи тамтешніх законів, звичаїв та мови, будучи в переважній більшості малописьменними, розпорошеними на великих відстанях, вони потребували доброго і надійного порадника, учителя, носія бодай якоїсь інформації про рідну сторону, чогось такого, що могло б їх просвічувати й об'єднувати.

Таку роль перебрали на себе перші україномовні періодичні друковані органи та книги.

Як засвідчують архівні матеріали, українське друкарство на американському континенті засновували не професіонали. Були то молоді хлопці, здебільшого з числа учителів, яким безумовно бракувало професійного журналістського і видавничого досвіду. Але в їхніх неспокійних серцях нуртували любов до цієї справи і любов до України.

Коли тепер перегортаєш десятки, сотні книг, виданих нашими земляками за океаном у різний час, то нерідко на їх сторінках неможливо віднайти, скажімо, рік видання. Про час виходу таких книжок можна дізнатися хіба що вивчаючи рекламні оголошення про збір накладу чи повідомлення на газетних шпальтах про надходження у продаж того ти іншого видання.

Перші видавці навіть не знали про загальні правила оформлення, кажучи сучасною мовою, вхідних і вихідних даних книги. Вони тоді й не замислювалися, що творять історію і що самі потраплять своїми діяннями в нашу історію. Вони просто працювали для людей, дбаючи про їхній духовний і національний поступ, закликаючи їх своїми виданнями пам'ятати свою далеку Батьківщину, мову і звичаї своїх батьків.

Початки українських друків на канадській землі

З причин, про які йшлося вище, досі остаточно не встановлено, яку саме українську книжку, надруковану на канадській землі, можна вважати першою. Професор І. Боберський, для прикладу, стверджує, що такою є *"Християнський Катехизм"* — 40-сторінкова брошура, що побачила світ 1904 року за підтримки і благословення "Незалежної Грецької Церкви". Ця дата, до речі, зазначена на книзі. Інший канадський дослідник, доктор М. Марунчак, українським канадським першодруком вважає *"Учебник англійської мови"* (обсяг — 330 сторінок), який написали Іван Бодруг та Михайло Щербінін. Цей своєрідний українсько-канадський підручник побачив світ наприкінці 1904 року з датою 1905-го. В англійському варіанті він має довшу назву — *"Ruthenian-English Glossary or Dictionary or English Manual for Ruthenians"*. На користь цього твердження свідчить збережений до наших днів оригінал договору "Канадійської Північно-Західної Видавничої Спілки" з авторами, датований 10 березня 1904 року із зобов'язанням видавництва випустити книгу в світ 1904 року.

На жаль, жоден примірник цієї книги не зберігся. Маємо лише її передрук 1912 року. А ще — досить оригінальний текст рекламного оголошення, який уміщувався у перших числах "Канадійського Фармера" 1906 року, зверненого до українців:

"Ви цілком не сотворите гріха, ні ви, ні ваші діти, коли купите собі собі учебник англійської мови. Се не пів "кега" пива у Вінніпегу аби викинути одного доляра, випити за

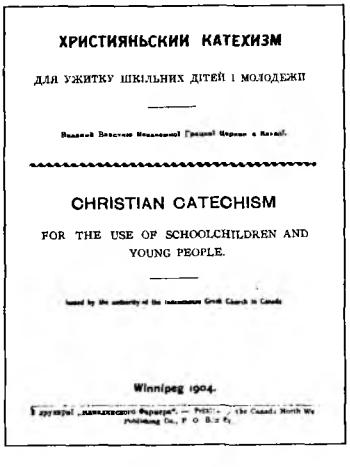
ХРИСТИЯНЬСКИЙ КАТЕХИЗМ

ДЛЯ УЖИТКУ ШКІЛЬНИХ ДІТЕЙ І МОЛОДЕЖИ

CHRISTIAN CATECHISM

FOR THE USE OF SCHOOLCHILDREN AND YOUNG PEOPLE.

Winnipeg 1904.

Перша українська книжка на канадській землі — "Християнський катехизм"

пару годин та й пропало. Се книга за 1.50, котрої Вам треба на кождім кроці, як потрібно їсти й одягнутися... Дуже біда на чужині мізерному бідакові, що не знає мови народа, з котрим мусить жити".

Дехто з учених діаспори початок заснування українського книговидання в Канаді відносить до 1907 року. Очевидно, підставою для цього не зовсім умотивованого твердження стало ось таке рекламне представлення в газеті "Канадійський Фармер" брошури "Вільний Світ", випущеної того ж року "Українською Вільнодумною Федерацією": "Пам'ятайте, що се перша книжечка, яка до сеї пори появилася на Канадійській Україні".

До речі, багато шпальт перших українських часописів у Канаді наповнені саме благородною ідеєю добротворення, чистих і чесних намірів її засновників щодо сіяння просвіти і знань серед українців, об'єднання їх в одну свідому й активну спільноту. Показовим у цьому плані є ось цей витяг — звернення до читача, опублікований у першому числі "Українського Голосу":

> "... Та і наша доля в заморській країні не облята медом, не обсипана золотом. І нам нелегко приходиться лупати камінє, корчувати ліси, сушити мочари. Ми не застали тут колачів на вербах, а мусимо так само тяжко працювати, щоб з голоду не згинути, а до сего ми тут чужі, ми ще не знаємо тутешніх законів... Ми повинні шанувати людську гідність і не бути рабами інших народів, а показати себе, що й ми народ. Та щоб ми могли обстоювати за собою, ми повинні вчитись. Встид і сором буде нам, непросвіченим...".

Їхали наші земляки за океан зосібно русинами, буковинцями, галичанами, волиняками, наддніпрянцями, лемками, чернігівцями. Їхали такими тому, що й сама наша Україна була тоді розшматована, роздерта поміж сильнішими сусідами — Росією, Польщею, Австро-Угорщиною, Румунією. Історично несправедливе слово "рутеніш", "рутенійці" надовго стало ознакою свого національного "я" серед чужинців. Та поступово, впевнено і гідно ставали переселенці з українських теренів у далеких європах і канадах саме українцями. Ставали значною мірою тому і завдяки саме своєму рідному друкованому слову.

§ 2. Видавництва й часописи першої хвилі еміграції

На початковому етапі видавництва організовувалися здебільшого для започаткування того чи іншого україномовного періодичного друкованого органу. Відомо, що першим таким часописом на американському континенті стала *"Свобода"*, заснована у Джерсі-сіті 15 вересня 1893 року. Газета швидко здобувала все більше число передплатників, в тім числі й серед канадських українців. Але задовольнити сповна потреби останніх вона не змогла. І тому вже на початку XX століття в Канаді виникають свої друковані органи для українців. Були то *"Канадійський Фармер"* (1903), *"Слово"* (1904) та журнал *"Ранок"* (1905).

Спільною характерною ознакою цих трьох видань стали їхня політична заангажованість і залежність від засновників. Часописи виходили на чужі гроші і виступали за інтереси передусім англійської ліберальної буржуазії, а не українців-переселенців. Не сприяли довір'ю в українського читача і *гостра полемічність публікацій та нетерпимість ряду* авторів, надто ж у міжконфесійних питаннях.

Таким чином, незабаром на порядок денний постало актуальне питання заснування справді народного і справді українського часопису. Така роль волею історії випала на долю *"Українського Голосу"*, перше число якого побачило світ 16 березня 1910 року. Вперше за всю історію української видавничої справи і журналістики поза Батьківщиною слово "український" стає у заголовку цілого часопису. Відтоді й розпочинається пора активного українського книгодруку.

ІСТОРІЯ "УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ" в біографіях його основоположників і будівничих

Видання з історії найстарішої української газети в Канаді "Український Голос", підготовлене до 85-ліття часопису (1995) Анною Фігус-Ралько

Першим українським видавництвом, яке започаткувало 1903 року часопис "Канадійський Фармер", слід вважати ***"Канадську Північно-Західну Спілку"***. Саме завдяки зусиллям її організаторів до Канади було завезено перший український шрифт, відлитий у Сполучених Штатах Америки. Досі україномовні тексти, здебільшого оголошення для громади, набиралися латинськими черенками. Цим першим українським шрифтом були набрані й згадані вище дві перші книги спілки — *"Учебник англійської мови"* та *"Християнський Катехизм"*.

"Руська друкарня" і видавничий концерн "Руська книгарня"

1908 року у Вінніпезі українець Яків Крет засновує свою друкарню і видавництво з назвою ***"Руська друкарня"***. На початку, поєднуючи в одній особі і автора, і видавця, і друкаря, він, зокрема, упорядкував та видав "для руських фермерів і робітників" популярну брошуру "Важніші права Канади", почав редагувати й друкувати перший український ілюстрований журнал "Хата", а також перші числа "Українського Голосу". З цієї друкарні вийшов і перший український підручник Петра Зварича, що був звичайним перекладом англійського букваря і призначався для початкової української школи в провінціях Альберта та Саскачеван (1911). На друк цієї книги автор зібрав власні кошти.

"Руська друкарня" пожвавила й урізноманітнила діяльність після того, як Крету запропонував свої послуги молодий і підприємливий засновник *"Першої Канадійської Книгарні"* (в літературі можна знайти й іншу її назву — "Руська і Польська книгарня") Френк Доячек. Власний книжковий бізнес він почав з того, що одержані на своє замовлення зі Львова, Перемишля і Відня українські книги складав у мішки та валізи і вирушав з ними підводою по тих околицях провінції, де гуртами оселялися українці. Супутніми речами до книг були ікони, годинники, різноколірні нитки для вишивання, інший необхідний у господарстві дрібний крам. Спілкуючись з українцями по різних фермах, він пропагував свої книги і водночас вивчав попит на них. Підручник з англійської за півтора долара купували неохоче (за цю суму нашому переселенцю треба було працювати, скажімо, на вирубці лісу

два дні), а ось дрібненькі брошури від 5 до 40 центів розходилися за одну поїздку. В таких поїздках і народжувалися плани про те, що і скільки видавати.

Напрочуд вдалою виявилася спроба зібрати й видати окремою книгою пісні, які співали українці на початках свого перебування на чужині. Такий збірник уклав Теодор Федик і запропонував Доячеку для видання. Успіх видрукуваних 1908 року "*Пісень про Канаду і Австрію*"(йшлося про пісні австрійської України) був несподіваний. Ось як обґрунтовував видавець Я. Крет необхідність третього видання цієї книги в 1911 році:

> "Вірний образ долі наших робітників за морем, представлених у піснях про Канаду і Австрію, так зацікавив наших переселенців, що розкупили два попередні наклади сих пісень. Великий попит за сею книжкою змусив нас видати ще оден наклад. Руська Книгарня, хотячи зробити вигоду Русинам і вдоволяючи їх просьбам, відкупила від п. Т. Федика авторство сеї книжки і пускає в світ своїм накладом отсе третє виданнє. Нехай оно служить кождому розрадою в вільних хвилях, нехай кождий пригадує собі свою долю і недолю в нашій новій Вітчизні — Канаді. Передавайте, отже, сю книжку з рук в руки, посилайте її своїм братам в старий край, нехай і они знають Ваші гаразди та учаться з них як уникати злого, щоб на новій землі зажити в щастю, в ліпшім гаразді, чого Вам всім бажає Руська книгарня".

Це був один з тогочасних українських бестселерів. Чергове його перевидання здійснила своїм накладом вже "Українська книгарня" у Вінніпезі в 1927 році з новим, точнішим, заголовком — "Пісні емігрантів про Старий і Новий Край", залишивши, однак, у підзаголовку попередню назву. Продавалася ця книга (обсягом 140 сторінок), як і в попередніх виданнях, по 40 центів.

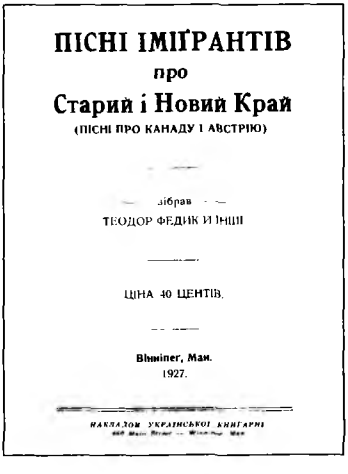
ПІСНІ ІМІҐРАНТІВ
про
Старий і Новий Край
(ПІСНІ ПРО КАНАДУ І АВСТРІЮ)

— зібрав —
ТЕОДОР ФЕДИК И ІНШІ

ЦІНА 40 ЦЕНТІВ.

Winnipeg, Man.
1927.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ

Найпопулярніша книга серед українських емігрантів кількох поколінь — "Пісні про Старий і Новий край"

Книгопродавець і видавець Ф. Доячек друкував свої книги не лише в "Руській друкарні", а й у видавництві "Ранок", друкарні "Канадійського Фармера". Притому друкував, зважаючи на зростаючий попит на українську книгу, дуже інтенсивно. Так, лише за анонсами україномовної преси, 1910 року в Канаді продавалося понад 20 книжечок, випущених накладом "Руської книгарні" Доячека. 1912 року він став співвласником "Руської друкарні". Об'єднання своєї книгарні з друкарнею дало можливість створити цілий ***книговидавничий концерн "Руська книгарня"***. Незабаром Доячек став засновником "Канадійських Вістей", а згодом (1914) у його власність перейшов і тижневик "Канадійський Фармер" з друкарнею. Книжкове видавництво, маючи такі друковані періодичні органи, сповна використовувало їхні можливості для інформування читачів про книжкові новинки, ціни і місця реалізації. Представництва цього концерну були незабаром відкриті в інших провінціях Канади, зокрема, в провінційних столицях Едмонтоні, Ріджайні.

За даними календаря "Приятель Жовніра" на 1915 рік, що виходив у Канаді, "Руська книгарня" лише протягом 1910–1914 років випустила й реалізовувала на американському континенті понад 60 назв україномовних книг.

Цікаво, що Френк Доячек за національністю був чех. Але він вільно говорив українською мовою, глибоко співчував національним почуттям і політичним намірам українців, розумів ціну друкованого слова національною мовою і своєю діяльністю багато прислужився українській громаді в Канаді.

"Українська видавнича спілка"

Заснована 1910 року, "Українська видавнича спілка" започаткувала перший, справді народний і справді український, тижневик "Український Голос". Розпочавши книгодрук у 1911 році двома невеликими брошурками — *"Пімста робітника"* (оповідання) та *"Весна"* (поезії), автором яких був перший редактор цієї газети Василь Кудрик, видавництво з роками розширювало тематику книг, збільшувало обсяги, підвищувало інтелектуальний рівень свого читача, формувало його смаки.

Найвагомішим виданням цього періоду слід вважати *Шевченків "Кобзар"* обсягом 516 сторінок і 53-ма ілюстраці-

Перше канадське видання "Кобзаря" Тараса Шевченка

ями. На обкладинці і звороті титульної сторінки зазначено, що видавалася ця книга в друкарні "Канадсько-Української видавничої спілки" 1918 року. Фактично це було перевидання "Кобзаря" львівської "Просвіти" (*з передмовою Богдана* Лепкого). Канадські українці додали до нього свій вступ на вісім сторінок, підготовлений Інститутом "Просвіта" у Вінніпезі.

Неповторність цього видання в усій світовій шевченкіані в тому, що незабаром воно стало основою "Ілюстрованої Шевченківської бібліотеки" в 24 книжечках. Зміст кожної *книжечки склали відбитки окремих поем чи добірок поезій* із щойно випущеного "Кобзаря" — таким же форматом і шрифтом. До них додавався портрет Шевченка і відповідні сюжетні малюнки. Коштували ці випуски по 10 центів, тому швидко й повсюдно розходилися.

§ 3. Друковане слово другої і третьої хвиль еміграції

Переведення української видавничої справи на професійну основу

Умовно об'єднаємо ці дві хвилі хронологічними рамками міжчасся двох світових війн і періодом до кінця 80-х років XX століття. Соціальна й політична структура української еміграції цього періоду значно різнилася від піонерської доби. У результаті поразки національно-визвольних змагань Україну назавжди полишали найбільш свідомі, найосвіченіші громадяни, хто не міг прийняти нової тоталітарної системи,

хто рятувався від насильної репатріації до Радянського Союзу в численних еміграційних таборах англійської та американської зон окупації Західної Німеччини після завершення Другої світової війни.

Отож, за океан виїхали сотні, тисячі діячів літератури, науки, мистецтва, які на нових місцях свого поселення, в умовах потужного оживлення організаційної діяльності української спільноти, незабаром ставали каменярами духовної творчості й громадянської позиції свого народу. Вони, вже на професійному рівні, поповнили і скріпили ряди редакторів, видавців, журналістів, друкарів, які в піонерську добу формувалися із одержимих цією справою самоуків.

Українська видавнича продукція цього періоду зростає і кількісно, і якісно. У тематичному діапазоні її можна виокремити за такими ознаками:

- класика "краєвої" літератури (Шевченко, Франко, Кобилянська, Нечуй-Левицький, Леся Українка та ін.);
- науково-популярні твори з історичного минулого свого народу (це передусім заборонені в радянській Україні праці М. Драгоманова, М. Костомарова, М. Грушевського, І. Огієнка);
- українські переклади світової літератури (найбільш показові — кілька випусків арабських оповідань "Тисяча й одна ніч", роман "Вогнем і мечем" Г. Сенкевича тощо);
- навчальна література для вивчення української мови передусім маленькими українцями, народженими вже в Канаді ("Український Буквар", підготовлений "Канадійським Фармером", що витримав

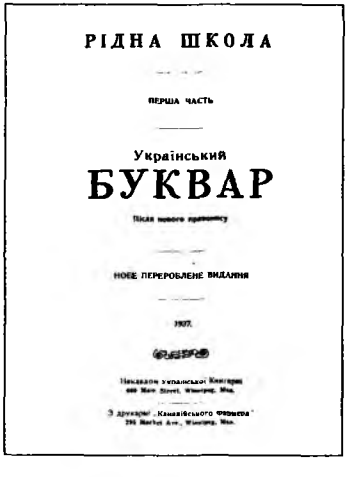
РІДНА ШКОЛА

ПЕРША ЧАСТЬ

Український

БУКВАР

НОВЕ ПЕРЕРОБЛЕНЕ ВИДАННЯ

1907.

Настільна книга дітей українських переселенців — "Український Буквар"

протягом 20–30-х років кілька видань; "Український повістковий Буквар" у двох книжечках Миколи Матвійчука, що виходив кількома виданнями у 40–50-х роках; читанки для початкових класів недільних українських шкіл, найпопулярнішими з яких були ті, що створив Петро Волиняк, — "Барвінок", "Дніпро", "Київ");

- збірки оповідань, віршів, написаних уже канадськими українцями. (Цей видавничий блок пізніше отримає назву "Українська література Канади". Він уже добре досліджений у Канаді, а найвагомішою є англомовна розвідка доктора М. Мандрики);
- різноманітні календарі, як додатки до періодичних друкованих органів. (Творилися вони за зразками народних календарів, які започаткувала свого часу львівська "Просвіта". Їхній зміст складали уривки з творів класиків українського красного письменства, інформація про ювілейні дати з рідної землі, різноманітні практичні поради. Найпопулярніші і практично не досліджені сьогодні — "Поселенець", "Українська родина", "Календар "Канадійського Фармера" (з 1917 р.), "Календар "Українського Голосу" (з 1914 р.), "Календар-альманах "Нового Шляху" (з 1931 р.);

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
Серія: ЛІТЕРАТУРА
Ч. 6

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

ПРОПАЩІ СИЛИ

УКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО ПІД КОМУНІСТИЧНИМ РЕЖИМОМ
1920–1933

Винніпеґ 1960 Канада

Накладом УВАН

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
Серія: Бібліос УВАН, ч. 12

Ярослав Б. РУБНИЦЬКИЙ

УКРАЇНСЬКІ БІБЛІОТЕКИ В КАНАДІ

UKRAINIAN LIBRARIES IN CANADA

Друге поширене видання

Винніпеґ 1954

Видавнича продукція Української вільної Академії наук

- наукова продукція Української Вільної Академії Наук. (До кінця 40-х років активність осередків УВАН у Регенсбурзі і Аусбурзі через виїзд провідних учених за океан різко зменшилася. 1949 року місцем свого осідку президія УВАН обрала канадський Вінніпег. Лише протягом перших десяти років діяльності цієї наукової інституції на канадській землі накладом УВАН було видано у Вінніпезі понад 30 випусків наукових розвідок із серії "Славістика", серед яких праці Я. Рудницького ("Шевченкіяна на Заході"), Л. Білецького ("Омелян Огоновський"), В. Чапленка ("Пропащі сили: українське письменство під комуністичним режимом. 1920–1933"), О. Войценко ("Матеріяли до франкіяни в Канаді");
- твори письменників, науковців, політичних і громадських діячів з радянської України, заборонені більшовицьким режимом, антирадянський самвидав (В. Стус, І. Дзюба, В. Мороз, В.Симоненко).

Одна з характерних тенденцій цього періоду — перенесення на канадські терени діяльності українських видавництв, які до 1939 року діяли на Галичині чи в час війни і після — у Західній Європі. Найбільш показовими в цьому плані є видавництво "Наша Культура", що діяло під орудою професора І. Огієнка (пізніше — митрополита Іларіона) у Варшаві та Лозанні протягом 20–40-х років, та видавництво Івана Тиктора, що продовжило традицію створеного цим діячем у Львові концерну "Українська преса".

Видавництво "Наша Культура"

Видавництво засноване у Вінніпезі видатним діячем українського відродження, колишнім міністром освіти та віровизнань УНР Іваном Огієнком (митрополитом Іларіоном) відразу ж після переїзду його до Вінніпега восени 1947 року. Вже у вересні в усі україномовні друковані органи Канади й США, а також Європи були надіслані для публікації листівки такого змісту:

"НОВЕ ВИДАВНИЦТВО У КАНАДІ.

За головним проводом митрополита Іларіона (Проф., Д-ра Івана Огієнка) з листопада місяця 1947 року виходить

Часописи видавництва "Наша Культура"

у Канаді нове видання: "НАША КУЛЬТУРА" — неперіодичне видавництво, головно з ділянки української культури, історії, мови та красного письменства. Щомісяця виходить одна книжка по найдешевшій ціні.

Це ж видавництво видає народно-християнського місячника "СЛОВО ІСТИНИ", присвяченого також рятуванню наших скитальників. Початкова передплата на чергові книжки "Нашої Культури" — два долари. Передплата на місячник "Слово Істини" — 2.50 дол. Річно, окреме число — 20 центів...

Закликаємо все українське громадянство до масової передплати цього нового корисного культурного видання! Просимо приєднувати нам нових передплатників... Видавництво".

З метою збору коштів для видання книг при Соборі Св. Покрови у Вінніпезі засновується спеціальний "Видавничий комітет". Згідно із статутом, це була "установа благодійна, що ставить собі завданням плекання й поширення української церковної культури й ідеології". До комітету приймалися дійсними членами особи української національності. Кожен член комітету мав вносити щомісяця не менше одного долара. Видавничий фонд, що складався із членських внесків, призначався винятково на видання нових книжок.

Перші книги, що побачили світ на канадській землі з маркою "Нашої Культури", були праці самого засновника видавництва: "Бережімо все своє рідне!", "Приєднання церкви Української до церкви Московської", "Прометей" (поема), "Народження людини" (філософська містерія). Незабаром побачили світ солідні видання: "Слово про Ігорів похід" та "Історія української літературної мови". Остання книга, що побачила світ 1949 року, вийшла із значною кількістю ілюстрацій.

Видавництво постійно зверталося до жертводавців за допомогою. Глибоко емоційним, переконливим і актуальним сьогодні сприймається звернення митрополита Іларіона до українських меценатів. Ось лише його фрагмент:

> "Кожна людина, яка багата не була б вона, має звичайний кінець, — вернеться в землю, з якої й створена вона. Піде в землю, й пам'ять про неї минеться. Не так буває з тими, хто прислужився розвиткові культури, цебто з меценатами: пам'ять про них живе довгі роки, їх любовно згадують вдячні нащадки... Особливо рясно цвіло в Україні меценатство книжкове. Окремі багаті особи, українське боярство, українська шляхта, князі, гетьмани, українська старшина, міщанство — всі спішили стати в ряди поважних меценатів і видати яку книжку. Особи ці давно вже зійшли з цього світу, але їхні видання-книжки живуть ще й тепер і житимуть вічно, прикрашуючи нашу культуру".

За перший десятилітній період діяльності видавництва "Наша Культура" (1947–1957) в ньому вийшло 29 написаних у Канаді творів митрополита Іларіона. Окрім названих вище варто виділити ґрунтовні історичні монографії "Іконоборство", "Поділ єдиної Христової церкви і перші спроби поєднання її", "Українська церква за Богдана Хмельницького. 1547–1557", "Українська церква за часів Руїни. 1657–1687", "Преподобний Іов Почаївський". Це також і публіцистично наснажена "Книга нашого буття на чужині", і перший том релігійно-філософських творів та ряд інших цінних і цікавих видань.

Цікавий фінансовий документ залишив для дослідників української видавничої справи на еміграції багатолітній секретар видавництва ігумен Іов Скакальський — "Докладний список приходу, розходу й недобору в доларах" по видавництву за десять років діяльності, який дає змогу з'ясувати фінансові засади кожного видання (окрім книг сюди слід додати ще видання трьох місячників, про які йтиметься нижче, — "Слова Істини", "Нашої Культури" та "Віри й Культури"). Якщо в 1948 році зібраних для друку коштів було 1253, а витрат 2035 доларів, то в 1957 році ці цифри складали відповідно 4088 та 7538 доларів. В цілому ж за десять років перевитрати складали понад 15 тисяч доларів. Це ті кошти, які "митрополит Іларіон за десять літ (1947–1957) доклав до свого видавництва, цебто видав на український народ у Канаді з власного утримання". Звідси зрозумілими стають гіркі фра-

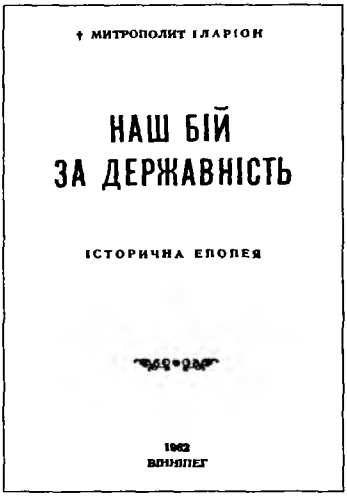
† МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН

НАШ БІЙ ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

ІСТОРИЧНА ЕПОПЕЯ

1962
ВІННІПЕГ

МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН

ВІКОВІ НАШІ РАНИ

ДРАМАТИЧНІ ПОЕМИ

1960
ВІННІПЕГ

Маловідомі в Україні канадські видання художніх творів митрополита Іларіона

зи засновника видавництва, висловлені в листі до Павла Сомчинського в Буенос-Айрес: "Видаю багато, але до кожної книжки докладаю. Навіть сумнів бере: чи й варто писати?"

Окрім підготовки до друку книжкових видань "Наша Культура" стає засновником кількох періодичних друкованих органів — "Слово Істини", "Наша Культура", "Віра й Культура".

"Слово Істини". Як "народний місячник духовної культури й рідної мови", регулярно виходив з листопада 1947 по жовтень 1951 років. Всіх випущено 48 чисел. Обсяг кожного числа був стабільним — 32 двоколонні сторінки (один друкований аркуш), за винятком першого, здвоєного. Програмною метою діяльності було заявлено прагнення редакції "сіяти по всьому українському світові правдиве Слово Божої Істини, щоб глибше виявити церковну Божу Правду та українську церковну ідеологію".

Тематика часопису постійно розширювалася. Провідною була тема української мови, культури, проблеми їх виживання в чужомовному оточенні. Редакція просила своїх читачів та видавництва присилати для рецензування нові книги, інформація про які систематично вміщувалася на сторінках часопису.

І все ж "Слово Істини", попри неодноразові прагнення видавця урізноманітнити тематику публікацій, залишався вузькопрофільним часописом із чітко вираженим релігієзнавчим напрямком. Це звужувало читацьку аудиторію, не сприяло формуванню солідного авторського активу. Нерідко зустрічаються числа, де на 70–80 відсотків усього обсягу подавалися матеріали одного автора — митрополита Іларіона. Все це спонукало видавця до зміни профілю видання і вироблення його нової програми. У жовтні 1951 року вийшло останнє число "Слова Істини", на одній із сторінок якого було вміщено заклик до читачів читати новий часопис "Наша Культура".

"Наша Культура". Новий місячник, що почав виходити у Вінніпезі з листопада 1951 року, був новим лише за місцем перебування видавця. Адже багато читачів як у Європі, так і в Америці пам'ятали редаговану протягом 1935–1937 років у Варшаві професором Іваном Огієнком "Нашу Культуру", яка швидко завоювала авторитет у науковців і прихильність у найширшого читача. З незалежних від видавця причин вона там і припинила своє існування, але потреба у відновленні такого часопису після Другої світової війни в умовах посилення "радянізації" українського населення після приєднання західноукраїнських земель до складу радянської України була як ніколи актуальною. Цю тезу так обгрунтовує сам видавець:

> "Українська культура, на якій зросла наша Україна й яка принесла їй світову славу, знаходиться тепер у великій небезпеці — в небезпеці повного знищення її. Ворог напосів на Україну й свідомо нищить цю культуру до останку, бо добре знає, що українська культура — то правдива душа України, добре знає, що, знищивши цю культуру, він знищить саму Україну, ранить її в саме серце...
>
> Але ми всі знаходимося на волі й від своєї культури не відступаємо. Навпаки, тільки на чужині ми глибоко пізнали повновартість нашої рідної культури, пізнали її самостійність, людяність. Пізнали, що наша культура неповторна за межами нашої Батьківщини... Творімо ж і на чужині українську культуру всіма силами своєї нації! Сил цих маємо і тут в достатку, і ними можемо спинити й винародовлення наших братів, і викривлення нашої вікової культури".

У першому числі видання була заявлена його програма:

- наукові й науково-популярні статті з усіх ділянок української духовної й матеріальної культури: література, історія, історія церкви, мистецтво, філософія, богосло-

в'я, театр, мовознавство, етнографія, право, археологія, педагогіка, архітектура й т. ін.;
- короткі спомини з нашого недавнього минулого;
- критичні огляди наукових праць і літературних новин.

За канадський період існування (з листопада 1951 по жовтень 1953 року) вийшло 23 випуски часопису. Обсяг його був приблизно такий, як і "Слова Істини" — 40 двохколонних сторінок, але оформлювався вже краще. Обкладинка друкувалася в два кольори, в окремих числах з'являлося більше ілюстративного матеріалу. Але найголовніше — помітно урізноманітнилася тематика, розширилося коло авторів.

Серед постійних дописувачів були авторитетні історики, літератори й мовознавці — Степан Килимник, Олександр Оглоблин, Наталія Полонська-Василенко, Андрій Чайківський, Дмитро Чуб, Ярослав Рудницький, Улас Самчук. На сторінках "Нашої Культури" її канадського періоду можна віднайти сьогодні немало невиданих ще й досі прекрасних творів цих та й інших авторів, у яких подаються глибокий аналіз тогочасного літературного процесу, розповіді про маловідомі факти української історії, цінна епістолярія.

Останнє число цього часопису вийшло у жовтні 1953 року.

"Віра й Культура". Це був третій періодичний друкований орган видавництва "Наша Культура". Програмними його завданнями були: продовження традицій своїх двох попередників, підвищення релігійної свідомості та культури українського народу в Канаді. Йшлося передусім про публікацію матеріалів з усіх ділянок богословської науки та церковного життя. Однак залишалися програмні положення "Нашої Культури": історія, література, мистецтво, огляд книжкових новинок, спомини з недалекого минулого.

Від "Нашої Культури" новий часопис відрізняється передусім збільшеним удвічі обсягом — 80 сторінок, кращим поліграфічним виконанням: з початку 1954 року друкувався на книжковому папері. З січня того ж року він стає "органом Українського наукового богословського товариства" і таким залишався до останніх днів свого виходу — грудня 1967 року. Всіх вийшло 162 числа.

Через 15 років видання "Віри й Культури" в Канаді відновлюється. Від 1974 року вона стає річником Наукового богословського товариства імені митрополита Іларіона (Огієнка).

Перші два випуски вийшли за редакцією доктора Юрія Мулик-Луцика. Протягом 1976–1998 років незмінним редактором видання стає відомий в діаспорі і в Україні учений-богослов, багатолітній декан богословського факультету Колегії Святого Андрія при Манітобському університеті, публіцист і видавець, колишній учень митрополита Іларіона протопресвітер Степан Ярмусь. Одинадцяте число цього річника (1998 рік), присвячене 400-літтю від дня народження Петра Могили, виявилося останнім.

Видавництво Івана Тиктора

Нова сторінка в історії української видавничої справи в Канаді була започаткована відомим на Галичині видавцем Іваном Тиктором. Колишній творець і власник концерну "Українська Преса" у Львові, під орудою якого у 30-х роках на західноукраїнських землях масово поширювалася україномовна преса і книга, він пізніше очолював видавництва "Нове Життя" у Кракові, "Волинь" у Рівному. Опинившись 1948 року в Канаді, приступає до створення свого видавництва і здійснення нечуваних досі видавничих проектів — перевидання своїх фундаментальних львівських першодруків — "Великої історії України", "Історії українського війська" та "Історії української культури".

До Івана Тиктора ніхто не видавав у Канаді великих за обсягом книг. Для цього слід було зібрати колосальні кошти, та й певності в реалізації їх не було. Тиктор за короткий час здійснив неможливе. Того ж таки 1948 року у Вінніпезі накладом

ВЕЛИКА
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
ВИДАВ ІВАН ТИКТОР
Львів - 1948 - Вінніпег

Титульна сторінка 968-сторінкового видання "Великої історії України" Івана Тиктора

15 тисяч примірників з'являється величезний за обсягом том (968 сторінок) із значною кількістю ілюстративного матеріалу — "Велика історія України". Коротким зверненням до читачів були такі глибинні за змістом і хвилюючі слова видавця: "В 25-ту річницю моєї видавничої діяльности випускаю на чужині друге видання ВЕЛИКОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ в глибокім переконанні, що ця книга скріпить розсіяних по всьому світу синів України в їхній вірі в недалеке ВОСКРЕСЕННЯ БАТЬКІВЩИНИ та додасть їм сил до боротьби за її визволення". Посвятою до цього тому були слова, взяті ще з львівського видання: "Батькам на славу, синам на науку".

Представляючи книгу канадському читачеві, Євген Яворівський так охарактеризував її значення: "Навчаючи про славні діла предків наших, ця книга сповнятиме зболілі душі українців на чужині вірою в недалеку перемогу української правди і силою до дальшої праці й боротьби за визволення України".

На видання "Великої історії України" було витрачено 300 тисяч канадських доларів благодійних внесків — сума на той час величезна. Незабаром побачили світ й інші два видання — "Історія українського війська" та "Історія української культури".

Іван Тиктор стояв біля витоків створення *"Клубу Приятелів Української Книжки"*, з маркою якого побачили світ кілька серійних видань. Лише протягом 1949–1952 років тут вийшло 14 книжок загальним обсягом близько 2000 сторінок. Передусім це були повісті й романи з української історії. Серед них — "Страшна помста" М. Гоголя, "Максим Залізняк" В. Радича, "Пригоди молодого лицаря" С. Черкасенка, "Люди в тенетах" В. Чапленка, "Поєдинок з дияволом" О. Гай-Головка.

Львівське коріння (від 1920 року) мало ще одне українське видавництво, що постало у Торонто 1952 року, — ***"Добра книжка"***. Перенесло воно сюди свою діяльність із Австрії, де протягом 1948–1949 рр. випускало квартальник "Життя і Слово". Фінансувалося здебільшого католицькою українською громадою. За перші п'ять років своєї праці в Канаді випустило понад 150 назв перекладених із чужих мов і оригінальних книг, переважно релігійної, історичної тематики.

Видавнича спілка "Тризуб"

Ця видавнича спілка є правонаступницею одного з перших українських видавництв піонерської доби — "Української Видавничої Спілки". Її діяльність пов'язана передусім із випуском часопису "Український Голос". З 20-х років українське книговидання в Канаді сформувалося в окремий напрямок. Сучасну назву видавництво набуло 1948 року, відповідно до прийнятого нового Статуту.

Один з найвагоміших проектів цієї Спілки — *видання повного "Кобзаря" Тараса Шевченка* з упорядкуванням, ґрунтовними науковими коментарями і примітками Леоніда Білецького. В загальному обсязі ця фундаментальна праця має чотири томи на 1978 сторінок. Спроба видрукувати її належить видавництву "Пробоєм" у Празі, де 1942 року вийшов перший (і єдиний) том. Війна завадила завершити цю добру справу. Перебравшись після війни до Вінніпегу, Леонід Білецький вирішує присвятити це видання "українським піонерам Канади, що творили матеріальні й духовні цінності на добро і славу українського народу й Канади". Однодумців він знайшов в Українській Вільній Академії Наук та видавництві "Тризуб", яке й почало збирати кошти для здійснення величного проекту. Перший і другий томи побачили світ 1952 року, третій — 1953-го, четвертий — 1954 року.

Особливість цього видання "Кобзаря" в тому, що в усіх текстах поставлено наголос. Обумовлено це необхідністю спонукати українську діаспору дотримуватися єдиної української літературної мови, єдиного правопису й наголосу, бо під впливом асиміляційних про-

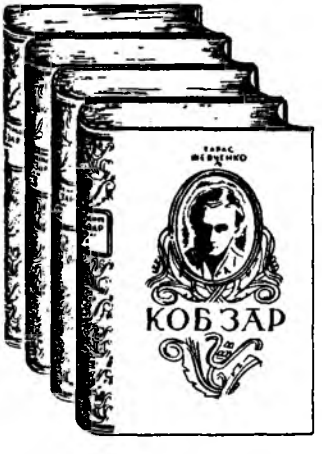

Вінніпезьке видання "Кобзаря" Тараса Шевченка в чотирьох томах з ґрунтовними коментарями Леоніда Білецького

Перша жінка-президент видавничої спілки "Тризуб" у 90-х роках XX ст. Анна Фіґус-Ралько

цесів рідна мова стала зазнавати значних спотворень.

Кладучи цю найголовнішу книгу українства на вівтар своєї найвищої ідеї, — вибороти Україні свободу, самостійність і соборну державність — видавництво тоді не до кінця реалізувало свій первинний задум. Через брак коштів другу частину накладу — 2500 примірників — не вдалося "вдягнути" в оправу. Ця частина вже зброшурованих аркушів чекала своєї слушної пори на складі видавництва аж до початку 90-х років. Але волею долі саме цим книгам судилося виконати історичну місію — будити своїм огненним словом приспану протягом десятиліть радянської пропаганди Україну. За ініціативою президента "Тризубу" Анни Фіґус-Ралько в Канаді було організовано збірку коштів не тільки на завершення друку "Кобзаря", а й на пересилку його в Україну — до наукових, освітніх бібліотек, установ і закладів. Загалом було відправлено понад 300 чотиритомних комплектів цього видання в усі 25 областей.

Ще один золотий рядок вписало це видавництво в історію українського друкарства поза Україною, створивши і видавши "Літопис українського життя в Канаді". Це п'ять солідних томів (від 300 до 500 сторінок у кожному), де небайдужим поглядом історика і літописця Ольги Войценко в хронологічному порядку зареєстровано вісі більш-менш вагомі факти проявів українського життя в Канаді. Основою цього літопису послужили річники "Українського Голосу". Цінність видання в тому, що тут подано не лише назви публікацій та короткий виклад змісту, а й, у багатьох випадках, розлогі цитати.

Багатолітній редактор і видавець українських книг на канадських теренах доктор Степан Ярмусь

У цілому ж на кінець 50-х років у Канаді виходило близько 40 різних періодичних україномовних видань, діяло до двох десятків видавництв. Головними видавничими осередками були Вінніпег, Торонто, Едмонтон, Йорктон.

§ 4. Сучасний період

Причини послаблення видавничого руху

Сучасне українське друкарство на теренах Канади не відзначається тією величезною потугою й різноманітністю, якими позначені описані вище попередні два періоди. Цьому є кілька об'єктивних причин.

По-перше, даються взнаки асиміляційні процеси, які все більше торкаються молодих українців, надто ж тих, хто народився тут у четвертому, чи вже й п'ятому поколіннях. Така молодь швидше втрачає українську мову й інтерес до організованого життя громади.

По-друге, поступово відходить від активної громадської діяльності старше покоління українців, яке належало до "політичної еміграції", для яких справою життя було намагання чим довше затримати в країні нового поселення свою українську ідентичність. Саме ця категорія була основним жертводавцем для реалізації різноманітних видавничих і пресових проектів.

По-третє, нова, четверта, хвиля еміграції з України, яка почалася з розвалом Радянського Союзу і падінням "залізної стіни", в основі своїй є "заробіткова" і тому громадсько-полі-

тичі інтереси для неї не є пріоритетними. В мові найновіша хвиля еміграції з цієї причини асимілюється швидше, ніж попередні.

Зменшення інтересу до книжки взагалі і української зокрема розпочалося на американському континенті ще з 60-х років — з настанням доби, в якій "немає часу на книжку". Цією ситуацією вже тоді занепокоївся Конгрес Українців Канади, який на своєму з'їзді у жовтні 1965 року ухвалив спеціальну резолюцію щодо майбутнього української книги. Зважаючи на унікальність цього документа, доцільно навести деякі його фрагменти:

> "1. В організаційній системі Комітету Українців Канади дати українському друкованому слову, українській книзі постійну, беззастережну і повну підтримку.
>
> 2. Улаштовувати кожного року, в місяці жовтні, виставку української книги з відповідними доповідями.
>
> 3. Дбати про те, щоб в українських народних школах і курсах українознавства Батьківські Комітети й Управи Шкіл вимагали від батьків набувати для своїх дітей часописи й журнали для молоді та видання дитячої літератури й відповідні видання для домашньої лектури.

Масові видання "Трилуба"

Добра книжка — це найбільший наш приятель, який ніколи нас не покине, який у смутку й горю дасть нам пораду і підсуне ідею, що осінить нашу душу і наш ум...

В Україні українська книжка, українське друковане слово запряжені у залізні шори служіння тільки одній справі, тільки одній цілі — піддержці і прославлюванню совєтського режиму. Тим важливішою стане роля її за кордоном. Вона мусить доказати, вияснити і спростувати все те, про що українська книга в Україні сьогодні не сміє говорити.

Українська книга за кордоном, переложена на світові мови, має ще й інші завдання. Вона повинна нас пов'язати з народами світу... Вона повинна інформувати світ правдиво про нас. Вона повинна пропагувати, заступати та обороняти українську правду, українську визвольну справу.

... Даймо українській книжці належну піддержку. Купуймо її і збагачуймо нею наші організаційні і домашні бібліотеки. Бо в книгах "мертві живуть і німі говорять".

Видавничі центри новітньої доби

Цілий ряд дрібних українських видавництв та їх пресових органів, що нерідко друкували спорадичну літературу, виконавши свою історичну місію в Канаді, припинили існування.

Продовжують діяти, хоча й з меншою інтенсивністю, найдавніші й авторитетні в західному світі видавництва. Центрами українського книговидавничого руху нинішньої доби, як і раніше, залишаються Вінніпег, Торонто та Едмонтон.

У Вінніпезі першість по праву забирає ***"Тризуб"*** і його найдорожче дітище — щотижневик *"Український Голос"*. ***Видавнича спілка "Екклезія"***, що діє при Консисторії Української православної церкви в Канаді, продовжує видавати двотижневик *"Вісник"*, який, щоправда, дедалі більше стає анголомовним. З емблемою цієї спілки побачив світ ряд видань релігійної тематики. Серед найпомітніших видань останнього часу — українсько-англійський *"Молитовник"* (2000 рік), що став результатом чотирирічної копіткої праці Спільної літургійної комісії Постійної Конференції Українських Православних Єпископів поза межами України.

У Торонто ***видавнича спілка "Гомін України"*** продовжує видавати великим форматом (обсяг кожного числа — 12 шпальт) суспільно-політичний тижневик з такою ж назвою, який засновано 1948 року. Торонтська ***видавнича спілка "Но-***

вий Шлях" з 1937 року випускає однойменний щотижневик, нинішній обсяг якого — 20 шпальт. Газета належить Українському національному об'єднанню.

Характерною особливістю сучасного життя української діаспори в Канаді є активна заявка про себе у цій царині нової хвилі української еміграції, яку тут називають бізнесово-зарібковою. Позбавлені політичної заангажованості, її професійно підготовлені представники прагнуть запровадити серед української спільноти новий тип редакційно-видавничої і журналістської діяльності, заснований на засадах не благодійності чи партійної підпорядкованості, а ринку. Типовим прикладом може слугувати *новий український тижневик — "Міст"*, видавцем якого виступає заснована українцями *"Міст Медіа Корпорейшен"*. На відміну від традиційних україномовних канадських часописів це видання, обсягом 44 шпальти, що іменує себе "тижневою незалежною газетою для українців Північної Америки", в основу своєї програми взяло західний тип журналістики, яка базується на продукуванні об'єктивної інформації не лише про українське, а й світове життя, і залежить не від політичних угруповань, а рекламодавця. Редакція тижневика знаходиться в Торонто, а представництва — в Україні та США.

Такою ж несподіваною новинкою на книжково-журнальному ринку західної української діаспори можна назвати новий канадський український журнал *"Родина"*, заснований однойменною видавничою корпорацією 2000 року. Це єдиний у західному світі міжнародний україномовний журнал (редакція знаходиться в Торонто), який

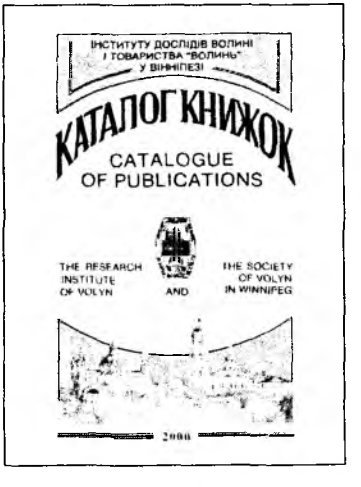

Каталог книг
Інституту дослідів "Волинь"
і товариства "Волинь"
у Вінніпезі

Рекламна листівка, що анонсує вихід першого електронного видання української книжки в Канаді під орудою видавця Василя Сидоренка

друкується в шестиколірному варіанті на рівні світових стандартів.

У Торонто засноване й **перше українське електронне видавництво Василя Сидоренка**, яке оголосило у 2000 році про свій перший видавничий проект — видання електронною книгою Шевченкового "Кобзаря" двома мовами — англійською та українською.

Торонтську адресу також мають: відоме в світі видавництво "Літопис УПА", українське дитяче видавництво і книгарня Яра Чумака, видавництво "Діалог", фірма "Бескид Графікус", видавнича компанія Віктора Поліщука. Остання спеціалізується на рекламних проспектах, бізнесових довідниках.

У Гамільтоні нещодавно заснована українська друкарня "Європа", основним видом діяльності якої є виготовлення рекламних плакатів, візитівок, запрошень.

В Едмонтоні зареєстроване українське видавництво "Славута".

Видавництво Канадського інституту українських студій

Адаптуючись до нових історичних реалій, молода наукова і культурологічна еліта української частини Канади прагне творити загальні дослідно-видавничі центри та національні фундації, в яких би не лише плекалася, а й увічнювалася в непроминальних книжкових виданнях українська національна культура в усіх її видах. У цьому контексті обнадійливою і багатообіцяючою виглядає програма діяльності створеного 1976 року *Канадського інституту українських*

студій при Альбертському університеті в Едмонтоні (КІУС) та його видавництва.

Завдання цієї інституції на початках полягало в тому, щоб продукувати і поширювати в західному світі знання про Україну та українців, протистояти репресивним заходам радянського режиму, спрямованого на знищення української мови та культури. З набуттям незалежності України змінилася й програма. Більший акцент нині робиться на видавничій діяльності.

Емблеми українських видавництв у Канаді

Подією світового значення став вихід друком 1997 і 1999 років першого і сьомого тому (з усіх передбачених десяти) *фундаментальної праці М. Грушевськогго "Історія України-Руси" в англійському перекладі,* здійсненому Центром досліджень історії України ім. Петра Яцика та видавництвом КІУСу.

Ця подія стала справді символічною і має промовисту історичну паралель. 1918 року, коли на берегах Дніпра було відновлено Українську державу, перші українські переселенці до Канади в далекому Вінніпезі у видавництві "Канадійського Фармера" готували до друку "Ілюстровану історію України" М. Грушевського. В передмові до книги тоді було зазначено: "Канадійський Фармер", видаючи сю книгу, мав лише одно на ціли, а се, щоб наші українські поселенці були свідомі себе, щоб знали свою історію..., щоб знали, що вони є діти Неньки України без різниці на те, де б вони не жили".

Довідавшись про такий добрий жест своїх земляків за океаном, видатний історик на початку 20-х років звертається до них з пропозицією видрукувати цю книгу в англійському перекладі. Тодішній Голова Центральної Ради добре розумів, як бракує світовій спільноті правдивої інформації про Україну. Тієї інформації, яка подавалася б не з кон'юнктурних публікацій, що поширювалися за кордоном з подачі "старшого брата", а яка написана була б на основі фундаментального дослідження значного масиву архівних матеріалів, першоджерел.

На порозі третього тисячоліття заходами тієї ж української громади в Канаді багатотомна праця М. Грушевського стала доступною всьому світові. Під час урочистого представлення першого тому цього проекту в Торонтському університеті його було названо "Біблією української історичної науки".

Українське друковане слово в Канаді виконувало і виконує досі кілька важливих суспільно значимих функцій.

По-перше, воно є одним з головних чинників у самоусвідомленні і самоствердженні емігрантів з українських земель як представників однієї нації, одного народу.

По друге, воно є чинником розвою і ствердження української літературної мови серед нашої спільноти на чужині.

По третє, воно виступає чинником поширення по цілім світі правдивої інформації про Україну і українців.

По-четверте, воно поламало й заперечило печальну традицію української видавничої справи та журналістики про їхню короткотривалість в умовах бездержавності української нації.

Перші часописи, які засновувалися в Росії, завжди утримувалися на кошт уряду. За державні кошти видавалися й газети, журнали та книги для корінних народів у інших країнах, зосібно в Канаді. Не так було з українськими видавництвами і періодикою. Їхнє існування і на Батьківщині, і в діаспорі ставало можливим винятково лише за рахунок пожертв самих українців. Тому й існували вони в часі зовсім недовго, тому й відроджувалися щоразу новими назвами і з допомогою нових меценатів та нових жертводавців, небайдужих до долі свого рідного друкованого слова.

Запитання і завдання для самоконтролю

В чому полягала місійна роль рідного друкованого слова для українських переселенців за океан?

Хто були піонерами українського видавничого руху в Канаді?

Назвіть перші українські друки на канадській землі.

Коротко охарактеризуйте діяльність газетних видавництв першої хвилі еміграції.

Яким набутком увійшли в історію "Руська друкарня" і книговидавничий концерн "Руська книгарня"?

Який пресовий орган започаткувала "Українська видавнича спілка"?

Коли українська видавнича справа в Канаді переходить на професійну основу?

Дайте коротку характеристику видань другої і третьої хвиль української еміграції за тематичною ознакою.

В чому полягала специфіка роботи видавництва "Наша Культура"?

Яким був внесок Івана Тиктора в ствердження української культури і мови в Канаді?

Коротко охарактеризуйте діяльність видавництва "Тризуб" та його провідників.

Які причини послаблення сучасного книговидавничого руху в Канаді?

Назвіть головні центри українського книговидання в Канаді.

Які суспільно значимі функції виконує українське друковане слово за океаном?

Рекомендована література до теми

Білецький Л. Українські піонери в Канаді: 1891–1951 — Вінніпег: Комітет Українців Канади, 1951. — 128 с.

Войценко О. Літопис українського життя в Канаді. — У 5-ти т. — Вінніпег, 1961–1973.

Войценко О. До початків українського видавничого руху в Канаді // Ювілейний альманах для відмічення праці "Українського Голосу". — Вінніпег, 1960. — С. 77–89.

Видання Івана Тиктора та концерну "Українська преса": Бібліографічний покажчик. 1923–1977. — Львів, 2000. (Розділ "Канадський період діяльності І. Тиктора". — Вінніпег, 1948–1977).

Змієнко-Сенишин Г. Пересаджені квіти України. — К.: Наша культура і наука, 2001. — 196 с.

Історія "Українського Голосу" в біографіях його основоположників / Упорядник А. Фігус-Ралько. — Вінніпег: Тризуб, 1995. — 112 с.

Марунчак М. Історія українців Канади. У 2-х т. — Вінніпег, УВАН. — Т. 1. — 1968. — 466 с.; Т. 2. — 1974. — 512 с.

Марунчак М. Студії до історії українців Канади. — У 5-ти т. — Вінніпег, 1968–1969.

Тимошик М. "Лишусь навіки з чужиною...: митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. — К.: Наша культура і наука", 2000. — 548 с.

Тимошик М. Українське друкарство в Канаді: історія і сучасність // Друкарство. — 2001. — №4. С. 18–23.

Тимошик М. 90-річчя "Українського Голосу" у контексті історії української журналістики // Українське журналістикознавство. — 2001. — №2. — С. 6–9.

Фігус-Ралько А. Українська Канада. — К.: Наша культура і наука, 2001. — 142 с.; 2-ге вид., доп.: К.: Наша культура і наука, 2003. — 184 с

Ярмусь С. Журналістичний профіль. — Вінніпег, 1999. — 340 с.

Тема 17

ВИДАВНИЧА СПРАВА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЕТАПІ СТАНОВЛЕННЯ (1990–2003)

- Організаційний аспект
- Законодавчий аспект
- Тематичний, мовний та географічний аспекти

Важко сказати, як назвуть колись цей період української історії майбутні його небайдужі дослідники. Назвуть тоді, коли все заспокоїться й відстоїться, систематизується й проаналізується з висоти вже пережитого часу. Коли впаде в бездонне провалля усе пінисто-наносне, аморально-брутальне, коли чесне й величне, патріотичне й високодуховне відсторониться самотужки від кон'юнктурного й цинічного, владного й примітивного, коли легше буде розпізнавати справжні й фальшиві людські цінності.

Нинішні ж літописці сучасності, аналізуючи складні й суперечливі процеси нашого буття "гарячими слідами", свідками й учасниками яких вони є самі, попри запрограмовану неупередженість, об'єктивно не можуть позбавитися певного нальоту пристрасності й суб'єктивізму. Тому й з'являлися в періодиці такі діаметрально протилежні терміни й визначення як "парад суверенітетів" і "період втрачених можливостей", "остання спроба утвердження української незалежності" і "загроза втрати України".

Період розвалу найбільшої і найтривалішої в часі її існування російської радянської імперії та становлення на її теренах самостійних держав призвів до корінної ломки в усіх сферах суспільного, економічного й духовного життя, що породило в свою чергу надзвичайно велику кількість проблем. Надто ж у культурно-духовній і освітньо-науковій галузях, зосібно і в такій специфічній ділянці як видавнича справа.

На етапі становлення нової системи видавничої справи в Україні ці проблеми доцільно розглянути в кількох аспектах, а саме: організаційному, законодавчому, тематичному, мовному і географічному.

§ 1. Організаційний аспект

Формування нової структури видавництв за типологічними ознаками

До здобуття Україною незалежності в 1991 році існувало 25 державних видавництв. За останні десять років більшість їх залишається в підпорядкуванні державних органів. Однак їхній вплив на ринку видавничої продукції з кожним роком має тенденцію до скорочення. Так, за даними Книжкової палати частка дер-

жавного сектора вітчизняного книговидання вже у 1997 році становила: за кількістю назв — 46,6, за накладами — 59,4 відсотка.

Якщо за радянських часів видавничу структуру складали лише видавництва і друкарні системи колишнього Держкомвидаву та кілька малопотужних відомчих видавництв (розміщених, як правило, у столиці та найбільших обласних центрах), то сьогодні її активно й постійно поповнюють нові потоки суб'єктів видавничої діяльності.

Якою ж виглядає нині структура видавництв України за головними типологічними ознаками?

За формою власності. Серед найпоширеніших можна виділити:

- державні видавництва;
- приватні видавництва, засновані на власності окремого громадянина України, з правом найму працівників;
- колективні видавництва, засновані на власності колективу, кооперативу, іншого статутного товариства, громадської та релігійної організації;
- спільні видавництва, засновані на базі об'єднання майна різних власників;
- видавництва, засновані на власності юридичних осіб.

За підпорядкованістю. Це — самостійні видавництва різних форм власності, а також підрозділи різноманітних підприємств, установ і організацій з правами видавничої діяльності. В останньому сегменті картина виглядає особливо строкатою:

- фірми;
- асоціації;
- спільні підприємства;
- приватні підприємці;
- редакції газет і журналів;
- редакційно-видавничі підприємства;
- поліграфічні підприємства;
- наукові організації;
- науково-дослідні інститути;
- навчальні заклади;
- громадські, релігійні організації та товариства.

Усього в Україні на початок нового тисячоліття їх налічувалося понад 1500 (проти 705 у 1996 році). Однак переважна їх більшість — малопродуктивні (випускають від однієї до

кількох назв на рік). В останні роки помітна тенденція до збільшення кількості видавництв, які протягом року не надрукували жодної книжки (у 1997 — 788 проти 252 у 1996 році).

Формування нової системи збуту видавничої продукції

Відпрацьована в Україні десятиліттями система книгорозповсюдження, яка давала змогу через мережу об'єднання "Укркнига" донести друковане слово до найвіддаленішого сільського магазину, на початку 90-х років XX століття розвалилася. Перед видавництвами та видавничими організаціями виникла потреба створення альтернативної дистрибуційної мережі, пошуку нових форм і методів роботи з потенційним покупцем, замовником чи споживачем друкованої продукції.

Мережа продажу друкованих видань в Україні на початок третього тисячоліття мала таку структуру:

- відділи маркетингу видавництв;
- книжкові магазини різних форм власності;
- книготорговельні фірми;
- дрібнооптові книготорговельні організації;
- лотки й кіоски з продажу друкованої продукції;
- інтернет-магазини;
- книжкові базари;
- книжкові ярмарки;
- книжкові клуби;
- прямий продаж без посередників;
- фізичні особи-книгоноші;
- книжкові відділи непрофільних торговельних підприємств;
- відділи "книга–поштою" при фахових періодичних виданнях.

Загострення проблеми стандартизації у видавничій справі

Однією з організаційних проблем періоду становлення нової видавничої системи в Україні є цілковите безладдя і хаос, яке панує в питанні стандартизації видавничої продукції. Проведений аналіз засвідчує

цілковиту неузгодженість, самодіяльність і навіть ігнорування цієї важливої справи більшістю видавців нової генерації.

Простежуються *три підходи.* Частина видавництв, здебільшого державної форми власності, продовжує користуватися старою, радянською, системою видавничих стандартів. Інша, досить немала група, в якій домінують приватні видавництва, взяла за основу розроблений наприкінці 90-х років у Росії комплект нових видавничих стандартів. І третя група видавництв, також значна за кількістю, яка не сповідує в цій справі жодної системи й оформляє свої видання, як заманеться.

Причина полягає в тому, що практично вже більше десяти років українське книговидання розвивається без власних видавничих стандартів. Держава від початку 90-х років, практично відмовившись від старого, багато в чому виправданого і потрібного, контролю в цій важливій ділянці інформаційного простору, досі не спромоглася через свій галузевий орган — Держкомтелерадіо України — запровадити взамін чогось дієво нового.

Як відомо, в радянські роки стандарти з видавничої справи розроблялися в Москві, друкувалися там величезними, як на сьогодні, накладами (кожен стандарт виходив окремим ви-

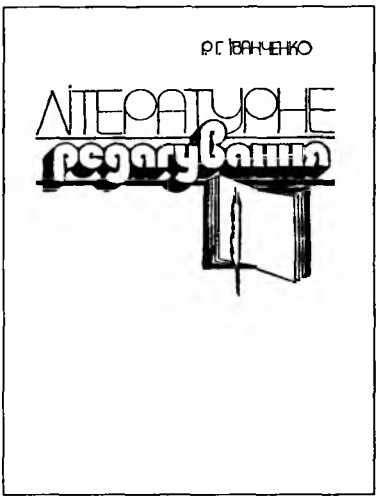

Підручники з літературного редагування київських професорів Романа Іванченка та Володимира Різуна

данням у кількості від 20 до 50 тисяч примірників; крім того, кілька перевидань витримав і збірник довідково-документальних матеріалів, виданий всесоюзною Книжковою палатою) і централізовано доставлялися через відповідні республіканські органи до кожного видавництва. У республіках деякі нормативні документи перекладалися або прилаштовувалися відповідно до їхніх мовних особливостей. За дотриманням кожним видавництвом стандартів прискіпливо стежив спеціальний підрозділ Держкомвидаву України — Головне видавниче управління, працівники якого періодично готували тематичні огляди випущених видань. Тема стандартизації, культури видань у цілому постійно була присутньою на сторінках авторитетного на той час часопису "Друг читача".

З набуттям Україною незалежності поступово усталена система почала руйнуватися. Сліпо копіювати нові видавничі стандарти Російської держави виявилося недоцільно з кількох причин. Передусім, політичного характеру. З іншого боку, "прилаштувати" старі радянські стандарти до нових умов, у яких розвивається українське книговидання, сьогодні практично неможливо, бо критерії й методика, на яких вони базувалися, більшою мірою мали відношення до політичної безпеки колишньої радянської імперії й аж ніяк не до інтересів авторів, читачів та видавців. Про розумне використання досвіду західного книговидання в цих документах і не йшлося.

Тому цілком закономірним було створення в середині 90-х років XX ст. при Державному комітеті із стандартизації, метрології та сертифікації України Технічного комітету за номером 101 (ТК–101) "Технологія поліграфії". Перед цим підрозділом постало завдання здійснювати організацію й підготовку до затвердження державних стандартів України в галузі видавничої діяльності, формних і друкарських процесів високого, офсетного, спеціальних видів друку та брошурувально-палітурних процесів книжкового і газетного виробництв.

Структура цього Комітету включає чотири підкомітети і одну робочу групу. Підкомітети: "Видавнича діяльність", "Технологія книжкового виробництва", "Технологія газетного виробництва", "Технологія спеціальних видів друку". Окрема робоча група має назву "Бланки цінних паперів і документів суворого обліку".

Таким чином, розробкою видавничих стандартів покликаний займатися окремий підкомітет, створений на базі Національного науково-виробничого об'єднання "Книжкова палата України". Проте потужності цього комітету є недостатніми. Зволікання із розробкою нових стандартів для видавничої справи в Україні негативно позначається на загальній культурі, перешкоджає залученню вітчизняної друкованої продукції до загальносвітової книжкової скарбниці й ідентифікації держави чи конкретного видавця в цьому книжковому морі.

§ 2. Законодавчий аспект

Сучасний стан українського книговидання у статистичному вимірі

Рівень розвитку демократичних процесів у цілому і освіти зокрема тієї чи іншої країни в західному світі прийнято визначати такими цифровими показниками, які характеризують динаміку випуску друкованої продукції на душу населення.

Спробуємо на початку з'ясувати за цими показниками рівень розвитку цих процесів в Україні за останні десять років, скориставшись нижче поданою таблицею (перша колонка — рік, друга — кількість книг у примірниках):

1990 — 3,2
1991 — 2,6
1992 — 2,4
1993 — 1,7
1994 — 1,01
1995 — 1,33
1996 — 1,01
1997 — 1,1
1998 — 0,88
1999 — 0,36
2000 — 0,89
2001 — 0,9
2002 — 0,9

Таким чином, після кількарічного тупцювання на місці (0,33–0,86 примірника книги на душу населення за один рік), ми, "завдячуючи" значному скороченню в останні роки

кількості населення країни (з 53 до 49 мільйонів), нарешті, майже дотягнулися до рубежу однієї книги на душу населення.

Цей показник є дуже принизливим для країни, яка свого часу серед перших у Європі запровадила книгописання, а згодом і книгодрукування, і книгами якої захоплювалася пізніше вся Європа. Як тут не згадати історичного факту, за яким донька Ярослава Мудрого, будучи посватана за престолонаслідника Франції, привезла з берегів Дніпра до цієї країни в середині XI століття один з найцінніших батькових подарунків, якому судилося стати... національною святинею французького народу. Була то Біблія, написана тогочасною давньоукраїнською мовою, на якій згодом, за прикладом Анни Ярославни, присягали на вірність своєму народові наступні після неї французькі королі.

Наведені вище цифри потребують порівняння. Так, у царській Росії (за даними статистики 1913 року) на душу населення щороку виходило друком 2 книги, за роки існування Радянського Союзу — 4. В нинішній Росії — 3,8, Білорусі — 5,5, Польщі — 9,5, Німеччині — 12.

У переважній більшості країн Західної Європи щороку випускається в середньому 12–16 книг на душу населення. І це за умови, що тамтешні громадяни мають значно більші можливості одержувати інформацію іншими засобами, передусім завдяки вільнішому і дешевшому доступу до комп'ютерної мережі.

Ще один показник, який не може не тривожити, — випуск дитячої літератури: він склав за рік 0,16 примірника. Тобто, на шестеро юних громадян припадає всього лише одна книга, створена й видрукувана в Україні.

Статистичні дані засвідчують і таку тривожну тенденцію як зменшення протягом року питомої ваги книг державною мовою в загальному обсязі випущеної літератури за накладами (у 2000 році — 61,4 відсотка, у 2001-му — 60,8). Сьогодні на вітчизняному ринку російськомовна книга посіла панівне становище: з урахуванням завезеної з-за кордону, близько 90 відсотків — за назвами та 70 — за накладами. Де вже тут говорити про так звану насильну українізацію, про яку постійно торочать у російськомовних засобах масової інформації немало некультурних, шовіністично налаштованих крикунів?!

Частка вітчизняної книги на внутрішньому ринку за роки української незалежності невпинно скорочувалася. Якщо 1999 року у вільний продаж надійшло (без врахування видань за держзамовленням та відомчих для службового користування) близько 9 млн примірників книг, то 2000 року — на мільйон менше. Для порівняння варто навести показники сусідів: у Польщі — 150, у Росії — 300 млн примірників книг за один рік.

Зрозуміло, що внаслідок нестачі вітчизняної книги цей вакуум активно заповнюється книжковою продукцією, випущеною тими ж сусідами. А це, за даними лише митних органів, — близько 55 млн книжок, які щороку завозяться в Україну для перепродажу передусім з Росії та Білорусі.

І ще одна вражаюча цифра: щорічно з України відпливає близько 400 млн гривень у кишені передусім російських видавців і поліграфістів, які надійно і не без підтримки доморощених владних покровителів окупували український ринок. Отож, ідеться про пряме інвестування зарубіжного виробника. І це за умов, коли вітчизняна поліграфія задихається від нестачі інвестицій.

Занепокоєння викликають, власне, не самі ці цифри. Насторожує інше: послідовна й підсилююча тенденція щодо консервації цього становища. Маємо, так би мовити, проблему з довгою бородою, яку нікому не вдається за останні десять років хоча б укоротити. Для глибшого розуміння ситуації, що склалася, варто бодай фрагментарно окреслити той суспільно-політичний фон, який визначав характер діяльності видавців і поліграфістів України в останнє десятиліття розвитку держави.

Коротка ретроспектива причин і витоків проблеми

Коли проаналізувати підшивки української періодики минулого десятиліття щодо зазначеної проблематики, то навіть за тоном самих заголовків газетних публікацій можна відчути, що приносила вітчизняним видавцям і книгорозповсюджувачам дика, не контрольована державою стихія, в яку тією ж державою бездумно було кинуто все, що вкладається в таке архіважливе і стратегічно сильне поняття як національне друковане сло-

во — надбання вікової мудрості народу, запорука його самобутності, сили волі.

Спробуймо прочитати, задуматися над такими заголовками:

"За бідну культуру замовимо слово" ("Вечірній Київ", 1990. 27 жовтня).

"Захистити друковане слово" ("Літературна Україна", 1991. 4 липня).

"На шляху до остаточного щезання? Доля української книги в суверенній Україні" ("Літературна Україна". 1993. 9 вересня)

"Прощавай, українська книжко" ("Сільські вісті". 1996. 12 липня).

"Закон, якого так довго чекали, "доб'є" книговиробників" ("Киевские ведомости". 1996. 28 серпня).

Події, що визначали стан видавничої галузі, хронологічно розвивалися так.

1990 року, у відповідь на проголошення Україною державного суверенітету, Росія в односторонньому порядку скоротила поставки в республіку товарів, визнаних нею як стратегічна сировина. Передусім це стосувалося паперу. Через це призупинилася діяльність цілого ряду видавництв. Саме тоді творча, наукова і видавнича еліта, згуртувавшись, своїм відкритим зверненням вирішила привернути увагу державних мужів і громадськості до можливої катастрофи національного книговидання.

5 липня 1991 року Президія Верховної Ради України прийняла постанову щодо державного захисту книговидання та преси України в умовах переходу до ринкової економіки, згідно з якою Кабінету міністрів було доручено передбачити пільгове оподаткування видавництв та торговельних організацій, які видають і реалізують літературу, що виходить українською мовою. Як результат — із січня 1992 року від сплати податку звільнялися ті видавництва, що здійснювали випуск літератури українською мовою та мовами національних меншин, якщо ця література становила не менше 70 відсотків загального їхнього виробництва.

Таким мудрим рішенням тодішній Голова Верховної Ради України і майбутній перший президент суверенної України Леонід Кравчук назавжди увійшов в новітню історію україн-

ського друкарства, як прозірливий державний діяч, який по-справжньому оцінив вагу і значення українського друкованого слова для становлення державності й утвердження української національної ідеї. Однак своєрідний ренесанс новітнього українського книговидання тривав недовго.

Сформований після виборів нового президента Леоніда Кучми новий склад Кабінету міністрів відмінив цю пільгу для вітчизняних видавництв з 1 січня 1994 року. Українська книга в умовах різкого зменшення державного замовлення, відсутності дотацій та пільг ставала економічно не вигідною, а для багатьох видавців — і непотрібною.

Особливо загрозливою ця тенденція стала з 1996 року, коли Росія, турбуючись про власний інформаційний простір на теренах колишнього СРСР, запровадила, за аналогом більшості високорозвинених держав світу, нульову ставку податку доданої вартості на всю друковану продукцію. Україна ж, навпаки, ризикуючи повністю втратити цей простір, довела величину цього податку до 20 відсотків, зрівнявши книгу з виробами будь-яких інших галузей народного господарства і опинившись за цим показником практично у хвості усіх держав світу.

Середина 90-х років увійде в новітню історію безрезультатною боротьбою українського книговидання за своє виживання і спробами його представників позитивно зрушити це питання через зміни в законодавчому полі. В цю пору велася неприхована боротьба і в комісіях парламенту, і в міністерських коридорах, і серед видавців за підготовку цивілізованого Закону про видавничу справу.

Під час розробки у 1995 році концептуального варіанту проекту Закону України "Про захист інформаційного простору України, державну підтримку засобів масової інформації і національного книговидання та соціальний захист їх працівників" здійснювалися неодноразові спроби відновити існуючу до 1994 року законодавчу норму про пільги для видавництв, які випускають не менше 70 відсотків літератури українською та іншими мовами національних меншин. Однак вони виявилися невдалими.

1995 рік. Парламентом України було "провалено" Закон про видавничу справу, на який покладалися великі надії. Народний депутат України другого скликання Петро Осад-

чук так пояснює причину неприйняття парламентом цього закону:

"Якби в залі умовно українського парламенту сиділи інші люди, ближчі до духовної спадщини Т. Шевченка, І. Франка і Лесі Українки, то конче потрібний правовий акт для порятунку вмираючого книговидання було б прийнято".

Українське "видавниче" законодавство і Рада Європи

Тривожними тенденціями розвитку українського книговидання в умовах переходу до ринку переймається в середині 90-х років Рада Європи. У квітні 1996 року за її сприяння в Києві проходить представницька Міжнародна конференція "Законодавство в світі книги: шляхи реалізації в Україні рекомендацій Ради Європи".

Спеціальною резолюцією вона констатувала наявність таких тенденцій в українському книговиданні, на які не могли не реагувати місцеві державотворці. Суть цих тенденцій полягала в наступному:

- знизилася до критичної межі кількість освітніх та наукових видань (за назвами і накладами), що спричинило до поглиблення кризи освіти і науки в державі;
- припинилося бюджетне фінансування бібліотек і цільових видавничих проектів, покликаних забезпечити поповнення фондів бібліотек, що стало головною причиною різкого зубожіння останніх і, відтак, обмеження інформованості населення та зниження його інтелектуального потенціалу;
- падає авторитет країни в очах європейської спільноти, яка почала сприймати Україну як державу, де влада не опікується книгою, освітою, культурою;
- Україна стала джерелом прибутків для видавництв ближнього зарубіжжя, які, використовуючи податковий тиск влади в Україні на власних виробників та протекціоністські закони своїх держав, мають змогу поставляти до нашої держави значно дешевшу та якіснішу в поліграфічному відношенні книжкову продукцію;
- втрачаються кваліфіковані фахівці, а відтак знижується загальний фаховий рівень видавничої сфери, зростає

кількість підприємств, які припиняють видання книжок і перепрофілюються;
- прогресує занепад поліграфічних підприємств, спричинений значним зменшенням замовлень, а також моральним і фізичним старінням обладнання, пов'язаним з браком коштів на його модернізацію;
- стрімко зросла собівартість української книги, внаслідок чого вона стала недоступною для пересічного читача.

Виходячи з аналізу кризового стану книговидання і книгорозповсюдження в Україні, Міжнародна конференція, за безпосередньої участі зарубіжних фахівців, рекомендувала органам законодавчої та виконавчої влади вжити у цьому питанні заходів, які б відповідали задекларованим Конституцією України принципам побудови демократичного суспільства. Йшлося зокрема про:
- законодавче визнання книги насамперед явищем культури, а вже потім предметом матеріального виробництва;
- введення нульової ставки податку на додану вартість для видань на всі технологічні процеси їх виробництва і спрощення процесу оподаткування книги в цілому;
- проведення незалежним громадським органом, створеним із професіоналів галузі і вчених, розподілу на конкурсній основі державних субсидій на виконання програм видання літератури за державним замовленням;
- зниження для видавництв, книготорговельних установ та бібліотек ставок на перевезення, поштову пересилку книжкової продукції;
- стабільне виділення коштів для закупівлі бібліотеками і державними освітніми закладами періодичних та неперіодичних видань;
- фінансову підтримку наукових досліджень у галузі книгознавства і поліграфії.

Подібні рекомендації базувалися на аналізі законодавства щодо друкованого слова, яке в переважній більшості країн світу передбачає у цій сфері суттєві пільги. Варто детально проаналізувати податкову політику таких держав щодо друкованого слова, аби наочно переконатися, що там прийнято таке законодавство, яке визнає високу духовну, просвітницьку, державотворчу і цементуючу суспільство функцію книги.

Натомість нерозуміння цієї проблеми, небажання українських законодавців прийняти такий закон мимоволі виставляє їх справді посміховищем у Європі.

Податок на друковане слово за рубежем і в Україні

У цілому характер сучасного законодавчого поля нашої держави щодо друкованого слова найкраще виокремити, проаналізувавши ось цю таблицю (за вибірковими даними Центру розвитку друкарської справи (Будапешт) та Міжнародної асоціації видавців):

Країна	Податок на друковану продукцію, %	Стандартний податок для інших галузей, %
Країни з нульовою ставкою податку на друковану продукцію		
Аргентина	0	21
Бразилія	0	20
Велика Британія	0	17,5
Ірландія	0	21
Латвія	0	18
Литва	0	18
Норвегія	0	23
Польща	0	22
Росія	0	21,5
Уганда	0	22
Кенія	0	18
США	від 0 до 8,5 залежно від виду літератури	
Країни з досить низькою ставкою податку на друковану продукцію		
Туреччина	1	21
Швейцарія	2	6,5
Люксембург	3	12–15
Японія	3	3
Греція	4	18
Іспанія	4	16
Італія	4	19
Португалія	5	17
Словенія	5	15–20
Франція	5,5	20,6
Бельгія	6	21
Словаччина	6	25
Нідерланди	6	17,5
Канада	7	15

Країна	Податок на друковану продукцію, %	Стандартний податок для інших галузей, %
Країни з досить високою ставкою податку на друковану продукцію (ставка зрівняна з іншою продукцією)		
Ізраїль	17	17
Чилі	18	18
Україна	**20**	**20**
Болгарія	22	22
Данія	25	25
Швеція	25	25

Отже, якщо не брати до уваги Швецію та Данію (тут віддавна валовий національний доход на душу населення є досить високий і висока ціна книги не є проблемою для покупців) то Україна, разом з Болгарією, замикає список тих країн, де національне законодавство не протегує розвиток національної видавничої справи, і де друковане слово обкладається найвищим у світі податком.

Головне гальмо розвитку друкованого слова

На кінець 90-х років ставало однозначно зрозумілим, що розвиток видавничої галузі в державі гальмує недосконале законодавство, яке в корені необхідно було змінювати.

З приводу цієї проблеми говорено і написано так багато, що, здавалося б, з точки зору здорового глузду не захотіти збагнути її, вийти, нарешті, з глухого кута може лише найзапекліший ворог української незалежності. Йдеться ж про прийняття чіткого, прозорого закону прямої дії, який би однозначно визначав державну підтримку національної книги.

Закон України *"Про видавничу справу"* був затверджений Верховною Радою 5 червня і опублікований у пресі 18 липня 1997 року. Однак він так і не запрацював, бо навіть скромні пільги для видавців, обумовлені статтею шостою, могли дати якийсь позитивний результат, якби її пункти були включені у відповідні законодавчі акти.

Головний недолік цього закону у тому, що він продовжував консервувати ту систему оподаткування вітчизняної книги, яка не давала їй можливість конкурувати із зарубіжними, передусім російськими, виданнями.

Чергову спробу змінити законодавче поле в Україні щодо українського книговидання було здійснено влітку 2000 року під час Всеукраїнських загальних зборів видавців, поліграфістів і книгорозповсюджувачів. Учасники наради в черговий раз прийняли звернення до Президента України з клопотанням про необхідність нагальних змін у податковому законодавстві, а Державний комітет інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України, на виконання рішення наради, оперативно розробив і подав на розгляд Верховної Ради України необхідні документи. Йшлося, зокрема, про зміни й доповнення до Законів України "Про податок на додану вартість", "Про єдиний митний тариф", "Про оподаткування прибутку підприємств", "Про патентування деяких видів підприємницької діяльності" та "Про видавничу справу".

Таким чином, знову почалося ходіння по зачарованому колу або ж не розуміння проблеми, або ж явного опору позитивно її розв'язати. Знову ті ж варіанти розробок закону, багатомісячні зволікання з його розглядом, а потім таке ж багатомісячне перекроювання положень і вихолощення певними групами з числа депутатського корпусу та окремих чиновників різних рівнів головної сутності документа.

Поданий пакет документів щодо порятунку української книги Верховна Рада розглянула у вересні 2000 року і... перенесла розгляд цього питання на січень 2001 року.

Законопроект "Про внесення змін та доповнень до деяких законів України з питань оподаткування в частині, що стосується видавничої справи" з великими труднощами був проголосований аж наприкінці березня 2001 року. Творці вітчизняної книги з нетерпінням очікували публікації затвердженого парламентом держави "свого" багатостраждального Закону. Та цього разу все закінчилося повною несподіванкою і для прихильників, і для опонентів: **проголосований конституційною більшістю депутатів Закон через кілька днів, у результаті, правдоподібно, закулісних ігор, був... відкликаний.** Випадок у законодавчій практиці безпрецедентний.

Переголосування цього закону, з порушенням регламенту, відбулося у травні 2001 року. Документ вийшов усіченим, переполовиненим, мало сприятливим до започаткування кардинальних змін, тому виявився недієвим і не зміг змінити ситуації на краще. "Напівпідпільно" прийнятий закон враховував лише інтереси окремих кланів, а не всіх виробників національного продукту.

Реалізація суперечливих положень цього документа не призвела до суттєвого зниження собівартості друкованого продукту в Україні. Не випадково видавці й поліграфісти назвали цей закон відкупним і окозамилювальним. До того ж, термін дії його в часі надто обмежений — до 1 січня 2003 року.

Державна підтримка видавничої справи: декларації та реалії

Практика новітнього етапу розвитку української видавничої справи засвідчує одну печальну традицію. Як метод заспокоєння чи охолодження активності захисників українського друкованого слова (це неодноразово проявлялося в створенні чи то комітету порятунку української книги, чи опублікуванні у пресі підписаними відомими діячами відкритих листів на адресу Президента чи Прем'єр-міністра), в адміністрації Президента наспіх готувався Указ глави держави такого змісту, який не міг не вселяти оптимізму — як щодо назв цих указів, так і його словесного наповнення.

Найпоказовішими в цьому є бодай ось ці три Укази Президента України — "Про державну програму розвитку національного книговидання та преси" (26 лютого 1995 року), "Про деякі питання державної підтримки книговидавничої справи" (23 липня 1998 р.) та "Про додаткові заходи державної підтримки національного книговидання і книгорозповсюдження" (9 листопада 2000 року). Констатуючи у преамбулі величезну роль "національного книговидання і книгорозповсюдження у формуванні інформаційного простору держави та з метою посилення державної підтримки видавничої справи і вдосконалення системи книгорозповсюдження України", творці таких указів, які підписує глава держави, обіцяють

народу і бюджетне фінансування випуску суспільно необхідної літератури на умовах державного замовлення, і виконання попередніх програм, і створення української мережі книготоргівлі, і забезпечення населення регіонів українською книгою, і багато інших у цілому нагальних справ, що нагромадилися в гуманітарному блоці українського державотворення.

Однак минають місяці, роки, і практично жоден з тих пунктів указів сповна не виконується. Та й не може виконатися, оскільки такі важливі документи хибують найголовнішим — відсутністю конкретики в зобов'язуючій частині. Кабінетові Міністрів, міністерствам, відомствам, обласним адміністраціям в черговий раз пропонується "вжити заходів", "розробити і затвердити програми", "вдосконалити систему", "вирішити питання", "запровадити механізми". Не дивно, що "в щоквартальних інформаціях про стан виконання" цих указів можна віднайти елементарні відписки, окозамилювальний зміст яких бюрократична державна машина відпрацювала сповна.

§ 3. Тематичний, мовний та географічний аспекти

Тематичний аспект

Початок 90-х років був бурхливим і нестабільним періодом становлення нової тематичної палітри книговидання. Свобода слова і друку давала можливість мало не кожному відчути себе і редактором, і видавцем, коли дехто з початківців (та й старожилів книжкового світу) за місяць-два ставав мільйонером, а згодом і мільярдером, спритно "викидаючи" на зголоднілий і невибагливий книжковий ринок чергові партії "кама-сутр", "анжелік", "амазонок" чи наспіх "упорядкованих" різноманітних томів детективного чтива.

У таких умовах перед видавництвами поставала проблема вироблення власної концепції розвитку. Йшлося про те, кого і що видавати в нових умовах розвитку суспільства. Для видавництв, які спеціалізувалися, скажімо, на науковій і навчальній літературі, це питання особливо гостре. Адже зміни відбувалися в суспільній свідомості, поглиблювалися державотворчі процеси, докорінно змінювалися навчальні

програми у вищих навчальних закладах, запроваджувалися нові дисципліни. Як оперативно забезпечити ці програми новими підручниками, посібниками, які авторські колективи створювати, якого рівня літературу вони запропонують до видання, якщо зайняти вичікувальну позицію? Як взагалі встигати за тими змінами, які мало не щодня вносило нестабільне, тривожне сьогодення, готуючи до видання не газету, а книгу?

В останнє десятиріччя розвитку вітчизняного книговидання на ринку пропозиції книги і ринку попиту на неї відбулися кардинальні зміни, які помітно вплинули на тенденції книговидавничого ринку і поведінку читача (покупця). В недавні радянські часи вітчизняний читач змушений був купувати лише те, що пропонували їм видавництва, політику яких, у свою чергу, диктували партійно-ідеологічні органи "згори". Книга несла в собі передусім "виховний", "ідеологічний" заряд, а не "пізнавальний", "споживацький", як це прийнято розуміти в західному світі.

Як тільки всі заборонницькі й обмежувальні шлюзи щодо друкованого слова в перші роки української незалежності буди знесені, саме читацькі смаки стали визначальними в поточних і перспективних планах діяльності більшості видавництв.

Коли схематично виокремити тенденції, що панували на цьому ринку в тематичному діапазоні, то можна простежити, як за швидкозмінюваними читацькими смаками змінювався й характер і книжкових розкладок, і полиць спеціалізованих магазинів.

На першому місці за накладами і кількістю назв тривалий час домінували книги двох, таких протилежних за тематикою, напрямків — *сексуально-еротичного та... історичного.* З одного боку, спостерігалися немалі черги за різноманітними "кама-сутрами", "амазонками", "анжеліками". З іншого, — не менший попит був на заборонені раніше твори М. Костомарова, М. Грушевського, Д. Драгоманова, М. Аркаса, І. Огієнка. Ті видавництва, які вчасно зорієнтувалися і за структурою та кадровим потенціалом були гнучкі й динамічні, протягом одного-двох тижнів додруковували додаткові десятки, а то й сотні тисяч примірників таких книг, які розходилися практично з-під коліс.

Поступово на зміну цій тематиці приходила *література, що за змістом була ближчою до нашої недавньої, радянської,*

історії, в основі якої — прихована від мільйонів співвітчизників правда про тоталітарний режим, сталінізм, періоди хрущовської відлиги та "перестройки". Справжніми книжковими бестселерами, право на перевидання яких виборювали, після "товстих" літературних журналів, немало вітчизняних видавництв, стали твори, скажімо, Д. Волкогонова, Б. Єльцина, П. Шелеста, репринтні видання періоду УНР та передруки з діаспорних видавництв.

Переживши романтичний період національного пробудження і дещо перенаситившись такою "важкою" тематикою, наш читач протягом короткого часу спонукав своїми потребами до зміни характеру книжкових розкладок: "правити бал" на них стали *твори класиків детективного жанру* (А. Крісті, Ж. Сіменон, Д. Чейз). На зміну їм прийшли незабаром *романи жахів та література легких жанрів* (різноманітні любовні пригоди), які пізніше доповнилися *кримінально-бандитською тематикою сучасних авторів* (усілякі "розборки" різних рівнів, "петербурги й москви бандитські") та *фантастикою.*

У проміжку між тими тематичними блоками, але нетривалий час, було модним купувати для своєї домашньої бібліотеки й для подарунків близьким *книги поточних телевізійних серіалів, здебільшого "мильних" латиноамериканських.* Варто згадати хоча б шалений успіх книжкових видань, що з'являлися в продажу буквально із завершальними серіями "Багатих, що теж плачуть", "Нікого, крім тебе" і навіть дуже кримінального італійського "Спрута".

З другої половини 90-х років книжкові розкладки такого штибу стали поступово витіснятися так званою *діловою літературою ринкової тематики* (право, економіка, фінанси, менеджмент, маркетинг). Обсягові, видані в оправах, переклади зарубіжних авторів із цих галузей знань стали доповнюватися десятками книг сучасних вітчизняних авторів.

Нова хвиля читацького попиту винесла на ринок різноманітну *літературу з вивчення іноземних мов, комп'ютерної тематики.* Окремим потужним блоком на перші місця і за кількістю назв, і за накладами стали виходити *навчальні видання.* Міцно й надовго утверджуються на книжкових розкладках і полицях в останні роки *довідники, словники.* Повільно, але впевнено, з огляду на входження України до європейського дому й пожвавлення туристичного бізнесу, розширюється

асортимент і — найголовніше — якість видань *краєзнавчо-туристичного характеру.* Цей тематичний блок, судячи з його стрімкого розвитку в країнах Східної Європи, безумовно, має добру перспективу.

Активно формується новий тематичний блок, який можна умовно назвати "література масового попиту сучасних вітчизняних авторів". Феномен сучасних українських письменників Андрія Куркова, Юрія Андруховича, Марини і Сергія Дяченків, Олді (літературний псевдонім Д. Громова та О. Ладиженського) і Андрія Валентинова, твори яких за кордоном часто потрапляють у перші десятки списків книжкових хіт-парадів, спонукали вітчизняних видавців піти на певний ризик і спробувати переконати українського читача купувати книги доморощених, але "розкручених" авторів. Вдалим тут може бути приклад з книгою Ю. Рогози "День народження Буржуя": тираж її, що розійшовся по Україні за кілька місяців, склав 70 тисяч примірників.

Таку строкату і хвилеподібну еволюцію пережив український видавничий ринок протягом останніх десяти років, набуваючи нині (у контексті розвитку читацьких смаків і запитів) більшої стабільності й прогнозованості. Це зовсім не означає, що умовно розміщена автором послідовність у зміні цих смаків є усталеною, раз-назавжди сформованою і більше ніколи не повторюваною. В усі часи, незалежно від суспільно-політичних змін у кожній державі, завжди була і буде певна категорія читачів, що потребуватиме книг не просто взагалі, а лиш з певного тематичного блоку, для конкретного споживацького призначення. І серйозні суб'єкти книжкового ринку, прогнозуючи ці зміни, ретельно вивчаючи тенденції, що відбуваються на ньому, мають вчасно й безпомилково віднайти саме "свого" читача на саме "свою" книгу. Адже від цього залежить кількість таких видань, їхній максимальний наклад і, що не другорядне, ціна, а, отже, й економіка видавництва.

Мовний аспект

За даними Книжкової палати України, питома вага україномовних видань у загальній кількості випущених книг за перші п'ять років існування Української держави становила (у відсотках) відповідно за назвами і накладами:

1991	—	33,8	53,8
1992	—	35	34,9
1993	—	41,5	45,4
1994	—	43,8	40,1
1995	—	47,1	47,7

На жаль, у наступне п'ятиріччя питома вага української книги стала скорочуватися.

З позитивних тенденцій у цьому блоці слід виділити такі:

1. Україномовна книга все сміливіше і в більшій кількості стала проникати на східні й південні терени держави.

Проте, таке пожвавлення спостерігається переважно у блоці навчальної та дитячої літератури. Цілий ряд регіональних видавництв, в тім числі й зі східних областей, включилися у справжню боротьбу за право видання тиражних україномовних підручників.

2. Книги українською мовою все активніше стали готувати до друку видавці з Росії.

Ще в 1999–2000 роках такі випадки були поодинокими. Нині ця тенденція вже чітко окреслюється. Ряд російських видавництв змогли одержати від нашого освітнього міністерства грифи на видання тиражних шкільних підручників; інші (скажімо, "Росмен") стали готувати яскраво оформлені україномовні дитячі видання — казки, енциклопедії, довідники; ще інші небезуспішно роблять цей бізнес у спілці зі своїми українськими колегами.

Прикладом такої співпраці може служити видавництво "Махаон-Україна". Співвідношення його літератури українською і російською мовою, яка поширюється в Україні, складає у процентному співвідношенні відповідно 80 і 20.

3. На ярмаркових і фестивальних книжкових заходах останнього часу помітно пожвавилася діяльність бібліотек щодо придбання саме україномовних книжок. Передусім, для вищих навчальних закладів — як державних так і особливо недержавних. Підвищення вимогливості міністерства освіти та науки щодо акредитації таких вузів, одним з основних критеріїв якої є тематична і кількісна наповненість книжкових фондів, дають свої результати. Більше коштів стало виділятися з державних та інших фондів і для публічних бібліотек у регіонах. Хоча це стосується більше знову ж таки літератури навчального плану.

Географічний аспект

Одна з цікавих тенденцій щодо формування нової структури видавничої галузі в Україні — становлення групи приватних видавництв в обласних центрах, які за короткий час своєї діяльності змогли серйозно заявити про себе на загальнодержавному рівні. Із східного регіону слід виділити "Фоліо", "Око", "Ранок", "Торнадо". Посилює свої позиції на загальноукраїнському книжковому ринку донецьке "БАО". Із західного регіону швидко віднайшли і заповнили свою нішу "Кальварія", "Фенікс", "Афіша".

Вбачається відновлення традицій книговидавничої справи періоду Української Народної Республіки, коли серйозно налаштовані видавничі підрозділи діяли не лише в обласних, а й в районних центрах. З найцікавіших — видавничо-поліграфічна фірма "Абетка" (Кам'янець-Подільський), "Відродження" (Дрогобич), "Вік" (Коломия), "Українське народознавство" (Опішне).

Нині в Україні, всупереч вкрай несприятливому, в корені шкідливому для майбутнього нації законодавству щодо книговидавничої галузі, шириться потужний інтелектуальний рух. Йдеться про те, що на початок третього тисячоліття склався добрий гурт професійно підготовлених і рішуче налаштованих на працю видавців і друкарів різних форм власності, які вміло продовжують кращі традиції своїх попередників на книговидавничому полі, продукуючи немало гарних, конкурентноздатних на європейському рівні книг. Окрім того, цей гурт видавців і поліграфістів щораз голосніше заявляє про себе як згуртовану силу, яка налаштована, незважаючи на протидію певних сил, відстоювати свої професійні й державні інтереси щодо захисту української книги в законодавчому плані.

Незважаючи на економічні негаразди, в суспільстві існує стабільно високий попит на добротну українську книгу — навчальну, наукову, пізнавальну, довідкову, художню. Задовольнити цей попит не вдається не стільки через високу ціну книги, скільки через її географічну недоступність.

За прикладом країн Західної Європи, Україна все більше починає відчувати вплив щорічного ярмаркового буму у книжковій справі. Вже визначилися чотири центри таких виставок-ярмарків — у Києві, Львові, Одесі і Харкові.

Запитання і завдання для самоконтролю

Як формувалася в Україні нова структура видавництв за головними типологічними ознаками?

Охарактеризуйте нову дистрибуційну мережу продажу друкованих видань в Україні.

Чому проблема стандартизації української видавничої продукції загострилася на початку нового тисячоліття?

Дайте порівняльну характеристику показників випуску друкованої продукції на душу населення в Україні та розвинених західних країнах.

Аргументуйте тезу: "Нормальний розвиток видавничої справи в Україні гальмує чинне законодавство в галузі друкованого слова".

На які тривожні тенденції розвитку української видавничої справи звернула увагу Рада Європи?

Дайте порівняльну характеристику вітчизняного і західного податкового законодавства щодо друкованого слова.

Назвіть характерні тенденції щодо розвитку вітчизняної видавничої справи в тематичному, мовному та географічному аспектах.

Рекомендована література до теми

Видавнича справа в Україні. 1991–1996: Бібл. пок. — К., 1996. — 28 с.

Губарець В. Усе, що вміємо, — на стенді: виставки-ярмарки для видавців і поліграфістів // Друк і книга. — 2003. —№ 1. — С. 6–7.

Законодавство в світі книги: шляхи реалізації в Україні рекомендацій Ради Європи. Матеріали Міжнародної конференції. Київ, 21–22 квітня 1997 р. — К., 1998. — 120 с.

Законодавчі та нормативні документи України у сфері інформаційної, видавничої та бібліотечної справи. Тематична добірка. У 2-х ч. Ч. II. Правове регулювання у сфері видавничої та бібліотечної справи. — К., 2000. — 234 с.

Іванченко Р. Російський патріотизм чи ментальність попандопуло? — К., 1999. — 48 с.

Карпенко В. Як повернути манкурту пам'ять. — К.: Вечірній Київ, 2000. — 360 с.

Ковба І. Обличчям до гострих проблем: Про що свідчать злети й падіння у вітчизняній видавничо-поліграфічній сфері // Друк і книга. — 2003. — № 1. — С. 2–3.

Національна книга: нинішній стан, його причини, наслідки і перспективи. — К., 2000. — 16 с.

Никифорук Б., Тимошик Н. Издательское дело в Украине в условиях рыночной экономики // Полиграфист и издатель (Россия, Москва). — 2002. — № 7. — С. 2–4.

Погрібний А. По зачарованому колу століть, або Нові розмови про наболіле. — К.: Просвіта, 2001. — 324 с.

Про захист національного ринку книговидання. Матеріали слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань культури і духовності. — К., 2000. — 115 с.

Родик К. Невивчені уроки Ситіна або "гоголізація" триває. — К., 2000. — 174 с.

Сенченко М. ПДВ у видавничій справі русифікує Україну // Друкарство. — 2000. — № 2. — С. 12–15.

Тимошик М. Тенденції сучасного українського книговидання // Вісник Книжкової палати. — 2001. — № 7. — С. 3–5.

Тимошик М. Краху національного книговидання можна уникнути, якщо в цей процес терміново втрутиться держава // Літературна Україна. — 2003. — 23 січня.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО ВСЬОГО КУРСУ

Животко А. Історія української преси / Упорядк., передм. і примітки М. Тимошика. — К.: Наша культура і наука. 2000. — 368 с.

Запаско Я. Ошатність української рукописної книги. — Львів: Фенікс, 1998. — 136 с.

Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. Початки українського друкарства. — Львів: Центр Європи, 2000. — 222 с.

Зелінська Н. Наукове книговидання в Україні: історія та сучасний стан. — Львів: Світ, 2002. — 268 с.

Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. — Львів: І-т українознавства, 2002. — 520 с.

Книга і друкарство на Україні / За ред. П. Попова. — К.: Наукова думка, 1964. — 314 с.

Книга. Энциклопедия. — М.: БРЭ, 1999. — 800 с.

Кацпраж Е. История книги. — М.: Книга, 1964. — 442 с.

Мигонь К. Наука о книге: очерк проблематики / Пер. с польського О. Медведевой, В. Мочаловой, Р. Смирновой. — М.: Книга, 1991. — 320 с.

Михайлин І. Історія української журналістики: Підручник. — Кн. 1. — Харків, 2000. — 278 с.

Немировский Е. Изобретение Иоганна Гутенберга. Из истории книгопечатания. Технические аспекты. — М.: Наука, 2000. — 659 с.

Низовий М. Українська статистика друку: основні етапи становлення та розвитку. — К., 2002. — 240 с.

Огієнко І. Історія українського друкарства / Упорядк., передм. і примітки М. Тимошика. — К.: Либідь, 1994. — 448 с.

Очерки по истории книгоиздательского дела в СССР. — М.: Книга, 1965. — 448 с.

Петров С. Книжкова справа в Києві. 1861–1917. — К.: Екс-Об, 2002. — 376 с.

Тимошик М. Її величність — книга: Історія видавничої справи Київського університету (1834-1999). / Передм. В. Скопенка. — К.: Наша культура і наука, 1999. — 308 с.

Функе Ф. Книговедение: исторический обзор книжного дела / Пер. с нем Б. Боссарта. Под ред, со вступ статьей Е. Немировского. — М.: Высшая школа, 1982. — 294 с.

Якимович Б. Книга, просвіта, нація. — Львів, 1996. — 306 с.

ПОКАЖЧИК ОСІБ[1]

Адан П. *413*
Адольф Нассауський *113*
Аквіл *265*
Александров В. *275*
Алківіад *36*
Андрієвський Д. *408*
Андрійчик А. *208*
Андрухович Ю. *475*
Андт Й. *368, 369*
Анна Австрійська *120*
Анна Ярославна *85, 86, 90, 91, 396, 397, 462*
Антоненко-Давидович Б. *339*
Антонович В. *46, 246, 259*
Антонович Д. *48, 136, 175, 196, 375*
Аристей *265*
Аристотель *36, 37*
Аркас М. *473*
Арсеній, чен. *82*
Аскольд, кн. *50, 55, 58, 64–67, 71*
Ашшурбанапал *26, 27, 36, 57*

Бабишин М. *356*
Багряний І. *384, 385, 387*
Балабан Г. *152–154*
Балабан І. *157*
Балабан Ф. *152*
Бальбо Д. *116*
Бандера В. *390*
Бандера С. *390*
Бандтке Є. *132, 133*
Бантиш-Камінський М. *198*
Баран В. *361*
Баранович Л. *76, 171–175, 181, 185*
Барвінок Г. *277*
Баренбаум І. *126*
Барка В. *384*
Басалаєв Н. *223*
Бачинський Д. *271*
Бегам Г. *153*
Безбородько В. *273*
Безбородько О. *198, 206, 217*
Бей С. *121*
Беринга С. *178*
Беринда П. *149, 150, 159, 162, 178, 181, 182, 186–188, 193*
Берклей Т. *121*
Биковський Л. *312*
Бистржановська Ж. *412*
Бі Шен *98, 104–106, 125*
Бібіков Д. *214*
Біднов В. *304, 305*
Білецький Л. *303, 436, 444, 454*
Білецький О. *406*
Білогуров В. *342*
Білодід І. *400*
Білозерський В. *277*
Боберський І. *427*
Боголюбський А. *45*
Бодруг І. *427*
Борак І. *402, 403, 406, 416*
Борецький І. *159, 181, 182*
Борис, кн. *366*
Борисенко В. *355*
Борискович І. *182*
Борсдорф Р. *365*
Бостель, проф. *270*
Брайчевський М. *50, 64, 67*
Брежнєв Л. *352, 359*
Бреполс *121*
Брокгауз *338*
Брюллов К. *215*
Будда *101*
Бузько Д. *306*
Бунаков Ю. *126*
Бурак П. *353*
Бухарін М. *341*
Бучко І. *400, 416, 418*
Буяльський М. *208*
Буяльський Н. *214*

Вагнал *117*
Валуа, гр. *397*
Валуєв П. *221, 240, 241*
Вальдфогель П. *98, 106, 143*
Вандервельде *341*
Варлаам, преп. *74*
Велес *61*
Величковський П. *369*
Вергілій *117*
Вергун І. *95, 423*
Веремчук Т. *353*
Верещагін, проф. *316*
Верлен П. *306*
Вернадський В. *45, 94, 123, 319*
Виговський І. *138, 198, 199, 230, 252*
Видашенко М. *175*
Винар Л. *391*
Винниченко В. *258, 293, 297, 306, 339, 400, 406*
Виноградов В. *61*
Виноградова Н. *42*
Вирів Є. *369, 382, 383*
Вишенський І. *184*
Вінклер Д. *265*
Вінтоняк Г. *392*

[1] До покажчика включено всі особи, що згадуються в книзі, в тім числі й у переліках рекомендованої літератури за темами та до всього курсу.

Вінтоняк Д. *392*
Вінтоняк О. *18*, *389–393*
Владимиров Л. *126*
Влизько О. *339*
Вовченко Г. *206*
Вовчок Марко (Вілінська) *293*
Возняк М. *95*
Войтенко О. *436*, *454*
Волкогонов Д. *474*
Володимир Великий, кн. *54*, *55*, *70–72*, *75*, *156*, *184*, *268*, *366*
Володимирський-Буданов М. *227*, *228*
Володислав IV, король *151*
Волошин Т. *418*
Вольтер *307*
Вороний М. *339*
Всеволод, кн. *75*

Габерцеттель Й. *214*
Гавот І. *208*
Гаврилов Г. *206*
Гай-Головко О. *443*
Галицький І. *300*
Галка І. (див. Костомаров М.)
Галятовський І. *151*, *174*, *185*
Ганка *88*
Ганно К. *33*
Гарєв З. *206*
Гарріс *25*
Гатцук М. *244*
Гаю *207*
Гедеон, єп. *149*
Гейнч *226*
Гельтхус А. *111*
Генріх І *86*, *397*
Генріх III *88*
Генсфляйш *109*
Георгій, св. *152*
Герасимчук І. *378*
Гербест В. *184*
Гергард В. *371*
Герчук Ю. *42*
Гессен Л. *361*
Гізель І. *167*, *168*
Гільгамеш *56*
Гітлер А. *282*
Глазунов І. *234*
Гліб, кн. *366*
Глібов Л. *225*
Глікcберг Т. *201–203*
Глобенко М. *418*
Гніздовський Л. *386*
Гоголь М. *212*, *213*, *216*, *227*, *249*, *443*
Гойська А. *157*
Голіцин Д. *189*
Головацький *370*
Головін І. *371*
Голубєв С. *319*
Горацій *37*, *38*
Горбач О. *418*
Горвіц, поміщик *318*
Гордієнко К. *339*
Горліс-Горський Ю. *404*
Городецький Й. *180*
Горчева А. *317*, *361*
Грабовський П. *249*
Грабянка Г. *236*, *237*
Граве, матем. *316*
Гребінка Є. *220*
Грек М. *150*
Григорій (Богослов) *53*
Григорій, архім. *91*
Григорій, диякон *80*, *83*
Грицак Є. *312*
Гриценко П. *392*
Грінченко Б. *126*, *249*, *254*, *291*, *293*, *311*, *378*, *410*
Грозний І. *65*, *230*
Громов Л. *475*
Грушевський М. *45*, *50*, *63*, *68*, *74*, *155*, *252*, *253*, *256–258*, *295*, *298*, *337*, *338*, *406*, *434*, *452*, *473*
Губарець В. *478*
Губко О. *141*, *145*
Гудзій Ю. *307*
Гулак-Артемовський П. *273*
Гумері К. *112*
Гунько С. *142*
Гутенберг А. *113*
Гутенберг Й. *106–117*, *119*, *123*, *125*, *126*, *143*, *190*, *194*, *262*, *366*
Гюго В. *123*

Дамаскин І. *185*, *366*
Данте *118*
Де Голь *413*
Дей О. *129*
Дейвіс Н. *116*
Демченко *349*
Демчук Б. *18*
Денисюк С. *96*
Деренговський А. *205*
Дерош А. *415*
Дзюба І. *175*, *196*, *342*, *414*, *436*
Діонисій (Палеолог) *268*
Дір *58*
Дмитрієва Н. *42*
Дмитрова-Кульчицька *180*
Добровольський В. *259*
Довгич В. *57*
Довнар-Запольський М. *319*
Долмат К. *189*
Доломан Є. *342*
Доманицький В. *249*, *292*
Домбровський, проф. *226*
Домжив-Люткович П. *181*
Домонтович В. *385*, *386*
Донат Е. *109*, *115*
Донців-Захаржевський *59*
Донцов Д. *295*, *339*, *406*

Дончик В. *96*
Дорошенко В. *295, 404*
Дорошенко Д. *298, 305, 375, 377, 379, 384, 391, 401, 406*
Доячек Ф. *430, 432*
Драгоманов М. *245, 249, 251, 277, 397, 409, 434, 473*
Драй-Хмара М. *306*
Дривинський Л. *158*
Дрогобич Ю. (Котермак) *185*
Дропан С. *47, 140, 141, 144, 148*
Дурдуківський В. *250*
Дюрер А. *153*
Дякова О. *380, 393*
Дяченко М. *475*
Дяченко С. *475*

Еггер Е. *37, 42*
Енгольц В. *282*
Епік Г. *339*
Ефрон *338*

Євмен II *36*
Єгоров Д. *79*
Єлизавета II *285*
Єлизавета Петрівна *270*
Єльцин Б. *474*
Єремія II, патр. *149, 269*
Єроним, св. *265*
Єфремов С. *95, 233, 236, 241, 249, 259, 291, 295, 337, 339, 348, 361*

Жабко-Потапович Л. *284*
Жаткович Ю. *95*
Жданович О. (див. Штуль-Жданович О.)
Желібовський А. *151, 152, 174*
Животко А. *407, 480*
Жиленко І. *95, 176*
Жуковська Л. *61, 68*
Жуковський А. *18, 398, 401, 421–423*
Жулинський М. *381*
Журба О. *227*

Забєлін І. *65*
Забіяка І. *417*
Завадський Й. *205*
Загірна М. (Грінченко) *298*
Заїкин В. *404*
Залізняк М. *443*
Заліський *316*
Залозецький В. *376*
Запаско Я. *52, 68, 70, 95, 139, 141, 142, 145, 175, 192, 196, 480*
Затовський А. *371, 372*
Затовський Л. *371*
Захарієвич Д. *178*
Зварич П. *430*
Зелінська Н. *227, 480*
Земка Т. *178, 181, 188, 193*
Зенефельдер А. *206*
Зернова А. *129, 146*
Зеров М. *387*
Зизаній-Тустановський Л. *150, 159, 181, 182, 186*
Зизаній-Тустановський С. *150, 184*
Зільберт Ф. *185*
Зінкевич Н. *178*
Зленко П. *407*
Змієнко-Сенишин Г. *18, 454*
Золотоуст І. *191*
Зубрицький Д. *132, 133*
Зюльков Ф. *341*

Ібн-ель-Недим *63, 64*
Іванішев, проф. *225*
Іванович Г. *179*
Іванченко Р. *459, 478*
Ігор, кн. *75, 76, 78, 83*
Ієрусалимович Л. *178*
Ізенбек А. *59, 61*
Іконніков В. *227*
Ільєнко І. *361*
Іоанн, євангел. *77, 93*
Іов Почаївський *438*
Іркліївський О. *181*
Ісаєвич Я. *175, 196, 480*
Ісус Христос *26, 262, 263, 267, 275, 366*

Їжакевич І. *291*

Йоахим, патр. *149*
Йонге А. *108*

Каганов І. *196*
Казимір, король *136*
Каллімах *37*
Кальвін Ж. *265*
Кальнофойський А. *162*
Каменин І. *157*
Камінський П. *205*
Капельгородський П. *339*
Капустянський М. *408*
Карл IV *87*
Карпенко В. *478*
Касіян, клирик *82*
Касіянович Т. *179*
Катерина II *200, 231, 254*
Каутський *341*
Кацпржак Є. *42, 480*
Качеповський М. *236*
Качкан В. *260*
Качуровський І. *18, 391*
Кащенко А. *293, 305, 406*
Квітка-Основ'яненко Г. *235*
Килимник С. *441*
Кирило, св. *47, 55, 64, 66*
Кирилович Й. *159, 181*
Кисельов Н. *126*
Кисельов, матем. *338*
Кифішин А. *56, 68*

Ківшар Т. *312*
Кістяківський Б. *397*
Клеопатра, цариця *36*
Клочек Г. *57, 68*
Кобилянська О. *434*
Кобринська Н. *370*
Коваленко О. *252, 254*
Ковальов О. *353*
Ковальський М. *175, 404*
Ковальчук Г. *287*
Ковба І. *478*
Козак В. *388*
Козирський В. *287*
Козицький М. *354*
Козланюк П. *339*
Козубський Г. *181*
Козубський К. *181*
Коломійцев П. *205–256*
Коляда Г. *145*
Комаров М. *291*
Кононенко П. *96*
Конфуцій *30*
Копейчиков В. *354*
Копистенський З. *150, 159, 163, 181, 182, 185, 188, 367*
Копітар *88*
Королева Н. *405*
Королів-Старий В. *297, 403*
Корсаков П. *236*
Корсунянин А. *70*
Корт *203*
Корунка С. *143, 179, 271*
Корчак-Новицький *319*
Косач Ю. *385–387*
Косинка Г. *339*
Косів С. *167*
Костальді П. *143*
Костенко В. *355*
Костер Л. *98, 106–111, 125, 143*
Костецький І. *385*
Костомаров М. *46, 128, 235, 236, 277, 434, 473*
Костянтин, св. *62, 63, 266, 269*
Котко К. *339*
Котляревський І. *233, 234, 236, 378, 380*
Котович Л. *402*
Коцюбинський М. *258, 348*
Кошелівець І. *418*
Кошиць О. *309, 401*
Кравчук Л. *464*
Кравчук М. *340*
Красицький Ф. *291*
Крет Я. *430, 431*
Кривошея А. *357, 361*
Крижанівський *222*
Кримський А. *293*
Крип'якевич І. *144*
Крісті А. *474*
Крупницький Б. *375, 391*
Кубанська-Попова М. *141*
Кубійович В. *339, 375, 418, 421, 424*
Кудін В. *341*
Кудрик В. *432*
Кузеля З. *375, 377, 378, 401, 418*
Кузів В. *284*
Кузьма О. *126, 310*
Кузьмін М. *206*
Кулінич Г. *342*
Куліш М. *339*
Куліш П. *220, 225, 235, 236, 241, 249, 276–279, 286, 287, 370, 371, 378*
Кульчицький Д. *181*
Кур О. *60*
Курков А. *475*
Кутневич *271*
Кушнарьов М. *341*

Лабунька М. *287*
Ладиженський О. *475*
Лазарчук Ю. *422*
Лазебник Ю. *361*
Лазов О. *237*
Лазорський М. *391*
Лакиза О. *349*
Лапичак Т. *387*
Ларовий А. *206*
Лашевський В. *270*
Лебедь А. *349*
Левчук О. *312*
Лемке М. *260*
Леник В. *394*
Ленін В. *338, 354–357*
Леонтович В. *378*
Лепкий Б. *339, 375, 377, 381, 433*
Лизанчук В. *361*
Лизогуб, студ. *292*
Липа І. *306*
Липа Ю. *306*
Лисенко М. *255*
Литвиненко П. *206*
Лікург *40*
Лінаж *398*
Лісний С. *68*
Лопатинський Ф. *270*
Лось В. *351*
Лотоцький О. *136, 145, 17, 196, 249*
Лука, євангел. *77, 93*
Лукарис К. *181, 268*
Лукаш *173*
Лучицький І. *397*
Львов-Рогачевський В. *260*
Любинський В. *126*
Люблінський В. *117*
Любченко А. *339*
Людкевич С. *342*
Людовік XIV *120*
Людовік XVI *87, 396*
Людовік, св. *398*
Лютер М. *265*

Лякруа *398*
Лятуринська О. *384*

Мазаріні *120*
Мазепа Іван *94, 198, 252, 254, 398*
Мазепа Ісак *387*
Майстренко І. *385*
Макаренко М. *196*
Максимович М. *46, 128, 210–223, 228, 234, 235, 273*
Маланюк Є. *339*
Малихін М. *334*
Малишев Ю. *342*
Мамонич К. *271*
Мандрика М. *435*
Марія, св. *366*
Марк Антоній *36*
Марко, євангел. *26, 77, 93*
Марковський В. *207*
Марло *120*
Мартинець В. *408*
Марунчак М. *427, 454*
Маруняк В. *394*
Марченко М. *141*
Маслов С. *175*
Матвій, євангел. *77, 93*
Матвійчук М. *435*
Матушевський Ф. *249, 291*
Мацкевич, цензор *236*
Мацюк О. *139–142, 145, 175*
Меженко Ю. *372*
Мелетій, патр. *268*
Мелетський Т. *35*
Мельник А. *408*
Мельникович Д. *18*
Ментель Й. *117*
Мефодій, св. *62, 64, 66*
Мигонь К. *480*
Микола I *88, 201*
Микола II *88*
Мина, ченець *149, 180*
Мирний Панас *378*
Миролюбов Ю. *57, 59, 60*
Миронюк Д. *312*
Мисик В. *339*
Митрополит Іларіона (див. Огієнко І.)
Михаїл, св. *78*
Михайлин І. *480*
Михайлов Б. *68*
Михальчук В. *416, 423*
Міклошевич Ф. *276*
Мілло *201*
Мілярд *276*
Міненко Т. *18*
Мірчук І. *376*
Міяковський В. *260*
Мова В. (Лиманський) *391*
Могила П. *151, 152, 159, 160, 181, 188, 198, 399, 407, 442*
Могилянський М. *205*
Мойсей, ігум. *75*
Мокрицька Л. *342*
Молотов В. *337*
Мономах В. (див. Володимир Великий)
Морачевський П. *273, 274, 287*
Мордовець Д. *250*
Моріц Ф. *201, 203*
Мороз В. *375, 414, 436*
Мосхопул *268*
Мстислав, літописець *66*
Мстиславець П. *120*
Мулик-Луцик Ю. *442*
Муравйов, ген. *315*

Нагаєвський І. *312*
Наливайко С. *423*
Наполеон *205*
Нарбут Г. *297*
Наріжний С. *379, 394, 404*
Небелюк М. *413*
Небольський П. *238*
Неволін, проф. *225*
Немировський Є. *105, 126, 146, 480*
Нестор-літописець *67, 70, 75, 315*
Нечуй-Левицький І. *277–279, 434*
Нижанківський Б. *386*
Низовий М. *145, 260, 362, 480*
Никифорук Б. *145, 479*
Никін, ієромонах *75*
Никін, літописець *65*
Ніколаї А. *238*
Ніцше Ф. *306*

Овандер М. *341*
Овідій *37–39*
Овчаренко Ф. *341*
Огієнко Д. *282*
Огієнко І. (митрополит Іларіон) *18, 42, 44, 50, 62, 64, 68, 95, 133–139, 145, 157, 162, 176, 178, 196, 222, 243, 252, 264, 267, 271, 273, 278–288, 301, 303, 304, 318, 339, 347, 372, 412, 434, 436, 438, 440, 441, 454, 473, 480*
Огієнко Л. (Біда) *284*
Оглоблин О. *390, 391, 441*
Олег, кн. *65*
Олександр II *244*
Олександра Федорівна, імп. *250*
Олексій Михайлович *230, 270*
Олесь О. (Кандиба) *254, 339, 406*
Олійник М. *339*
Олійник Т. *317*
Ольга, кн. *70, 220*
Ольжич О. *408*
Онацький Є. *391, 408*
Онуфрій, св. *140, 144*
Оравець А. *392*
Оренштайн Я. *369, 381, 382*
Орлик Г. *398*

Орлик П. *198, 391, 398, 406*
Орос О. *78, 136, 145, 367, 394*
Осадчук П. *465*
Осталовський, єп. *153*
Острозька А. *156*
Острозький К. *155, 156, 161, 176, 184, 221, 266–272, 287, 365*
Острозький О. *156*
Осьмачка Т. *377, 387*
Очеретянко В. *334*

Павловський О. *234*
Пакуль І. *42*
Паладійчук Р. *386, 387*
Папа Римський *366*
Парамонов С. *57, 60*
Парпура М. *234*
Партико З. *196*
Парфеній, єп. *274*
Пафнутій, ієромонах *180*
Пеленський З. *386*
Перетц В. *93*
Перковський, гр. *235*
Перлова Є. *42*
Перньє Л. *103*
Перун *61*
Перфецький Є. *405*
Петлюра С. *18, 133, 252, 294, 295, 301, 400–408, 410, 415, 416, 421, 423*
Петро І *88, 150, 159, 169, 174, 230, 254, 270*
Петров С. *260, 480*
Петрушевич А. *96, 159, 367*
Пилипович І. *179*
Пігас М. *268*
Підлітаїв Д. *368*
Підмогильний В. *339*
Піллер *208*
Піскорський В. *217*
Платон *36*
Плетенецький Є. *153, 157, 159, 162–164, 181, 182*
Плеханов Г. *361*
Плішар *88*
Плющ П. *141*
Погрібний А. *479*
Подолинський О. *220*
Подолинський С. *249*
Подоляк М. *317*
Полетика Г. *198*
Полішук В. *306*
Полонник К. *341*
Полонська-Василенко Н. *384, 441*
Полуботок П. *198*
Попов П. *109, 129, 314, 480*
Попович І. *18*
Попович, студ. *292*
Потапов *242*
Потебня О. *46*
Пришляк А. *208*
Прокіп, св. *87*
Прокопович В. *403, 406, 415*
Пташицький, проф. *270*
Птоломей *37*
Пузина О. *158*
Пулюй І. *276–279*
Пушкін О. *369, 372*

Рабле Ф. *123*
Радзикевич Ю. *391*
Радивиловський А. *185*
Радич В. *443*
Радищевський О. *179*
Рибаков Б. *55, 65*
Рижський М. *288*
Ришельє *397*
Різниченко В. *298*
Різун В. *196, 459*
Рогаб Х. *23*
Рогоза Ю. *475*
Родик К. *479*
Рождественський В. *288*
Розум О. *126*
Романів О. *424*
Ростовський Д. (митрополит) *174, 185, 198*
Ротбарт Х. *282*
Руданський С. *293, 304*
Рудницький А. *179*
Рудницький Я. *271, 376, 436, 441*
Рукосуєв М. *256*
Румянцев, гр. *200*
Русинові *318*
Русов О. *250*
Русова С. *295*
Рюриковичі *48, 58*
Ряппо Я. *316*

Сабо Є. *367*
Савка М. *141, 145*
Савченко Ф. *260*
Сагайдачний П. *164–166, 191, 200, 220, 254*
Садовський М. *251*
Сакович К. *164*
Саликівський О. *403*
Сальський В. *403*
Самійленко В. *255, 306*
Самойлович І. *198*
Самчук У. *384–387, 393, 394, 441*
Саргон II *28*
Сверстюк Є. *414*
Святослав, кн. *53*
Сен-Жульєн *224*
Сенкевич Г. *434*
Сенченко М. *479*
Сидоренко В. *450*
Сидоренко Н. *394*
Сидоренко О. *394*
Сидоров О. *129*
Сильвестр, літописець *66, 88*

Сим Цянь *30*
Симоненко В. *414, 436*
Сідляр С. *143, 179, 271*
Сім'янцева С. *282, 283*
Сіменон Ж. *474*
Сіммах *264*
Сімович В. *369, 374, 391*
Сірий Ю. *253, 312*
Сірополко С. *145, 306, 394, 404*
Скакальський І. *438*
Скарга П. *184*
Сковорода Г. *198, 369*
Скорина Ф. *207, 266, 267, 287*
Скоропадський П. *301, 312, 375, 401*
Скрипник М. *57, 60*
Скрипник Т. *312*
Скульський А. *151, 179*
Славінський М. *403*
Сліпушко О. *95*
Слободяник А. *96*
Слонимський Г. *270*
Сльозка М. *150–152, 179, 191*
Смаль-Стоцький С. *376, 384*
Смолятич К. *124*
Смотрицький Г. *156, 181, 184–186*
Смотрицький М. *186*
Снєгірьов І. *236, 298*
Снєгірьов С. *298*
Соболь С. *187*
Соловій В. *404*
Соломон, цар *286*
Сомчинський П. *412, 439*
Сорохтей Х. *353*
Спірс В. *117*
Спірс Й. *117*
Срезневський І. *235*
Ставровецький К. *150, 154, 157, 158, 170, 171, 175, 181*
Старицька-Черняхівська Л. *256, 306*
Старовойт А. *206*
Стародуб А. *288*
Старосольський В. *376*
Стасенко В. *142, 145, 175*
Стасов В. *191*
Стебницький П. *250*
Степовик Г. *317*
Степовик Д. *96, 176, 196, 288*
Столипін П. *248*
Стороженко О. *378*
Студинський К. *133*
Стус В. *436*
Субтельний О. *359*
Сумцов М. *295*
Супрун, матем. *316*
Суразький В. *184*
Сургай Г. *141*
Сціборський М. *408*
Сюр Марн Роже *86*
Сяо Лин-ді *30*

Тарновський *277*
Теліга О. *416*
Теодоціон *265*
Терентьєв Ф. *206*
Терлецький О. *375*
Тернавський З. *386*
Тиктор І. *436, 442, 443, 453, 454*
Тимошик М. *42, 68, 95, 96, 131, 145, 176, 196, 228, 260, 288, 295, 312, 334, 362, 394, 424, 454, 479, 480*
Тимченко Є. *306*
Титов Ф. *161, 176*
Тихоцький А. *368*
Тишенко Ю. *297*
Тімашев А. *238, 242*
Тіндаль В. *265*
Ткаченко К. *341*
Тодорський С. *369*
Толстой, міністр *262*
Томазелло *402*
Томашпільський С. *378*
Траскін О. *214*
Троцький П. *161*
Трощина К. *217*
Трощинський Д. *198*
Туптало Д. (див. Ростовський Д.)
Турконяк Р. *286*
Турнель Л. *120*
Тустановський Л. (див. Зизаній-Тустановський)

Уваров С. *206, 214, 218, 223*
Удовиченко О. *404*
Ужевич І. *399, 400*
Українка Леся *293, 434, 466*
Ульяновська С. *175, 196*

Федик Т. *431*
Федоренко Д. *57, 59*
Федоров І. (Федорович) *47, 120, 121, 129–132, 137, 139, 140, 143–145, 148, 149, 154, 155, 175, 179, 180, 185, 190, 271*
Федоровський М. *250*
Федькович Ю. *249*
Фекельман *29*
Феодосій Печерський *184, 220, 366*
Феодосій, преп. *74, 82*
Фігус-Ралько А. *18, 429, 445, 454*
Фіоль Ш. *47, 78, 135–137, 143–145, 189, 266, 364–368, 393*
Фішер Е. *236*
Флоринський Т. *291*
Флуг К. *126*
Фодайський П. *178*
Фондайський М. *178*
Франко І. *254, 277, 292, 293, 365, 378, 434, 466*
Франсуа І *87, 396*
Фундуклеєв *256*
Фундуклей *222*

Функ *117*
Функе Ф. *480*
Фуст Й. *108, 111, 113*

Ханенко М. *198*
Хведорів М. *305*
Хвильовий М. *339, 387*
Хмельницький Б. *199, 254, 438*
Хмельницький Ю. *198*
Ходецький С. *228*
Ходкевич *271*
Хоменко І. *286*
Храбр *64*

Цвейг С. *123*
Цедлер Г. *108*
Цертелєв М. *234*
Цурен В. *108*

Чайківська К. *282*
Чайківський А. *441*
Чапленко В. *436, 443*
Чейз Д. *474*
Ченцов В. *362*
Чепіга І. *96*
Чепіга, матем. *316*
Черкасенко С. *302, 339, 353, 443*
Чернишенко М. *225, 235*
Чернов Х. *206*
Чернявський А. *301*
Черняков Б. *260*
Чижевський Д. *146, 369, 387*
Чижевський П. *403*
Чикаленко Є. *258, 403*
Чичанов, адмірал *204*
Чоколов *255*
Чорновіл В. *414*
Чуб Д. *441*
Чумак Я. *450*

Шаблій О. *424*
Шаню *398*
Шапіро М. *33*
Шарко, матем. *316*
Шатобріан Ф. *413*
Шашкевич М. *275*
Шаян В. *57, 60*
Шварцбарт *404*
Шевальє П. *398*
Шевельов Ю. (Шерех) *312, 334, 362, 384–386, 391*
Шевченко Т. *133, 213–217, 227, 232, 234–236, 243, 248, 249, 253–255, 273, 291, 293, 340, 341. 360, 369–373, 378, 388, 389, 403, 405, 408, 417, 419, 426, 432–434, 444, 466*
Шевчук В. *57, 68*
Шейковський К. *237–239,259*
Шелест П. *358, 474*
Шенгальд Г. *208*
Шендеровський В. *287*
Шень Го *104*
Шептицький О. *154*
Шерех Ю. (див. Шевельов Ю.)
Шерстюк Л. *256*
Шеффер П. *112, 113, 190*
Шкурупій Г. *339*
Шлейфер П. *214, 215*
Шлепаков М. *341*
Штірен А. *381*
Штуль-Жданович О. *408, 413, 424*
Штундер З. *342*
Шульгин О. *404*
Шульгін В. *216, 228*
Шумлянський Й. *151, 152, 174, 181*
Шумовський П. *60, 271*

Щербицький В. *358*
Щербінін М. *427*
Щуров А. *206*

Юзефович М. *242*
Юрій, св. *152*
Юркевич Л. *297*
Юрченков В. *353*

Яворівський Є. *443*
Яворницький Д. *293*
Якимович Б. *480*
Ялинський С. *172*
Ямпольський А. *256*
Янів В. *418*
Янкович де Мірієво Ф. *200*
Яновський Ю. *293*
Яременко В. *95*
Ярмолинський І. *158*
Ярмусь С. *18, 442, 446, 454*
Ярослав Мудрий *65, 70–73, 79, 80, 85, 86, 90, 296, 396, 462*
Ярослав Осмомисл *77*
Ясинський М. *319*
Яценко Б. *57, 67*
Яцик П. *452*

Bantkie J. *146*
Breza V. *126*

Knobloch H. *126*

Zubrzycki D. *146*

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК[1]

Авінйон *106*
Австралія *60, 389*
Австрія *138, 283, 373, 374, 411, 431, 443*
Австро-Угорщина *428*
Азія *17, 22, 26, 35*
Айнфешха *31, 32*
Айшем *364*
Альберта *430*
Америка *121, 389, 390, 412, 440*
Амстердам *108*
Англія *118, 138, 272, 468*
Аратта *56*
Аргентина *392, 468*
Аррас *399*
Ассирія *26–28*
Астрахань *369*
Аусбург *364, 436*
Афіни *35*
Афон *168*

Баварія *364, 383, 417*
Баєза *47, 130*
Батурин *200, 220*
Бельгія *59, 121, 468*
Бендери *406*
Бергам *23*
Берестове *70*
Берлін *364, 374–376, 379, 381–383, 393*
Берхтесгаден *387*
Бескид *275*
Білорусь *129, 131, 137, 462, 463*
Близький Схід *17, 26, 27*
Боббіо *35*
Бобруйськ *238*
Болгарія *131, 149, 156, 269, 469*
Болонья *185*
Бразилія *468*
Брауншвейг *365*
Брест *374*
Брюссель *59, 60, 370*
Будапешт *468*
Буенос-Айрес *439*
Буковина *295*

Вавилон *28*
Валетта *271*
Варшава *158, 276, 281–283, 382, 412, 436, 440*
Васильків *258, 297*
Везувій *36*
Велика Британія (див. Англія)
Великий Бурлук *59*
Венеція *117*
Верона *35*
Вецляр *373*
Винники *280*
Відень *249, 277, 278, 283, 286, 306, 317, 374, 375, 393, 430*
Вільна (Вільнюс) *132, 170, 172, 173, 207, 231, 271*
Вінниця *303*
Вінніпег *272, 281, 283, 372, 382, 427, 430, 433, 436, 442, 444, 446, 448, 449, 452*
Вірджинія *121*
Вірменія *28*
Волинь *76, 77, 154, 156, 270, 271, 319*
Володимир-Волинський *77*
Воронезька обл. *258*

Гаага *60*
Гадяч *138, 199*
Галич *77, 153*
Галичина *76, 77, 138, 148, 156, 162, 174, 180, 205, 223, 276, 277, 295, 373, 387, 399, 436, 442*
Галле *364, 368, 369, 393*
Гамільтон *450*
Гарлем *107-111*
Геркунамул *36*
Глухів *220*
Голландія *60, 118, 138*
Городище *318*
Греція *34, 37, 70, 156, 268, 269, 468*
Грушів *78, 136, 143, 145, 366, 267*

Данія *138, 469*
Двірець *91*
Дермань *154*
Дерпт *371*
Джерсі-сіті *429*
Джубрівці *220*
Дніпро *58, 63, 70, 86, 90, 359, 384, 452, 462*
Дніпропетровськ *332*
Дон *58*
Донецьк *332*
Дрогобич *477*
Дюнкерк *95*

Едмонтон *432, 446, 450, 451*
Еллада *34*
Емс *244*
Ерфурт *109*
Естонія *131*

[1] До покажчика не включено назви *Україна* та *Київ*, що часто зустрічаються в тексті.

Європа *17, 35, 70, 72, 100, 101, 106, 108–110, 118–121, 125, 138, 141, 185, 207, 268, 271, 283, 285, 368, 369, 373, 383, 385, 389, 391, 408, 409, 412, 413, 417, 419, 421–423, 436, 440, 462, 466, 477*
Євфрат *28*
Єгипет *28, 29, 34, 39*
Єрихон *31*
Єрусалим *32–34, 40, 263, 265*

Женева *245, 249, 403, 409*
Житомирщина *163*

Заблудів *137*
Закарпаття *78, 136, 366*
Зальцведель *373*
Запоріжжя *55*
Золочів *162*

Івано-Франківщина *392*
Ізраїль *28, 31, 275, 469*
Індія *31*
Ірландія *468*
Іспанія *47, 99, 118, 130, 138, 468*
Італія *118, 138, 468*

Йорктон *446*

Кабак *63*
Каїр *23, 29*
Калатида *29*
Кам'янець-Подільський *300, 303–308, 311, 319, 383, 477*
Канада *17, 18, 60, 272, 283, 285, 372, 387, 391, 404,411, 419, 427–453, 468*
Канів *371*
Карпати *58*
Карпатська Русь *78*
Катеринослав *293, 297, 298, 304, 314, 319, 369, 374, 383*
Кафа *165*
Кельн *108*
Кенія *468*
Китай *29, 30, 104 105, 119*
Кнютаж *407*
Коломия *369, 381, 382, 392, 477*
Конотоп *234, 252*
Константинополь *74*
Краків *78, 132, 135–137, 364, 365, 367, 393, 442*
Кремінець *154*
Крилос *77, 152, 153*
Крим *58, 59*
Крит, о. *22, 103, 104*
Кролевець *297*
Крути *407*
Кумран Хірбет *32*
Курдистан *28*
Куюнджик *28*

Латвія *468*
Лейпциг *364, 368–372, 381, 382*
Ленінград *117*
Литва *137, 468*
Лозанна *283, 412, 436*
Лондон *33, 60, 101, 121, 272, 281–284*
Лохвиця *318*
Луцьк *154*
Люблін *148, 364*
Люксембург *468*
Львів *77, 132, 133, 140–142, 144, 148–155, 158, 174, 180, 181, 186, 191, 207, 249, 271, 276, 281, 332, 333, 353, 382, 386, 419, 421, 430, 442, 477*

Мадрид *271*
Майнц *107, 109, 110, 112–114, 116, 117, 120*
Мальта *271*
Массачусетс *121*
Мелітополь *50, 55*
Мертве море *25, 31, 32, 34, 40, 261*
Миколаїв *292*
Млинів *271*
Могилів *171*
Могилів-Подільський *297*
Молдова *149, 168*
Монтекассіно *35*
Москва *46, 61, 90, 120, 121, 128, 129, 131, 134, 137, 143, 146, 150, 156, 159, 168, 169, 174, 179, 193, 211, 220, 267, 268, 271, 274, 285, 287, 292, 294, 295, 311, 322, 331, 336, 345, 359, 373*
Мотронівка *277*
Мусул *26*
Мюнхен *18, 364, 377, 384, 386, 388, 390, 392, 416, 417*

Наїра *27*
Нідерланди *468*
Ніжин *273, 407*
Німеччина *17, 18, 101, 117, 118, 120, 138, 146, 162, 207, 265, 364–394, 404, 411, 417, 418, 434, 462*
Ніневія *26*
Новгород *48, 57*
Новгород-Сіверський *76, 159, 172*
Новий Ульм *386, 392*
Новоросійськ *368*
Нойштадт *364*
Норвегія *468*
Нью-Йорк *416, 417*

Одеса *207, 231, 291, 292, 314, 332, 477*
Олександрія *36, 265*
Опішня *477*
Острог *154–157, 170, 207, 267–272*
Острогозьк *258*

Пакуль *163*
Палестина *31, 42, 181, 195, 262, 269*

Париж *18, 27, 60, 91, 113, 396–424*
Пергам *23*
Перемишль *153, 220, 430*
Пересопниця *91, 220*
Переяслав *252*
Петербург (Петроград) *46, 128, 134, 150, 159, 200, 213, 232, 234, 236, 246, 270, 271, 273, 274, 293, 294, 297, 369*
Плетениці *162*
Поділля *208, 307, 338*
Позняки *318*
Полісся *57*
Полоцьк *207*
Полтава *159, 273, 297*
Польща *33, 131, 199, 232, 237, 241, 374, 398, 404, 428, 462, 463, 468*
Помпея *25, 36*
Португалія *138, 468*
Почаїв *154, 157, 158, 170*
Прага *87, 106, 267, 383, 444*
Проскурів *303*

Радомишль *163, 164*
Радянський Союз (див. СРСР)
Регенсбург *364, 436*
Реймс *87, 90, 91, 396, 397*
Рига *231*
Рим*34, 58, 185, 286, 418*
Рівне *442*
Рівненщина *91*
Ріджайна *432*
Ромба *401*
Росія *44, 48, 53, 120, 129, 150, 162, 174, 199, 218, 230–232, 237, 252, 276, 369, 398, 428, 462, 463, 468*
Роттердам *33*
Рохманів *154, 158, 170*
Румунія *404, 428*

Саксенгауз *387*
Салоніки *29*
Самбір *154*
Сан-Пельтен *283*
Сан-Франціско *59, 60*
Сарсель *18, 417–419, 421*
Саскачеван *430*
Седнів *215*
Сена *398*
Сен-Ліс *397*
Сербія *149*
Серпухов *325*
Сирія *28*
Сімферополь *332*
Сінай *25*
Сіон *275*
Слобожанщина *59, 60*
Словаччина *283, 468*
Словенія *468*
Сміла *297*

Смотрич *304, 307*
СРСР *130, 384, 411, 434, 446, 462, 465*
Стокгольм *281*
Страсбург *110-114, 117*
Стрятин *152-154, 162, 164*
США *121, 285, 391, 404, 411, 414, 430, 436, 449, 468*

Тарнів *280*
Тигр *26, 28*
Тифліс *231*
Торонто *286, 419, 443, 446, 448, 450*
Туреччина *23, 59, 268, 398, 468*
Турін *29*
Турнаут *121*
Тячів *136*

Уганда *468*
Угорців *152, 154*
Угорщина *72, 138*
Ужгород *332*
Узбекистан *131*
Ульм *364*
Унів *152, 153, 170*
Урарту *28*

Фарос *265*
Фест *103*
Фіви *25*
Фінляндія *232*
Фландрія *102*
Фрайнштадт *373*
Франкфурт-на-Майні *114, 120*
Франція *17,18, 33, 59, 72, 85–88, 90, 118, 120, 138, 231, 396–424, 462, 468*
Фюрт *385*

Харків *90, 159, 235, 236, 246, 292, 297, 314, 322, 332, 333, 337, 338, 354, 477*
Херсон *47, 55, 62, 62, 66, 70, 266*
Хмельницька обл. *91*
Хозарія *266*
Холм *282, 283, 399*
Холопків *64*

Черкаси *297*
Чернівці *249, 332*
Чернігів *76, 159, 170–172, 200, 220, 249*
Чернігівщина *163, 273*
Чехословаччина *374, 404*
Чжоу *30*
Чилі *469*

Швейцарія *283, 468*
Швеція *469*
Штробське Плесо *283*

Японія *468*
Ярослав *157*
Ясси *172*

ПОКАЖЧИК ВИДАВНИЦТВ ТА ДРУКАРЕНЬ

"Абетка" *477*
Академії наук видавництво *329*
Арсенія Желібовського друкарня *151, 152*
"Афіша" *477*

"БАО" *477*
"Березіль" *333*
Благодійне товариство з видання загальнокорисних та дешевих книг *297*
"Боян" *297*
"Будівельник" *332*

"Вернигора" *297, 298, 308, 374*
"Веселка" *252, 332*
"Видавництво робітничо-селянського уряду України" *327*
"Видавництво Української Молоді" *382–383*
"Вища школа" *331–333, 353, 355, 357*
"Відродження" *477*
"Вік" *297, 474*
"Вільм Кловес і сини" друкарня *284*
"Вільна Спілка" *380*
"Волинь" (Канада) *449*
"Волинь" (Рівне) *442*
"Всеувито" *297, 301, 309*
Всеукрвидав *328*
"Вукоспілка" *380*

"Гарт" *328*
"Гомін України" *448*
"Громада" *409, 418*
Гутенберга друкарня *114–116*

Державне видавництво РРФСР *343*
Державне видавниче об'єднання України (ДВОУ) *328*
Держвидав України *328, 329*
Держлітвидав *330, 372*
Держмедвидав *328*
Держсільгоспвидав *328*
Держтехвидав *328*
Держфінвидав *329*
Дерманська друкарня *157*
"Дешева книжка" *386*
"Дзвін" *297, 298, 306, 308, 321, 374*
"Діалог" *450*
"Дніпро" *332*
"Дніпрова Хвиля" *389, 394*
"Дніпросоюз" *374*
"Дністер" *304*
"Донбас" *332*
"Друкарь" *293, 294, 297, 308, 321*

"Екклезія" *448*

"Європа" (друкарня) *450*

"Здоров'я" *332*
"Знання – то сила" *380*
"Знання" *328*
"Золота Брама" *385*

Йосипа Шумлянського друкарня *151, 152*

"Кальварія" *477*
"Каменяр" *332*
"Канадська Північно-Західна Спілка" *430*
Києво-Печерської лаври друкарня *159–170*
Київського університету друкарня *203–210*
"Карпати" *332*
"Книга" *345*
"Книгоспілка" *309, 328, 348*
"Космос" *328, 380*
Костера друкарня *107–109*
Крилоська друкарня *153, 162, 183*
"Криниця" *297, 298, 309, 321*
Кульженка друкарня *319*

"Либідь" *134, 168, 252, 333, 372*
Літвидав *329*
"Література і мистецтво" *328*
"Літопис УПА" *450*
Лубковського друкарня *327*
Львівського ставропігійного братства друкарня *149–150*

"Маяк" *332*
Медвидав *330*
Металвидав *329*
"Мистецтво" *329, 330, 332*
Михайла Сльозки друкарня *150, 151*
"Молоде життя" *388, 393, 394, 417*
"Молодий більшовик" *328, 329*
"Молодь" *329, 332*
"Музична Україна" *252, 332*

"На варті" *328*
"Наукова думка" *314, 332*
Націоналістичне видавництво в Європі *413–415*
Нацменвидав *329*
"Наша культура" *412, 436–442*
"Нова Україна" *380*

Новгород-Сіверська друкарня *171–173*
"Нове Життя" *442*
"Новий Шлях" *448*

"Обереги" *252*
"Око" *477*
Олени Теліги видавництво *296*
Ольги Дякової видавництво *380, 393*
"Орлик" *387, 388*
"Основа" *333*
Острозька друкарня *154–157*

Перша Київська друкарська спілка *291*
Перша українська друкарня у Франції *409–413*
Політвидав України *330, 332*
"Політлітература" *329*
Почаївська друкарня *157–159*
"Прапор" *332, 333*
"Пробоєм" *444*
"Прогрес" *331*
"Пролетар" *328, 337*
"Прометей" *385, 386*
"Промінь" *297, 332, 333*
"Просвіта" (мережа видавництв) *297, 298*

"Радянська Україна" *332*
"Радянська школа" *328, 332*
"Радянський письменник" *329, 330, 332*
"Ранок" (Канада) *432*
"Ранок" (Україна) *477*
"Ратай" *380*
"Реклама" *332, 333*
"Рідна Стріха" *297*
"Руська друкарня" *430*
"Руська книгарня" *432*

"Світ" *333*
Сільгоспвидав *329*
"Січ" *333*
"Сіяч" *297, 308*
"Славута" *450*
"Слово" *321*
"Союз" *297*
Стрятинська друкарня *152, 153, 157*
"Сяйво" *309, 374*

"Таврія" *332*
"Техніка" *332*
"Торнадо" *477*
"Тризуб" *444–446*

Угорцівська друкарня *162*
"Українська видавнича спілка" *432, 433*
"Українська Громада" *297*
"Українська кустарна спілка" *380*
"Українська накладня" *369, 379, 381, 382*
"Українська преса" *436*
"Українська студентська спілка" *380*
"Українська Трибуна" *385*
"Українська Школа" *308*
Українське видавництво в Катеринославі *297, 298, 304, 369, 374, 380, 382*
"Українське книгознавство" *380*
"Українське народознавство" *477*
"Українське Слово" *377–379*
"Український Друкар" *402*
"Український комітет" *297*
"Український робітник" *328*
Укрвидав *330*
Укрдержтехвидав *330*
Укрмашвидав *329*
Укроргвидав *329*
Унівська друкарня *153, 154, 162*
"Урожай" *332*
"УСДРП" *380*

"Фенікс" *421, 477*
"Фоліо" *477*

"Центр Європи" *141*

"Час" *168, 291, 297, 308, 309, 321, 333, 337*
"Червоний шлях" *328*
Череповського видавництво і книгарня *297, 308*
Чернігівська друкарня *169, 170–174*
Чоколова друкарня *255, 319*
"Шлях освіти" *328, 337*

Юрвидав *329*

Яра Чумака видавництво *450*

SUMMARY

Presented book, which shows the history of a handwritten and printed work of a human is the first publication in Ukraine dealing with the problem with such a skill and scrupulousness. The author is a well-known Ukrainian scientist, writer, journalist and publisher, who has enormous experience in the sphere of Mass Media and book-publishing.

The survey of Ukrainian and world publishing matter development begins 2000BC and ends today. The material is shown on the back-ground of a certain period of the life of those individuals who chose this difficult and responsible craft as the sense of their existence. The influence of a book on public opinion is shown as well.

So, the subject matter of this edition is the history of creation, spread and usage of different kinds of publishing production, mainly books, and the results of their functioning.

Publishing and editing as a profession appeared much earlier than journalism. For centuries handwritten and printed books were the only means of communication on the Earth.

The author looks upon ancient times when the first writing and the first alphabets appeared as the beginning of the publishing matter. Those were the times when the first people learnt to leave their thoughts and ideals to their off-springs. The first form of printed production, according to the author, are the texts which were carved with the help of pictures (symbols) or early alphabetical sings on different material: stone; clay, wooden or copper tablets; animal bones; bamboo; papyrus; parchment or paper.

The study of publishing matter started not so long ago and at the beginning it had a typical scheme: the history of writing; handwritten manuscripts of ancient and medieval times; the history of the art of printing since the appearance of printing press (XV century).

The main attention was paid to the forms of the books, to the craft of copyists and to the technical means of the bookcreation. Very seldom the investigators gave a thorough analysis of the contents of the books and their functions. Surely the communicative aspect of the printed production of that time was underestimated.

In this edition the history of the publishing matter is being examined from the point of view of a dual nature of a book: as a material construction and as a carrier of certain amount of knowledge and ideas. The author also paid great attention to the mode of life of a certain published item, to its influence not only on an individual, but on social process as well.

This is the first attempt to create an investigation based on totally new approach, quite different from the previous one, where the obsolete dogmas and ideological conceptions were the main basis. Presented edition is the first in Ukraine where the history of both Ukrainian and world publishing matter is based on unknown archive data.

The book consists of an introduction, seventeen main themes, each of them divided into paragraphs which also have their own subdivisions. The method of a chronological approach is the main one: each theme clarifies a certain period in the history – beginning with the first hand-written books in the East, Asia and Europe up till the modern condition of publishing matter in independent Ukraine.

As a lot of Ukrainian books were created and spread abroad, several themes which describe main steps of Ukrainian publishing matter in Germany, France and Canada (where a lot of Ukrainian emigrants lived and still live) are included into the book. The material used in it is exclusive as it was gathered during the long-termed studies of the author in the above mentioned countries, mainly in the archives.

The peculiarity of this book is its illustrations. They present the copies of rare publications which appeared in different countries. The book also contains the portraits of famous people who served the confirmation of a written and printed word. Three indexes – of names, geographical names and publishing and printing houses – give a reader useful information in the alphabetical order.

This publication is for students of the journalist department and the department of the art of publishing as well as for those who are interested in history, literature and culture.

Навчальне видання

ТИМОШИК Микола Степанович

ІСТОРІЯ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ

Видання друге, виправлене

Комп'ютерна верстка **Олександр Шайніков**
Художник обкладинки **Олексій Ситник**
Технічний редактор **Ярослав Тимошик**
Коректор **Аліна Тимошик**

Формат 84×108 1/32. Обл-вид. арк 31,2. Зам. № 7-1165

Науково-видавничий центр "Наша культура і наука"
А/с 1, Київ-107, 04107
Електронна адреса: nkin@ukr.net
Свідоцтво про державну реєстрацію: ДК № 719 від 17.12.2001

Віддруковано з оригінал-макету видавництва
на поліграфічному підприємстві ЗАТ "ВІПОЛ"
03151, Київ, вул. Волинська, 60.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
Серія ДК№752 від 27.12.2001

Тимошик Микола Степанович

Доктор філологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, завідувач кафедри видавничої справи та редагування Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Член Національних спілок журналістів і письменників України. Лауреат премій ім. І. Огієнка та Я. Гальчевського. Голова Фундації ім. митрополита Іларіона (Огієнка). Директор НВЦ "Наша культура і наука".

Народився 18 січня 1956 р. в селі Данина Ніжинського р-ну Чернігівської обл. 1978 р. закінчив факультет журналістики Київського університету.

Працював кореспондентом, завідувачем відділу, головним редактором у чернівецьких газетах "Радянська Буковина", "Молодий буковинець". Держкомвидаві України, видавництві "Либідь". З 1999 р. - на викладацькій роботі.

З лекціями і науковими повідомленнями виступав на запрошення наукових, навчальних та освітніх закладів у Великобританії, Бельгії, Ізраїлі, Іспанії, Канаді, Китаї, Німеччині, Польщі, Румунії, Сербії, Франції, Швейцарії, Швеції.

Автор низки науково-популярних книг, монографій, підручників і посібників. З поміж них: "Голгофа Івана Огієнка" (1997, 230 с.), "Її величність - книга" (1999, 308 с.), "Лишусь навіки з чужиною..." (2000, 548 с.), "Історія видавничої справи" (2003, 2-ге вид. 2007, 496 с.), "Видавнича справа та редагування" (2004, 224 с.), "Видавничий бізнес" (2005, 328 с.), "Книга для автора, редактора, видавця" (2005, 2-ге вид. 2006, 560 с.)

Упорядник, автор передмов, коментарів і видавець більше двох десятків книг з різних ділянок українознавства.

Ведучий авторських програм по Національному радіо: "Божа іскра Івана Огієнка" (1996-1997), "На перехрестях долі" (1998-1999), "Сторінками історії" (2002-2003), "Запізніле вороття" (2003, 2005).